

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΗΣΟΣ - Π. ΚΑΠΟΛΑ
Σαρρή 14, 10553 Αθήνα
τηλ./φαξ: 210 3250058
email: info@nissos.gr
www.nissos.gr

Διεύθυνση εκδόσεων: Πόλα Καπόλα
Επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Κουζέλης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ιμπεριαλισμός,
χρηματοπιστωτικές αγορές, κρίση

© 2011 Εκδόσεις νήσος

Διόρθωση: Άννα Στρούλια
Εκτύπωση: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης

ISBN: 978-960

νήσος
ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή 9

Μέρος I.

Θεωρίες του ιμπεριαλισμού ως ερμηνεία του καπιταλισμού. Η ιστορική συζήτηση και ορισμένα ανοικτά θεωρητικά ερωτήματα

1. Κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Μία νέα πρόσληψη της καπιταλιστικής εξουσίας, του επεκτατισμού, της εξαγωγής κεφαλαίων, της περιοδολόγησης και της «παρακμής» του καπιταλισμού 25

2. Οι μεταπολεμικές προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό: Το ρεύμα «μητρόπολη - περιφέρεια» 65

3. «Πολιτικές» θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού 99

Μέρος II.

Η *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ αντιμέτωπη με τις συζητήσεις για τον ιμπεριαλισμό

4. Το κράτος ως «όχημα» τόσο για την καπιταλιστική επέκταση όσο και για την αποαποικιοποίηση. Ιστορικά επεισόδια και θεωρητικά ερωτήματα 159

5. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός. Συμπεράσματα αναφορικά με την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας 179

6. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια	195
7. Είναι ο ιμπεριαλισμός το έσχατο στάδιο του καπιταλισμού; Σκέψεις αναφορικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού και των σταδίων της καπιταλιστικής ανάπτυξης	215

Μέρος III.

Εθνική επικράτεια και διεθνές επίπεδο: Διεθνοποίηση
του κεφαλαίου, χρηματιστικοποίηση και συγκρότηση
της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας

8. <i>Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου</i>	255
9. Χρηματιστικοποίηση: Πειθαρχία στην αγορά ή πειθαρχία στο κεφάλαιο;	287
10. Η «παγκόσμια» σφαίρα και η έννοια της <i>ιμπεριαλιστικής αλυσίδας</i>	337

Μέρος IV.

Συμπεράσματα και εξελίξεις:

Ο χαρακτήρας και η κρίση του σύγχρονου καπιταλισμού

11. Ανακεφαλαίωση: Ιμπεριαλισμός και καπιταλιστική εξουσία	383
12. Η ελληνική κρίση και η κρίση της στρατηγικής του ευρώ	393
13. Προς μία Πολιτική Οικονομία του <i>κινδύνου</i> : Ένα σχέδιο έρευνας για τον σύγχρονο καπιταλισμό	423
14. Η θεμελιώδης αντίφαση του σύγχρονου καπιταλισμού και η ερμηνεία των στρατηγικών του συστήματος	475
Βιβλιογραφία	503

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο του ανά χείρας βιβλίου είναι η ανάλυση και κριτική του σύγχρονου διεθνοποιημένου καπιταλισμού και της κρίσης του. Για να προσεγγίσουμε το αντικείμενό μας, χρειαζόμαστε μία θεωρία της καπιταλιστικής εξουσίας, και σε αυτή την κατεύθυνση το έργο του Μαρξ αποτελεί μία πολύτιμη αφετηρία. Βασικό εργαλείο για την ανάλυσή μας αποτελεί έτσι η μαρξιστική θεωρία και ιδιαίτερα το σύστημα εννοιών που θεμελίωσε ο Μαρξ, περιγράφοντάς το ο ίδιος ως Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας.

Οι όροι *ιμπεριαλισμός*, *χρηματοπιστωτικές αγορές*, *κρίση* αποτελούν επομένως, δυνητικά, τις θεωρητικές κατηγορίες για να αποκρυπτογραφήσουμε και να κατανοήσουμε το αντικείμενό μας. Εντούτοις, όπως γνωρίζουν οι υποψιασμένοι αναγνώστες και αναγνώστριες, κατηγορίες όπως αυτές που συνιστούν τον τίτλο του ανά χείρας βιβλίου δεν είναι μονοσήμαντες. Αντίθετα, έχουν αποτελέσει για τουλάχιστον έναν αιώνα το περίβλημα ή την πρόσοψη πολύ διαφορετικών θεωρητικών συστημάτων σκέψης και αντιθετικών ιδεολογικών και πολιτικών προσεγγίσεων και πρακτικών. Οφείλουμε επομένως μια εισαγωγική διευκρίνιση αναφορικά με τη θεωρητική πολυσημία των όρων του τίτλου.

Η διευκρίνιση αυτή αφορά καταρχάς ένα μεθοδολογικό ζήτημα. Ο «ιμπεριαλισμός» αποτελεί έναν από τους πιο πολυσυζητημένους όρους του μαρξιστικού λεξιλογίου, που γνώρισε ευρεία διάδοση, έχοντας εισέλθει μάλιστα στο καθημερινό πολιτικό λεξιλόγιο πέρα από το χώρο της Αριστεράς. Αυτή η «διεισδυτικότητα» του όρου στον δημόσιο λόγο οφείλεται στην πολιτική-αντιπολιτευτική χρήση που του έγινε επί δεκαετίες, και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να του γίνεται, από αριστερές ή ριζοσπαστικές ορ-

γανώσεις και πρώτα απ' όλα από τα κομμουνιστικά κόμματα. Κάτι παρόμοιο ισχύει αναφορικά με τις «κερδοσκοπικές χρηματοπιστωτικές αγορές», αλλά και με την «κρίση του καπιταλισμού». Αυτό σημαίνει ότι οι εν λόγω όροι δεν αποτελούν απλώς θεωρητικές κατηγορίες (με αποκλίνοντα ανά περίπτωση εννοιολογικά περιεχόμενα, όπως θα διευκρινίσουμε), αλλά ανήκουν επίσης σε ό,τι στο παρελθόν περιγράψαμε ως «μαρξισμό ως ιδεολογία μαζών» (τον μαζικό μαρξισμό), ως μια πρακτική ιδεολογία του εργατικού και λαϊκού κινήματος. Από το σημείο αυτό, οι εν λόγω όροι διείσδυσαν επίσης στους ιδεολογικούς «κοινούς τόπους» περί της διεθνούς πολιτικής και οικονομίας. Το τίμημα αυτής της «επιτυχίας» είναι μια ασαφής, επιφανειακή και συχνά αντιφατική χρήση των όρων, με σκοπούς κυρίως καταγγελίας του «κακού» ιμπεριαλισμού, των «κακών» χρηματοπιστωτικών αγορών και της κρίσης (των δεινών) που δημιουργούν «στους λαούς».

Στην παρούσα μελέτη διαφοροποιούμαστε σαφώς από αυτή τη χρήση των όρων. Σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε και να αποτιμήσουμε τον ιμπεριαλισμό, το ρόλο των χρηματοπιστωτικών αγορών και τα χαρακτηριστικά της κρίσης, δηλαδή τον σύγχρονο καπιταλισμό, σε *θεωρητικό επίπεδο* και συγκεκριμένα με βάση τον θεωρητικό μαρξισμό, που βεβαίως έχει αναπτυχθεί σε αναφορά με διαφορετικές προσεγγίσεις και σχολές σκέψης. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τις έννοιες με βάση τις οποίες μπορούμε να κατανοήσουμε τους εσωτερικούς προσδιορισμούς που καθορίζουν τις αντιφατικές τάσεις της ιστορικής εξέλιξης. Επιδιώκουμε έτσι να οδηγηθούμε σε μια σφαιρική αποτίμηση των αντιφάσεων του σύγχρονου καπιταλισμού, από την οποία μπορεί να συναχθούν συμπεράσματα χρήσιμα για την πολιτική δράση, ανατροφοδοτώντας έτσι και τον μαρξισμό ως ιδεολογία μαζών με πιο τεκμηριωμένες θέσεις και συμπεράσματα.

Με δεδομένη την ενδογενή σχισματικότητα του μαρξισμού, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να πάρουμε θέση και στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας, δηλαδή αναφορικά με τα διαφορετικά ρεύματα σκέψης που έχουν διαμορφωθεί εντός της.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι: Ο όρος «ιμπεριαλισμός» γενικά δηλώνει την επιθετικότητα αλλά και τα ώριμα χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού ή/και συγκεκριμένων καπιταλιστικών χωρών. Στις περισσότερες κλασικές θεωρήσεις (θα συζητήσουμε τις εξαιρέσεις στη συνέχεια) ο ιμπεριαλισμός παρουσιάζοταν σαν την αναγκαία λύση στο μοιραίο ελάττωμα του «παγκόσμιου» καπιταλισμού: Στο βαθμό που τα διαφορετικά εθνικά κράτη δεν υποχωρούν και δεν συνενώνονται σε μια παγκόσμια κρατική οντότητα, ο ιμπεριαλισμός είναι η αναγκαία προϋπόθεση για τη διαχείριση των παγκόσμιων (πολύ πέραν των εθνικών συνόρων) «διαδρομών» που επιχειρούν να διαγράψουν τα ατομικά κεφαλαία. Αυτή τη θεωρητική κληρονομία συνέχισαν άλλωστε και οι περισσότερες νεότερες μαρξιστικές και ετερόδοξες προσεγγίσεις. Ευθυγραμμιζόμενες με την κατεύθυνση αυτή, επιχείρησαν να ερμηνεύσουν το υποτιθέμενο *πρόβλημα της «μη αντιστοιχίας» ανάμεσα στην (πολιτικοεδαφική) επικράτεια του εθνικού κράτους και τη σφαίρα δραστηριοποίησης των ατομικών κεφαλαίων*.

Η αντίληψη αυτή συνδέεται σήμερα συχνά με τη θέση ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει διαφοροποιηθεί τόσο ριζικά ως προς τα δομικά χαρακτηριστικά του σε σχέση με τον «κλασικό» καπιταλισμό, ώστε πλέον να μην επαρκεί το θεωρητικό σύστημα που θεμελίωσε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και τα άλλα έργα της ώριμης συγγραφικής του περιόδου για να κατανοήσουμε τον ιμπεριαλισμό και την κρίση του.

Απέναντι σε αυτές τις απόψεις στεκόμαστε με κριτικό τρόπο σε ό,τι ακολουθεί. Η κριτική μας αποτίμηση των διάφορων προσεγγίσεων του ιμπεριαλισμού, του σύγχρονου «παγκοσμιοποιημένου» καπιταλισμού, της κρίσης κ.ο.κ. απορρίπτει, επιπλέον, κάθε αναφορά σε επιχειρήματα «αυθεντίας». Κανένας μαρξιστής συγγραφέας, όσο σημαντικός ή σημαντική και εάν είναι από θεωρητική άποψη ή λόγω της πολιτικής του/της δράσης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κατέχει την αλήθεια ή πάντως ότι έχει κάποιο πλεονέκτημα σε σχέση με τους λοιπούς.

Τα βασικά κριτήριά μας στην αποτίμηση των διάφορων θεωριών είναι τρία. Πρώτον, η εσωτερική λογική συνοχή των επιχειρημάτων κάθε προσέγγισης. Δεύτερον, η σχέση τους με θεμελιακές έννοιες της μαρξικής-μαρξιστικής θεωρίας, οι οποίες αποδίδουν τα δομικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας. Τρίτον, η δυνατότητα κάθε προσέγγισης να εξηγεί ιστορικές και παροντικές τάσεις του καπιταλισμού και, αντίστροφα, η διάψευση θεωρητικών προβλέψεων και εκτιμήσεων από εμπειρικά στοιχεία.

Μια πρώτη έκδοση (του μεγαλύτερου τμήματος) του βιβλίου έγινε στα αγγλικά υπό τον τίτλο *Rethinking Imperialism: A Study of Capitalist Rule* (Palgrave/McMillan 2009). Η παρούσα ελληνική έκδοση είναι εκτενέστερη από την προηγούμενη αγγλική, καθώς προσθέσαμε τρία επιπλέον κεφάλαια τα οποία αναφέρονται στην ελληνική κρίση και την κρίση της Ζώνης του Ευρώ (Κεφ. 12), σε μια περαιτέρω επεξεργασία των θέσεων για το ρόλο της χρηματοπιστωτικής σφαίρας στον σύγχρονο καπιταλισμό (Κεφ. 13) και σε μια ερμηνεία των στρατηγικών του συστήματος για έξοδο από την κρίση με όρους επωφελείς προς τις άρχουσες καπιταλιστικές τάξεις (Κεφ. 14). Πέραν τούτου, εκτός από τις αναγκαίες υφολογικές διορθώσεις, προχωρήσαμε σε αναθεώρηση των βιβλιογραφικών παραπομπών, προκειμένου να παραπέμψουμε σε υπάρχουσες ελληνικές μεταφράσεις, με σκοπό να διευκολύνουμε την πρόσβαση του Έλληνα αναγνώστη στα αναφερόμενα κείμενα. Επιπλέον, από ουσιαστική πλευρά, η παρούσα έκδοση εμφανίζει επίσης κάποιες διαφοροποιήσεις και στα Κεφάλαια 1-11 σε σχέση με την αγγλική, δεδομένου ότι ενσωματώσαμε στο κείμενο διευκρινίσεις που μας υπαγορεύθηκαν από το διάλογο γύρω από τις θέσεις μας, που διεξήχθη είτε σε διεθνή συνέδρια είτε σε κατ' ιδίαν συζητήσεις.

Στο Μέρος Ι του βιβλίου (*Θεωρίες του ιμπεριαλισμού ως ερμηνεία του καπιταλισμού. Η ιστορική συζήτηση και ορισμένα ανοικτά θεωρητικά ερωτήματα*: Κεφάλαια 1-3) επιχειρούμε να εξετάσουμε κριτικά τις σημαντικότερες προσεγγίσεις στα ζητήματα του

ιμπεριαλισμού και του «νεότερου καπιταλισμού», ως σημείο αφετηρίας για την ανάλυση που θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια.

Το Κεφάλαιο 1 (*Κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Μία νέα πρόσληψη της καπιταλιστικής εξουσίας, του επεκτατισμού, της εξαγωγής κεφαλαίων, της περιοδολόγησης και της «παρακμής» του καπιταλισμού*) ασχολείται με τις μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού που διατυπώθηκαν κατά την περίοδο 1909-1925, δηλαδή μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του J. A. Hobson *Imperialism* (1902) – πρόκειται κυρίως για τις αναλύσεις των Χίλφερντινγκ (Hilferding), Λούξεμπουργκ (Luxemburg), Μπουκάριν και Λένιν. Θέση μας είναι ότι οι θεωρητικές αναλύσεις που διατυπώθηκαν κατά την περίοδο αυτή και οι αντίστοιχες συζητήσεις ή διαμάχες σχετικά με το «έσχατο στάδιο» του καπιταλισμού, την «κυριαρχία των μονοπωλίων», τον «παγκόσμιο καπιταλισμό», την υποκατανάλωση ως αιτία των κρίσεων, τις εξαγωγές κεφαλαίων, την «παρακμή και το σάπισμα» του καπιταλισμού κ.λπ., παραμένουν επίκαιρες μέχρι και σήμερα, με την έννοια ότι τα συμπεράσματα και τα επιχειρήματά τους επιβιώνουν στις σύγχρονες προβληματικές και συζητήσεις. Με άλλα λόγια, συνιστούν, σε μεγάλο βαθμό, το υπόβαθρο των σύγχρονων αναζητήσεων και συζητήσεων, ενώ η κριτική αποτίμησή τους μπορεί να αποτελέσει συμβολή στη μαρξιστική θεωρία και τη μαρξιστική κριτική του σύγχρονου καπιταλισμού.

Το Κεφάλαιο 2 (*Οι μεταπολεμικές προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό του ρεύματος «μητρόπολη - περιφέρεια»*) επιχειρεί μια κριτική παρουσίαση των θεωριών «μητρόπολης - περιφέρειας» ή «κέντρου - περιφέρειας», εστιάζοντας κυρίως στις έννοιες «εξάρτησης», «παγκόσμιος καπιταλισμός», «άνιση ανταλλαγής», «ανάπτυξη - υπανάπτυξη», «διεθνής καταμερισμός εργασίας» κ.λπ., επάνω στις οποίες οικοδομούνται οι προσεγγίσεις αυτές. Ακολουθώντας κάποιες εκδοχές των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, οι προσεγγίσεις που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό υιοθετούν ως καταστατική θέση αφετηρίας την άποψη ότι ο καπιταλισμός υφίσταται αποκλειστικά ως παγκόσμιο σύστημα, ότι ο τόπος όπου εκδηλώνονται οι εμμενείς κανονικότητες του καπιταλιστικού τρόπου πα-

ραγωγής είναι η παγκόσμια σφαίρα και όχι ο καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός. Συλλαμβάνουν, επομένως, το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα σαν μια ενοποιημένη ταξική δομή, εντός της οποίας λειτουργούν ως συνιστώσες οι εθνικές οικονομίες και τα κράτη. Η προσέγγιση αυτή αποκτά μια σχετικά συνεκτική μορφή σε σχετικά πρόσφατες αναλύσεις, οι οποίες εστιάζουν στον λεγόμενο «νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας», μέσω του οποίου επιχειρείται να ενσωματωθούν στο σχήμα «μητρόπολη - περιφέρεια» οι αναδιαρθρώσεις της καπιταλιστικής παραγωγής που παρατηρούνται σε διεθνές επίπεδο κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Στην κριτική παρουσίαση των θεωριών αυτών εστιάζουμε κυρίως στις εσωτερικές τους αντιφάσεις και επιπλέον στην απουσία μιας θεωρίας για το καπιταλιστικό κράτος και την καπιταλιστική πολιτική εξουσία.

Το Κεφάλαιο 3 (*«Πολιτικές» θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού*) διερευνά μια θεωρητική παράδοση η οποία, ακολουθώντας τη γραμμή σκέψης των Schumpeter (Σουμπέτερ) και Weber (Βέμπερ), αλλά και ως ένα βαθμό ορισμένες αναλύσεις του Kautsky (Κάουτσκι), προτείνει μια «πολιτική» ερμηνεία του ιμπεριαλισμού, δίνοντας έμφαση στην αυτοτέλεια των κρατικών πολιτικών και των συμφερόντων που συνδέονται με αυτές. Η εν λόγω παράδοση σε ένα βαθμό ενσωματώνεται στις σύγχρονες θεωρίες περί «νέου ιμπεριαλισμού», μέλημα των οποίων είναι να διαφοροποιηθούν από τις αναγωγιστικές αντιλήψεις των κλασικών θεωριών και των προσεγγίσεων μητρόπολης - περιφέρειας, δηλαδή από τις αντιλήψεις που θεωρούν το κράτος σαν έναν καθρέφτη της οικονομικής αιτιότητας και των οικονομικών διαδικασιών. Το αποτέλεσμα, εντούτοις, στο οποίο καταλήγουν οι προσεγγίσεις που εξετάζουμε εδώ είναι λιγότερο μια κριτική του οικονομισμού και του αναγωγισμού και πολύ περισσότερο η διατήρηση ενός παρόμοιου ουσιοκρατικού σχήματος, σύμφωνα με το οποίο κάθε κοινωνικό επίπεδο (η οικονομία, το κράτος, η ιδεολογία) συνυπάρχει με καθένα από τα άλλα στο πλαίσιο μιας βαθύτερης ενότητας, την οποία και *εκφράζει* αδιάλειπτα, κάθε στιγμή.

Στο Μέρος II του βιβλίου (*Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Μαρξ αντιμέτωπη με τις συζητήσεις για τον ιμπεριαλισμό: Κε-*

φάλαια 4-7) διερευνούμε κριτικά όλες τις αλλαγές που εισήγαγαν οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού εντός του θεωρητικού μαρξισμού (για παράδειγμα αναφορικά με το καπιταλιστικό κράτος, τα στάδια της ιστορικής εξέλιξης του καπιταλισμού, τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, τις κρίσεις κ.λπ.), αναθερώντας ή επανερμηνεύοντας με τον τρόπο αυτό το θεωρητικό σύστημα που θεμελίωσε ο Μαρξ, κατά κύριο λόγο στο *Κεφάλαιο* και τα άλλα ώριμα οικονομικά έργα του.

Το Κεφάλαιο 4 προσεγγίζει *Το κράτος ως «όχημα» τόσο για την καπιταλιστική επέκταση όσο και για την αποαποικιοποίηση*, αφενός αγγίζοντας ζητήματα που αφορούν την ιστορική εξέλιξη και αφετέρου θέτοντας ανάλογα θεωρητικά ερωτήματα. Διατυπώνονται ορισμένες εισαγωγικές θέσεις αναφορικά με τον καθοριστικό ρόλο του καπιταλιστικού κράτους στην ανάπτυξη και σταθεροποίηση του καπιταλισμού, τόσο ως προς τη διαδικασία αποικιοποίησης εξωτερικών εδαφών, όσο όμως και ως προς την αποαποικιοποίηση των εδαφών αυτών μέσω της δημιουργίας νέων εθνικών κρατών.

Η ανάλυση αναπτύσσεται περαιτέρω στο Κεφάλαιο 5 (*Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός. Συμπεράσματα αναφορικά με την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας*), όπου διατυπώνονται συμπεράσματα αναφορικά με την οργάνωση της (κάθε) καπιταλιστικής εξουσίας. Διερευνούνται οι έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και του καπιταλιστικού κράτους ως εθνικού κράτους.

Το Κεφάλαιο 6 (*Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια*) θέτει σε κριτική μια καταστατική θέση των περισσότερων θεωριών που εξετάζονται στο ανά χειράς βιβλίο, συγκεκριμένα ότι ο ιμπεριαλισμός συνδέεται με τον «μονοπωλιακό καπιταλισμό», ως ένα νέο, ιδιαίτερο στάδιο οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης του καπιταλισμού. Το βασικό μας συμπέρασμα είναι ότι η θεωρία του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» αποτελεί περισσότερο αναθεώρηση της θεωρίας του Μαρξ για τον καπιταλισμό, παρά περαιτέρω εξέλιξη ή επικαιροποίησή της.

Στο Κεφάλαιο 7 (*Είναι ο ιμπεριαλισμός το έσχατο στάδιο του καπιταλισμού; Σκέψεις αναφορικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού και των σταδίων της καπιταλιστικής ανάπτυξης*) διατυπώνεται μια εναλλακτική προσέγγιση στο ζήτημα της περιοδολόγησης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, των ιστορικών μορφών του καπιταλιστικού κράτους και του ζητήματος της καπιταλιστικής ανάπτυξης, εστιάζοντας παράλληλα στην κριτική των ιστορικιστικών προβληματικών.

Συνοψίζοντας το Μέρος II του βιβλίου, προκύπτουν τα ακόλουθα. Η συμπύκνωση της ταξικής πάλης και της ταξικής κυριαρχίας από το καπιταλιστικό κράτος στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού κατακερματίζει τον διεθνή χώρο. Ο χώρος ως τόπος των κοινωνικών σχέσεων χαρακτηρίζεται αποφασιστικά από την εθνική-κρατική του διάσταση, από την εθνική ομογενοποίηση στο εσωτερικό του κάθε εθνικού-κρατικού εδάφους κυριαρχίας (επικράτειας). Κάθε επιμέρους κρατική λειτουργία καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από τη λειτουργία συγκεφαλαίωσης της συνολικής ταξικής κυριαρχίας στο πλαίσιο του κοινωνικού σχηματισμού (που στην τυπικότερη περίπτωση παίρνει τη μορφή του εθνικού κράτους) και από τη διαδικασία δημιουργίας των όρων διευρυμένης αναπαραγωγής της σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα: (α) Από την τάση πολιτικής, διοικητικής, δικαιοδικής, θεσμικής, πολιτιστικής ομογενοποίησης που είναι συνυφασμένη με την κρατική εξουσία και τα σύνορά της, (β) από τις στοχευμένες (εθνικές) πολιτικές διαχείρισης της εργασιακής δύναμης, τις πολιτικές κινήτρων και τις κάθε είδους (νομικές, θεσμικές, φορολογικές, διοικητικές) παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού (εθνικού) κοινωνικού κεφαλαίου και τη διεθνή του ενίσχυση στον ανταγωνισμό με τα συνολικά-κοινωνικά κεφάλαια άλλων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και (γ) από την προστασία και κρατική διαχείριση του εθνικού νομίσματος, τη θέσπιση του θεσμικού και νομοθετικού πλαισίου που διασφαλίζει την «ελευθερία» της εσωτερικής αγοράς, τον άμεσο ανταγωνισμό των μεμονωμένων κεφαλαίων μεταξύ τους εντός της επικράτειας. Κάτω απ’

αυτούς τους εθνικούς-κρατικούς όρους αναπαράγεται λοιπόν, στις επαρκείς μορφές της, η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, με το μετασχηματισμό των ατομικών κεφαλαίων σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*. Ο διεθνής χώρος κατακερματίζεται επομένως σε επιμέρους (εθνικές) περιοχές ταξικής κυριαρχίας, σε επιμέρους περιοχές διευρυμένης αναπαραγωγής των διαφορετικών (εθνικών) κοινωνικών κεφαλαίων.

Το Μέρος III (*Εθνική επικράτεια και διεθνές επίπεδο: Διεθνοποίηση του κεφαλαίου, χρηματοπιστικοποίηση και συγκρότηση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας*: Κεφάλαια 8-10) αναλύει τη διαμόρφωση της διεθνούς οικονομικής και πολιτικής σφαίρας (της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας) μέσα από τη διαπλοκή και την ανισομερή διάδραση των εθνικών-κοινωνικών κεφαλαίων και των καπιταλιστικών κρατών, όπως αυτά προέκυψαν ιστορικά, διαμορφώνοντας μια πληθώρα καπιταλιστικών εξουσιών, από την οποία προκύπτει όμως ένα διεθνές πλαίσιο οικονομικών και πολιτικών αρθρώσεων και διαδικασιών. Σε κάθε περίπτωση, οι διαδικασίες διεθνούς ολοκλήρωσης και συνάρθρωσης των διαφορετικών καπιταλιστικών εξουσιών δεν μπορεί να ξεπεράσει κάποια όρια. Ανάλογα με τη συγκυρία, τα λιγότερο ανεπτυγμένα συνολικά-κοινωνικά κεφάλαια ωθούνται να υιοθετήσουν διαφορετικά ανά περίπτωση μέτρα προστατευτισμού στην παγκόσμια αγορά, κάθε φορά που το στρατηγικό συμφέρον τους ως αρχουσών τάξεων, δηλαδή η ικανότητά τους να ηγεμονεύουν επί των υποτελών τάξεων στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού και να δημιουργούν τους όρους για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δεν συνάδει με τις διαδικασίες εντεινόμενης διεθνούς ολοκλήρωσης.

Το Κεφάλαιο 8 (*Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου*) ασκεί κριτική στην έννοια της «εξάρτησης», ως σημείο αφετηρίας για την κωδικοποίηση μιας θεωρητικής προσέγγισης αναφορικά με την τροποποιημένη λειτουργία του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, καθώς παρεμβαίνει η διακύμανση των συναλλαγματικών ισοτιμιών η οποία μετατρέπει τις σχετικές διαφορές στο κό-

στος παραγωγής μεταξύ επιχειρήσεων από διαφορετικές χώρες σε απόλυτες διαφορές κόστους. Σε αυτή τη θεωρητική βάση διατυπώνεται μια ερμηνεία της διεθνοποίησης και των εξαγωγών κεφαλαίου, από την οποία προκύπτει επίσης η ανασκευή της θεωρίας της άνισης ανταλλαγής.

Το Κεφάλαιο 9 (*Χρηματιστικοποίηση: Πειθαρχία στην αγορά ή πειθαρχία στο κεφάλαιο;*) δείχνει ότι ο νεοφιλελευθερισμός (ο σύγχρονος τρόπος λειτουργίας των αγορών και οι οικονομικές, θεσμικές και στρατιωτικές πολιτικές του κράτους) αποτελεί πολιτική στρατηγική της κυρίαρχης αστικής τάξης ως συνόλου. Αυτό σημαίνει ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν πρέπει να ερμηνεύεται ούτε σαν αποτέλεσμα επιβολής της χρηματοπιστωτικής σφαίρας επάνω στην «παραγωγική επιχείρηση» (διευθυντές και εργάτες), ούτε σαν κυριαρχία του «εισοδηματία» πάνω στην «κοινωνία». Ο νεοφιλελευθερισμός εκφράζει τη μετατόπιση στον ταξικό συσχετισμό δύναμης που ακολούθησε την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970. Η παρούσα οικονομική κρίση είναι συστημική, με την έννοια ότι προέκυψε από τα στοιχεία και τις σχέσεις που συνιστούν τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου μοντέλου.

Το Κεφάλαιο 10 (*Η «παγκόσμια» σφαίρα και η έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας*) προσεγγίζει τη σημερινή ιμπεριαλιστική τάξη πραγμάτων με βάση την έννοια της *ιμπεριαλιστικής αλυσίδας*, η οποία διαμορφώθηκε σε αντιστοιχία με την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου και τη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που θεμελίωσε ο Μαρξ. Οι περισσότερες θεωρίες του ιμπεριαλισμού, περιλαμβανομένων των ιστορικοιστικών προσεγγίσεων και των αναλύσεων περί «αυτοκρατορίας», ρητά ή άρρητα διαφοροποιούνται από τη μαρξική προβληματική του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου (ως έκφραση της αιτιακής τάξης πραγμάτων σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα).

Η ανάλυση που αναπτύσσεται στο Μέρος III του βιβλίου θα μπορούσε να συνοψιστεί στο ακόλουθο συμπέρασμα: Οι κοινωνικές (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) σχέσεις και δομές, όπως αυτές διαμορφώνονται στο εσωτερικό κάθε συγκεκριμένου κοι-

ωνικού σχηματισμού, έχουν την προτεραιότητα έναντι των διεθνών (οικονομικών και πολιτικών) σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων. Η θέση ότι η πάλη των τάξεων (που διεξάγεται ταυτόχρονα στο οικονομικό, το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο και επομένως καθορίζεται αποφασιστικά από τη λειτουργία του αστικού κράτους) συνιστά την κινητήρια δύναμη της ιστορίας αποτελεί ακριβώς τη θεμελιώδη ανακάλυψη της μαρξιστικής θεωρίας. Η πάλη των τάξεων, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση οι ταξικοί συσχετισμοί δύναμης στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού (ή διαφορετικά διατυπωμένο, οι συσχετισμοί εντός ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας) αποτελεί (-ούν) τον πρωτεύοντα προσδιοριστικό παράγοντα των τάσεων ανάπτυξης (διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου) που χαρακτηρίζουν έναν κοινωνικό σχηματισμό. Οι διεθνείς σχέσεις, με όλες τις ανισομέρειες και αλληλεξαρτήσεις με άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς που συνεπάγονται, αποκτούν δραστηριότητα επενεργώντας επί και μέσω αυτών των ταξικών συσχετισμών και σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης. Οι διεθνείς σχέσεις συνιστούν δηλαδή σύνθετους ιστορικούς προσδιορισμούς οι οποίοι επενεργούν πάνω στους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης μέσω των «νόμων κίνησης» της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού καθορίζουν σε τελευταία ανάλυση τον τρόπο με τον οποίο το «εθνικό» εντάσσεται στο «διεθνές».

Το Μέρος IV (*Συμπεράσματα και εξελίξεις: Ο χαρακτήρας και η κρίση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Κεφάλαια 11-14) επικεντρώνει στη συστημική κρίση στην οποία περιήλθε ο σύγχρονος καπιταλισμός από το 2007-08, στην όξυνση των ταξικών συγκρούσεων και στις στρατηγικές που ακολουθούν οι άρχουσες καπιταλιστικές τάξεις για το ξεπέρασμα της κρίσης: ανακατανομή εισοδήματος και εξουσίας υπέρ του κεφαλαίου, υποβάθμιση της εργασίας, απαξίωση των λιγότερο κερδοφόρων ατομικών κεφαλαίων και παράλληλα διατήρηση και εμβάθυνση του νεοφιλελεύθερου τρόπου ρύθμισης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, στον οποίο καθοριστικό ρόλο παίζει η χρηματοπιστωτική σφαίρα.

Το Κεφάλαιο 11 (*Ανακεφαλαίωση: Ιμπεριαλισμός και καπιταλιστική εξουσία*) συνοψίζει τα βασικά συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε, εστιάζοντας ιδιαίτερα στη θεωρητική ένταση που δημιουργείται στο εσωτερικό του μαρξισμού λόγω της απόκλισης που συστηματικά διατηρούν οι περισσότερες μαρξιστικές ή/και ετερόδοξες θεωρίες του ιμπεριαλισμού, των χρηματοπιστωτικών αγορών και των κρίσεων από το θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας που θεμελίωσε ο Μαρξ.

Το Κεφάλαιο 12 (*Η ελληνική κρίση και η κρίση της στρατηγικής του ευρώ*) εστιάζει στις διεθνείς, ευρωπαϊκές και εσωτερικές αιτίες της κρίσης χρέους της ελληνικής οικονομίας, αναδεικνύοντας παράλληλα την ευρύτερη κρίση της στρατηγικής του ευρώ. Βασικό στοιχείο της στρατηγικής αυτής είναι η άμεση έκθεση των ατομικών κεφαλαίων ολόκληρης της Ζώνης του Ευρώ (ΖτΕ) στον διεθνή ανταγωνισμό, με τέτοιο τρόπο ώστε όλες οι πιέσεις για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας να μεταφέρονται στην εργασία. Η έκθεση στον διεθνή ανταγωνισμό επέβαλε σημαντικές αναδιαρθρώσεις προς όφελος του κεφαλαίου και οδήγησε τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, που σχηματικά ονομάζουμε χώρες της ευρωπαϊκής «περιφέρειας», σε πολύ υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης συγκριτικά με τις χώρες του ευρωπαϊκού «κέντρου». Ταυτόχρονα μείωσε σημαντικά το κόστος του εγχώριου δανεισμού και αύξησε τις εισροές ξένων «αποταμιεύσεων» (διαφόρων μορφών). Οι τελευταίοι αυτοί παράγοντες, όμως, αποτέλεσαν συνθήκη που ερχόταν σε αντίθεση με την ευρύτερη νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, μετατρέποντάς το σ' ένα ασταθές και ευάλωτο πλαίσιο συμβίωσης, το οποίο δεν άργησε να αποδιοργανωθεί μετά την πρόσφατη κρίση στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Το Κεφάλαιο 13 (*Προς μία Πολιτική Οικονομία του κινδύνου: Ένα σχέδιο έρευνας για τον σύγχρονο καπιταλισμό*) διευρύνει την προηγούμενη ανάλυσή μας για τη χρηματοπιστωτική σφαίρα και τη χρηματιστικοποίηση, την οποία κατανοεί ως μια «τεχνολογία» που παρεμβαίνει στις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας με σκοπό να

αυξήσει την αποτελεσματικότητά τους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο πλαίσιο αυτό στη μαρξική έννοια του φετιχισμού, μέσω της οποίας μπορεί να γίνει κατανοητή η χρηματιστικοποίηση και οι σχετικές διαδικασίες πιστωτικής αξιολόγησης στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης των κοινωνικών σχέσεων με βάση την κατηγορία του «κινδύνου». Από την αναπαράσταση αυτή προκύπτουν κανόνες χρηματοπιστωτικής διαχείρισης που διευκολύνουν την επιβολή των «νόμων» του κεφαλαίου.

Το Κεφάλαιο 14 (*Η θεμελιώδης αντίφαση του σύγχρονου καπιταλισμού και η ερμηνεία των στρατηγικών του συστήματος*) ολοκληρώνει την όλη ανάλυση. Εστιάζει αφενός στις κυρίαρχες στρατηγικές και τον κυρίαρχο οικονομικό λόγο αναφορικά με την έξοδο από την κρίση και αφετέρου στο λόγο των ετερόδοξων και αριστερών διανοουμένων, ο οποίος πολύ συχνά αναπαράγει, άκριτα σχεδόν, τα σχήματα και τις προβληματικές της κυρίαρχης αστικής (νεοκλασικής ή κεινσιανής) οικονομικής σκέψης.

Κλείνοντας αυτόν τον Πρόλογο, θα θέλαμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στους συναδέλφους που σε διεθνή συνέδρια και σε κατ' ιδίαν συζητήσεις σχολίασαν τις θέσεις μας ή έθεσαν ερωτήματα που μας βοήθησαν στη διατύπωση των επιχειρημάτων μας. Τέτοια διεθνή γεγονότα ήταν τα ετήσια συνέδρια του περιοδικού *Historical Materialism* στο Λονδίνο και της *Association for Heterodox Economics* σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης, όπως και η διεθνής Ημερίδα «Appreciating Peter Gowan (1946-2009). Understanding the Economic Crisis: The Contribution of Marxian and Marxist Approaches», Πειραιάς, 04.12.2009. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους Δημήτρη Δημούλη (Escola de direito de São Paulo da Fundação Getúlio Vargas, Brazil) και Σπύρο Λαπατσιώρα (Πανεπιστήμιο Κρήτης) που διάβασαν και σχολίασαν προηγούμενες γραφές των κεφαλαίων του παρόντος βιβλίου. Επιπλέον ευχαριστίες στον Σπύρο Λαπατσιώρα που συνέβαλε στη συγγραφή του Κεφαλαίου 14 του παρόντος βιβλίου.

Μέρος Ι

Οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού ως ερμηνεία του καπιταλισμού. Η ιστορική συζήτηση και ορισμένα ανοικτά θεωρητικά ερωτήματα

I. Κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού Μία νέα πρόσληψη της καπιταλιστικής εξουσίας, του επεκτατισμού, της εξαγωγής κεφαλαίων, της περιοδολόγησης και της «παρακμής» του καπιταλισμού

Υπαινιχθήκαμε στην Εισαγωγή ότι τα ζητήματα που θέτουν οι σύγχρονες αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό και το εθνικό κράτος, όπως και οι αντίστοιχες αποφάνσεις περί «παγκοσμιοποίησης», δεν τίθενται σήμερα για πρώτη φορά. Με παρόμοιους θεωρητικούς όρους, παρά τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, είχαν ήδη τεθεί από τις «κλασικές» (όπως είθισται να αποκαλούνται στη σχετική βιβλιογραφία) θεωρίες του ιμπεριαλισμού, που διατυπώθηκαν ως γνωστόν οι περισσότερες κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα (με τη χρονολογική σειρά που γράφτηκαν: Hilferding 1909, Luxemburg 1912, Μπουχάριν 1915, Λένιν 1916).

Πιστεύουμε ότι οι θεωρητικές αναλύσεις και οι διαμάχες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» (όπως και οι διαμάχες για την «κυριαρχία των μονοπωλίων») που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαπενταετία 1910-1925 διατηρούν μέχρι σήμερα την επικαιρότητά τους. Τούτο όχι μόνο διότι ορίζουν σε σημαντικό βαθμό το υπόβαθρο της σημερινής συζήτησης, αλλά κυρίως επειδή η κριτική μελέτη τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στο θεωρητικό προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας και της μαρξιστικής κριτικής στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Πριν προχωρήσουμε σε μια σύντομη και γενική παρουσίαση των κλασικών μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, θα ανα-

φερθούμε παρεκβατικά σε ένα συγγραφέα η παρέμβαση του οποίου μάλλον έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχετικών μαρξιστικών επιχειρημάτων. Πρόκειται για τον Τζ. Α. Χόμπσον (J. A. Hobson), ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε οπαδός του Μαρξ, ενώ κατέληξε να θαυμάζει τον Βέμπλεν (Thorstein Veblen. Βλ. σε Hobson 1937) και κέρδισε (δικαίως, ως γνήσιος οπαδός της υποκαταναλωτικής αντίληψης) την αναγνώριση του Κέυνς (Keynes).¹

1.1. Ο ιμπεριαλισμός ως σύμπτωμα της καπιταλιστικής κρίσης στο επιχείρημα του Χόμπσον

Σε μια συγκυρία έντασης των ανταγωνισμών ανάμεσα στις κύριες καπιταλιστικές δυνάμεις για τις αποικίες, ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Τζ. Α. Χόμπσον υιοθέτησε έναν νέο δημοφιλή όρο για να περιγράψει τα φαινόμενα της εποχής του: τον *ιμπεριαλισμό*. Πολλές από τις ιδέες του Χόμπσον επηρέασαν τις μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού που επρόκειτο να διατυπωθούν λίγα χρόνια αργότερα. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τις βασικές προτάσεις του συγγραφέα.

α) *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*. Κατά τον Χόμπσον, ο καπιταλισμός φαίνεται να έχει υπερβεί το «ανταγωνιστικό» του στάδιο και να έχει μεταβεί σε μια νέα φάση που χαρακτηρίζεται από υψηλή συγκέντρωση κεφαλαίου σε «τραστ» και «καρτέλ» (Hobson 1938: 75-6).

β) *Υποκατανάλωση*. Δεδομένου ότι ο Κέυνς πιθανότατα αγνούσε τη βιβλιογραφία των Ρώσων Ναρόντικων και των Γερμανών μαρξιστών, είχε δίκιο στις διαπιστώσεις του ότι οι θεωρίες της υποκαταναλώσεως των Μάλθους (Malthus) και Σισμοντί (Sismondi) βρίσκονταν σε «λήθαργο» μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, δηλαδή έως την εμφάνιση των παρεμβάσεων των Χόμπσον και Μάμερ (βλ. Keynes 2001: 380).² Με τον Χόμπσον αναβίωσε κυρίως η εκδοχή του Σισμοντί, η οποία, μέσω της επιρροής ακριβώς που

άσκησε ο ίδιος στους μαρξιστές, επανήλθε ως κυρίαρχη θεωρητική εκδοχή στο εσωτερικό του μαρξισμού της περιόδου. Υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με τον Χόμπσον, ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από μια *εγγενή αντίφαση* ανάμεσα στην καπιταλιστική παραγωγή και τη συνακόλουθη διανομή του εισοδήματος. Η επέκταση της παραγωγής συνοδεύεται από μείωση του εισοδήματος των εργαζόμενων μαζών, γεγονός που προκαλεί πτώση της κατανάλωσης και οδηγεί στις επαναλαμβανόμενες καπιταλιστικές κρίσεις (Hobson 1938: 83).

γ) *Εξαγωγές κεφαλαίων ως απάντηση στο πρόβλημα της κρίσης*. Δεδομένης της διαρκούς τάσης του καπιταλισμού για υποκατανάλωση, στερεύουν διαρκώς οι ευκαιρίες (επενδυτικές σφαίρες) για παραγωγική αξιοποίηση των καπιταλιστικών κερδών. Η χαμηλή εισοδηματική θέση των εργαζόμενων θα αποτρέψει τελικά τις αποταμιεύσεις να μετουσιωθούν σε παραγωγικές επενδύσεις, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα διαρκές *πλεόνασμα αποταμίευσης* ή *πλεόνασμα κεφαλαίου*. Την ίδια στιγμή, η νέα μονοπωλιακή δομή του ανεπτυγμένου καπιταλισμού ενισχύει το πρόβλημα αντί να το επιλύει. Τούτο διότι η «συγκέντρωση της βιομηχανίας σε «τραστ», «καρτέλ» κ.λπ. ταυτόχρονα περιορίζει την ποσότητα του κεφαλαίου που μπορεί να απασχοληθεί αποτελεσματικά και αυξάνει το μερίδιο των κερδών μέσα από το οποίο θα προκύψουν νέες αποταμιεύσεις και νέο κεφάλαιο» (όπ. π.: 76).

δ) *Ο ιμπεριαλισμός ως σύμπτωμα της (υποκαταναλωτικής) κρίσης του καπιταλισμού*. Η πολιτική του ιμπεριαλισμού προκρίνεται από τα ανεπτυγμένα κράτη ως απάντηση στο πρόβλημα του αναξιοποίητου πλεονάζοντος κεφαλαίου:

Η υπεραποταμίευση, η οποία είναι η οικονομική αιτία του ιμπεριαλισμού, αποτελείται σύμφωνα με όσα έδειξε η ανάλυση από προσόδους, μονοπωλιακά κέρδη και άλλα μη δεδουλευμένα ή υπερβολικά σε μέγεθος συστατικά του εισοδήματος. [...] Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι ο ιμπεριαλισμός είναι η απόπειρα των βασικών ρυθμιστών της βιομηχανίας να διευρύνουν το κανάλι ροής του

δικού τους πλεονάζοντος πλούτου, αναζητώντας ξένες αγορές και ξένες σφαίρες επένδυσης που θα απορροφήσουν τα αγαθά και το κεφάλαιο που δεν μπορούν να πουλήσουν ή να χρησιμοποιήσουν στην πατρίδα (όπ. π.: 85).

ε) *Η γέννηση του παρασιτικού εισοδηματία ως αποτέλεσμα της κρίσης.* Η ανάλυση του Χόμπσον έρχεται σε ρήξη με το νόμο του Σαι (Say) και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του ρόλου του *εισοδηματία*, δηλαδή του προσώπου που μετατρέπει τις αποταμιεύσεις του σε ρευστά χρεόγραφα. Τα τελευταία είναι δάνεια τα οποία μπορούν να κατευθύνονται είτε προς την εγχώρια χρηματαγορά όπου «λιμνάζουν» δημιουργώντας χρηματοοικονομική αστάθεια, είτε προς τις διεθνείς χρηματαγορές των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών (με απώτερο συνήθως στόχο τον κρατικό δανεισμό). Από εδώ προκύπτει η βασική ιδέα που συναντάμε στα μεταγενέστερα έργα των Μπουχάριν και Λένιν, η οποία θέλει τα ανεπτυγμένα κράτη να μετατρέπονται σε *κράτη-εισοδηματίες*, δηλαδή σε κράτη που πλουτίζουν από το χρέος των υπανάπτυκτων χωρών (όπ. π.: 364-6).

Θα ολοκληρώσουμε το σχολιασμό της παρέμβασης του Χόμπσον, αφού πρώτα κάνουμε τρεις αναγκαίες επισημάνσεις.

Πρώτον, ο Χόμπσον με την επιχειρηματολογία του επιτυγχάνει μια *διπλή αναγωγή*. Από τη μια, «ανάγει» το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού στις καπιταλιστικές κρίσεις. Όπως ακριβώς συμβαίνει και στις μεταγενέστερες μαρξιστικές αναλύσεις, η συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό στην ουσία δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία υποπερίπτωση των συζητήσεων για τις καπιταλιστικές κρίσεις. Επομένως, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε υπερβολή την ακόλουθη παρατήρηση του Fieldhouse (1961: 188-9), ότι δηλαδή η θεώρηση του ιμπεριαλισμού για τον Χόμπσον «ήταν πρωτίστως ένα όχημα για τη δημοσιοποίηση της θεωρίας της υποκατανάλωσης». Στο πλαίσιο αυτό, ο ιμπεριαλισμός ορίζεται ως *σύμπτωμα* της έμφυτης και σταδιακής τάσης του καπιταλισμού προς κατάρρευση: «Ο ιμπεριαλισμός πρέπει συνεπώς να γίνει αντιληπτός όχι σαν επιλογή αλλά σαν αναγκαιότητα» (Hobson 1938: 73). Την ίδια στιγμή, από την άλλη, ο

Χόμπσον ανάγει το πολιτικό στοιχείο ενός κοινωνικού σχηματισμού (κράτος) στο οικονομικό (διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης): Η πολιτική «συμπεριφορά» ενός κράτους εξαρτάται πλήρως – αντικατοπτρίζει – από τις αντιφάσεις που διέπουν το οικονομικό επίπεδο. Εάν η επιβίωση των αναπτυγμένων χωρών εξαρτάται από την εξαγωγή κεφαλαίων, τότε, σύμφωνα με το επιχειρήμα του Χόμπσον, το κράτος θα υποστηρίξει την επέκταση αυτή με ιμπεριαλιστικές πολιτικές, που οριακά μπορεί να λάβουν και τη μορφή εμπόλεμων συγκρούσεων. Από εδώ προκύπτει και η βασική ιδέα των μεταγενέστερων μαρξιστικών θεωριών, σύμφωνα με την οποία: *ο ανταγωνισμός των αναπτυγμένων κεφαλαίων συμφύεται και καθορίζει τον γεωπολιτικό ανταγωνισμό των κρατών.*

Δεύτερον, ο Χόμπσον διέκρινε ανάμεσα σε (πρώιμη) αποικιοκρατία και σε ιμπεριαλισμό στη βάση μιας λογικής πλήρως απολογητικής για την αποικιοκρατική επέκταση. Υποστήριξε συγκεκριμένα ότι η προϊμπεριαλιστική αποικιοκρατία στόχευε στην προαγωγή του πολιτισμού και της βιομηχανίας στις «εύκρατες ζώνες»:

Συνεπώς, αυτή η πρόσφατη επέκταση είναι διαφορετική από την αποίκηση των αραιά κατοικημένων εδαφών στις εύκρατες ζώνες, όπου λευκοί αποικιοκράτες μετέφεραν μαζί με τους τρόπους διακυβέρνησης τις βιομηχανικές και άλλες τέχνες του πολιτισμού της μητέρας πατρίδας (όπ. π.: 27).

Τέλος, άρρητη προϋπόθεση για το επιχειρήμα του Χόμπσον δεν είναι μόνο ότι η πολιτική (το κράτος) υπάγεται στην οικονομία, αλλά και ότι ο ιμπεριαλισμός αποτελεί μια *αμετάβλητη παγκόσμια δομή-σύστημα* που δεσμεύει και υπαγορεύει την πολιτική και οικονομική συμπεριφορά των επιμέρους κρατών. Ο ιμπεριαλισμός, ως πολιτική «υποστήριξη» της εξαγωγής των πλεονάζοντων κεφαλαίων, είναι ένα παγκόσμιο παιχνίδι ηγεμονίας που προϋποθέτει μία ομάδα αναπτυγμένων και μία άλλη ομάδα υπανάπτυκτων κρατών, παράγοντες που συνυπάρχουν από κοινού σε ένα συνεχές παγκόσμιο πεδίο (δομή μητρόπολης - περιφέρειας, λογική της εξάρτησης).

1.2. Μια γενική αποτίμηση των κλασικών μαρξιστικών προσεγγίσεων για τον ιμπεριαλισμό: συνέχεια στη «γραμμή» Χόμπσον

Ακολουθώντας τον Χόμπσον, οι μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού εισάγουν τη ρητή διάκριση ανάμεσα στην *πρώιμη αποικιοκρατία* και στα αντίστοιχα φαινόμενα της «νεότερης» *φάσης του καπιταλισμού*, στην οποία έδωσαν το όνομα του «ιμπεριαλισμού». Σε αυτή τη θεωρητική απόπειρα δεν μιμήθηκαν το απολογητικό επιχείρημα του Χόμπσον σχετικά με το «εκπολιτιστικό αποτέλεσμα» της πρώιμης αποικιοκρατίας. Οι μαρξιστές συγγραφείς υποστήριξαν ότι η «έσχατη φάση» του καπιταλισμού ήταν το αποτέλεσμα της «κυριαρχίας των μονοπωλίων».

Ο Χίλφερντινγκ (Rudolf Hilferding, 1877-1941), στο βιβλίο του *Χρηματιστικό Κεφάλαιο*, ήταν ο συγγραφέας που εισήγαγε στη μαρξιστική θεωρία αυτή την ιδέα ενός «έσχατου σταδίου» του καπιταλισμού, που χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:³ συγκρότηση μονοπωλιακών επιχειρήσεων (οι οποίες καταργούν τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό), σύμφυση τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου (που οδηγεί στο σχηματισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου – της θεμελιώδους πλέον μορφής του κεφαλαίου), υπαγωγή του κράτους στα μονοπώλια και στο χρηματιστικό κεφάλαιο και, τέλος, εμφάνιση της επεκτατικής πολιτικής, πολέμων και αποικιακών προσαρτήσεων (Hilferding 1981: 326).

Η ιδέα του «τελευταίου», μονοπωλιακού-ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού που κατέχει τα παραπάνω χαρακτηριστικά υιοθετήθηκε από τον Μπουχάριν, τον Λένιν, τον Κάουτσκι και άλλους (παρά τις διαμάχες αναφορικά με τα ειδικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης αυτής ή των πολιτικών συνεπειών της), συνθέτοντας έτσι το υπόβαθρο των μαρξιστικών θεωριών του μονοπωλιακού καπιταλισμού, οι οποίες μέχρι πρόσφατα κυριαρχούσαν στα περισσότερα μαρξιστικά ρεύματα σκέψης και ιδιαίτερα στον σοβιετικό μαρξισμό (βλ. Abalkin κ.ά. 1983, Brewer 1980, Milios 1988).

Στη *Συσσώρευση του Κεφαλαίου* (1913), η Ρόζα Λούξεμπουργκ συνέλαβε τον ιμπεριαλισμό πρωτίστως σαν έναν ανταγωνισμό ανά-

μεσα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες για κυριαρχία σε όσες μη καπιταλιστικές περιοχές δεν είχαν ακόμα κατακτηθεί: «Ο ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου στην ανταγωνιστική της μάχη με τα υπολείμματα του παγκόσμιου χώρου που δεν κατακτήθηκαν ακόμα από το κεφάλαιο» (Luxemburg 1970: 371, Luxemburg 1971: 446).

Στη βάση της υποκαταναλωτικής προσέγγισης, η Λούξεμπουργκ θεώρησε ότι οι μη καπιταλιστικές περιοχές αποτελούν βασικές εφεδρείες «τρίτων προσώπων-καταναλωτών» οι οποίοι θα μπορούσαν να απορροφήσουν το μέρος εκείνο της υπεραξίας που ούτε οι καπιταλιστές αλλά ούτε και οι εργαζόμενοι ήταν σε θέση (υποτίθεται) να πραγματοποιήσουν (Milios 1994): «Ηπραγματοποίηση της υπεραξίας απαιτεί «τρίτα πρόσωπα», δηλαδή καταναλωτές διαφορετικούς από τους άμεσους παράγοντες της καπιταλιστικής παραγωγής [...] θα πρέπει να υπάρχουν στρώματα αγοραστών έξω από την καπιταλιστική κοινωνία [...] κοινωνικοί οργανισμοί ή στρώματα που ο τρόπος παραγωγής τους δεν είναι καπιταλιστικός» (Luxemburg 1971: 350-2). Εν ολίγοις, «το τμήμα της υπεραξίας [...] που προορίζεται για κεφαλαιοποίηση πρέπει να πραγματοποιηθεί κάπου αλλού» (όπ. π.: 366).

Τόσο η Λούξεμπουργκ όσο και ο Μπουχάριν (στο έργο του *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*, 1915) προσέγγισαν τον καπιταλισμό σαν μια *ενοποιημένη παγκόσμια δομή*. Με άλλα λόγια, υποστήριξαν ότι στην περίοδο του ιμπεριαλισμού η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) λαμβάνει χώρα σε παγκόσμια κλίμακα και όχι στο επίπεδο κάθε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Όπως θέτει το ζήτημα ο Μπουχάριν:

Η παγκόσμια οικονομία ανήκει στον τύπο της εν γένει οικονομικής κοινωνικής δομής. [...] Η συνολική διαδικασία της παγκόσμιας οικονομικής ζωής [...] ανάγεται στη [...] συνεχώς διευρυνόμενη αναπαραγωγή των σχέσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις, την τάξη του παγκόσμιου προλετα-

ριάτου από τη μια και την παγκόσμια αστική τάξη από την άλλη (Bukharin 1972: 27).

Ο Μπουχάριν προσδιόρισε, επίσης, τον ιμπεριαλισμό ως «πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου», αναφέροντας ταυτόχρονα ότι «κανείς μπορεί να μιλήσει επίσης για τον ιμπεριαλισμό ως ιδεολογία» (όπ. π.: 110). Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτική και η ιδεολογία του ιμπεριαλισμού αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού: «Ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλά ένα σύστημα πιο στενά συνδεδεμένο με τον σύγχρονο καπιταλισμό. Είναι επίσης το πιο θεμελιώδες στοιχείο του τελευταίου» (όπ. π.: 139-40).

Στο βιβλίο *Ιμπεριαλισμός: Το Ανώτερο Στάδιο του Καπιταλισμού* (1917) ο Λένιν προσδιόρισε τον ιμπεριαλισμό ως εξής:

Ο ιμπεριαλισμός είναι [...] ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραστικά και έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες (Λένιν 1970: 86).

Ο Λένιν απέδωσε τις εντεινόμενες αντιθέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις στην άνιση ανάπτυξη του καπιταλισμού, η οποία απέκλειε τη δημιουργία μιας σταθερής «υπεριμπεριαλιστικής» συμμαχίας των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων. Αυτό με τη σειρά του έδινε αφορμή στη «διαδοχή των μορφών της ειρηνικής και της μη ειρηνικής πάλης πάνω στο ίδιο ακριβώς έδαφος των ιμπεριαλιστικών σχέσεων και των αμοιβαίων σχέσεων της παγκόσμιας οικονομίας και της παγκόσμιας πολιτικής» (Λένιν 1970: 117, η υπογρ. στο πρωτότυπο).

Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα επιμείνουμε περισσότερο στα τρία βασικά «αξιώματα» που εισήγαγαν στη συζήτηση οι κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό: (1) τη θέση για τον παγκόσμιο χαρακτήρα του καπιταλισμού, (2) την άποψη ότι ο καπιταλισμός έχει μετασχηματιστεί σε «μονοπωλιακό καπιταλισμό» και

(3) την αντίληψη ότι οι εξαγωγές κεφαλαίου είναι αποτέλεσμα της έλλειψης εγχώριων σφαιρών για κερδοφόρες επενδύσεις.

1.3. Βασικά επιχειρήματα και αντιπαραθέσεις στις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού

1.3.1. Ο καπιταλισμός ως παγκόσμια δομή

A. Λούξεμπουργκ και Μπουχάριν

Όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, τόσο η προσέγγιση της Λούξεμπουργκ όσο και η προσέγγιση του Μπουχάριν στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού στηρίχθηκαν και εισήγαγαν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την «παγκοσμιοότητα» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αντίληψη αυτή θεωρεί ακριβώς ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι θεμελιώδεις δομικές και ταξικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα, αναπαράγονται (πλέον) στις επαρκείς μορφές τους μόνο στο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας. Ότι, επομένως, οι νόμοι και οι αιτιακές σχέσεις που ανακάλυψε και ανέλυσε ο Μαρξ αφορούν την παγκόσμια οικονομία, η οποία διαμορφώνεται έτσι ως μια ενιαία καπιταλιστική κοινωνική δομή.

Η Λούξεμπουργκ διατύπωσε στα κείμενά της που εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *Τι είναι η Εθνική Οικονομία (Einführung in die Nationalökonomie)* τη θέση ότι η εθνική οικονομία δεν μπορεί να νοηθεί ως ιδιαίτερη οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά αποτελεί απλώς τμήμα της *ενιαίας* παγκόσμιας οικονομίας:

Ενάμιση αιώνα από τότε που η μοντέρνα οικονομία έκανε την εμφάνισή της στην Αγγλία, η παγκόσμια οικονομία αναπτύχθηκε πέρα για πέρα πάνω στα δεινά και τις συμφορές της ανθρωπότητας [...]. Το εμπόρευμα δεν χρησιμεύει για να καλύπτει «μερικές ελλείψεις» των «εθνικών οικονομιών», αλλά αντίθετα για να δημιουργεί ελλείψεις, ν' ανοίγει ρωγμές και ρήγματα στα παλιά οικοδομήματα των

«εθνικών οικονομιών», για να εισδύει και να δρα σαν μια μεγάλη δύναμη καταστροφής, έτσι που να μετατρέπει, αργά ή γρήγορα, τις «εθνικές οικονομίες» σ' ένα σωρό ερείπια [...]. Τίποτε δεν παίζει σήμερα πιο σπουδαίο ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή από την αντίφαση ανάμεσα στα οικονομικά φαινόμενα, που ενώνουν κάθε μέρα και περισσότερο όλους τους λαούς σε μια μεγάλη ολόκληρη, και τη δομή των κρατών, που προσπαθούν να χωρίσουν τεχνητά τους λαούς, χαράσσοντας σύνορα με πασσάλους, βάζοντας τελωνειακά εμπόδια, δημιουργώντας το μιλιταρισμό (Luxemburg 1925: 42-3).

Την αντίληψη αυτή για την παγκόσμια, ενοποιημένη καπιταλιστική δομή θα αναπτύξει η Λούξεμπουργκ ακόμα περισσότερο στη *Συσσώρευση του Κεφαλαίου*. Εδώ θα επιχειρήσει μάλιστα ευθύς εξαρχής να επαναδιατυπώσει τη μαρξιστική θεωρία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο παγκόσμιο επίπεδο. Το παρακάτω απόσπασμα σχετικά με την εσωτερική και την εξωτερική αγορά οικονομολογεί με τον καλύτερο τρόπο τη θέση της για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»:

Εσωτερική και εξωτερική αγορά παίζουν σίγουρα έναν μεγάλο και θεμελιακό διαφοροποιημένο ρόλο στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όμως όχι ως έννοιες της Πολιτικής Γεωγραφίας αλλά της Πολιτικής Οικονομίας. Εσωτερική αγορά από τη σκοπιά της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η καπιταλιστική αγορά, είναι η ίδια η παραγωγή ως αποδέκτης των δικών της προϊόντων και πηγή των δικών της στοιχείων παραγωγής. Εξωτερική αγορά για το κεφάλαιο είναι το μη καπιταλιστικό κοινωνικό περιβάλλον, που απορροφά τα προϊόντα του και προμηθεύει στοιχεία παραγωγής και εργατικές δυνάμεις. Απ' αυτή τη σκοπιά, της οικονομίας, η Γερμανία και η Αγγλία είναι η μια για την άλλη ως επί το πλείστον εσωτερική, καπιταλιστική αγορά, κατά την αμοιβαία τους ανταλλαγή εμπορευμάτων, ενώ η ανταλλαγή ανάμεσα στη γερμανική βιομηχανία και τους Γερμανούς αγρότες, καταναλωτές ή και παραγωγούς για το γερμανικό κεφάλαιο, παριστά εξωτερικές σχέσεις αγοράς (Luxemburg 1971: 288).

Παρόμοια θα είναι και η αντίληψη του Μπουχάριν λίγα χρόνια αργότερα, το 1915. Ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ότι: «μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και αντίστοιχα σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο [...]. Όπως κάθε μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί μέρος της «εθνικής οικονομίας», έτσι και καθεμιά απ' αυτές τις «εθνικές οικονομίες» εμπεριέχεται στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας» (Bukharin 1972: 27). Με βάση αυτή την αφετηρία, ο Μπουχάριν θα υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες (που πολώνονται σε αναπτυσσόμενες βιομηχανικές από τη μία και υπανάπτυκτες αγροτικές από την άλλη) αποτελούν *υποσύνολα* της παγκόσμιας οικονομίας και σχηματίζουν έναν παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου εκδηλώνεται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και το παγκόσμιο προλεταριάτο:

Το χάσμα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όπως επίσης και η διεύρυνση αυτού του χάσματος, που στο παρελθόν αφορούσαν την εσωτερική δομή κάθε χώρας, αναπαράγονται τώρα σε μια εκπληκτικά ευρύτερη βάση. [...] Ολόκληρες χώρες εμφανίζονται σήμερα ως πόλεις, συγκεκριμένα οι βιομηχανικές χώρες, ενώ ολόκληρα αγροτικά εδάφη εμφανίζονται ως ύπαιθρος (όπ. π.: 21).

Οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν σύμφωνα με τον Μπουχάριν σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή, που το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση της παγκόσμιας οικονομικής δομής. Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομική δομή είναι όμως γεγονός στην εποχή του ιμπεριαλισμού, πράγμα που έχει ως συνέπεια μια καπιταλιστική «διαδικασία οργάνωσης που τείνει να υπερβεί τα «εθνικά» σύνορα. Βρίσκει όμως σημαντικά εμπόδια σ' αυτόν τον δρόμο» (όπ. π.: 74). Έτσι, η ανάπτυξη του καπιταλισμού θεωρείται ότι συνδέεται με την αντίφαση ανάμεσα στην «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από τη μια και τα «εθνικά» όρια οργάνωσης της παραγωγής από

την άλλη» (όπ. π.). Την επιχειρηματολογία αυτή ο Μπουκάριν θα τη συνοψίσει ως εξής:

Υπάρχει μια αύξουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στη βάση της οικονομικής κοινωνικής δομής, η οποία έχει γίνει παγκόσμια, και στην περιέργη ταξική δομή της κοινωνίας, μια δομή όπου η ίδια η άρχουσα τάξη (η μπουρζουαζία) διασπάται σε «εθνικές» ομάδες με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα [...]. Η παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μετασχηματίζει τις «εθνικές» οικονομίες σε μέρη μιας γιγαντιαίας διαδικασίας εργασίας που αγκαλιάζει τα πάντα [...]. Η ιδιοποίηση εντούτοις παίρνει το χαρακτήρα «εθνικής» (κρατικής) ιδιοποίησης [...]. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ξεπηδάει αναπόφευκτα η σύγκρουση, η οποία, με δεδομένη την ύπαρξη του καπιταλισμού, εκτονώνεται μέσα από την αιματηρή επέκταση των κρατικών συνόρων, μια εκτόνωση η οποία εμπεριέχει την προοπτική νέων, πιο εντυπωσιακών συγκρούσεων (όπ. π.: 106).

Είναι προφανές ότι ο Μπουκάριν δίνει μεγαλύτερο βάρος από τη Λούξεμπουργκ στην αντίφαση του «παγκόσμιου καπιταλισμού» με τον «εθνικό» χαρακτήρα της ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, για να μπορέσει να ερμηνεύσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που είχε ήδη ξεσπάσει.⁴

Β. Η έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας στο έργο του Λένιν και η κριτική του παγκόσμιου καπιταλισμού

Ήρθε η στιγμή να αναφερθούμε στην κριτική που διατύπωσε ο Λένιν στις θέσεις της θεωρίας του «παγκόσμιου καπιταλισμού», όπως αυτή καταγράφεται στα κείμενά του για το *εθνικό ζήτημα* και το *κράτος*. Η εν λόγω κριτική συνιστά μια *ρήξη* στο εσωτερικό του κλασικού λόγου για τον ιμπεριαλισμό, ενώ οι προεκτάσεις της οδηγούν σε ενδιαφέρουσες αναλυτικές κατευθύνσεις με τις οποίες θα ασχοληθούμε στα κεφάλαια που ακολουθούν (κυρίως στο Μέρος II του βιβλίου).

Η άποψη ότι ο καπιταλισμός αποτελεί μία ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνική και οικονομική δομή κυριαρχεί στο εσωτερικό του ρεύματος του επαναστατικού μαρξισμού στο πρώτο μισό της δεκαετίας 1910-1920. Η λογική αυτή είχε υιοθετηθεί αρχικά ακόμα και από τον Λένιν, όπως φαίνεται πολύ καθαρά και από την εισαγωγή που έγραψε για το βιβλίο του Μπουκάριν για τον ιμπεριαλισμό τον Δεκέμβριο του 1915 (*Απαντα* [1953], τ. 22: 100).

Οι κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού αναπτύχθηκαν σε μια περίοδο σημαντικών αλλαγών στην Ευρώπη και τη Ρωσία. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκεται σε εξέλιξη και συνδέεται με καταλυτικές κοινωνικές διεργασίες που τείνουν να αποσταθεροποιήσουν την κεφαλαιοκρατική εξουσία στις εμπόλεμες χώρες. Οι λαϊκές μάζες ριζοσπαστικοποιούνται με ταχύτατους ρυθμούς, και το ζήτημα της κοινωνικής επανάστασης τίθεται στην ημερήσια διάταξη.

Στην επαναστατική πτέρυγα της Σοσιαλδημοκρατίας τίθενται λοιπόν εκ των πραγμάτων με άμεσο τρόπο την περίοδο αυτή δύο ειδών ζητήματα. Πρώτον, το ζήτημα της επαναστατικής στρατηγικής, το ζήτημα δηλαδή των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες η εργατική τάξη μπορεί να κατακτήσει την εξουσία. Δεύτερον, το ζήτημα της πολιτικής τακτικής, με κύριο πρόβλημα εδώ (εκτός από το θέμα της στάσης απέναντι στον πόλεμο που για το επαναστατικό ρεύμα ήταν λυμένο) τη στάση της Αριστεράς απέναντι στα εθνικά κινήματα αυτοδιάθεσης που αναπτύσσονταν σε διάφορες χώρες. Στο ζήτημα αυτό κυριαρχούν στο εσωτερικό της επαναστατικής πτέρυγας της Σοσιαλδημοκρατίας αντιλήψεις που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αρνούνται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών.⁵

Οι αντιλήψεις αυτές πήγαζαν κατευθείαν από τη θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και χρησιμοποιούσαν δυο ειδών επιχειρήματα. Πρώτον, ότι η αυτοδιάθεση των εθνών, η δημιουργία νέων εθνικών κρατών, έχει καταστεί αδύνατη στην εποχή του ιμπεριαλισμού και, δεύτερον, ότι η σοσιαλιστική επανάσταση τείνει αναγκαστικά προς την εγκαθίδρυση ενός παγκόσμιου ή έστω ενός πολυεθνικού σοσιαλιστικού καθεστώτος, πορεία που επομένως

δεν συμβιβάζεται με το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης. Από τους θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού, η Λούξεμπουργκ αντιτάχθηκε ανοικτά στην πολιτική υποστήριξη της εθνικής αυτοδιάθεσης.⁶ Αλλά και ο Μπουχάριν διατήρησε, ακόμα και μετά τη ρωσική επανάσταση, τις αποστάσεις του από το αίτημα της αυτοδιάθεσης.⁷

Απέναντι σ' αυτή την πολιτική στρατηγική αντιτάχθηκε, όπως είναι γνωστό, ο Λένιν, γεγονός που τον οδήγησε τελικά στη ρήξη με τη θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και στη διατύπωση της αντίληψης για την παγκόσμια *ιμπεριαλιστική αλυσίδα*. Ο Λένιν υποστηρίζει το αίτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, όχι από τη σκοπιά του εθνικισμού, αλλά ακριβώς από την αντίθετη σκοπιά, αυτήν της προλεταριακής επανάστασης: «Για τον αγώνα ενάντια στην πληγή του εθνικισμού έχει πολύ μεγάλη σημασία η προπαγάνδη του δικαιώματος για αυτοδιάθεση» (Δεκέμβριος 1913, *Άπαντα* [1953], τ. 19: 509). Ήδη το 1915 διατυπώνει, λοιπόν, τη θεωρία της κοινωνικής επανάστασης ως συνολικό αποτέλεσμα-συμπύκνωση των κοινωνικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού: «Το βασικό ζήτημα κάθε επανάστασης είναι το ζήτημα της κρατικής εξουσίας» (29-4-17, *Άπαντα* [1953], τ. 24: 20). Τη θεωρία του για το κράτος ως υλική πολιτική συμπύκνωση των σχέσεων εξουσίας, και συνακόλουθα την *αναγκαιότητα «συντριβής - ανατίναξης» του αστικού κράτους από την εργατική τάξη*, θα διατυπώσει ως γνωστόν λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1917, στο *Κράτος και Επανάσταση*.

Με βάση λοιπόν τη μαρξιστική αντίληψη για το αστικό κράτος ως ειδική καπιταλιστική μορφή πολιτικής οργάνωσης της εξουσίας, το ζήτημα του έθνους τίθεται σ' ένα εντελώς νέο πλαίσιο. *Το κράτος είναι εθνικό κράτος, το έθνος εκφράζει το συνολικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό αποτέλεσμα της ειδικής (κεφαλαιοκρατικής) κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στις άρχουσες και τις κυρίαρχουσες τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού*. Η συγκρότηση του κράτους συμβαδίζει στην ιδανική περίπτωση με τη διαμόρφωση του έθνους. Όπως το κράτος παίρνει τη μορφή του εθνικού

κράτους, έτσι και το έθνος κατατείνει προς την πολιτική ολοκλήρωσή του σε ανεξάρτητο κράτος. Η ύπαρξη, μέσα από την ιστορική διαδικασία, περισσότερων ιδιαίτερων εθνοτήτων στο εσωτερικό ενός (πολυεθνικού) κράτους ταυτίζεται λοιπόν κατά κανόνα με την ύπαρξη μιας κυρίαρχης εθνότητας (η οποία και «χρωματίζει εθνικά» το συγκεκριμένο κράτος) και με την καταπίεση από αυτήν των άλλων εθνοτήτων. Ταυτόχρονα, αυτό σημαίνει ότι οι καταπιεζόμενες εθνότητες κατατείνουν προς τον αποχωρισμό, τη δημιουργία ιδιαίτερων εθνικών κρατών, την κρατική επικύρωση της ειδικής εθνικής συνοχής ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις (Λένιν, *Άπαντα* [1982] τ. 38: 161).

Η εμμονή του Λένιν στη μαρξιστική θεωρία του κράτους και της εξουσίας θα τον οδηγήσει στο να διαφοροποιηθεί από την κυρίαρχη (και την εποχή εκείνη) αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό ως ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικοοικονομική δομή. Ο Λένιν θα διατυπώσει τώρα τη *θεωρία της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας*. Η διεθνοποίηση του καπιταλισμού μέσα από το εξωτερικό εμπόριο και τη δημιουργία της διεθνούς αγοράς, αλλά κυρίως μέσα από τις εξαγωγές κεφαλαίων, τη δημιουργία διεθνών τραστ κ.λπ. διαπλέκει μεταξύ τους τους διαφορετικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, δημιουργεί πολύμορφες αλλά και ανισοβαρείς διασυνδέσεις ανάμεσά τους, διαμορφώνοντας έτσι μια ενιαία παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. *Δεν πρόκειται, όμως, για μια ενιαία παγκόσμια οικονομικοκοινωνική δομή αλλά για τη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικοκοινωνικών δομών, καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό, σαν αποτέλεσμα κυρίως των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της*. Η θέση αυτή έχει δυο ειδών θεωρητικές συνέπειες.

Πρώτον, οδηγεί στη διατύπωση του *νόμου της ανισόμερης ανάπτυξης* κάθε εθνικού κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με βάση το «νόμο» αυτό, ο Λένιν απορρίπτει κατηγορηματικά την αντίληψη ότι «από καθαρά οικονομική άποψη» είναι νοητό ένα «ενιαίο παγκόσμιο τραστ που καταβροχθίζει όλα χωρίς εξαίρεση

τα κράτη» (*Άπαντα* [1953], τ. 22: 277). Τώρα πλέον ο Λένιν θα αναπτύξει μια εντελώς νέα προβληματική. Στην κυρίαρχη αντίληψη περί της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομικής δομής αντιπαράθετει την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, οι κρίκοι της οποίας δεν είναι οι εθνικές οικονομίες αλλά τα κράτη. Έτσι, αυτό που μετράει δεν είναι απλώς η «οικονομική ανάπτυξη» αλλά η συνολική (οικονομική, πολιτική, στρατιωτική) δύναμη κάθε κράτους-κρίκου της αλυσίδας.

Η δεύτερη θεωρητική συνέπεια της θέσης του Λένιν για την παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα αφορά τους υλικούς (εσωτερικούς και διεθνείς) όρους για την προλεταριακή επανάσταση. Πρόκειται για τη θεωρία του αδύνατου κρίκου. Σε ρήξη με τον «ιμπεριαλιστικό οικονομισμό»⁸ που κυριαρχεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, μέσα στη διεθνή Σοσιαλδημοκρατία, ο Λένιν θα υποστηρίξει ότι η ανατροπή του καπιταλισμού δεν θα προκύψει ούτε από την αδυναμία του παγκόσμιου συστήματος να αναπαράγεται σε παγκόσμια κλίμακα, ούτε από τις αντιφάσεις που υποτίθεται ότι συνεπιφέρει η υπερβολική «ωρίμανση» του καπιταλισμού. Η σοσιαλιστική επανάσταση δεν λαμβάνει χώρα στην πιο αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, αλλά στη χώρα που αποτελεί *αδύνατο κρίκο* της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: στη χώρα όπου συγχωνεύονται και οξύνονται με τέτοιο τρόπο οι εσωτερικές και διεθνείς αντιφάσεις σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να καθίσταται αντικειμενικά αναπόφευκτη η ανοικτή πολιτική έκφραση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας και η επαναστατική κρίση.

Ο Λένιν θα σημειώσει στα «Γράμματα από μακριά» (Μάρτιος 1917):

Αν η επανάσταση νίκησε τόσο γρήγορα και φαινομενικά, με την πρώτη επιπόλαια ματιά, τόσο ριζικά, αυτό έγινε μόνον γιατί χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση συγχωνεύτηκαν, και συγχωνεύτηκαν εξαιρετικά «αρμονικά», τελείως διαφορετικά ρεύματα, τελείως ετερογενή ταξικά συμφέροντα, διαμετρικά αντίθετες πολιτικές και κοινωνικές τάσεις (*Άπαντα* [1982], τ. 31: 16).

Η θεωρητική παρέμβαση του Λένιν αναφορικά με το εθνικό ζήτημα και τις προϋποθέσεις της σοσιαλιστικής επανάστασης τονίζει την αναγκαιότητα να πάρουμε σοβαρά το καπιταλιστικό κράτος. Μια θεωρία του κράτους είναι απολύτως απαραίτητη για την κατανόηση όχι μόνο της καπιταλιστικής επεκτατικότητας, του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας, αλλά και της *αποαποικιοποίησης* μέσα από τη συγκρότηση νέων ανεξάρτητων καπιταλιστικών κρατών στις πρώην πολυεθνικές αυτοκρατορίες και αποικίες (βλ. το Μέρος II του βιβλίου). Η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό από μόνη της δεν επαρκεί για την κατανόηση του εύρους της ανάλυσής του σχετικά με το περιεχόμενο και τα δομικά χαρακτηριστικά της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (κατά την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου). Δεν αποσκοπούσε τόσο να αποτελέσει μια θεωρητική παρέμβαση (άλλωστε αυτό επισημαίνεται και στον υπό-τιτλο: «εκκλαίκευτικό σκιαγράφημα») αλλά πρωτίστως μια παρέμβαση με πολιτικούς στόχους.

1.3.2. Μονοπώλια και το «σάπισμα» του καπιταλισμού

Οι μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό είναι εξ ορισμού θεωρίες της κυριαρχίας των μονοπωλίων. Πρόκειται ενδεχομένως για τη σημαντικότερη θέση που εισήγαγε στη μαρξιστική προβληματική ο Χίλφερντινγκ με το βιβλίο του *Χρηματιστικό Κεφάλαιο* (*Das Finanzkapital*).

Οι βασικές απόψεις που επιχείρησε να θεμελιώσει ο Χίλφερντινγκ υιοθετήθηκαν στη συνέχεια από όλες τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: Η κυριαρχία των μονοπωλίων στο εσωτερικό της αστικής τάξης, αλλά και πάνω σ' ολόκληρη την κοινωνία, αποτελεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την *ειδοποιό διαφορά*, του σύγχρονου καπιταλισμού. Η κυριαρχία αυτή στηρίζεται στη συγχώνευση του τραπεζικού με το βιομηχανικό κεφάλαιο, υπό την πρωτοκαθεδρία του πρώτου, και στο σχηματισμό μ' αυτόν τον τρόπο μιας νέας κυρίαρχης κεφαλαιοκρατικής μερίδας: εκείνης του *χρηματιστικού κεφαλαίου*. Ο

ιμπεριαλισμός και η αποικιοκρατία προκύπτουν έτσι ως έκφραση και αποτέλεσμα του ανταγωνισμού στο διεθνές επίπεδο ανάμεσα στις κυρίαρχες μονοπωλιακές ενώσεις των διαφορετικών χωρών.

Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Χίλφερντινγκ, η κυριαρχία των μονοπωλίων μετατρέπει νομοτελειακά το καπιταλιστικό κράτος σε μοχλό προώθησης των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων, των συμφερόντων της κυρίαρχης σε κάθε αναπτυσσόμενη καπιταλιστική χώρα ιμπεριαλιστικής ολιγαρχίας. Το αποτέλεσμα είναι λοιπόν η ενίσχυση της κατασταλτικής ισχύος του αστικού κράτους, η αποικιακή πολιτική, η εκμετάλλευση από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις των μικρότερων ανεξάρτητων κρατών με τη χρήση των κάθε είδους οικονομικών (π.χ. εξαγωγές κεφαλαίων) αλλά και πολιτικών μέσων, ο ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός που οδηγεί μέχρι και στον πόλεμο κ.λπ. Βάση αυτής της ανάλυσης αποτελεί η υπόθεση ότι, παράλληλα με την κυριαρχία των μονοπωλίων, αναστέλλεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, πράγμα που κάνει δυνατή την υπαγωγή του κράτους στα συμφέροντα της μονοπωλιακής ολιγαρχίας. Και η προβληματική του Χίλφερντινγκ σχετικά με το κράτος ολοκληρώνεται ως εξής:

Το χρηματιστικό κεφάλαιο δεν επιδιώκει την ελευθερία αλλά την κυριαρχία [...]. Αλλά για να πετύχει κάτι τέτοιο, για να διατηρήσει και να επεκτείνει την επικυριαρχία του, χρειάζεται το κράτος [...] Χρειάζεται ένα κράτος πολιτικά ισχυρό, [...] που να μπορεί να επεμβαίνει παντού στον κόσμο, που να μπορεί να μετατρέψει ολόκληρο τον κόσμο σε σφαίρα τοποθέτησης του χρηματιστικού του κεφαλαίου. Το χρηματιστικό κεφάλαιο χρειάζεται τέλος ένα κράτος που να είναι αρκετά ισχυρό, ώστε να ασκεί επεκτατική πολιτική και να μπορεί να προσαρτά νέες αποικίες [...]. Το ιδανικό της ειρήνης εξαφανίζεται, στη θέση της ανθρωπιστικής ιδέας εμφανίζεται το ιδανικό του μεγαλείου και της εξουσίας του κράτους [...]. Το κεφάλαιο γίνεται ο κατακτητής του κόσμου και με κάθε νέα χώρα που κατακτά, κατακτά και τα σύνορα τα οποία θα πρέπει να υπερβεί (Hilferding 1981: 334-5).

Οι αντιλήψεις αυτές υιοθετήθηκαν τόσο από τον Μπουχάριν, όσο και από τον Λένιν, από τον δεύτερο εντούτοις με έναν ιδιαίτερα αντιφατικό τρόπο. Ο Μπουχάριν το 1915 ενσωμάτωσε τις θέσεις του Χίλφερντινγκ για την κυριαρχία των μονοπωλίων στην αντίληψή του για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία και διατύπωσε έτσι τη θέση για τη συγχώνευση μονοπωλιακού κεφαλαίου του κράτους. Η συγχώνευση αυτή παίρνει, σύμφωνα με τον ίδιο, τη μορφή ενός «κρατικομονοπωλιακού τραστ»:

Συνεπώς, ο παγκόσμιος καπιταλισμός, το παγκόσμιο σύστημα παραγωγής παίρνει στην εποχή μας την ακόλουθη μορφή: λίγα συγκροτημένα και οργανωμένα οικονομικά μορφώματα απ' τη μια μεριά («οι μεγάλες πολιτισμένες δυνάμεις») και μια περιφέρεια υπανάπτυκτων χωρών μ' ένα ημιαγροτικό οικονομικό σύστημα από την άλλη [...]. Τα οικονομικά αναπτυσσόμενα κράτη έχουν ήδη προχωρήσει προς μια κατάσταση η οποία μας επιτρέπει να τα θεωρούμε ως μεγάλους οργανισμούς του τύπου του τραστ, ή, όπως τα ονομάσαμε, ως κρατικοκαπιταλιστικά τραστ. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλάμε σήμερα για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε κρατικοκαπιταλιστικά τραστ, ως συστατικά στοιχεία μιας πολύ ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής οντότητας, της παγκόσμιας οικονομίας (Bukharin 1972: 118).

Ο Λένιν επαναλαμβάνει επίσης την επιχειρηματολογία του Χίλφερντινγκ σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού (π.χ. στο πρώτο κεφάλαιο του *Ιμπεριαλισμού*). Επιπλέον, όμως, επηρεασμένος από τον Χόμπσον, θα θεωρήσει ανεπαρκή την ανάλυση του Χίλφερντινγκ για την *παρακμή του καπιταλισμού* κατά την εποχή του ιμπεριαλισμού. Έτσι στις σημειώσεις του, που αργότερα εκδόθηκαν ως *Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό*, θα τον κατηγορήσει ότι αγνοεί ζητήματα όπως ο παρασιτισμός του καπιταλισμού όταν αυτός γίνεται ιμπεριαλισμός, θέση που εμφανίζεται βεβαίως και στον *Ιμπεριαλισμό* όπου υποστηρίζεται ότι ο Χίλφερντινγκ «έκανε ένα βήμα πίσω σε σύγκριση με τον άγγλο Χόμπσον, τον ανοιχτό πασιφιστή και ρεφορμιστή» (Λένιν 1970: 9).

Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Χόμπσον, την οποία υιοθετεί στο σημείο αυτό ο Λένιν, οι εξαγωγές κεφαλαίων και η εκμετάλλευση των αποικιών οδηγούν στο φρενάρισμα της ανάπτυξης των ιμπεριαλιστικών χωρών. Η καπιταλιστική παραγωγή καθίσταται για τις χώρες αυτές όλο και λιγότερο αναγκαία, γιατί πλέον «τρέφονται» από την εκμετάλλευση των αποικιών, λεηλατούν ολόκληρο τον κόσμο «κόβοντας κουπόνια». Ο αναπτυγμένος καπιταλισμός μετασχηματίζεται έτσι σε καπιταλισμό που σαπίζει. Επιπλέον, σύμφωνα πάντα μ' αυτή την αντίληψη, οι κυρίαρχες τάξεις των ιμπεριαλιστικών χωρών χρησιμοποιούν τα αποικιακά τους υπερκέρδη για να εξαγοράσουν τα ανώτερα στρώματα του προλεταριάτου, την εργατική αριστοκρατία. Σαν αποτέλεσμα, τα στρώματα αυτά προσανατολίζονται πολιτικά προς τον «οπορτουνισμό», δηλαδή γίνονται φορείς μιας αστικής γραμμής στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος. Έγραφε λοιπόν ο Χόμπσον (για να το παραθέσει και στη συνέχεια να το αναλύσει διεξοδικότερα ο Λένιν):

Είναι η συνήθεια του οικονομικού παρασιτισμού, που εξαιτίας της το κυρίαρχο κράτος χρησιμοποιεί τις επαρχίες του, τις αποικίες και τις εξαρτημένες χώρες για τον πλουτισμό της ιθύνουσας τάξης του και για την εξαγορά των κατωτέρων τάξεών τους για να μένουν φρόνιμες (Απόσπασμα από το βιβλίο του Hobson *Imperialism* [1938, Μέρος II, Κεφ. II: 87], που χρησιμοποιεί ο Λένιν 1970: 99-100).

Όμως αυτή η επιχειρηματολογία την οποία υιοθετεί ο Λένιν θα αμφισβητηθεί στη συνέχεια από τον ίδιο, και μάλιστα στο πλαίσιο της ίδιας μπροσούρας, στον *Ιμπεριαλισμό*: «Θα ήταν λάθος να νομίζει κανείς ότι αυτή η τάση προς το σάπισμα αποκλείει τη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού. Όχι. [...] Σαν σύνολο ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από προηγούμενα» (Λένιν 1970: 122).

Η θέση για τη συνέχιση της τεχνικής προόδου (και μάλιστα με ρυθμούς που «δεν επιδέχονται καμιά σύγκριση με πριν») θα επιτρέψει επιπλέον στον Λένιν να σχετικοποιήσει ακόμα και τις αντι-

λήψεις του Χίλφερντινγκ σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού, αντιλήψεις που και ο ίδιος ο Λένιν είχε αρχικά ενσωματώσει στην ανάλυσή του:

Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. [...] Ταυτόχρονα τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά από εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις (Λένιν 1970: 85).

Η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό καταφεύγει σε μια αναμφίβολα αντιφατική επιχειρηματολογία. Από τη μια, ο ιμπεριαλισμός παρουσιάζεται ως ο καπιταλισμός που σαπίζει, θέση που θα αποτελέσει έκτοτε το μόνιμο μότο του σοβιετικού μαρξισμού. Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι την εποχή του ιμπεριαλισμού ο καπιταλισμός «αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από πριν». Το ότι η δεύτερη θέση αποτελεί όμως τον ισχυρό πόλο της επιχειρηματολογίας του Λένιν δεν συνάγεται μόνο από το γεγονός ότι διατυπώνεται στην μπροσούρα του με τη μορφή γενικού συμπεράσματος. Πολύ περισσότερο προκύπτει από το γεγονός ότι στα κατοπινά του κείμενα ο Λένιν είχε αρκετές φορές την ευκαιρία να ανασκευάσει τη δογματική προσκόλληση άλλων στελεχών του μπολσεβίκικου κόμματος στις θέσεις του Χόμπσον για τον παρασιτισμό και το σάπισμα του καπιταλισμού.

Στο 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (Μπολσεβίκοι) ο Λένιν θα υποστηρίξει, ασκώντας κριτική στον Μπουχάριν:

Καθαρός ιμπεριαλισμός, χωρίς να έχει σαν κύρια βάση του τον καπιταλισμό, δεν υπήρξε ποτέ, δεν υπάρχει πουθενά και δεν θα υπάρξει ποτέ. Αυτό είναι μια λανθασμένη γενίκευση όλων όσων λέγονταν για τα καπιταλιστικά συνδικάτα, τα καρτέλ, τα τραστ, τον χρηματιστικό καπιταλισμό [...]. Όταν ο σ. Μπουχάριν έλεγε ότι μπορεί να προσπαθήσουμε να δώσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της καταστροφής του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού, εμείς

στην επιτροπή φέραμε αντιρρήσεις [...]. Πουθενά στον κόσμο δεν υπήρξε και δεν θα υπάρξει μονοπωλιακός καπιταλισμός χωρίς τον ελεύθερο συναγωνισμό σε ολόκληρη σειρά κλάδους. Να περιγράψεις ένα τέτοιο σύστημα σημαίνει να περιγράψεις ένα σύστημα αποσπασμένο από τη ζωή και όχι σωστό (Απαντα [1982], τ. 38: 151-154).

Οι απόψεις σχετικά με το σάπισμα του καπιταλισμού έχουν μικρή σχέση με τις μαρξιστικές έννοιες της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη σχέση, ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης μιας αστικής κοινωνίας. Δεν είναι ούτε «αντικείμενο», ούτε γενικά πλούτος, τον οποίο μάλιστα μια κοινωνία θα μπορούσε να προμηθεύεται από το εξωτερικό, εγκαταλείποντας έτσι τη δική της «παραγωγή πλούτου». Το κεφάλαιο είναι αυτοαξιοποιούμενη αξία (βλ. Milios κ.ά. 2002: 43, Μηλιός κ.ά. 2005: 82). Είναι εξ ορισμού παραγωγή για την παραγωγή, συσσώρευση σε μια διαρκώς διευρυνόμενη βάση.

Το μακροπρόθεσμο κοινωνικό αποτέλεσμα της κεφαλαιακής σχέσης είναι λοιπόν η τάση για αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας, τάση που αναστέλλεται μόνο προσωρινά από τις κυκλικές κρίσεις του καπιταλισμού, οι οποίες λειτούργούν έτσι κάθε φορά ως αφετηρίες για μια νέα περίοδο καπιταλιστικής συσσώρευσης:

Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μέξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος, ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή [...]. Ο σκοπός της παραγωγής είναι το καθένα προϊόν κ.λπ. να περιέχει όσο το δυνατόν περισσότερη απλήρωτη εργασία, και αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσα από παραγωγή για χάρη της παραγωγής [...]. Ωστόσο, αυτή η ενυπάρχουσα τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται καταρχήν με επαρκή τρόπο και γίνεται η ίδια μια αναγκαία προϋπόθεση, ακόμα και τεχνολογικά, μόλις αρχίσει να αναπτύσσεται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ' αυτόν η πραγματική

υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (Μαρξ 1983: 126-127).

Η ιστορική εξέλιξη (δηλαδή η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα στον κλασικό τόπο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τις καπιταλιστικές βιομηχανικές χώρες) επιβεβαίωσε τις θέσεις της μαρξιστικής θεωρίας. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα έχουμε την ευκαιρία να διερευνήσουμε πιο αναλυτικά το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης.

1.3.3. Εξαγωγές κεφαλαίου και η θεωρία της υποκατανάλωσης

Οι μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό αποτελούν ταυτόχρονα θεωρίες για την εξαγωγή κεφαλαίου. Δύο είναι τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα που επιχειρούν να συνδέσουν τις εξαγωγές κεφαλαίων με το σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων.

α) Η *προσέγγιση των αποικιακών πρόσθετων κερδών* (υπερκερδών), η οποία υποστηρίζει ότι οι αποικίες ή οι χαμηλά αναπτυγμένες χώρες με αντίστοιχα χαμηλά επίπεδα μισθών χαρακτηρίζονται από συνθήκες μεγαλύτερης κερδοφορίας, με αποτέλεσμα να προσελκύουν από τις αναπτυγμένες χώρες κεφάλαια που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους:

Όρος για την εξαγωγή κεφαλαίου είναι οι διαφορές του ποσοστού κέρδους. Η εξαγωγή κεφαλαίου είναι το μέσο για την εξίσωση των εθνικών ποσοστών κέρδους. Το ύψος του κέρδους εξαρτάται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, επομένως από το ύψος της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Όσο πιο προχωρημένη είναι αυτή, τόσο χαμηλότερο είναι το γενικό ποσοστό κέρδους [...]. Το κράτος εξασφαλίζει το να είναι διαθέσιμη η ανθρώπινη εργασία στις αποικίες με όρους που κάνουν δυνατά τα πρόσθετα κέρδη [...]. Ο φυσικός πλούτος των αποικιών, επίσης, γίνεται πηγή πρόσθετων κερδών, καθώς μειώνει την τιμή των πρώτων υλών και επομένως την τιμή κόστους των βιομηχανικών προϊόντων (Hilferding 1981: 315, 328).

β) Η *προσέγγιση του πλεονάζοντος κεφαλαίου*, μια αντίληψη κληρονομημένη από τον Χόμπσον, σύμφωνα με την οποία οι εξαγωγές κεφαλαίου είναι αποτέλεσμα του περιορισμού (εξαιτίας της κυριαρχίας των μονοπωλίων) της σφαίρας επένδυσης του κεφαλαίου στις υπεραναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Αυτό είναι το κυρίαρχο σχήμα στη βάση του οποίου ερμηνεύονται οι εξαγωγές κεφαλαίου σε όλες τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού μέχρι την (αλλά και συμπεριλαμβάνοντάς την) πολεμική του Μπουκάριν στα 1925 απέναντι στις θέσεις της Λούξεμπουργκ (με το βιβλίο *Ιμπεριαλισμός και Συσσώρευση του Κεφαλαίου*). Ο Χίλφερντινγκ θα σχηματοποιούσε την εν λόγω θέση ως εξής: «Ενώ ο όγκος του κεφαλαίου που προορίζεται για τη συσσώρευση αυξάνει πολύ γρήγορα, οι επενδυτικές ευκαιρίες περιορίζονται. Αυτή η αντίφαση απαιτεί μια επίλυση, η οποία βρίσκεται στην εξαγωγή του κεφαλαίου» (Hilferding 1981: 234).

Τόσο ο Μπουκάριν στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία* όσο και ο Λένιν στον *Ιμπεριαλισμό* επαναλαμβάνουν το επιχείρημα του Χίλφερντινγκ (άρα και του Χόμπσον) σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου εξαιτίας της πληθώρας κεφαλαίου στις ανεπτυγμένες χώρες:

Η εξαγωγή κεφαλαίου [...] δεν εκφράζει ένα μεμονωμένο φαινόμενο [...] οφείλεται σε μια συγκεκριμένη υπερπαραγωγή κεφαλαίου (Bukharin 1987: 105). Δημιουργήθηκε ένα τεράστιο περίσσειμα κεφαλαίου στις αναπτυγμένες χώρες [...]. Η ανάγκη της εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι σε μερικές χώρες ο καπιταλισμός έχει παραωριμάσει και για το κεφάλαιο δεν υπάρχει πεδίο για επικερδή τοποθέτηση» (Λένιν 1970: 59-60).

Η Λούξεμπουργκ επίσης πίστευε ότι η επέκταση του καπιταλισμού στις μη καπιταλιστικές περιοχές και κοινωνικές ζώνες αποτελούσε τον αποφασιστικό παράγοντα για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου (η οποία σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν καταδικασμένη σε κατάρρευση εξαιτίας της υστέρησης της αγοραστικής

δύναμης της κοινωνίας σε σχέση με την προσφορά καπιταλιστικών εμπορευμάτων).

Είναι φανερό ότι οι κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό προσεγγίζουν την επιχειρηματολογία του Χόμπσον, η οποία, όπως είδαμε, αναπαράγεται στο εσωτερικό της υποκαταναλωτικής θεώρησης. Στην πραγματικότητα, μόνο στο πλαίσιο της υποκαταναλωτικής προσέγγισης μπορεί να σταθεί ο ισχυρισμός ότι σε ορισμένες χώρες υπάρχει ένας μόνιμος περιορισμός της δυνατότητας για επενδύσεις κεφαλαίου, *μόνιμος* με την έννοια ότι είναι εντελώς ανεξάρτητος από τις συγκυρίες των κρίσεων υπερσυσσώρευσης και ότι επομένως υφίσταται ένα μόνιμο πλεόνασμα κεφαλαίου. Η απουσία αντιστοιχίας και αναλογικότητας ανάμεσα στην κατανάλωση και την παραγωγή προκύπτει ακριβώς γιατί η κατανάλωση δεν είναι από οικονομικής απόψεως (δηλαδή ως αγοραστική δύναμη) σε θέση να απορροφήσει τη διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή.⁹

Εντούτοις, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει (βλ. υποσημείωση 2 του παρόντος κεφαλαίου), αυτή η υποκαταναλωτική προσέγγιση είχε αποκρουστεί από τον κυρίαρχο μαρξισμό στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα κάτω από την επίδραση της παρέμβασης του Tugan-Baranowsky. Εδώ αξίζει να θυμίσουμε ότι ο ίδιος ο Λένιν είχε την ευκαιρία να ανασκευάσει τα βασικά πορίσματα της θεωρίας της υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της πολεμικής του ενάντια στους Ναρόντικους, το βασικό ρεύμα της ρώσικης Αριστεράς την περίοδο εκείνη (Milios 1999, Μηλιός κ.ά. 2005: 243 κ.ε.). Παίρνοντας σαν σημείο αφετηρίας το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς σε μια φτωχή χώρα όπως η Ρωσία, οι Ναρόντικοι θεώρησαν αδύνατη την καπιταλιστική ανάπτυξη στην τελευταία. Ο Λένιν υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα (εάν κανείς δεν λάβει υπόψη του τη συγκυρία των επαναλαμβανόμενων κρίσεων) δεν μπορεί να υπάρχει «ζήτημα της εγχώριας αγοράς», αφού το μέγεθος της αγοράς σε μια συγκεκριμένη χώρα είναι αποτέλεσμα (και μορφή εμφάνισης) του επιπέδου της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη

χώρα και όχι προϋπόθεση της ανάπτυξης αυτής. Το επιχείρημά του ακολουθεί δύο βασικούς άξονες επιχειρηματολογίας.

Από τη μια πλευρά, η ύπαρξη και η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μία συγκεκριμένη χώρα έχει σαν προϋπόθεσή της τη συγκρότηση και επέκταση της εγχώριας αγοράς (σε αντίθεση με ότι είχαν υποστηρίξει οι Ναρόντικοι). Το γεγονός αυτό συμπίπτει με τις ακόλουθες δύο διαδικασίες: α) Δημιουργία ζήτησης για κεφαλαιακά αγαθά (μέσα παραγωγής) από την πλευρά του κεφαλαίου. β) Αντικατάσταση της αυτοσυντηρούμενης προκαπιταλιστικής οικονομίας από την εμπορευματική οικονομία, δηλαδή με την μετατροπή των μέσων επιβίωσης των λαϊκών μαζών σε εμπορεύματα.

Από την άλλη, ο Λένιν ισχυρίζεται ότι μπορεί κατά τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης τόσο η παραγωγικότητα της εργασίας όσο και ο όγκος των καπιταλιστικώς παραγόμενων εμπορευμάτων να τείνουν να αυξάνονται με γρηγορότερο ρυθμό από τη μεγέθυνση των λαϊκών εισοδημάτων, ωστόσο αυτό δεν οδηγεί σε μια μόνιμη αδυναμία απορρόφησης ή πραγματοποίησης των εν λόγω καπιταλιστικών εμπορευμάτων, δηλαδή δεν οδηγεί αναπόφευκτα σε ένα μόνιμο «πρόβλημα των αγορών». Ακόμα και στην απουσία των εξωτερικών αγορών των «τρίτων προσώπων», πέρα από τους καπιταλιστές και τους εργάτες, το πρόβλημα της πραγματοποίησης μπορεί να επιλυθεί με μια ταχύτερη αύξηση της παραγωγικής κατανάλωσης από τους καπιταλιστές (ζήτηση για μέσα παραγωγής) από την αντίστοιχη αύξηση της ατομικής κατανάλωσης (Απαντα [1953], τ. 1: 67-119, τ. 2: 117-257, τ. 3: 42 κ.ε., 312 κ.ε.). Η όλη αντιπαράθεση είναι στενά συνδεδεμένη με τη μαρξιστική διαμάχη σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις. Ο Λένιν αναμφίβολα αντιτίθεται σε όλες τις υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις (Milios 1994), συνοψίζοντας ως εξής το επιχείρημά του για το ζήτημα της εγχώριας αγοράς:

Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να μην εξαρτιέται από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού. Γι' αυτό

ακριβώς η θεωρία του Μαρξ δεν βάζει πουθενά και ποτέ αυτό το ζήτημα χωριστά [...]. Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα (Απαντα [1953], τ. 3: 59).

Αντίθετα με αυτές τις θέσεις, ο Λένιν της εποχής του *Ιμπεριαλισμού* μοιάζει να πιστεύει ότι η (περιορισμένη) κατανάλωση των μαζών καθορίζει την πορεία εξέλιξης του καπιταλισμού. Αυτό που παρατηρούμε στο σημείο αυτό είναι μια πραγματική μεταστροφή των απόψεων και της θεωρητικής του στάσης (για ανάλογα συμπεράσματα βλ. Brewer 1980, Howard/King 1989).¹⁰

Σε αντιδιαστολή με τις άλλες κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, που υιοθετούν τη θεωρία της υποκατανάλωσης μόνο σε σχέση με το ζήτημα των εξαγωγών κεφαλαίου, η θεωρία της Ρόζας Λούξεμπουργκ βασίζεται εξ ολοκλήρου στη θεωρία της υποκατανάλωσης. Η Λούξεμπουργκ επιχειρήσε, όπως είπαμε, να αποδείξει ότι η καπιταλιστική παραγωγή (και η παραγόμενη υπεραξία) δεν μπορεί να καταναλωθεί (πραγματοποιηθεί) στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, χωρίς την ύπαρξη δηλαδή ενός μη καπιταλιστικού περιγύρου.

Εντούτοις, δεν είναι μόνο στα κείμενα του Λένιν που μπορεί κανείς να συναντήσει μια αμφιταλαντευόμενη στάση απέναντι στη θεωρία της υποκατανάλωσης. Το 1925, εκδόθηκε στη Γερμανία το βιβλίο του Μπουχάριν με τίτλο *Ιμπεριαλισμός και η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*. Το έργο αυτό, που είναι πρωτίστως μία απάντηση στη *Συσσώρευση του Κεφαλαίου* της Λούξεμπουργκ, περιλαμβάνει μία από τις πιο εμβριθείς μαρξιστικές κριτικές της θεωρίας της υποκατανάλωσης και κατ' επέκταση ορισμένων από τις βασικές θέσεις που είχαν υιοθετήσει οι μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, εμφανώς επηρεασμένες από τις αρχικές ιδέες του Χόμπσον.

Ο Μπουχάριν διατύπωσε τη θέση του στη βάση τριών προϋποθέσεων. *Πρώτον*, ότι η παγκόσμια οικονομία δεν μπορεί να κατανωθεί σαν ένα αδιαφοροποίητο όλο. *Δεύτερον*, ότι η κεφαλαιακή διεθνοποίηση δεν προκύπτει από μια υποτιθέμενη «πληθώρα κεφαλαίου» ή από μια «έλλειψη επενδυτικών ευκαιριών» στις

χώρες που εξάγουν κεφάλαια, αλλά από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα ατομικά κεφάλαια στην αναζήτηση πρόσθετων κερδών στην παγκόσμια αγορά. Τρίτον, ότι δεν υπάρχει καμία εγγενής και μόνη ενεργή αιτία των καπιταλιστικών κρίσεων που θα μπορούσε να οδηγήσει σε κατάρρευση του καπιταλισμού. Το αντίθετο μάλιστα. Η «ενότητα των αντιθέσεων» μπορεί (ανάλογα με τη δυναμική των μεταξύ τους εντάσεων) να θέσει κάποιο όριο στη διαδικασία της κεφαλαιακής διευρυμένης αναπαραγωγής (ή οποία δεν είναι παρά η «διευρυμένη αναπαραγωγή» των καπιταλιστικών αντιθέσεων).¹¹

Ο Μπουχάριν αμφισβητεί τη θέση ταμπού του σοσιαλιστικού κινήματος της περιόδου, σύμφωνα με την οποία οι πραγματικοί μισθοί δεν μπορούν να αυξηθούν παραπάνω από το ελάχιστο που απαιτείται για τη φυσική συντήρηση της εργατικής τάξης. Αναγνωρίζει ότι οι συνολικοί πραγματικοί μισθοί μπορούν να αυξηθούν στον καπιταλισμό σε όποιο επίπεδο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των οικονομικοκοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του: «Τα “όρια της κατανάλωσης” διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει: 1) το εισόδημα των καπιταλιστών, 2) το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες), 3) το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο)». Και συνεχίζει: «1) Χαύξηση σε μέσα παραγωγής προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό της μάζας των καταναλωτικών αγαθών. 2) Αυτή η αύξηση προκαλεί συγχρόνως μια νέα ζήτηση αυτών των καταναλωτικών αγαθών και συνεπώς 3) σε μια ορισμένη στάθμη της παραγωγής μέσων παραγωγής αντιστοιχεί μια εντελώς καθορισμένη στάθμη παραγωγής καταναλωτικών αγαθών· με άλλα λόγια, η αγορά μέσων παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την αγορά καταναλωτικών αγαθών» (Bukharin 1972: 204, 210. Βλ. και Bukharin 1970: 44-5, 50, Μπουχάριν 1992).

Ο βασικός στόχος της κριτικής του Μπουχάριν προς τη Λούξεμπουργκ (ακριβώς όπως και η κριτική του Λένιν προς τους Ναρόντικους) βασιζόταν στην κατάδειξη της αναγκαιότητας για εγκατάλειψη του υποκαταναλωτικού αξιώματος, στη βάση του οποίου υπάρχει μια ουσιώδης υστέρηση των μισθών σε σχέση με τη κε-

φαλαιακή παραγωγή τέτοιας έκτασης που «δεν είναι δυνατόν αντισταθμίσει την φθίνουσα προσωπική κατανάλωση μέσα από την αύξουσα παραγωγική κατανάλωση» (Moszkowska 1935: 15). Ορμώμενος από αυτή την προβληματική, ο Μπουχάριν στα 1925 διατυπώνει μια διαφορετική ερμηνεία των εξαγωγών κεφαλαίου. Γράφει χαρακτηριστικά:

Η επέκταση του κεφαλαίου καθορίζεται από την κίνηση του κέρδους, από τον όγκο αυτού του κέρδους και από εκείνο το ύψος από το οποίο εξαρτάται αυτός ο όγκος [...]. Εάν υπάρχουν φθηνότερα παραγωγικά μέσα ή φθηνότερα εργατικά χέρια, τότε αυξάνει ανάλογα το ποσοστό κέρδους, πράγμα που επιδιώκει να εκμεταλλευθεί το κεφάλαιο. Εάν υπάρχουν άλλοι όροι που σχετίζονται με την τοποθεσία της βιομηχανίας, δηλαδή με το γεωγραφικό σημείο τοποθέτησης του κεφαλαίου – όροι που αυξάνουν ανάλογα το ποσοστό κέρδους–, τότε ρέει το κεφάλαιο προς τα εκεί. Εάν έχουμε τελικά ευνοϊκότερους όρους για την πραγματοποίηση του όγκου των εμπορευμάτων, αυξάνει τότε επίσης σ' αυτή την περίπτωση το ποσοστό κέρδους, ενώ το κεφάλαιο προσανατολίζεται προς αυτή την κατεύθυνση σε μεγαλύτερο βαθμό. Συνεπώς οι ρίζες της καπιταλιστικής εξάπλωσης βρίσκονται τόσο στους όρους του αγοράζουν όσο και στους όρους της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και σ' αυτούς της πώλησης. Εδώ αντιστοιχούν γενικά τρία προβλήματα: το πρόβλημα των αγορών πρώτων υλών, και εργασιακής δύναμης, το πρόβλημα των νέων σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου και, τελικά, το πρόβλημα των αγορών διάθεσης των προϊόντων. [...] Η επίτευξη ενός αποικιακού πρόσθετου κέρδους μάς εξηγεί την κατεύθυνση της καπιταλιστικής εξάπλωσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η πάλη εκτυλίσσεται ή μπορεί να εκτυλιχθεί μόνο σ' αυτή την κατεύθυνση. Αντίθετα, όσο περισσότερο θα εξελισσεται αυτή η πάλη τόσο περισσότερο (κάτω από τον όρο βέβαια της περαιτέρω ύπαρξης του καπιταλισμού) θα μετατρέπεται σε αγώνα για τα καπιταλιστικά κέντρα (Bukharin 1972: 256-7).

Ο Μπουχάριν αντικαθιστά το επιχείρημα για τα υποτιθέμενα «αποικιακά επιπρόσθετα κέρδη» με το κριτήριο του γενικού επιπέδου του ποσοστού κέρδους. Όπως σημειώνει και ο Μπους (Busch 1974: 258-9), ακόμα και αν μπορούσε να υπάρξει «περίσσεια κεφαλαίου», το αποτέλεσμα δεν θα ήταν αναγκαστικά οι εξαγωγές κεφαλαίου. Αυτό το πλεονασματικό κεφάλαιο θα μπορούσε εξίσου καλά να τοποθετηθεί στην εσωτερική αγορά και να πραγματοποιηθεί στην παγκόσμια αγορά (μέσα από την εξαγωγή των εξωχώρας παραχθέντων εμπορευμάτων). Δεν είναι δηλαδή απολύτως απαραίτητο να εξαχθεί στο εξωτερικό με τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου.

Ο Μπουχάριν φαίνεται να θεωρεί τις εξαγωγές κεφαλαίου ως συνιστώσα μιας ευρύτερης διαδικασίας «καπιταλιστικής επέκτασης» στην αναζήτηση υψηλότερου ποσοστού κέρδους. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, ο Μπουχάριν συνδέει τις εξαγωγές εμπορευμάτων με τις εξαγωγές κεφαλαίων και επιχειρεί να εντοπίσει την κοινή βάση και των δύο διαδικασιών. Η ανάλυσή του βασίζεται στις επισημάνσεις του Μαρξ, που περιέχονται στο *Κεφάλαιο*, σύμφωνα με τις οποίες το εξωτερικό εμπόριο ανάμεσα σε δυο χώρες με διαφορετική μέση παραγωγικότητα της εργασίας επιτρέπει στην πιο αναπτυγμένη χώρα να αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος. Το πρόσθετο αυτό κέρδος προκύπτει από το γεγονός ότι ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα παράγεται πιο φθηνά στη χώρα με την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας. Ή, εναλλακτικά, το ίδιο εμπόρευμα πωλείται σε υψηλότερη διεθνή τιμή από την εθνική του τιμή στην πιο ανταγωνιστική χώρα.¹² Η ανάπτυξη λοιπόν του εξωτερικού εμπορίου επιτρέπει, σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, στα πιο αναπτυγμένα κράτη να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη και να βελτιώνουν έτσι το γενικό ποσοστό κέρδους τους. Ο Μπουχάριν θα θεωρήσει, συνεπώς, την αναζήτηση των πρόσθετων κερδών ως αιτία όχι μόνο για την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, αλλά και των εξαγωγών κεφαλαίου:

Συμπερασματικά: (1) Εάν πρόκειται για μια ευκαιριακή ανταλλαγή, τότε αποκομίζει το εμπορικό κεφάλαιο με όλους τους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης της απάτης, της βίας και της ληστείας, ένα πρόσθετο κέρδος. (2) Εάν η εξωτερική ανταλλαγή γίνει ένα μόνιμο φαινόμενο, τότε αποκομίζει αναπόφευκτα η χώρα με την *υψηλότερη* δομή ένα πρόσθετο κέρδος. (3) Εάν εξάγεται κεφάλαιο, τότε συμβαίνει αυτό για την απόκτηση ενός πρόσθετου κέρδους (Bukharin 1972: 245).

Η διατύπωση αυτή του Μπουχάριν θέτει το θεωρητικό πλαίσιο για την περαιτέρω ανάλυση των διαδικασιών διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Το ποσοστό κέρδους και η κίνηση του κέρδους αποτελεί τον καθοριστικό «κοινωνικό δείκτη» ο οποίος επιτρέπει την ανάλυση των εκάστοτε συγκεκριμένων μορφών κίνησης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου.

Εντούτοις, η επιχειρηματολογία του Μπουχάριν παρουσιάζει ένα σημαντικό κενό: Ποια σχέση υφίσταται πράγματι ανάμεσα στη διαδικασία ιδιοποίησης ενός πρόσθετου κέρδους μέσω του εξωτερικού εμπορίου (σε βάρος μιας χώρας με χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας) και στις εξαγωγές κεφαλαίου (προς αυτή τη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα); Ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: Γιατί δεν καταφέρνει το κεφάλαιο μιας πιο αναπτυγμένης εθνικής οικονομίας να εκμηδενίσει στην παγκόσμια αγορά τα κεφάλαια των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, κατά τρόπο ανάλογο με όσα συμβαίνουν στην εσωτερική αγορά, όπου τα λιγότερο αναπτυγμένα κεφάλαια ενός κλάδου είτε εξαναγκάζονται να εκσυγχρονισθούν είτε οδηγούνται στον αφανισμό; Γιατί δεν επαρκεί στα πιο αναπτυγμένα κεφάλαια της παγκόσμιας αγοράς η κυριαρχική θέση τους στο διεθνές εμπόριο και καταφεύγουν και στην πρακτική της εξαγωγής κεφαλαίου; Ο Μπουχάριν δεν θέτει καν τα ερωτήματα αυτά. Εντούτοις, όπως θα δούμε χαρακτηριστικά στο Κεφάλαιο 8 (και ειδικότερα στην ενότητα 8.2.2), η δυνατότητα να κατανοήσουμε τα δομικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων μορφών

διεθνοποίησης του κεφαλαίου εξαρτάται ακριβώς από την απόληξη αυτών των ερωτημάτων.

1.4. Κωδικοποίηση της θεωρητικής προβληματικής των κλασικών θεωριών

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό δεν εισάγουν απλώς ένα νέο αντικείμενο ανάλυσης. Εγκαινιάζουν, επίσης, και μια νέα προβληματική (ή εναλλακτικά συγκροτούν ένα νέο «θεωρητικό υπόδειγμα») στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας. Συγχρόνως, όπως θα διαπιστώσουμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια του Μέρους Ι, συμπυκνώνουν το βασικό, μέχρι και σήμερα, πλαίσιο θέσεων σχετικά με το αντικείμενο του ιμπεριαλισμού και της καπιταλιστικής εξουσίας. Στη σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία και συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό και τη διεθνή πολιτική οικονομία δεν βρίσκει κανείς σχεδόν ούτε μια θεωρητική πρόταση που να μην έχει τις ρίζες της στις κλασικές προσεγγίσεις. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η μεγάλη αναλυτική σημασία των θεωριών αυτών για τη σύγχρονη μαρξιστική σκέψη. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια του βιβλίου, η συνάφειά τους με τις σύγχρονες διαμάχες σχετικά με τον ιμπεριαλισμό και την «παγκοσμιοποίηση» είναι προφανής.

Εντούτοις, οι θεωρίες αυτές παρουσιάζουν μια σειρά από προβλήματα. Συμπεριλαμβάνουν αρκετές αντιφάσεις ή ημιτελείς (αν όχι ατεκμηρίωτες) θεωρητικές προτάσεις, ενώ σε κάποιο βαθμό δεν αποφεύγουν το «φλερτ» με την αστική ιδεολογία, δηλαδή με την εγκατάλειψη του πεδίου της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*.

Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση των μεταπολεμικών και σύγχρονων προσεγγίσεων για τον ιμπεριαλισμό, είναι χρήσιμο να συνοψίσουμε τη γενική προβληματική των κλασικών θεωριών που εξετάστηκαν παραπάνω.

Για όλες τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες υφίσταται μια αιτιακή σχέση ανάμεσα στα δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου («μονοπωλιακού») καπιταλισμού και στην ιμπεριαλιστική επέκταση του κεφαλαίου. *Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό υποστηρί-*

ζουν ότι οι συγκεκριμένες μορφές που έπαιρνε η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η ιμπεριαλιστική πολιτική στην εποχή τους αποτελούσαν αναγκαίες εκφάνσεις και αποτελέσματα των δομικών χαρακτηριστικών του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ας θυμηθούμε εδώ ξανά μια διατύπωση του Χίλφερντινγκ, την οποία υιοθέτησαν τόσο ο Μπουχάριν (*Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*) όσο και ο Λένιν (*Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό*): «Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου προωθεί έναν τριπλό στόχο: πρώτον, δημιουργία μιας όσον το δυνατόν μεγαλύτερης οικονομικής περιοχής, η οποία, δεύτερον, θα προστατευθεί ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό από δασμολογικά τείχη και επομένως, τρίτον, θα γίνει περιοχή εκμετάλλευσης εκ μέρους των εθνικών μονοπωλιακών ενώσεων» (Hilferding 1981: 326, Bukharin 1972: 107).

Η αποικιοκρατία και ο προστατευτισμός, που, όπως ξέρουμε τώρα, αποτέλεσαν απλώς ιστορικές μορφές της ιμπεριαλιστικής πολιτικής, μορφές που κυριάρχησαν μόνο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκλαμβάνονταν από τις κλασικές θεωρίες ως δομικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού, ως αναγκαία αποτελέσματα του μετασχηματισμού του «παλιού καπιταλισμού» σε «μονοπωλιακό καπιταλισμό». Ο Λένιν, για παράδειγμα, υποστήριξε επανειλημμένα ότι η φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου ήταν αδιανόητη, αποτελούσε «ουτοπία», μια παρόμοια αυθαίρετη θεωρητικοποίηση των ιστορικών επιφαινομένων αποτελεί η θέση ότι «πιο γρήγορα απ' όλα αναπτύσσεται ο καπιταλισμός στις αποικίες και τις υπερπόντιες χώρες» (Λένιν 1970: 94). Βέβαια, η θέση αυτή επιβεβαιώνεται για κάποιες πρώην αποικίες, όπως π.χ. ο Καναδάς ή η Αυστραλία, αποδεικνύεται όμως λανθασμένη για άλλες, όπως π.χ. η Ινδία, ή οι χώρες της Αφρικής.

Κατά τη γνώμη μας, η αυθαίρετη αυτή «εμπειριστική θεωρητικοποίηση» των ιστορικών μορφών εμφάνισης της καπιταλιστικής κυριαρχίας καθορίστηκε τόσο από πολιτικούς όσο και από θεωρητικούς παράγοντες.

Οι πολιτικοί παράγοντες συναρτώνται με τους πολιτικούς στόχους των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό και τον πολεμικό

τους χαρακτήρα ενάντια στις αστικές και τις μεταρρυθμιστικές θεωρίες. *Ο σύγχρονος καπιταλισμός έπρεπε, δηλαδή, να παρουσιασθεί ως ένα κοινωνικό σύστημα που δεν μπορεί να «βελτιωθεί» ή να μεταρρυθμισθεί.*

Πιο καθοριστικοί είναι όμως οι θεωρητικοί παράγοντες. Εδώ, κατά κύριο λόγο, πρόκειται για τη σύγκυση ανάμεσα σε δύο θεωρητικά αντικείμενα: σύγχρονος καπιταλισμός - επέκταση του κεφαλαίου. *Αυτή η σύγκυση-ταύτιση αποτελεί κοινό τόπο για όλες τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό.* Έτσι, η επέκταση του κεφαλαίου (ο ιμπεριαλισμό με τη στενή έννοια) δεν θεωρείται απλώς ως άμεσο και αναγκαίο αποτέλεσμα της κυριαρχίας των μονοπωλίων, αλλά ταυτίζεται συχνά μ' αυτή την ίδια την κυριαρχία των μονοπωλίων.

Αυτή η ταύτιση είναι καταρχήν προφανής στις θεωρίες που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλιστικό καπιταλισμό ως μια παγκόσμια κοινωνικοοικονομική δομή. Εδώ υφίσταται στην πραγματικότητα μόνο ένα θεωρητικό αντικείμενο. Το ζήτημα της καπιταλιστικής επέκτασης τίθεται, λοιπόν, απλώς ως πλευρά του ζητήματος της διευρυμένης αναπαραγωγής του (παγκόσμιου) καπιταλισμού. Αλλά ακόμα και στις αναλύσεις του Λένιν και του Χίλφερντιγκ μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε μια ανάλογη σύγκυση.

Επιπλέον, *αυτή η αναγωγή του ιμπεριαλισμού στην «κυριαρχία των μονοπωλίων» υποβιβάζει την πολιτική του κράτους σε απλή αντανάκλαση της οικονομικής βάσης.* Εκείνο που η αντίληψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της είναι η *σχετική αυτονομία* του πολιτικού, όπως, για παράδειγμα, εκφράζεται στον ιστορικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε ορισμένα αστικά κράτη αλλά και στην εγγενή τάση για επέκταση των ορίων της κυριαρχίας του καπιταλιστικού κράτους, ιδιαίτερα όταν τα «εθνικά ζητήματα» παραμένουν ανοικτά. Οι εθνικοί ανταγωνισμοί είναι τυπικά ο παράγοντας που επικαθορίζει τις επεκτατικές τάσεις σε οικονομικό επίπεδο οδηγώντας, ορισμένες φορές, σε ιμπεριαλιστικούς πολέμους.

Όταν, όμως, υποτιμάται ο ρόλος του πολιτικού επιπέδου, η θεωρητική ανάλυση τείνει αναγκαστικά προς τον *οικονομιστικό ανα-*

γωγισμό, και καθίσταται έτσι αδύνατη η ουσιαστική προσέγγιση των χαρακτηριστικών, των τάσεων εξέλιξης και των αντιφάσεων της καπιταλισμού. Για παράδειγμα, είναι βέβαια σωστή η θέση του Λένιν ότι η βάση για τη διαίρεση των σφαιρών κυριαρχίας και επιρροής των ιμπεριαλιστικών χωρών δεν μπορεί να είναι άλλη από τη συνολική δύναμη της καθεμιάς από αυτές τις χώρες. Αυτή η γενική διατύπωση δεν επαρκεί όμως, αν δεν συμπληρωθεί από μια συγκεκριμένη ανάλυση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας, για να προσδιορίσουμε την εκάστοτε συγκεκριμένη μορφή των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για παράδειγμα, οι ΗΠΑ είχαν ήδη αναδειχθεί στην πιο ισχυρή ιμπεριαλιστική χώρα, τόσο από οικονομική όσο και από στρατιωτική άποψη. Αυτή η μεταβολή των διεθνών συσχετισμών δύναμης προς όφελος των ΗΠΑ δεν είχε όμως κατά κανένα τρόπο σαν αποτέλεσμα να αμφισβητήσουν πολιτικοστρατιωτικά οι ΗΠΑ τη βρετανική παγκόσμια ιμπεριαλιστική ηγεμονία και κυριαρχία. Οι ΗΠΑ αναδείχθηκαν τελικά σε ηγεμονική ιμπεριαλιστική δύναμη, εκτοπίζοντας από τη θέση αυτή τη Βρετανία, αλλά μετά από έναν ιμπεριαλιστικό πόλεμο στον οποίο όχι μόνο δεν είχαν την καταρχήν πρωτοβουλία, αλλά αντίθετα συμμετείχαν με τη Βρετανία ενάντια στη γερμανοϊταλική προσπάθεια για την εγκαθίδρυση μιας «νέας τάξης» στην Ευρώπη. *Είναι, συνεπώς, αναγκαίο σε όλες τις περιπτώσεις να αποφεύγεται η οικονομιστική σχηματοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας εξισώνεται μηχανιστικά η διαδικασία της διεθνοποίησης και της διεθνούς επέκτασης της καπιταλιστικής κυριαρχίας με τη διαδικασία ανάπτυξης των μορφών της καπιταλιστικής κυριαρχίας.*

Η διερεύνηση των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό μάς οδηγεί στα ακόλουθα πρώτα θεωρητικά συμπεράσματα:

1. Η ιμπεριαλιστική διεθνοποίηση του καπιταλισμού μπορεί να προσεγγισθεί αποκλειστικά στη βάση της αντίληψης του Λένιν για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Αντίθετα, τα σχήματα που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλισμό ως μια ενιαία παγκόσμια καπιταλιστική δομή αποδεικνύονται αδιέξοδα, τόσο από θεωρητική άποψη όσο

και σε αναφορά με το εμπειρικό υλικό που προσφέρει η εξέλιξη του καπιταλισμού.

2. Η αντίληψη που θέλει τον ιμπεριαλισμό σαν εκδήλωση ενός καπιταλισμού σε «αποσύνθεση» ή σε «θανάσιμη αγωνία» έχει πολύ μικρή σχέση με τη μαρξική θεωρία ή τα εμπειρικά δεδομένα.

3. Η έννοια της κυριαρχίας των μονοπωλίων που εισήγαγαν οι κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού πρέπει να υποβληθεί σε αυστηρότερη εξέταση.

4. Τέλος, οι κεφαλαιακές εξαγωγές και η συνακόλουθη διεθνοποίηση του κεφαλαίου δεν μπορούν να εξηγηθούν στη βάση της ύπαρξης πλεονάζοντος κεφαλαίου στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Συνδέονται με τις διεθνείς διαφορές στο ποσοστό του κέρδους και με τον (εμπορικό) κεφαλαιακό ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά.

Στα επόμενα κεφάλαια σκοπεύουμε να συμπεριλάβουμε ζητήματα όπως τα παραπάνω στην έρευνα μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. το Κεφάλαιο 23 της *Γενικής Θεωρίας* του Κέυνς, το οποίο έχει τον τίτλο «Σημειώσεις για την Εμποροκρατία, τους Νόμους περί Τοκογλυφίας, το Σφραγισμένο Χρήμα και τις Θεωρίες της Υποκατανάλωσης», όπου ο συγγραφέας εξαίρει την υποκαταναλωτική προσέγγιση του Χόμπσον – αναφερόμενος στο προγενέστερο βιβλίο του, *The Physiology of Industry*, γραμμένο από κοινού με τον F. Mummery (1889) – με τα εξής λόγια: «θα παραθέσω ορισμένα αποσπάσματα από αυτό, για να δείξω πόσο σημαντική και επαρκώς θεμελιωμένη ήταν η κριτική και η ενόραση των συγγραφέων» Keynes (2001: 382).

2. Η υποκατανάλωση υποδηλώνει ανεπαρκή ζήτηση, σε σχέση με την προσφορά, για ένα προϊόν σε δεδομένες τιμές. Η υποκατανάλωση σημαίνει, συνεπώς, σχετική *υπερπαραγωγή* εμπορευμάτων, οφειλόμενη στην *υστέρηση της δυνάμενης- να- πληρώσει- ζήτησης* (της αγοραστικής δύναμης). Οι κλασικές υποκαταναλωτικές θεωρίες, όπως αναπτύχθηκαν από τον Sismonde de Sis-

mondi και τον Robert Malthus, μπορούν να περιγραφούν με τις ακόλουθες προτάσεις: *Πρώτον*, στην καπιταλιστική οικονομία υπάρχει μια εγγενής τάση προς οικονομικές κρίσεις γενικευμένης υπερπαραγωγής, εξαιτίας της αδυναμίας της δυνάμενης-να-πληρώσει-ζήτησης να συμβαδίσει με την παραγωγή. *Δεύτερον*, όταν η προσφορά υπερβαίνει τη συνολική ζήτηση, δεν υπάρχει κάποια ενδογενής δυναμική για επαναφορά στην πλήρη απασχόληση, διότι η ζήτηση έχει προτεραιότητα σε σχέση με την προσφορά. Είναι η ζήτηση που κινεί και ρυθμίζει την παραγωγή και όχι το αντίστροφο, όπως υποστηρίζει ο νόμος του Say. Ωστόσο, ο Σισμοντί και ο Μάλθους διατηρούν διαφορετικές ερμηνείες για τα αίτια της υποτιθέμενης ανεπαρκούς ζήτησης και διαφορετικές αντιλήψεις για το πώς θα πρέπει να αντιμετωπισθούν. Με κίνδυνο να φανούμε σχηματικοί, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές προσεγγίσεις στο εσωτερικό της υποκαταναλωτικής προβληματικής.

Η πρώτη προσέγγιση, η οποία διατυπώθηκε από τον Μάλθους, αποδίδει τις κρίσεις (και την ανεργία) πρωτίστως στην *υπεραποταμίευση των καπιταλιστών για την επίδωξη της διευρυμένης παραγωγής*. Ο Μάλθους υποστήριξε ότι η αύξηση των επενδυμένων αποταμιεύσεων αυξάνει το συνολικό προϊόν δυσανάλογα με την αύξηση της αντίστοιχης δυνατότητας της κοινωνίας να το καταναλώσει. Το πρόβλημα της υποκατανάλωσης από τις βασικές οικονομικές τάξεις (εργάτες και καπιταλιστές), σύμφωνα με την άποψη αυτή, μπορεί να αντιμετωπισθεί μόνο μέσα από *επέκταση της κατανάλωσης* των γαιοκτημόνων, των αριστοκρατών και των άλλων *μη παραγωγικών τάξεων* (δημόσιων υπαλλήλων, κληρικών κ.λπ.), οι οποίες θα απορροφούν συνεπώς την πλεονάζουσα καπιταλιστική παραγωγή. Η *δεύτερη προσέγγιση*, που διατυπώθηκε από τον Σισμοντί, περιλαμβάνει την άποψη ότι (με δεδομένη την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και έτσι την αύξηση του συνολικού προϊόντος) η βασική αιτία των κρίσεων και της ανεργίας είναι η αδυναμία των εργαζομένων, εξαιτίας των χαμηλών μισθών, να καταναλώσουν το προϊόν που έχουν οι ίδιοι παράγει. Η κριτική του Σισμοντί βασιζόταν στην πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός (αντικαθιστώντας τους εργαζομένους με μηχανές και με αυτόν τον τρόπο οδηγώντας αμετάκλητα τους μισθούς και τη μαζική κατανάλωση σε χαμηλά επίπεδα) θα αποκτήσει αναπόφευκτα τη μορφή ενός κοινωνικού λοιμού, κάνοντας αδύνατη τη δική του μελλοντική ανάπτυξη. Θεώρησε, συνεπώς, ότι η οικονομική κρίση θα γίνει από ένα σημείο και μετά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού.

Οι «Ναρόντικοι» στη Ρωσία και, μετά τους θανάτους των Μαρξ και Ένγκελς, οι «ορθόδοξοι μαρξιστές» των γερμανόφωνων χωρών, είχαν υιοθετήσει μια υποκαταναλωτική ερμηνεία κρίσεων στο πλαίσιο της ανάλυσης του Σισμοντί, η οποία βασιζόταν στην υπόθεση ότι στον καπιταλισμό η παραγωγή πάντα θα αυξάνεται ταχύτερα από την ικανότητα της κοινωνίας να καταναλώ-

νει. Η επέκταση της αγοράς εμπορευμάτων με τη βοήθεια των «τρίτων προσώπων», σε μέρη που χαρακτηρίζονται από μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, παρέμενε τώρα η μόνη (αν και προσωρινή) λύση στο έμφυτο πρόβλημα πραγματοποίησης. Η προσέγγιση αυτή, εντούτοις, αναίρεθηκε στο εσωτερικό του μαρξισμού τόσο στη Ρωσία όσο και στις γερμανόφωνες χώρες μετά τη θεωρητική παρέμβαση του ρώσου μαρξιστή Mikhail v. Tugan-Baranovsky (ο οποίος δημοσίευε επίσης και στα γερμανικά) το διάστημα 1894-1900. Η κριτική του Τουγκάν-Μπαράνοφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικά επιχειρήματα: α) Υιοθετώντας την υποκαταναλωτική προσέγγιση, οι μαρξιστές διαχωρίστηκαν από τον Μαρξ ο οποίος έδειξε στα αναπαραγωγικά σχήματα του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «αμιγώς» καπιταλιστικής οικονομίας είναι δυνατή και η ύπαρξη μη καπιταλιστικών «τρίτων προσώπων» περιττή. β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του μεριδίου του κέρδους (εξαιτίας της αύξησης του όγκου των καπιταλιστικών παραγόμενων εμπορευμάτων ταχύτερα από τους πραγματικούς μισθούς) δεν σημαίνει ότι η καταναλωτική δυνατότητα της εσωτερικής αγοράς υστερεί της παραγωγής. Αντί για το τελευταίο, εκείνο που λαμβάνει χώρα είναι μια αναδόμηση της αγοράς: Ο τομέας της οικονομίας που παράγει μέσα παραγωγής (τομέας I) αυξάνεται ταχύτερα από τον τομέα των καταναλωτικών εμπορευμάτων (τομέας II), και η εσωτερική αγορά για μέσα παραγωγής μεγαλώνει πιο γρήγορα από την αγορά για μέσα κατανάλωσης. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ιστορικής μαρξιστικής διαμάχης σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις και την υποκατανάλωση βλ. Μηλιός κ.ά. (2005: 237-84), Milios/Sotiropoulos (2007).

3. Βλ. Milios (1999α, 2001).

4. Σε αυτή την κατεύθυνση θα επαναλάβει έναν από τους βασικούς ισχυρισμούς του Χίλφερντινγκ: «Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου έχει τρεις στόχους: (1) να εγκαθιδρύσει τη μέγιστη δυνατή οικονομική περιοχή, (2) να αποκλείσει την περιοχή αυτή από τον ξένο ανταγωνισμό μέσα από έναν τοίχο προστατευτικών δασμών και, συνακόλουθα, (3) να τη διατηρήσει σαν μια περιοχή εκμετάλλευσης από τις εθνικές μονοπωλιακές ενώσεις» (Hilferding 1981: 326, Bukharin 1972: 107).

5. Για την πολωνική Σοσιαλδημοκρατία βλ. Λένιν, *Άπαντα* (1953), τ. 22: 155, 328, για τη γερμανική Σοσιαλδημοκρατία *Άπαντα* (1953), τ. 22: 359, για τη ρωσική Σοσιαλδημοκρατία *Άπαντα* (1953), τ. 22: 370.

6. Π.χ. βλ. Λούξεμπουργκ (1978).

7. «Ο σ. Μπουκάριν λέει: “Τι μας χρειάζεται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών! Θέλω να αναγνωρίσω μόνο το δικαίωμα των εργαζόμενων τάξεων για αυτοδιάθεση”. Δηλαδή θέλετε να αναγνωρίσετε αυτό που δεν έχει επιτευ-

χθεί σε καμιά χώρα εκτός από τη Ρωσία. Είναι αστειό» (19-3-1919, Λένιν, *Άπαντα* [1982], τ. 38: 157).

8. «Δεν θέλουν να σκεφτούν ούτε για τα σύνορα του κράτους ούτε ακόμα και γενικά για το κράτος. Πρόκειται για ένα είδος “ιμπεριαλιστικού οικονομισμού”, όμοιο με τον παλιό οικονομισμό της περιόδου 1894-1902 [...]. Αντί να μιλούν για το κράτος (και συνεπώς για τον καθορισμό των συνόρων του!), μιλούν για “σοσιαλιστικό πολιτιστικό κύκλο”, δηλαδή διαλέγουν επίτηδες μια έκφραση αόριστη, από την άποψη ότι σβήνονται όλα τα κρατικά προβλήματα» (Ιούλιος 1916, *Άπαντα* [1953], τ. 22: 330-331).

9. Όπως θα δούμε στα Μέρη III και IV του παρόντος βιβλίου, οι απόψεις αυτές είναι εδραιωμένες και στις σημερινές συζητήσεις περί ιμπεριαλισμού και κρίσης.

10. Μπορεί πάλι να πρόκειται για την υιοθέτηση, για λόγους τακτικής, ορισμένων αστικών αντιλήψεων, στο πλαίσιο ενός «εκκλαϊκευτικού σκιαγραφήματος» που το περιεχόμενο του ήταν περισσότερο πολιτικό παρά θεωρητικό. Εδώ, ας αρκεστούμε απλώς να επισημάνουμε αυτή την αντίφαση ανάμεσα στον Λένιν της *Ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία* και στον Λένιν του *Ιμπεριαλισμού*.

11. Ωστόσο, ο Μπουκάριν παρέμεινε πιστός στη σχηματική αντίληψη του Χίλφερντινγκ περί «υπεροχής των μονοπωλίων» στην καπιταλιστική οικονομία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις θέσεις της μαρξικής ανάλυσης αναφορικά με τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό και το μέσο ποσοστό κέρδους (για περισσότερα βλ. το Κεφάλαιο 6).

12. «Κεφάλαια, που είναι τοποθετημένα στο *εξωτερικό εμπόριο*, μπορούν να αποφέρουν *υψηλότερο ποσοστό κέρδους*, πρώτον, γιατί εδώ γίνεται συναγωνισμός με εμπορεύματα που παράγονται από χώρες με λιγότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους, μόλο που τα πουλάει πιο φθηνά από των συναγωνιζόμενων χωρών. Το ποσοστό του κέρδους ανεβαίνει, εφόσον η εργασία της πιο προοδευμένης χώρας αξιοποιείται εδώ σαν εργασία μεγαλύτερου ειδικού βάρους, ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους, γιατί η εργασία που πληρώνεται όχι σαν ποιοτικά ανώτερη εργασία, πουλιέται σαν τέτοια. [...] Ακριβώς όπως ο εργοστασιάρχης που χρησιμοποιεί μια νέα εφεύρεση προτού γενικευθεί ή χρησιμοποίησή της πουλάει πιο φθηνά από τους άλλους που τον συναγωνίζονται και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευσμά του πάνω από την ατομική του αξία, δηλαδή αξιοποιεί σαν υπερεργασία την ειδικά μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη της εργασίας που χρησιμοποιεί. Πραγματοποιεί έτσι ένα πρόσθετο κέρδος». (Μαρξ 1978β: 300, παρατίθεται και στον Bukharin 1972: 244-5, η έμφαση είναι του τελευταίου).

2. Μεταπολεμικές προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό: Το ρεύμα «μητρόπολη-περιφέρεια»

2.1 Εισαγωγικά σχόλια: Το ζήτημα της εξάρτησης

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα που ακολούθησαν, απέκτησαν οι περισσότερες πρώην αποικιακές περιοχές το καθεστώς ανεξάρτητης χώρας, γεγονός που ταυτίζεται με τη διάλυση των αυτοκρατοριών και της αποικιοκρατίας. Εντούτοις, οι περισσότερες μαρξιστικές αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό που διατυπώθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο θεωρούν ως δεδομένο ότι οι *πρώην αποικίες συνεχίζουν να υπόκεινται σε έναν ιμπεριαλιστικό ζυγό, μέσω σχέσεων εξάρτησης*. Παραδειγματική είναι η ακόλουθη διατύπωση του Ποπόφ: «Χαρακτηριστικό αποτέλεσμα του διεθνούς καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος είναι ο ειδικός τύπος ανάπτυξης των χωρών που είναι εξαρτημένες από τον ιμπεριαλισμό. Η εξάρτηση που δημιουργήθηκε από την αποικιοκρατία διαιωνίζεται σε όλες τις σφαίρες-κλειδιά της οικονομικής ζωής των αναπτυσσόμενων χωρών» (Ρορον 1984: 119).¹

Η έννοια της *εξάρτησης* έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις περισσότερες μεταπολεμικές προσεγγίσεις για τον καπιταλισμό, τον ιμπεριαλισμό και το κράτος. Μαζί με τη σχετική έννοια του *παγκόσμιου καπιταλισμού* χαρακτηρίζει όχι μόνο τις θεωρίες κέντρου - περιφέρειας, αλλά και τις περισσότερες ετερόδοξες εκδοχές της πολιτικής οικονομίας της ανάπτυξης. Η θεωρία της εξάρτησης υπο-

στηρίζει ότι, παρά την πτώση της αποικιοκρατίας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συνακόλουθη δημιουργία δεκάδων νέων κρατών στις πρώην αποικίες, η περιοδολόγηση του καπιταλισμού που εισηγήθηκαν οι κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού εξακολουθεί να αποτελεί θεωρητικά μια έγκυρη υπόθεση.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι εν λόγω θεωρίες αποτελούν πλέον ένα αμετάκλητο παρελθόν. Μια τέτοια διαπίστωση είναι όμως εντελώς εσφαλμένη για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, οι οπαδοί των διαφόρων εκδοχών της εξάρτησης εξακολουθούν να αναπαράγουν τα επιχειρήματά τους στις σύγχρονες συζητήσεις. Δεύτερον, πολλά από τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν στις διαμάχες που θα παρουσιάσουμε παρακάτω εξακολουθούν (πολλές φορές άρρητα) να παίζουν καθοριστικό ρόλο στις σύγχρονες παρεμβάσεις συγγραφέων που δεν τοποθετούν τον εαυτό τους στο ρεύμα της εξάρτησης. Εν ολίγοις, η δραστηριότητα της προβληματικής της εξάρτησης είναι μάλλον ισχυρή και στη σύγχρονη θεωρητική παραγωγή, χωρίς να είναι πάντα ρητά θεματοποιημένη.

Η έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού», όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, αποτέλεσε τη βάση για τη μορφοποίηση, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μιας σειράς θεωρητικών προσεγγίσεων που αντιλαμβάνονται τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις ως σχέσεις εκμετάλλευσης και πόλωσης ανάμεσα σ' ένα αναπτυγμένο ιμπεριαλιστικό κέντρο και μια εξαρτημένη περιφέρεια. Οι προσεγγίσεις αυτές ονομάστηκαν, λόγω του κοινού θεωρητικού συμπεράσματος στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε, «*θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας*».

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τις θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας, δίνοντας έμφαση κυρίως σ' εκείνες που αποτέλεσαν ή αποτελούν τις κυρίαρχες τάσεις του διεθνούς αυτού ρεύματος. Έτσι, θα επιμείνουμε ιδιαίτερα στις λατινοαμερικανικές προσεγγίσεις της εξάρτησης, στη θεωρία της άνισης ανταλλαγής, στη θεωρία της συσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, στις απόψεις της «Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης», καθώς και στη θεωρία του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Παράλληλα, θα παρουσιά-

σουμε τις απόψεις δύο λατινοαμερικανών θεωρητικών του ρεύματος μητρόπολη - περιφέρεια, του Κόρδοβα (Córdoba) και του Καρντόσο (Cardoso), που επιχειρούν να ανασκευάσουν ορισμένες από τις πιο βασικές θέσεις της «Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης». Ο στόχος μας σε αυτό το κεφάλαιο είναι να παρουσιάσουμε κριτικά τα βασικά σημεία των υπό εξέταση θεωριών, με τρόπο που να αναδεικνύει τις θεωρητικές τους αδυναμίες και εσωτερικές αντιφάσεις.

2.2. Η παραδοσιακή προσέγγιση

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης τυποποιούνται δύο κατευθύνσεις οι οποίες όχι μόνο διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό το υπόβαθρο των μεταγενέστερων συζητήσεων στο εσωτερικό του εν λόγω ρεύματος, αλλά κυρίως συστηματοποίησαν μία προβληματική η οποία επανέρχεται συνεχώς με διαφορετικές μορφές στο προσκήνιο.

Η πρώτη κατεύθυνση προσανατολίζεται κυρίως προς τη μελέτη της παγκόσμιας οικονομίας και περιγράφει (όπως αυτή αντιλαμβάνεται) την ανισομέρεια στην παγκόσμια παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο, στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων κ.λπ. Εντοπίζει έτσι και περιγράφει τη συνεχή «μεταφορά πόρων» από τον Τρίτο Κόσμο προς τη μητρόπολη, την «απομύζηση» των πρώτων υλών από την περιφέρεια, με δυο λόγια την «εκμετάλλευση» των χωρών της περιφέρειας από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο. Αυτή η «ληηλασία» των χωρών της περιφέρειας από τον ιμπεριαλισμό, αποτέλεσε της εξάρτησής τους, θεωρείται και η αιτία για την υπανάπτυξή τους. Η εξάρτηση είναι λοιπόν, σύμφωνα με όλες τις θεωρίες που εξετάζουμε εδώ, ο όρος κλειδί για να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη και το χαρακτήρα της περιφέρειας.²

Η δεύτερη κατεύθυνση στο πλαίσιο της παραδοσιακής ανάλυσης, που είναι και η πιο διαδεδομένη, προσανατολίζεται κυρίως στα αποτελέσματα που έχει η εξάρτηση στην εσωτερική δομή της

περιφέρειας (κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου, οικονομική, πολιτική, τεχνολογική, πολιτιστική εξάρτηση κ.λπ.). Η εξάρτηση, όπως υποστηρίζεται, δημιουργεί την υπανάπτυξη. Η υπανάπτυξη είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική ανισότητα, την ανεργία, την περιθωριοποίηση και την εξαθλίωση μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού. Η κοινωνική περιθωριοποίηση και η φτώχεια διατηρούν εξαιρετικά περιορισμένη τη δυνατότητα του πληθυσμού για ανάπτυξη, κι έτσι περιορίζουν παράλληλα τις δυνατότητες και τα περιθώρια για οικονομική ανάπτυξη. Παράλληλα, η ιμπεριαλιστική εξάρτηση διαστρεβλώνει την οικονομία της περιφέρειας, γιατί της επιβάλλει να ειδικευθεί σ' έναν περιορισμένο αριθμό προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας, που παράγονται με σχετικά χαμηλό κόστος λόγω των χαμηλών μισθών και εξαγονται προς τις μητροπόλεις. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η οικονομία της περιφέρειας χαρακτηρίζεται από στρεβλότητα και εξωστρέφεια. Η βιομηχανική ανάπτυξη που παρατηρείται κατά τα τελευταία χρόνια σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν αναιρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της εξαρτημένης και περιφερειακής ανάπτυξης.³

Όλα τα χαρακτηριστικά της περιφέρειας θεωρούνται, όπως είπαμε, αποτέλεσμα κυρίως της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και εκμετάλλευσης. Είναι δηλαδή αποτέλεσμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, του «παγκόσμιου καπιταλισμού», που η μια του όψη είναι η ανάπτυξη και η άλλη η υπανάπτυξη. *Η υπανάπτυξη δεν αποτελεί λοιπόν ένα πρώιμο στάδιο της ανάπτυξης. Αποτελεί μέσα στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος το αναγκαστικό και μόνιμο αποτέλεσμα της κυριαρχίας του μητροπολιτικού καπιταλισμού.* Η υπανάπτυξη, λοιπόν, αποτελεί ένα αποτέλεσμα που προκύπτει «από αμέτρητους εξωγενείς παράγοντες, που είναι εντούτοις ενδογενείς στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οι κοινωνίες μας αποτελούν μόνο ένα τμήμα του» (Córdova, 1973: 13). Ο Σαμίρ Αμίν (Samir Amin) θα συμπυκνώσει τις θέσεις της παραδοσιακής προσέγγισης ως εξής:

Οι περιφερειακοί σχηματισμοί, παρά τη διαφορετική τους προέλευση, έχουν την τάση να συγκλίνουν προς ένα όμοιο ουσιαστικά μοντέλο· αυτό το φαινόμενο εκφράζει σε παγκόσμια κλίμακα την αυξανόμενη ενοποιητική δύναμη του καπιταλισμού. Πράγματι, όλοι αυτοί οι σχηματισμοί έχουν κοινά τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: 1) την πρωτοκαθεδρία του αγροτικού καπιταλισμού στον εθνικό τομέα, 2) το σχηματισμό της ντόπιας αστικής τάξης, που είναι κυρίως εμπορική, στη σκιά του κυρίαρχου ξένου κεφαλαίου, 3) την τάση για μια ιδιότυπη γραφειοκρατική ανάπτυξη, 4) τον ατελή και ιδιόμορφο χαρακτήρα των φαινομένων προλεταριοποίησης (Αμίν 1976: 332).

Η παραδοσιακή προσέγγιση αποτελεί τη βασική μήτρα από την οποία θα προκύψουν οι περισσότερες από τις αναλύσεις για τον «περιφερειακό καπιταλισμό».

2.3. Παραμόρφωση της κοινωνικοοικονομικής δομής: δυαδισμός, αποδιάρθρωση, δομική ετερογένεια

Η θεωρία του δυαδισμού είναι η παλαιότερη εκδοχή της εξάρτησης και διατυπώνεται με ολοκληρωμένη μορφή από τον Ούγγρο θεωρητικό Ταμάς Τσέντες (Tamas Szentes 1974, 2003). Ο Τσέντες ισχυρίζεται ότι, ως αποτέλεσμα της εξάρτησης, οι υπανάπτυκτες κοινωνίες συγκροτούνται από δύο αυτόνομους τομείς: έναν «μοντέρνο», δηλαδή καπιταλιστικό και σχετικά αναπτυγμένο τομέα της οικονομίας, και έναν «παραδοσιακό» τομέα μ' εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα, που βασίζεται σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και εκμετάλλευσης. Οι δύο αυτοί τομείς παραμένουν, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ασύνδετοι μεταξύ τους. Ο δυαδισμός σημαίνει δηλαδή παράλληλα και εσωτερική αποδιάρθρωση των υπανάπτυκτων χωρών, που στην ουσία αποτελούν «δύο κοινωνίες». Η αποδιάρθρωση έχει ως συνέπεια να μη μεταφέρονται τα αποτελέσματα της οποιας ανάπτυξης του μοντέρνου τομέα στην υπόλοιπη κοινωνία. Αντίθετα, ο τομέας αυτός διατηρεί τις βασικές του συν-

δέσεις μόνο με το εξωτερικό. Δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και αυτή την εξάρτηση εξακολουθεί να στηρίζει. Εξυπηρετεί τις ανάγκες της παγκόσμιας αγοράς και όχι της εσωτερικής-εθνικής αγοράς, που παραμένει στενή και χωρίς δυναμισμό. Ο μοντέρνος καπιταλιστικός τομέας δεν αναιρεί, λοιπόν, την υπανάπτυξη. Απλώς παίρνει το χαρακτήρα ενός θύλακα στο εσωτερικό των περιφερειακών κοινωνιών. Δυαδισμός σημαίνει έτσι ταυτόχρονα και εσωτερική αποδιάρθρωση. Η αποδιάρθρωση με τη σειρά της συνδέεται άμεσα με την εξωστρέφεια.

Οι πιο σύγχρονοι θεωρητικοί του «περιφερειακού καπιταλισμού» θα τροποποιήσουν λιγότερο ή περισσότερο τη θεωρία του δυαδισμού, προκρίνοντας κάποια στοιχεία και απορρίπτοντας άλλα.⁴

Μια τάση θεωρητικών της Λατινικής Αμερικής θα υποστηρίξει ότι το κυρίαρχο στοιχείο είναι η εσωτερική αποδιάρθρωση της περιφερειακής οικονομίας, αποτέλεσμα του ότι ο αναπτυσσόμενος τομέας της οικονομίας προσανατολίζεται κυρίως προς την παγκόσμια αγορά. Αυτή όμως η αποδιάρθρωση, θα συνεχίσουν, δεν δημιουργεί «δύο κοινωνίες», όπως υποστηρίζει η θεωρία του δυαδισμού απλά χαλαρώνει την εσωτερική συνοχή της ενιαίας περιφερειακής κοινωνίας (Cardoso 1974).

Η θεωρία όμως του δυαδισμού γίνεται αντικείμενο κριτικής και από μια οπτική που υποστηρίζει ότι η εσωτερική αποδιάρθρωση της περιφέρειας είναι τόσο μεγάλη, ώστε:

[...] δεν θα 'πρεπε να μιλάμε καν για εθνικές υπανάπτυκτες οικονομίες αλλά να κρατάμε το επίθετο «εθνικές» για τις αυτόκεντρες αναπτυσσόμενες οικονομίες [...]. Η υπανάπτυκτη οικονομία αποτελείται από τομείς, από επιχειρήσεις, που παρατίθενται σχεδόν ασύνδετα μεταξύ τους, αλλά είναι έντονα ενσωματωμένες ή καθεμιά ξεχωριστά μέσα σε σύνολα που έχουν το κέντρο βάρους τους στα καπιταλιστικά κέντρα. Δεν υπάρχει στ' αλήθεια έθνος με την οικονομική έννοια του όρου, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη εσωτερική αγορά (Αμίν 1976: 236).

Η προσέγγιση αυτή απορρίπτει τη θεωρία του δυαδισμού και για έναν άλλο λόγο. Υποστηρίζει ότι στην περιφέρεια δεν υπάρχουν μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (υπόθεση στην οποία θεμελιώνεται η θεωρία του δυαδισμού), καθόσον όλοι οι «τομείς» της περιφέρειας, από τη στιγμή που παράγουν για την αγορά, θεωρείται ότι είναι καπιταλιστικοί.

Το ζήτημα των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και της διευρυμένης αναπαραγωγής τους λόγω της εξάρτησης επαναφέρει η θεωρία της «δομικής ετερογένειας», που εισάγει ο Αρμάντο Κόρδοβα:

Ο όρος της «δομικής ετερογένειας» δεν πρέπει να συγχέεται με τη διαδεδομένη θέση για τον οικονομικό και κοινωνικό δυαδισμό. Στις λατινοαμερικανικές χώρες δεν υφίστανται δύο κοινωνίες η μια δίπλα στην άλλη, όπως ισχυρίζεται αυτή η θέση. Με τον όρο ετερογένεια της κοινωνικοοικονομικής δομής μιας ενότητας αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη οικονομικών κλάδων στους οποίους κυριαρχούν σχέσεις παραγωγής που βασίζονται σε διαφορετικές σχέσεις ιδιοκτησίας των συντελεστών της παραγωγής. Μια ετερογενής κοινωνικοοικονομική δομή συνεπάγεται ένα ετερογενές σύστημα τάξεων. Η ετερογένεια στην κοινωνικοοικονομική και στην ταξική δομή παράγει μια ετερογένεια και στα διαφορετικά επίπεδα του εποικοδομήματος (Córdova 1973: 26-27, 64).

Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι «η δομική ετερογένεια» προκαλεί μια «δομική παραμόρφωση», δηλαδή η καπιταλιστική ανάπτυξη αποκτά έναν ανισομερή και παραμορφωμένο χαρακτήρα. Η δομική παραμόρφωση δεν θεωρείται όμως αποτέλεσμα της αποδιάρθρωσης του καπιταλιστικού από τους μη καπιταλιστικούς τομείς της οικονομίας, αλλά αποτέλεσμα που προκύπτει από τη συγκεκριμένη συνάρθρωση αυτών των τομέων μεταξύ τους. Φυσικά και για τον Κόρδοβα η δομική ετερογένεια δεν είναι παρά το αναγκαστικό αποτέλεσμα της κυριαρχίας του μητροπολιτικού καπιταλισμού πάνω στις περιφερειακές κοινωνίες, λόγω της διάσπασης

του «παγκόσμιου καπιταλισμού» σε μια ιμπεριαλιστική μητρόπολη και μια εξαρτημένη (και ετερογενή) περιφέρεια.

2.4. Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής

Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής αναπτύχθηκε στη Γαλλία από τον Αργύρη Εμμανουήλ (1978).⁵ Ο Εμμανουήλ υποστηρίζει ότι οι αναπτυγμένες και οι υπανάπτυκτες χώρες διαχωρίζονται στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς σε δύο απόλυτα διακριτές ομάδες, που κατά βάση είναι μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους, γιατί ειδικεύονται στην παραγωγή διαφορετικών προϊόντων. Οι ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες χωρών είναι *άνισες*, δηλαδή συνεπάγονται μια διαρκή μεταβίβαση πόρων από τις υπανάπτυκτες χώρες στην ομάδα των αναπτυγμένων χωρών. Αυτή η άνιση ανταλλαγή αποτελεί την εσωτερική αιτία που διατηρεί και αναπαράγει την πώλωση ανάμεσα στην ανάπτυξη και στην υπανάπτυξη. Οι άνισες ανταλλαγές, υποστηρίζεται, οφείλονται στο ριζικά άνισο επίπεδο των μισθών ανάμεσα στις δύο ομάδες χωρών.

Ο Εμμανουήλ ξεκινάει από τρεις βασικές υποθέσεις. Πρώτον, ότι ως αποτέλεσμα της διεθνούς κινητικότητας του κεφαλαίου διαμορφώνεται στην παγκόσμια αγορά ένα διεθνές μέσο ποσοστό κέρδους. Παράλληλα, σχηματίζονται διεθνείς τιμές παραγωγής.⁶ Δεύτερον, ότι το εθνικό επίπεδο των μισθών, παρότι διαφορετικό από χώρα σε χώρα, έχει την τάση να πολώνεται τελικά σε δύο παγκόσμια επίπεδα: με υψηλούς μισθούς στις χώρες του κέντρου και πολύ χαμηλότερους μισθούς στην περιφέρεια. Η πώλωση αυτή προέρχεται από την «απουσία κινητικότητας του συντελεστή εργασίας» στην παγκόσμια αγορά (Εμμανουήλ 1978: 65). Τρίτον, ότι στο σύστημα των διεθνών ανταλλαγών η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι ο μισθός, που καθορίζεται όχι με βάση κάποιους «οικονομικούς νόμους» αλλά από ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες (όπ. π.: 140).

Το γεγονός λοιπόν ότι στην παγκόσμια αγορά διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους ενώ αναπαράγεται η πώλωση στο επίπεδο του μισθού (που είναι «ένα άμεσα πολιτικό μέγεθος», όπ. π.: 199) έχει ως αποτέλεσμα τις άνισες ανταλλαγές. Επομένως, «ο πλούτος παράγει πλούτο» και «η φτώχεια παράγει φτώχεια» (όπ. π.: 214-5), σ' ένα σύστημα όμως όπου «η ανάπτυξη εμφανίζεται όχι σαν αιτία αλλά σαν αποτέλεσμα των μεγάλων μισθών» (όπ. π.: 254). Συνακόλουθα, «αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο, πολιτικό, συνδικαλιστικό ή άλλο, οι μισθοί του Τρίτου Κόσμου πολλαπλασιάζονται ξαφνικά επί πέντε ή δέκα ή ότι οι μισθοί των αναπτυγμένων χωρών πέφτουν στον ίδιο βαθμό, το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού διεθνούς καταμερισμού εργασίας θα χρεοκοπούσε, ενώ κανένας αντικειμενικός παράγοντας της παραγωγής δε θα είχε αλλάξει» (όπ. π.: 248).

Ξεκινώντας από την αντίληψη ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα επίπεδα των μισθών στην παγκόσμια οικονομία, αντίθετα δηλαδή με το ό,τι συμβαίνει με τα κέρδη τα οποία κινούνται σε συγκρίσιμα επίπεδα, ο Εμμανουήλ, στοχαζόμενος στο πλαίσιο της κλασικής εργασιακής θεωρίας της αξίας (η οποία αποτελεί τη βάση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας αλλά όχι της προσέγγισης του Μαρξ, βλ. σχετικά Μηλιός κ. ά. 2005, Κεφ. 2, 3), καταλήγει ότι η διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους σε παγκόσμια κλίμακα θα μεταβιβάσει διαρκώς αξία από τις χώρες των χαμηλών μισθών σ' εκείνες των υψηλών μισθών. Βασική προϋπόθεση για έναν τέτοιο συλλογισμό είναι να υποθέσουμε ότι όλες οι χώρες έχουν πρόσβαση στην ίδια τεχνολογία. Έτσι, τόσο οι χαμηλά όσο και οι υψηλά αμειβόμενοι εργάτες υποτίθεται ότι παράγουν σχεδόν την ίδια ποσότητα αξίας, τη στιγμή που οι τιμές στη χώρα των χαμηλών μισθών είναι χαμηλότερες εξαιτίας των χαμηλότερων κοστών παραγωγής. Η άνιση ανταλλαγή λοιπόν ορίζεται ως «η σχέση των τιμών ισορροπίας που απορρέει από την εξίσωση των ποσοστών του κέρδους μεταξύ περιοχών με ποσοστά υπεραξίας θεσμικά διαφορετικά – ο όρος “θεσμικά” σημαίνοντας ότι τα ποσοστά αυτά

δεν υπόκεινται, για οποιοδήποτε λόγο, σε εξίσωση μέσω του ανταγωνισμού στην αγορά συντελεστών» (Εμμανουήλ 1978: 139-40).

Ο Εμμανουήλ συνάγει από τη θεωρία του μια σειρά από πολιτικά συμπεράσματα. Το βασικό είναι ότι η άνιση ανταλλαγή και η διεθνής ειδικευση *εγκαθιδρύουν ένα σύστημα εκμετάλλευσης κάποιων χωρών από κάποιες άλλες χώρες*. Δεν πρόκειται δηλαδή για την εκμετάλλευση των λαϊκών τάξεων στις χώρες του Τρίτου Κόσμου από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο (παράλληλα με την εκμετάλλευση από το «δικό τους» εθνικό κεφάλαιο). Πρόκειται για την από κοινού εκμετάλλευση της περιφέρειας από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η διεθνής αλληλεγγύη του εργατικού κινήματος δεν έχει πια νόημα. Αντίθετα, οι εργατικές τάξεις του κέντρου έχουν μετατραπεί σε εργατική αριστοκρατία του παγκόσμιου συστήματος, που νέμεται από κοινού με τους κεφαλαιοκράτες του κέντρου τις υπανάπτυκτες χώρες (όπ. π.: 269).

2.5. Η παρέμβαση του Μπετελέμ και η θεωρία της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα

Ο Σαρλ Μπετελέμ (Charles Bettelheim), στις «Θεωρητικές Παρατηρήσεις» του που δημοσιεύονται μαζί με το δοκίμιο του Εμμανουήλ, υποβάλλει σε κριτική την ιδέα της άνισης ανταλλαγής, από τη σκοπιά των εννοιών και των κατηγοριών της μαρξιστικής θεωρίας. Ο Μπετελέμ θα υποστηρίξει καταρχήν ότι, σύμφωνα με την προβληματική του Μαρξ, «η εμπορευματική ανταλλαγή έχει αναγκαστικά τη μορφή ισοδύναμης ανταλλαγής» (στο Εμμανουήλ 1978: 375) και έτσι είναι αδύνατο να ισχυρίζεται κανείς, όπως ουσιαστικά κάνει ο Εμμανουήλ, ότι «υπάρχει ανεξάρτητα και πριν από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση (με την έννοια μιας εκμετάλλευσης οφειλόμενης σε επενδύσεις κεφαλαίων) μια εμπορική εκμετάλλευση των αποικιακών ή μισοαποικιακών χωρών πολύ βαθύτερη από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση» (όπ. π.: 379).

Ο Μπετελέμ θα υποστηρίξει ακόμη ότι είναι πέρα για πέρα αβάσιμη η θέση του Εμμανουήλ ότι ο μισθός αποτελεί ανεξάρτητη μεταβλητή (όπ. π.: 395). Οι χαμηλοί μισθοί αντιστοιχούν σε κάποιες κοινωνικοοικονομικές δομές με χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αποτελούν ένα σχετικά αυτόνομο στοιχείο αυτών των δομών. *Προσδιορίζονται όμως τελικά από τη συνολική συγκρότηση κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού* (όπ. π.: 400). Ο όρος «εκμετάλλευση» αποδίδει κάποιες ταξικές σχέσεις παραγωγής, αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική-ταξική δομή στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης χώρας. Επομένως:

Είναι απαραίτητο να σκεφτούμε κάθε «χώρα» σαν να συνιστά έναν κοινωνικό σχηματισμό με μία συγκεκριμένη δομή, συγκεκριμένα εξαιτίας της ύπαρξης *τάξεων* με αντιφατικά συμφέροντα. Αυτή η δομή είναι που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο κάθε κοινωνικός σχηματισμός προσαρμόζεται στις διεθνείς σχέσεις παραγωγής (όπ. π.: 412).

Παρουσιάζοντας μ' έναν τέτοιο τρόπο την εκμετάλλευση χωρών από άλλες χώρες, ο Εμμανουήλ μένει στα επιφανειακά αποτελέσματα που έχουν στο χώρο της ανταλλαγής οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και συνακόλουθα συγκαλύπτει αυτές τις σχέσεις.⁷ Συνοψίζοντας αυτά τα συμπεράσματα, ο Μπετελέμ θα υποστηρίξει ότι η ανάλυση του Εμμανουήλ είναι «προ-κριτική», δηλαδή οπισθοδρομεί από τον θεωρητικό χώρο και τις κατακτήσεις της μαρξικής «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας».

Η θεωρία του Εμμανουήλ θα γίνει αποδεκτή από αρκετούς οπαδούς και εκπροσώπους του ρεύματος μητρόπολης - περιφέρειας. Επιφανέστερος ο Σαμίρ Αμίν, που θα αναλάβει να υπερασπίσει μάλιστα τον μαρξιστικό χαρακτήρα της θεωρίας αυτής απέναντι στην κριτική του Μπετελέμ (αλλά και άλλων). Ο Αμίν θα υιοθετήσει ολόκληρο το θεωρητικό σχήμα της άνισης ανταλλαγής (1978: 147), αλλά θα απαλείψει τις ακραίες του πολιτικές συνέπειες, που όπως είδαμε ο Εμμανουήλ δεν δίστασε να τονίσει⁸.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, ο Αμίν θα επιχειρήσει να διασώσει τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής (απέναντι στην κριτική του Μπετελέμ), βασιζόμενος στην προσέγγιση περί συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η πόλωση στο επίπεδο των μισθών, που χαρακτηρίζει το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, προέκυψε από τον διαφορετικό τύπο ανάπτυξης που ακολούθησαν η μητρόπολη και η περιφέρεια αντίστοιχα. Ο μισθός δεν αποτελεί, επομένως, «ανεξάρτητη μεταβλητή», θα παραδεχθεί. Οι υψηλοί μισθοί είναι το αποτέλεσμα του «μοντέλου ανάπτυξης» που ακολούθησε το κέντρο, του μοντέλου της «αυτόκεντρης ανάπτυξης». Αντίστοιχα, οι χαμηλοί μισθοί της περιφέρειας προέκυψαν από το «μοντέλο της εξωστρεφούς ανάπτυξης» που επιβλήθηκε στην περιφέρεια από τον ιμπεριαλισμό. Με άλλα λόγια, η άνιση ανταλλαγή είναι λιγότερο η αιτία και περισσότερο το αποτέλεσμα της παραμόρφωσης και της υπανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Αμίν, σ' ένα αυτόκεντρο σύστημα προϋποτίθεται η ταυτόχρονη ύπαρξη, στενή διαπλοκή και παράλληλη ανάπτυξη του κλάδου που παράγει αγαθά για μαζική κατανάλωση και του κλάδου κεφαλαιουχικών αγαθών. Επομένως, συμπεραίνει, η συσσώρευση απαιτεί να διευρύνεται διαρκώς η εσωτερική αγορά, άρα και οι μισθοί από τους οποίους εξαρτάται η διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών. Αντίθετα, η ανάπτυξη της περιφέρειας δεν απαιτεί μια διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, άρα και των μισθών, γιατί το σύστημα είναι εξωστρεφές. Έτσι, ενώ έχουμε μία αξία της εργατικής δύναμης, η οποία είναι ταυτόχρονα και η παγκόσμια αξία της, επιβάλλονται, σύμφωνα με τον Αμίν, δύο διαφορετικές τιμές στην εργατική δύναμη: μία επάνω από την αξία της και μία κάτω από αυτήν.⁹ Είναι από αυτή την πόλωση των μισθών που προκύπτει η άνιση ανταλλαγή, θα υποστηρίξει ο Αμίν, διατηρώντας τα βασικά στοιχεία του σχήματος του Εμμανουήλ.

Εντούτοις, ο ίδιος ο Μπετελέμ είχε νωρίτερα διατυπώσει τη διαφωνία του με τη θεωρία της διεθνούς αξίας της εργασιακής δύναμης που διατρέχει την ανάλυση του Αμίν:

«Το ιδιάζον σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό επίπεδο μισθών δεν μπορεί να καθορισθεί από το παγκόσμιο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (που δεν είναι παρά μια απατηλή αφαίρεση μέσα σ' ένα παγκόσμιο σύστημα που το αποτελούν ξέχωροι και αντιτιθέμενοι κοινωνικοί σχηματισμοί, αλλά που θεμελιακά συνδέεται με τον ειδικό συνδυασμό παραγωγικές δυνάμεις/παραγωγικές σχέσεις που προσιδιάζει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό)» (Μπετελέμ 1978: 406).

2.6. Η θεωρία του πλεονάσματος

Το 1966 ο Μπάραν (Baran) από κοινού με τον Σουήζυ (Sweezy) έγραψαν το γνωστό πλέον σύγγραμμα *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός* (Baran/Sweezy 1973). Σε αυτό το βιβλίο οι συγγραφείς εισάγουν μία βασική κατηγορία για την ανάλυσή τους, το «οικονομικό πλεόνασμα», το οποίο ισούται με τη «διαφορά ανάμεσα σ' αυτό που παράγει μια κοινωνία και το κόστος παραγωγής του» (Baran/Sweezy 1973: 71).

Ο όρος «πλεόνασμα» είναι μάλλον ασαφής και θα μπορούσε να αναφέρεται σε διαφορετικές οικονομικές μορφές στο πλαίσιο κάθε τρόπου παραγωγής σε κάθε κοινωνία. Ωστόσο, ο όρος εμφανίζεται να αντιστοιχεί στη μαρξιστική κατηγορία της υπεραξίας (ή του υπερπροϊόντος, στην περίπτωση των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής). Όμως, οι Μπάραν και Σουήζυ επισημαίνουν ότι: «σε μια μονοπωλιακή καπιταλιστική κοινωνία με υψηλή ανάπτυξη το πλεόνασμα παίρνει πολλές μορφές και μεταμφιέσεις [...] τα εισοδήματα του κράτους και της εκκλησίας, τα έξοδα μετατροπής των εμπορευμάτων σε χρήμα, τους μισθούς των μη παραγωγικών εργατών», που ο Μαρξ «τα ξεετάζει σαν δευτερεύοντες παράγοντες και τα αποκλείει από το βασικό θεωρητικό σχήμα». «Γι' αυτό το λόγο», συνεχίζουν, «προτιμούμε την έννοια πλεόνασμα απ' την παραδοσιακή μαρξιστική έννοια υπεραξία» (όπ. π.: 71-2).

Η βασική θέση των Μπάραν και Σουήζου είναι ότι ο νόμος του μονοπωλιακού καπιταλισμού θέλει το πλεόνασμα να αυξάνεται τόσο απόλυτα όσο και σχετικά. Έτσι:

Ο νόμος αυτός προκαλεί [...] τη σύγκριση με τον κλασικό μαρξιστικό νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει. [...] Γι' αυτό, αντικαθιστώντας το νόμο της πτώσης του ποσοστού του κέρδους με το νόμο της αύξησης του πλεονάσματος [...] απλώς παίρνουμε υπόψη το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η δομή της καπιταλιστικής οικονομίας έχει υποστεί θεμελιώδη αλλαγή από τότε που διατυπώθηκε το θεώρημα. Ό,τι αποτελεί την ουσιαστικότερη πλευρά της δομικής αλλαγής απ' τον καπιταλισμό του συναγωνισμού στον μονοπωλιακό καπιταλισμό βρίσκει τη θεωρητική του έκφραση σ' αυτή την υποκατάσταση (όπ. π.: 133-4).

Το βασικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από αυτόν το «νόμο της ανοδικής τάσης του πλεονάσματος» είναι ότι το μονοπωλιακό κεφάλαιο επιδιώκει συνεχώς να ανακαλύψει διεξόδους γι' αυτό το πλεόνασμα, ώστε να αποτρέψει το καπιταλιστικό σύστημα από το να συρρικνωθεί, εισερχόμενο σε οικονομική κρίση, καθώς όλες οι παραδοσιακές σφαίρες της καπιταλιστικής κατανάλωσης και επένδυσης δεν επαρκούν για να απορροφήσουν αυτό το πλεόνασμα. Οι στρατιωτικές δαπάνες και η ιμπεριαλιστική επέκταση θεωρούνται από τους συγγραφείς ως τάσεις που αντιτίθενται στην έμφυτη τάση προς στασιμότητα που χαρακτηρίζει τον αναπτυσσόμενο μονοπωλιακό καπιταλισμό.¹⁰

2.7. Η παγκόσμια (καπιταλιστική) οικονομία, ο υπανάπτυκτος καπιταλισμός και οι ημιπεριφέρειες

Όλες οι θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας προϋποθέτουν, όπως είπαμε, την προτεραιότητα της παγκόσμιας οικονομίας και των παγκόσμιων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων ως προς τις οικο-

νομικές διαδικασίες και τις κοινωνικές σχέσεις που διέπουν τους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Δηλαδή, οι παγκόσμιες διαδικασίες κυριαρχούν πάνω στις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και καθορίζουν την εξέλιξη αυτών των τελευταίων. Έτσι, η υπανάπτυξη είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και της εξάρτησης. Όπως έχει παρατηρήσει ο Κόρδοβα (Córdova 1973: 13), η εξέλιξη των «εξαρτημένων χωρών» προκύπτει από «εξωγενείς παράγοντες», που είναι εντούτοις «ενδογενείς στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος». Η διατύπωση αυτή αποδίδει την εσωτερική φιλοσοφία όλων των θεωριών που εξετάζουμε εδώ.¹¹

Με βάση την κοινή αυτή θεωρητική αφετηρία διαμορφώθηκε μια θεωρία για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία και τον υπανάπτυκτο καπιταλισμό, με κύριους εκπροσώπους τους Φρανκ (Frank) και Βαλλερστάιν (Wallerstein).¹² Η προσέγγιση αυτή θα ισχυρισθεί ότι από τη στιγμή που δημιουργείται η παγκόσμια αγορά, και συνεπώς η παγκόσμια οικονομία, δηλαδή χοντρικά από τον 16ο αιώνα και έπειτα, ολόκληρη η ανθρωπότητα (δηλαδή όλες οι περιοχές που συνδέονται ή απαρτίζουν την παγκόσμια αγορά) είναι καπιταλιστική, πολώνεται σε μητρόπολη και περιφέρεια και διαπερνάται από μονοπωλιακές δομές. Παγκόσμια οικονομία και (παγκόσμιος) καπιταλισμός είναι, στη βάση της θεώρησης αυτής, όροι ταυτόσημοι. Σύμφωνα με τον Βαλλερστάιν (Wallerstein 1979: 44, 47), ο καπιταλισμός είναι «ένας τρόπος παραγωγής και συγκεκριμένα εκείνος όπου επιδιώκεται η παραγωγή κέρδους στην αγορά. Ο καπιταλισμός ήταν απ' την αρχή του μια υπόθεση της παγκόσμιας οικονομίας, όχι μια υπόθεση των εθνικών κρατών». Επομένως, είναι άσκοπο και λανθασμένο να μιλάμε για άλλους, προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ή για σοσιαλισμό, με κριτήριο τη σχέση των παραγωγών με τα μέσα παραγωγής, τη μορφή του κράτους κ.λπ. (όπ. π.: 63).

Στο πλαίσιο του ίδιου σχήματος, ο Φρανκ (Frank 1969) θα ισχυρισθεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη και υπανάπτυξη καθορίζεται

από τρεις θεμελιώδεις αντιθέσεις: την απόσπαση/ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος, την πόλωση σε μητροπόλεις και δορυφόρους και την αντίφαση της «συνέχειας παρά την εξέλιξη». Με βάση την υπόθεση ότι όλες οι διαδικασίες παραγωγής που αναφέρονται στην αγορά είναι καπιταλιστικές, ο Φρανκ θα αντιπαρατεθεί σ' όλες εκείνες τις θεωρίες που συνδέουν την υπανάπτυξη της περιφέρειας με την κυριαρχία ή έστω τη διατήρηση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή κάποιων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Ως τμήμα του παγκόσμιου συστήματος, θα ισχυρισθεί, η περιφέρεια ήταν πάντα καπιταλιστική. Ο καπιταλισμός της περιφέρειας είναι απλώς διαφορετικός σε σχέση με τον μητροπολιτικό καπιταλισμό. Είναι ένας «υπανάπτουκτος καπιταλισμός». Εκείνο που λαμβάνει λοιπόν χώρα στην περιφέρεια είναι η «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» (Αμίν 1976: 196 κ.ε.).¹³ Ομοίως, οι εργαζόμενες και υφιστάμενες την εκμετάλλευση μάζες της περιφέρειας ανήκουν στο (παγκόσμιο) προλεταριάτο, μόνο που και πάλι το προλεταριάτο αυτό είναι διαφορετικό σε σχέση με το προλεταριάτο των μητροπόλεων.¹⁴

Το παγκόσμιο σύστημα διαμορφώνεται τελικά, σύμφωνα με τον Φρανκ, σαν ένα ολοκληρωμένο αποικιακό σύστημα που η δομή του μπορεί να παρομοιασθεί με εκείνη ενός ηλιακού-πλανητικού συστήματος. Οι μητροπόλεις πλουτίζουν από τους δορυφόρους που περιστρέφονται γύρω τους. Γύρω από ένα δορυφόρο μπορεί να περιστρέφονται όμως και κάποιοι άλλοι, εξαρτημένοι απ' αυτόν δορυφόροι. Πρόκειται εδώ για ένα θεμελιώδες και μόνιμο χαρακτηρισμό του παγκόσμιου συστήματος.¹⁵

Αυτή, όμως, η ηλιακή δομή του παγκόσμιου συστήματος έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται αναγκαστικά κάποιες ενδιάμεσες περιοχές, ανάμεσα στη μητρόπολη και στην περιφέρεια: οι *ημιπεριφέρειες* ή τα *υποϊμπεριαλιστικά κράτη*. Όπως εξηγεί σχετικά ο Βαλλερστάιν (Wallerstein 1979: 50-2):¹⁶

Οι δομικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς, εάν δεν πάρουμε υπόψη ότι υφίσταται μια τρίτη δομικά προσδιορισμένη θέση: η θέση της ημιπεριφέρειας. Η ημιπεριφέρεια

είναι αναγκαία για να μπορεί να λειτουργεί χωρίς τριβές η παγκόσμια οικονομία. Σ' αυτή την ημιπεριφέρεια αποδίδεται ως ένα βαθμό ένας ειδικός οικονομικός ρόλος, ο οποίος όμως είναι απαραίτητος λιγότερο οικονομικά και περισσότερο πολιτικά. Η παγκόσμια οικονομία θα λειτουργούσε το ίδιο καλά χωρίς ημιπεριφέρεια, όπως και με ημιπεριφέρεια. Αλλά πολιτικά θα ήταν πολύ λιγότερο σταθερή, γιατί η έλλειψη της ημιπεριφέρειας θα συνδεόταν μ' ένα πολωμένο παγκόσμιο σύστημα.

Ο Φρανκ (Frank 1979: 91-3) θα εξηγήσει παράλληλα ότι με τον όρο υποϊμπεριαλισμός ή ημιπεριφέρεια περιγράφονται οι χώρες που «συμμετέχουν με διαφορετικό τρόπο στον διεθνή κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, δηλαδή εξάγουν όχι μόνο πρώτες ύλες και προϊόντα της ελαφριάς βιομηχανίας, αλλά επίσης βιομηχανικά προϊόντα που προέρχονται από τη βαριά βιομηχανία».¹⁷

Οι ημιπεριφέρειες ή οι υποϊμπεριαλιστικές χώρες αποτελούν όρους που επιτρέπουν στους θεωρητικούς της εξάρτησης να ενσωματώσουν στην ανάλυσή τους την ιστορική διαδικασία που ακολούθησε η καπιταλιστική ανάπτυξη σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Είναι επομένως κατανοητό ότι το περιεχόμενο των όρων αυτών θα μεταβάλλεται διαρκώς με τη μεταβαλλόμενη οικονομική πραγματικότητα. Στα 1982 ο Αμίν διατύπωσε ως εξής τις θέσεις του αναφορικά με τις ημιπεριφέρειες και την πόλωση κέντρου - περιφέρειας:

Στα στάδια του μερκαντιλιστικού και ανταγωνιστικού καπιταλισμού, υπήρχαν πολλές ημιπεριφερειακές καταστάσεις (για να χρησιμοποιήσω τον όρο με τον τρόπο που το κάνει ο Βαλλερστάιν), οι οποίες θα μπορούσαν να είχαν ανελιχθεί στο επίπεδο του κέντρου. Εντούτοις, στα τέλη του 19ου αιώνα η έκταση της παγκόσμιας κυριαρχίας του κεφαλαίου του κέντρου ήταν ήδη τέτοια που απέκλειε έκτοτε αυτή την πιθανότητα. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει και *δεν πρόκειται ποτέ να υπάρξει* μια «νέα Ιαπωνία» μετά την Ιαπωνία (Αμίν κ.ά. 1982: 168, η έμφαση προστέθηκε).

Δύο δεκαετίες αργότερα αναγκάστηκε να τροποποιήσει την οπτική του ως εξής:

Κατά την «περίοδο της Μπαντάνγκ» (1955-75), οι χώρες του Τρίτου Κόσμου ακολούθησαν αυτοδύναμες αναπτυξιακές πολιτικές με στόχο να μειώσουν την παγκόσμια πόλωση («μείωση του αναπτυξιακού χάσματος») [...]. Τα άνισα αποτελέσματα αυτής της εκβιομηχάνισης, τα οποία επιβλήθηκαν στο κυρίαρχο κεφάλαιο από τις κοινωνικές δυνάμεις που αναδεικνύονταν από εθνικοαπελευθερωτικές νίκες, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ανάμεσα σε περιφέρειες πρώτης κατηγορίας, οι οποίες έχουν καταφέρει να οικοδομήσουν εθνικά παραγωγικά συστήματα που είναι ανταγωνιστικά στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλισμού, και περιθωριακές περιφέρειες, οι οποίες δεν έχουν καταφέρει να πετύχουν κάτι τέτοιο (Amin 2003: 13).

2.8. Ο «νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας»

Οι περισσότεροι συγγραφείς αυτής της κατεύθυνσης υιοθετούν την προβληματική του Βαλλερστάιν, ότι η παγκόσμια οικονομία από την εποχή της σύστασής της υπήρξε καπιταλιστική, πολωμένη σε μητρόπολη και περιφέρεια με την ύπαρξη παράλληλα κάποιων ενδιάμεσων «ημιπεριφερειών» και κυριαρχείτο από μονοπωλιακές δομές. Εντούτοις, όπως ήδη έχει επισημανθεί στην προηγούμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, η καπιταλιστική ανάπτυξη ορισμένων χωρών στην «περιφέρεια» επιβάλλει τη σταθερή επέκταση του ενδιάμεσου χώρου της «ημιπεριφέρειας». Με βάση λοιπόν αυτό το θεωρητικό πλαίσιο για την «παγκόσμια οικονομία», οι αναδιαρθρώσεις που διαπιστώνονται κατά τα τελευταία χρόνια σε διάφορες χώρες θεωρούνται ως απλές υποπεριπτώσεις ενός μετασχηματισμού του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οδηγείται προς έναν «νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας». Όπως εξηγούν οι Φρέμπελ, Χάινριχς και Κράιε (Fröbel, Heinrichs και Kreye 1983: 28-31):

Για πρώτη φορά στην ιστορία της παγκόσμιας οικονομίας εδώ και πεντακόσια χρόνια μπορεί σήμερα να αναπτυχθεί σε μεγάλη και αυξανόμενη κλίμακα μια αποδοτική για την παγκόσμια αγορά μεταποιητική βιομηχανία στις αναπτυσσόμενες χώρες [...]. Αυτή την ποιοτικά νέα εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας ονομάζουμε νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας» προέκυψε, σύμφωνα με αυτή την προβληματική, από την τάση του παγκόσμιου καπιταλισμού να μεγιστοποιεί τα κέρδη του. Αποτελεί τη διαδικασία με την οποία ο παγκόσμιος καπιταλισμός επιχειρεί να ξεπεράσει την κρίση του. Με τη μετάθεση της παραγωγής ορισμένων εμπορευμάτων στον Τρίτο Κόσμο μειώνεται το κόστος παραγωγής τους, ακριβώς διότι οι μισθοί εκεί παραμένουν εξαιρετικά χαμηλοί. Το «ανεξάντλητο δυναμικό» της φτηνής εργασιακής δύναμης θεωρείται λοιπόν ο κύριος όρος για τη μετάθεση της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο. Την κατεύθυνση αυτή διευκολύνουν επίσης τόσο η κατάτμηση της παραγωγικής διαδικασίας, με βάση τις νέες τεχνολογίες, σε επιμέρους διαδικασίες, πολλές από τις οποίες μπορούν να εκτελεστούν από εργατικές δυνάμεις χαμηλής ειδίκευσης, όσο και η ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών, που επιτρέπουν τη διασπορά της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας σε περισσότερες χώρες.

Από μια παρόμοια προβληματική διαπνέεται και η προσέγγιση του Λιπιέτζ (Lipietz 1983). Με αφετηρία και πάλι τη θέση ότι «οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος» (όπ. π.: 56), ο Λιπιέτζ θα υποστηρίξει ότι:

Η έξοδος του ιμπεριαλισμού από την κρίση απαιτεί το στήσιμο μιας νέας διαίρεσης της εργασίας που θα κατανέμει τις χώρες σε τρεις κατηγορίες:

- μια μητρόπολη που κρατάει την προχωρημένη τεχνολογία και τα στρατηγικά προϊόντα: τις ΗΠΑ
- χώρες ειδικών κατασκευών

• χώρες συναρμολόγησης και μαζικής αποειδικευμένης παραγωγής (όπ. π.: 95).

Ο Λιπιέτς θεωρεί στη συνέχεια ότι το σχήμα του «διεθνούς καταμερισμού εργασίας» μπορεί να εφαρμοστεί και στο εσωτερικό των μητροπολιτικών κοινωνικών σχηματισμών, όπου, ως αποτέλεσμα της άρθρωσης των διαφορετικών τρόπων παραγωγής, δημιουργούνται διαφορετικοί τύποι περιφερειών. Δεν θα εισέλθουμε όμως στις λεπτομέρειες του εν λόγω συλλογισμού.

2.9. Το ρεύμα μητρόπολης - περιφέρειας και η σχολή του *Monthly Review*

Οι θεωρίες που παρουσιάζουμε εδώ είναι σίγουρα διακριτές μεταξύ τους αλλά κατά κανόνα δεν είναι αντιφατικές. Μια σαφή αντιπαράθεση εντοπίσαμε ήδη ανάμεσα στις θεωρίες του δυαδισμού και της δομικής ετερογένειας και τη θεωρία του υπανάπτυκτου καπιταλισμού που αποκλείει την ύπαρξη μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στην περιφέρεια. Όμως με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα. Εδώ θα μας απασχολήσει το κυρίαρχο στοιχείο, το στοιχείο της σύγκλισης, που συγκροτεί τις θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας σε ένα ενιαίο ρεύμα. Δύο είναι τα σημεία από τα οποία απορρέει η σύγκλιση όλων των θεωριών σε ένα ρεύμα:

1. Μια ενιαία αντίληψη για το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Από αυτή την αντίληψη, όπως ήδη επισημίσαμε, προκύπτει ότι *οι παγκόσμιες διαδικασίες έχουν την προτεραιότητα και καθορίζουν τις εθνικές διαδικασίες* και ότι η εξέλιξη (και η υπανάπτυξη της περιφέρειας) καθορίζεται από τις επιλογές και την εξέλιξη της ιμπεριαλιστικής μητρόπολης. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το ουσιώδες στις κοινωνικές σχέσεις της περιφέρειας να είναι η εξάρτησή της.
2. Μια αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό, σύμφωνα με την οποία το ουσιώδες χαρακτηριστικό του παγκόσμιου συστήματος είναι η λεηλασία-κυριαρχία που ασκεί η μητρό-

πολη πάνω στην περιφέρεια. Η αντίληψη αυτή συναντάει ανάλογες προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό, όπως αυτή της Λούξεμπουργκ (βλ. Κεφάλαιο 1).

Οι δύο αυτές αντιλήψεις ορίζουν, όπως είναι προφανές, τη μητρόπολη και την περιφέρεια, δηλαδή τους δύο πόλους, τις δύο βασικές δομές του καπιταλισμού, σύμφωνα με όλες τις θεωρίες που εξετάζουμε εδώ. Αποτελούν δηλαδή το πλαίσιο και την κοινή λογική κάθε θεωρίας μητρόπολης - περιφέρειας. Πρόκειται για κοινές αντιλήψεις, ανεξάρτητα από το εάν οι συγγραφείς που τις υιοθετούν θεωρούν ότι αυτές χαρακτηρίζουν την παγκόσμια ιστορία για 500 ή για 5.000 χρόνια. Στις θεωρίες αυτές η έννοια του ιμπεριαλισμού συνδέεται με τις σχέσεις κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν με καθολικό τρόπο τη σχέση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες οικονομίες του κέντρου και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της περιφέρειας. Από την άποψη αυτή, ο ιμπεριαλισμός αποτυπώνει τις δομικές (παγκόσμιες) σχέσεις εξάρτησης (ή αλλιώς «ηγεμονίας») και επομένως αποτελεί οργανικό (και μάλλον ανυπέρβλητο) στοιχείο του παγκόσμιου συστήματος.¹⁸ Μάλιστα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί όρο συγκρότησης των επιμέρους κρατών και αντίφαση δεσπόζουσα επάνω στις υπόλοιπες πολιτικές και οικονομικές αντιφάσεις. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός της εξάρτησης είναι ο πυρήνας και η ουσία του παγκόσμιου καπιταλισμού. Οι ισχυρές οικονομίες του κέντρου διαμορφώνουν τις σχέσεις κάτω από τις οποίες διεξάγεται η παραγωγή στις περιφερειακές οικονομίες, απορροφώντας διαρκώς υπεραξία (πλεόνασμα) από αυτές. Στην ίδια πάντα κατεύθυνση, οι παγκόσμιοι οργανισμοί, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, λειτουργούν κάτω από τον έλεγχο των χωρών του κέντρου, προωθώντας τα συμφέροντά τους. Το καπιταλιστικό κέντρο είναι υπεύθυνο για τις συνθήκες υπανάπτυξης της περιφέρειας.

Στο πλαίσιο του ρεύματος μητρόπολης - περιφέρειας διαμορφώθηκε και μια στενότερη σύγκλιση ανάμεσα σε μια σειρά θεωριών, σύγκλιση που συγκροτεί την ονομαζόμενη σχολή του *Monthly*

Review (από το ομώνυμο περιοδικό που εκδίδουν και μέσα από το οποίο παρεμβαίνουν οι βασικοί εκπρόσωποι της σχολής).¹⁹

Πρόκειται για τη σύγκλιση ανάμεσα στις θεωρίες της άνισης ανταλλαγής και της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα των Εμμανουήλ και Αμίν, από τη μια, με τη θεωρία του πλεονάσματος των Μπάραν/Σουήζυ και τη θεωρία του παγκόσμιου συστήματος και του υπανάπτυκτου καπιταλισμού των Βαλλερστάιν και Φρανκ, από την άλλη. Παράλληλα, υιοθετείται αναγκαστικά και ένα μέρος από την παραδοσιακή ανάλυση για την περιφέρεια. Σ' ό,τι αφορά την παραμόρφωση της περιφέρειας, η σχολή αυτή υποστηρίζει, όπως είπαμε, ότι οι περιφερειακές χώρες διασπώνται σε τομείς ή μόρια, που το καθένα συνδέεται μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο με τη μητρόπολη, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στην περιφέρεια. Αξίζει να προσέξουμε εδώ δύο ιδεολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη σχολή του *Monthly Review*.

Το πρώτο αφορά τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την αγορά, και πιο συγκεκριμένα την παγκόσμια αγορά, αναγορεύοντάς την σε ειδοποιό χαρακτηριστικό και κυρίαρχο στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (κάθε παραγωγή που προσανατολίζεται στην αγορά είναι καπιταλισμός, χωρίς καμία αναφορά στη συγκεκριμένη σχέση της εργασίας με τα μέσα παραγωγής και τους οικονομικούς ιδιοκτήτες των τελευταίων). Οι αυξανόμενοι μισθοί, δηλαδή η διευρυνόμενη εσωτερική αγορά καταναλωτικών αγαθών, είναι το αποφασιστικό κριτήριο για την «αυτόκεντρη ανάπτυξη». Η εκμετάλλευση της περιφέρειας προκύπτει από τις άνισες ανταλλαγές στην παγκόσμια αγορά κ.λπ.

Το δεύτερο συνδέεται με την αντίληψη που διατύπωσε για πρώτη φορά ο Μπουχάριν: ότι το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα αποτελεί μια ενιαία ταξική δομή, στο πλαίσιο της οποίας οι κυρίαρχες αστικές τάξεις μπορούν να ενοποιηθούν σ' ένα ενιαίο ιεραρχημένο μπλοκ παρά τις ενδοαστικές αντιφάσεις, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις αστικές τάξεις ενός καπιταλιστικού κοινωνι-

κού σχηματισμού. Ο Αμίν (1976: 360, 196) θα σχολιάσει χαρακτηριστικά:

Η αντίθεση δε βρίσκεται πια ανάμεσα στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο κάθε χώρας ξεχωριστά αλλά ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και στο παγκόσμιο προλεταριάτο. Η παγκόσμια αστική τάξη είναι καταρχήν η αστική τάξη του κέντρου και διαδοχικά η αστική τάξη που σχηματίζεται στον περίγυρό της, της περιφέρειας. Η αστική τάξη του κέντρου, η μόνη που υπάρχει σε κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος, εκμεταλλεύεται παντού το προλεταριάτο, αλλά εκμεταλλεύεται ακόμα πιο άγρια το προλεταριάτο της περιφέρειας.

Από το θεωρητικό αυτό σχήμα θα προκύψουν και τα «τριτοκοσμικά» πολιτικά συμπεράσματα της σχολής: Η κοινωνική αλλαγή μπορεί να αρχίσει σχεδόν αποκλειστικά από την περιφέρεια. Τι αλλαγή θα είναι όμως αυτή, αφού ο κύριος, ο πραγματικός εχθρός δε βρίσκεται εκεί, στην περιφέρεια, αλλά στο κέντρο; Είναι προφανές ότι οι επαναστατικές μάζες της περιφέρειας δεν μπορούν να πλήξουν τον «εχθρό» παρά μόνο έμμεσα. Και σε κάθε περίπτωση το ζητούμενο γι' αυτές δεν μπορεί να είναι η «συντριβή» του δικού τους αστικού κράτους αλλά η πάλη για «εθνική ανεξαρτησία» και «αυτόκεντρη» ανάπτυξη. Η θεωρία της παγκόσμιας αστικής τάξης που η εν λόγω σχολή έχει υιοθετήσει παραγκωνίζει από την μαρξιστική θεωρία την κεντρική θέση ότι το κράτος αποτελεί την *κατεξοχήν* βαθμίδα που οργανώνει την ταξική κυριαρχία του κεφαλαίου (για περισσότερα βλ. στο Μέρος II του βιβλίου).

2.10. Η κριτική του Κόρδοβα και του Καρντόσο

Οι θεωρητικές διαφωνίες ανάμεσα στη σχολή του *Monthly Review* και σε κάποιους μαρξιστές του ρεύματος μητρόπολης - περιφέρειας που υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις (όπως π.χ. ότι η υπανάπτυξη συνδέεται με τη διευρυμένη αναπαραγωγή μη καπιτα-

λιστικών τρόπων παραγωγής ή ότι η αποδιάρθρωση της περιφέρειας δεν αναιρεί την έννοια του έθνους και του κοινωνικού σχηματισμού) δεν περιορίστηκαν μόνο στα ζητήματα που αφορούν την παραμόρφωση της κοινωνικής και οικονομικής δομής της περιφέρειας. Αντίθετα, η συζήτηση και η κριτική επεκτάθηκε και σε κάποια ευρύτερα θεωρητικά ζητήματα που αφορούν την ίδια την εσωτερική συνοχή των θεωριών που παρουσιάζουμε εδώ.

Ιδιαίτερα σημαντικές σ' αυτό το πλαίσιο είναι κατά τη γνώμη μας οι παρεμβάσεις δύο λατινοαμερικανών θεωρητικών του ρεύματος μητρόπολης - περιφέρειας, του Κόρντοβα και του Καρντόσο. Ο πρώτος άσκησε κριτική κυρίως στη θεωρία του «υπανάπτου καπιταλισμού» που διατύπωσε ο Φρανκ (αλλά και στη θεωρία του πλεονάσματος) και ο δεύτερος στις θεωρίες που αναφέρονται στη (μη) διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.

Ο Κόρδοβα (Córdova 1973) αναφέρεται καταρχήν στις έννοιες του πλεονάσματος που εισήγαγε ο Μπάραν (και στη συνέχεια οι Μπάραν και Σουήζυ) και τις οποίες χρησιμοποιεί ο Φρανκ στις αναλύσεις του. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι έννοιες αυτές, με τον τρόπο που διατυπώνονται για την κοινωνία ως σύνολο, συγκαλύπτουν την ιδιαιτερότητα, δηλαδή τον ιδιαίτερο ταξικό-εκμεταλλευτικό χαρακτήρα, των σχέσεων παραγωγής. Αντίθετα, οι έννοιες της υπεραξίας, της γαιοπροσόδου, του υπερπροϊόντος κ.λπ. που εισήγαγε ο Μαρξ στην ανάλυσή του έρχονται να φωτίσουν αυτές ακριβώς τις ιδιαίτερες εκμεταλλευτικές σχέσεις, δηλαδή την πάλη των τάξεων. Έτσι, ο Κόρντοβα (Córdova όπ. π.: 124) θα καταλήξει: «Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αντικαταστήσουμε τις μαρξιστικές κατηγορίες της υπεραξίας, του υπερπροϊόντος, της υπερεργασίας κ.λπ. με τον όρο κοινωνικό πλεόνασμα».

Στη συνέχεια θα υποστηρίξει ότι η διαδικασία «απόσπασης/ιδιοποίησης του οικονομικού πλεονάσματος» δεν αποτελεί, όπως πιστεύει ο Φρανκ, το ειδικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού αλλά τη βασική αντίφαση κάθε τρόπου παραγωγής, κάθε ταξικής κοινωνίας. Η ειδοποιός διαφορά του καπιταλισμού είναι η παραγωγή και η απόσπαση/ιδιοποίηση της υπεραξίας του εργατή

από τον κεφαλαιοκράτη (που έχει την πραγματική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής). Αλλά ο Φρανκ και ο Βάλλερστάιν βλέπουν μόνο την αγορά και καταφεύγουν σ' έναν ορισμό για τον καπιταλισμό που ακριβώς συγκαλύπτει τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας, δηλαδή την πάλη των τάξεων.

Ο Κόρντοβα απορρίπτει τόσο τη θέση ότι οι κοινωνίες της Λατινικής Αμερικής ήταν καπιταλιστικές ήδη από το 16ο αιώνα (τονίζοντας τον προκαπιταλιστικό χαρακτήρα – μορφές δουλείας και δουλοπαροικίας – εκτεταμένων παραγωγικών διαδικασιών), όσο και τη θέση ότι οι κοινωνίες αυτές ήταν από τότε «μονοπωλιακές». Στις περιφερειακές κοινωνίες, υποστήριξε, δεν υπάρχει ένας ομογενοποιημένος «υπανάπτου καπιταλισμός» αλλά «ένα πολύπλοκο μωσαϊκό εργασιακών σχέσεων και επομένως μορφών απόσπασης της υπερεργασίας» (όπ. π.: 136). Η εξάρτηση της περιφέρειας, θα υποστηρίξει ακόμα ο Κόρντοβα, επιτρέπει τη διευρυμένη αναπαραγωγή των προκαπιταλιστικών σχέσεων που συνδέονται με την υπανάπτυξη. Θα επιχειρηματολογήσει μάλιστα ως εξής: «Παρότι είναι σήμερα προφανής η ισχυρή εξάρτηση του Καναδά από τις ΗΠΑ, κανείς δεν ισχυρίζεται ότι ο Καναδάς είναι μια υπανάπτυκτη χώρα. Γιατί; Διότι στον Καναδά απουσιάζει το δίκτυο των μη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με τις οποίες συνδέθηκε ο καπιταλισμός στις δικές μας χώρες» (όπ. π.: 148). Ο Φρανκ, συνεχίζει ο Κόρντοβα:

παραλείπεται από το να εκτιμήσει το ρόλο των κοινωνικών τάξεων, γιατί προφανώς δεν τις χρειάζεται. Στο σύστημά του με τις μητροπόλεις και τους δορυφόρους η εκμετάλλευση δεν είναι η εκμετάλλευση κάποιων τάξεων από κάποιες άλλες τάξεις, αλλά μια ακολουθία από ιεραρχημένα επίπεδα στα οποία ο ένας τομέας απαλλοτριώνει τον αμέσως κατώτερό του, για να απαλλοτριωθεί και ο ίδιος από τον αμέσως ανώτερό του (όπ. π.: 150).

Η μαρξιστική ανάλυση είναι «υποχρεωμένη» (αντίθετα με τη θεώρηση του Φρανκ ότι η μοναδική «ολότητα» είναι η παγκόσμια οι-

κονομία) να λάβει υπόψη της τις ταξικές σχέσεις και την οικονομική δομή κάθε ιδιαίτερου κοινωνικού σχηματισμού:

Επειδή η αποικιοκρατία προωθείται με βάση κάποια οικονομικά κίνητρα, το κλειδί για να καταλάβουμε τις σχέσεις που προκύπτουν βρίσκεται στην οικονομική δομή καθεμιάς κοινωνίας. [...] Πρέπει σε κάθε περίπτωση να έχουμε ως αφετηρία ότι η ταξική δομή δημιουργεί το αποικιοκρατικό σύστημα και δεσπόζει σ' αυτό κι όχι αντίστροφα (όπ. π. 153, 155).

Η θεωρία του Φρανκ για το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα παραιτείται από τη συγκεκριμένη ανάλυση, κι έτσι τα συμπεράσματα που βγάζει για την περιφέρεια έχουν ελάχιστη σχέση μ' αυτό που πραγματικά διαδραματίζεται εκεί. Αλλά και η φιλοσοφία του Φρανκ δεν έχει καμιά σχέση με το μαρξισμό, θα παρατηρήσει ο Κόρντοβα:

Η έννοια που έχει ο Φρανκ για την ιστορία δεν είναι τίποτα άλλο παρά το αποτέλεσμα που προκύπτει, με το πέρασμα του χρόνου, από την καθοριστική επίδραση που ασκεί το σύστημα των αποικιακών σχέσεων, το οποίο παρουσιάζεται με τη μορφή μιας ιδέας (με τη χεγκελιανή έννοια) πάνω στην κοινωνική ολότητα. Η οικονομική δομή, όπως και η τεχνική, πολιτική, νομική και ιδεολογική δομή, παρουσιάζεται ως η αντανάκλαση αυτής της ιδέας πάνω στα διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής ζωής (όπ. π.: 165).

Ο Καρντόσο (Card so 1975) από τη μεριά του θα ασκήσει κυρίως κριτική στις θεωρίες που αναφέρονται στη στενότητα της αγοράς στην περιφέρεια. Επισημαίνει, σωστά, ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δε σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τη διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών άρα και με το ύψος των μισθών, αλλά κυρίως με τη διεύρυνση της παραγωγικής κατανάλωσης του κεφαλαίου και ότι εν πάση περιπτώσει το πρόβλημα της αγοράς δεν τίθεται ως ένα πρόβλημα που είναι ιδιαίτερο και ανεξάρτητο από το πρόβλημα της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης.²⁰ Και συμπεραίνει πως «πίσω από τη φαινομενική λογική μιας τέτοιας ερμηνείας

κρύβονται λάθη που αφορούν τη φύση του καπιταλιστικού προτύπου της παραγωγής» (Card so στο C rdova κ.ά. 1975: 43).

Εξετάζοντας μάλιστα την περίπτωση της Βραζιλίας, θα αντικρούσει τη θέση για την (αναπόφευκτη) εξωστρέφεια των περιφερειακών χωρών: «Όλα τα στοιχεία που δώσαμε ως εδώ θέλησαν να δείξουν πως η σημερινή οικονομική επέκταση δεν οφείλεται στις εξαγωγές αλλά στην αυξανόμενη εσωτερική ζήτηση. Η Βραζιλία κάθε άλλο παρά σαν υποϊμπεριαλιστική χώρα παρουσιάζεται» (όπ. π.: 60-1). Στη συνέχεια ο Καρντόσο θα αποκρούσει τη θέση ότι στην περιφέρεια δε συγκροτείται μια ισχυρή εγχώρια αστική τάξη, αλλά όλα καθορίζονται από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο και θα υποστηρίξει, σωστά, ότι το «να ισχυριστούμε πως πραγματικά λαμβάνει χώρα μια καπιταλιστική συσσώρευση και παράλληλα να αρνηθούμε τη σημασία της μπουρζουαζίας αποτελεί μια τυπική αντίφραση» (όπ. π.: 45). Θα καταλήξει, λοιπόν, συμπερασματικά:

Όλες οι θεωρητικές και αναλυτικές προσπάθειες που θέλησαν να καταδείξουν το ειδικό και το καινούριο στοιχείο στις σημερινές φόρμες της εξάρτησης διαλύθηκαν γρήγορα κι απόμειναν μόνο αόριστα σχήματα λόγου με εντυπωσιακές αλλά απατηλές βασικές αρχές: την ανάπτυξη της υπανάπτυξης, τον υποϊμπεριαλισμό, τη λούμπεν μπουρζουαζία, την επανάσταση στην περιφέρεια κ.τλ. (όπ. π.: 37).

Σε κάποιο άλλο έργο του ο Καρντόσο θα αμφισβητήσει τη θέση ότι η ανάπτυξη της μητρόπολης βασίζεται στη λεηλασία της περιφέρειας. «Η σκέψη ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού εξαρτάται από την εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου πρέπει να εξεταστεί προσεκτικότερα. Στην πραγματικότητα, οι βασικές τάσεις κατά τα τελευταία χρόνια δείχνουν ότι μειώνεται το μερίδιο της Λατινικής Αμερικής στην επέκταση του διεθνούς εμπορίου, αλλά και των επενδύσεων [...]. Οι σχέσεις ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και στα εξαρτημένα έθνη οδηγούν μάλλον σε μια περιθωριοποίηση των τελευταίων στο εσωτερικό του παγκόσμιου συστήματος της οικονομικής ανάπτυξης» (Card so 1974: 217).

2.11. Επίλογος

Με μια συνολικότερη κριτική των θεωριών μητρόπολης - περιφέρειας θα ασχοληθούμε στα επόμενα κεφάλαια. Βέβαια, μια πρώτη αποσπασματική κριτική αποτελούν οι παρεμβάσεις που παρουσιάζουμε εδώ, του Κόρντοβα και του Καρντόσο (οι οποίες, αν και εντάσσονται στο ρεύμα μητρόπολης - περιφέρειας, ανασκευάζουν βασικές υποθέσεις της *σχολής του Monthly Review*) και η κριτική παρέμβαση του Μπετελέμ για τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής.

Οι θεωρητικοί της εξάρτησης εξακολουθούν να αναπαράγουν τα επιχειρήματά τους στη θεωρητική συζήτηση με αρκετούς μάλιστα οπαδούς. Με μία βασική διαφορά εντούτοις. Η συζήτηση περί εξάρτησης έχει περάσει σε δεύτερο πλάνο και η έμφαση δίνεται στη διερεύνηση της ιστορικής εξέλιξης του «παγκόσμιου συστήματος» (π.χ. βλ. Wallerstein 1998, Frank/Gills 1996, Modelski 1987, Arrighi 1996, Amin 1989). Σίγουρα μία αιτία για τη μετατόπιση αυτή στην έμφαση είναι η ριζική αλλαγή στη θεωρητική και πολιτική συγκυρία του καπιταλισμού. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι η σημαντικότερη αιτία έχει να κάνει με την ιστορική και εμπειρική διάψευση όλων των επιχειρημάτων της εξάρτησης που χρησιμοποιήθηκαν στις δεκαετίες του '60 και '70 (για περισσότερα βλ. στα Μέρη II και III του βιβλίου, Willoughby 1986, Howard/King 1999).

Οι θεωρητικοί της εξάρτησης αποτυγχάνουν επίσης να ερμηνεύσουν τις σύγχρονες εξελίξεις στον καπιταλισμό. Για παράδειγμα, ο Βαλλερστάιν (Wallerstein 1998, 1999) υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός δεν είναι ικανός να διατηρηθεί πλέον ως σύστημα. Πιστεύει ότι η καπιταλιστική οικονομία έχει πιαστεί σε μια μοιραία αντίφαση. Ενώ τα κυρίαρχα κράτη παρέχουν τα θεμέλια για κάθε εκδοχή κεφαλαιακής συσσώρευσης, για πρώτη φορά ύστερα από 500 χρόνια βρίσκονται σε υποχώρηση σε σχέση με την εξωτερική και την εσωτερική τους αυτόνομη κυριαρχία: «Αυτό είναι το πρωταρχικό σημάδι της έντονης κρίσης του καπιταλισμού ως ιστορικού συστήματος» (Wallerstein 1999: 33). Ο Αρρίγκι (Arrighi 1996, 1999), αντιθέτως, βλέπει τη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη οργάνωση

του καπιταλισμού σαν αποτέλεσμα της ανατροπής της ηγεμονικής θέσης των ΗΠΑ, κατά τον ίδιο ακριβώς κυκλικό τρόπο που υποχώρησε κατά το παρελθόν η Γένοβα, η Ολλανδία και η Βρετανία. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, όταν μια ηγεμονική δύναμη έρθει αντιμέτωπη με μια υποχώρηση στην αγορά εμπορευμάτων και οι ευκαιρίες κερδοφορίας των κεφαλαίων της αρχίζουν να φθίνουν, επιλέγει το δρόμο της χρηματιστικοποίησης (financialization): χρηματοπιστωτικά κεφάλαια εκρέουν παντού σε αναζήτηση κερδών.²¹

Μια ουσιαστική κριτική των προσεγγίσεων που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο αυτό πρέπει αναγκαστικά να εκκινεί από ένα κομβικό σημείο. Την κριτική της υπόθεσης ότι το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί ως μια ενοποιημένη ταξική δομή ή, έστω, ότι οι διεθνείς διαδικασίες και σχέσεις έχουν προτεραιότητα απέναντι στις διαδικασίες και τις κοινωνικές-ταξικές σχέσεις στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και καθορίζουν την εξέλιξη αυτών των τελευταίων. Ένα κρίσιμο ζήτημα στο πλαίσιο αυτό είναι η θεωρία του κράτους. Μπορεί, στο πλαίσιο της «παγκόσμιας οικονομίας», να θεωρείται το κράτος σαν ένα εργαλείο στα χέρια των πολυεθνικών επιχειρήσεων (ή μονοπωλίων) ή πρόκειται για τη συμπύκνωση της ταξικής εξουσίας μιας (εθνικής) καπιταλιστικής άρχουσας τάξης, η οποία αρθρώνεται με άλλες αντίστοιχες καπιταλιστικές άρχουσες τάξεις (και, αντίστοιχα, καπιταλιστικά κράτη) μέσω σχέσεων αφενός ταξικής αλληλεγγύης και αφετέρου οικονομικού, πολιτικού ή άλλου («πολιτισμικού», «εθνοτικού» κ.λπ.) ανταγωνισμού; Ακριβέστερα, μπορούν τα κράτη του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου να θεωρούνται υποχείρια ή εξαρτήματα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών;

Με τα θεωρητικά αυτά ζητήματα θα ασχοληθούμε στα Μέρη II και III του βιβλίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Την προσέγγιση αυτή εισήγαγε ο Λένιν, που υποστήριξε ότι «έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες» (Λένιν 1970: 86). Για να υπερασπιστεί τη θέση αυτή, ο Λένιν στην ουσία ταύτιζε τις λεγόμενες «εξαρτημένες χώρες» με τις αποικίες. Θεωρούσε τις περισσότερες «υπανάπτυκτες» χώρες σαν χώρες «ημιαποικιακές»: «Χαρακτηριστικές [...] δεν είναι μόνο οι δύο βασικές ομάδες χωρών: οι χώρες που κατέχουν αποικίες και οι αποικίες, μα και οι ποικίλες μορφές των εξαρτημένων χωρών, που πολιτικά και τυπικά είναι ανεξάρτητες, στην πράξη όμως είναι μπλεγμένες στα δίκτυα της χρηματιστικής και διπλωματικής εξάρτησης» (Λένιν 1970: 82). Οι «εξαρτημένες» χώρες θεωρούνται επομένως ένα εξάρτημα όχι μόνο του χρηματιστικού κεφαλαίου αλλά και κάποιων άλλων χωρών (των ιμπεριαλιστικών). Αντίθετα, ο Χόμπσον αναφερόταν στα «ημιαυτόνομα κράτη όπως η Αίγυπτος, το Αφγανιστάν, το Νατάλ, το Μπουτάν και η Τζεχόρη» (Hobson 1938: 338) με την τυπική έννοια του όρου, δηλαδή σε αναφορά με το καθεστώς της πολιτικής τους κυριαρχίας.

2. Βλ. Dos Santos (1978).

3. Córdova (1973), Cox (1999).

4. Η προβληματική αυτή θα βρει αργότερα απήχηση σε αρκετές σύγχρονες προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό και την κρίση. Για περισσότερα βλ. Κεφάλαια 3 και 10.

5. Το βιβλίο του Εμμανουήλ κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στα γαλλικά, σε επιμέλεια του Charles Bettelheim, το 1962: Arghiri Emmanuel, «L'échange inégal» στο Arghiri Emmanuel/Charles Bettelheim, *Échange inégal et politique de développement*, Problèmes de planification 2, Sorbonne: Centre d'Étude de Planification Socialiste, 1962.

6. Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, για όσες αναλύσεις επιχειρούν να υιοθετήσουν την προσέγγιση του «παγκόσμιου καπιταλισμού» χωρίς να πάψουν να αναφέρονται στην επιχειρηματολογία του Μαρξ, η θέση αυτή συνεπάγεται ότι η έννοια του «συνολικού κεφαλαίου» έχει σαν πεδίο δράσης της την παγκόσμια αγορά.

7. Συγκalύπτει ακόμα το γεγονός ότι οι προλετάριοι των πλούσιων χωρών όχι μόνο δεν συμμετέχουν σ' αυτή την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, αλλά «στην πραγματικότητα είναι γενικά περισσότερο εκμεταλλεόμενοι (με τη στενή έννοια του όρου) εξαιτίας του υψηλού επιπέδου έντασης της παραγωγικότητας εργασίας στις πλούσιες χώρες» (Μπετελέμ στο Εμμανουήλ 1978: 414).

8. «Η άποψη ότι το προλεταριάτο του κέντρου είναι στο σύνολό του προνομιούχο και συνεπώς αλληλέγγυο με την αστική τάξη της χώρας του στην εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου δεν είναι παρά μια απλοποίηση της πραγματικότητας, που έχει επιφανειακό χαρακτήρα» (Αμίν χ.χ.έ.: 47).

9. Amin (1981, 1974).

10. Σε ένα πρόσφατο άρθρο του ο John Belamy-Foster (2006) περιγράφει ως εξής τον τρόπο με τον οποίο ο Σουήζυ αποτίμησε το βιβλίο του *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός* ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα: «Εντούτοις, ο Σουήζυ στην εικοστή πέμπτη επέτειο του *Μονοπωλιακού Καπιταλισμού* είδε την ανάλυσή του ως βαθιά εσφαλμένη από μία άποψη: την αποτυχία να προαισθανθεί την χρηματοπιστωτική απογείωση που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 και επιταχύνθηκε κατά τη δεκαετία του 1980».

11. «Οι οικονομίες που χαρακτηρίζονται ως υπανάπτυκτες αποτελούν υποσυστήματα που η συμπεριφορά τους δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς προσφυγή σε υποθέσεις που έχουν να κάνουν με το παγκόσμιο σύστημα που τις υπερακαθορίζει» (Dos Santos 1978: 317). «Κανείς θα πρέπει επομένως να μην επιχειρηματολογεί σε όρους εθνών, σαν αυτά να συνιστούν ανεξάρτητες οντότητες, αλλά σε όρους παγκόσμιου συστήματος» (Αμίν 1976: 357).

12. Στο επίκεντρο των θεωριών αυτών βρίσκεται η έννοια της ολότητας του *παγκόσμιου συστήματος*. Η ολότητα αυτή θεμελιώνεται εκτός των άλλων στη δομική αντίφαση *κέντρου - περιφέρειας*, η οποία στη σύγχρονη εποχή του καπιταλισμού καθορίζει (για τους συγγραφείς του ρεύματος αυτού) τις σχέσεις ανάμεσα στα επιμέρους κράτη. Τα τελευταία, λοιπόν, είναι οι κατεξοχική μονάδες του παγκόσμιου συστήματος, ενώ οι σχέσεις μεταξύ τους υπόκεινται σε μία δομική σχέση *εξάρτησης κέντρου - περιφέρειας*, συχνά με την ενδιάμεση κατηγορία της ημiperιφέρειας (βλ. παρακάτω). Στο εσωτερικό της θεωρητικής συζήτησης για τα παγκόσμια συστήματα συναντάμε δύο πολύ βασικές απόψεις.

Από τη μία πλευρά, υπάρχουν εκείνοι οι οποίοι θεωρούν ότι «κάτι ξεχωριστό συνέβη κάποια στιγμή στην απαρχή της νεωτερικότητας στη (δυτική) Ευρώπη το οποίο ήταν ριζικά νέο» (Wallerstein 1996: 292, βλ. επίσης Amin 1996), με αποτέλεσμα το παγκόσμιο σύστημα να είναι μοναδικά καθοριζόμενο όχι μόνο από το κεφάλαιο αλλά και από την «οικεία» τάση του ιμπεριαλισμού να συνοδεύει την επέκταση του κεφαλαίου (για ανάλογα συμπεράσματα βλ. Amin 1989). Το «μοντέρνο παγκόσμιο σύστημα» στην αντίληψη αυτή προνολογείται περίπου εδώ και 500 χρόνια. Το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής που το χαρακτηρίζει το καθιστά ριζικά διαφορετικό από τις «παγκόσμιες αυτοκρατορίες» και όλα τα προηγούμενα παγκόσμια συστήματα. Από αυτή την άποψη, το «παγκόσμιο σύστημα» δεν είναι ένα σύστημα «στον κόσμο» ή ένα

σύστημα «του κόσμου». Είναι ένα σύστημα «που είναι ο κόσμος» (Wallerstein 1996: 294-295).

Από τη άλλη πλευρά υπάρχουν επίσης εκείνοι οι οποίοι επιμένουν να αναφέρονται σε ένα μοναδικό παγκόσμιο σύστημα, τα βασικά χαρακτηριστικά του οποίου παραμένουν αναλλοίωτα για τουλάχιστον τα τελευταία 5.000 χρόνια (Frank/Gills 1996). Από αυτή την άποψη υπάρχουν εμφανώς χαρακτηριστικές ομοιότητες ανάμεσα στον μοντέρνο παγκόσμιο καπιταλισμό και τις υπόλοιπες παλαιότερες αυτοκρατορίες, συστήματα κρατών, ή περιφερειακές οικονομίες. Δεν υπήρξε καμία ιστορική μετάβαση από «κάτι διαφορετικό» στον καπιταλισμό, επειδή ότι και αν συνέβη στην Ευρώπη κατά το δέκατο έκτο αιώνα ήταν απλά μία μετατόπιση στο εσωτερικό του πλαισίου του ήδη υπάρχοντος «παγκόσμιου συστήματος», το οποίο υπάρχει για κάποιες χιλιάδες χρόνια. Οι συγγραφείς που υποστηρίζουν την αντίληψη αυτή «ανιχνεύουν» τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά που συναντάμε στον παγκόσμιο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής πίσω στο χρόνο, για τουλάχιστον 5.000 χρόνια (όπ. π.: 11).

13. «Η οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη δεν διακρίνονται μεταξύ τους μόνο σχετικά ή ποσοτικά, ότι δηλαδή η μία χώρα είναι πιο ανεπτυγμένη οικονομικά από την άλλη· η οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη συναρτώνται μεταξύ τους και η διαφορά τους είναι ποιοτική, καθόσον υφίστανται δομικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες όμως προκαλούνται από την αμοιβαία σχέση στο πλαίσιο του παγκόσμιου συστήματος» (Frank 1969: 27).

14. «Αλλά το προλεταριάτο της περιφέρειας έχει διάφορες μορφές. Δεν αποτελείται αποκλειστικά ούτε καν κύρια από μισθωτούς εργαζόμενους στις σύγχρονες μεγάλες επιχειρήσεις. Αποτελείται επίσης κι από τις αγροτικές μάζες που είναι ενταγμένες στις παγκόσμιες ανταλλαγές Παρόλο που το πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκονται αυτές οι αγροτικές μάζες αποτελείται από διάφορες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που πολλές φορές δείχνουν προκαπιταλιστικές, στο τέλος προλεταριοποιούνται με την ένταξή τους στην παγκόσμια αγορά» (Αμίν 1976: 359).

15. Βλ. Frank (1969: 30).

16. Βλ. επίσης Hopkins/Wallerstein (1979: 151 κ.ε.).

17. Το μοντέλο του υποϊμπεριαλισμού διατυπώθηκε ουσιαστικά για πρώτη φορά από τον Marini (1969, 1974), ο οποίος μελέτησε κυρίως τη Βραζιλία. Ο Μαρίνι υποθέτει ότι η υποϊμπεριαλιστική οικονομία ενσωματώνεται στην οικονομία της μητρόπολης από την οποία εξαρτάται. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας εξαρτημένης ανάπτυξης, η οποία συντελείται υπό την αιγίδα του μητροπολιτικού κεφαλαίου και η οποία είναι αναγκαστικά εξωστρεφής-εξαγωγική (παραγωγή για την παγκόσμια αγορά), συμπληρωματική και μη ανταγωνιστική προς τη μητροπολιτική οικονομία. Το υποϊμπεριαλιστικό κεφάλαιο χάνει έτσι τον εθνικό του χαρακτήρα και θεωρείται πλέον πολυεθνικό.

18. Σ' ένα σχετικά πρόσφατο κείμενό τους οι Frank και Gills (1996: 39) επιβεβαιώνουν τη βασική τους θέση ότι η ανάπτυξη μίας χώρας εξαρτάται από την ιδιαίτερη θέση που κατέχει «στο παγκόσμιο σύστημα». Σ' ένα παγκόσμιο σύστημα «μόνο λίγοι μπορούν να κερδίσουν την “αναπτυξιακή κούρσα” κάθε στιγμή, και προφανώς δεν μπορούν να διατηρήσουν την πρωτοπορία για πολύ». Από τη στιγμή που η εξάρτηση εξακολουθεί να είναι το βασικό χαρακτηριστικό του παγκόσμιου συστήματος έχοντας ήδη «υπάρξει για χιλιετίες» εντός του, η εξάλειψή της «είναι αδύνατη». «Επομένως, οι dependentistas [...] είχαν δίκιο αποδίδοντας στη δομική εξάρτηση κεντρική θέση στην ανάλυσή τους».

19. Δανειστήκαμε την περιγραφική ονομασία «σχολή του *Monthly Review*» από το άρθρο του Cypher (1979).

20. Μία θέση η οποία, όπως είδαμε και στο Κεφάλαιο 1, χρησιμοποιήθηκε από τον Λένιν στην κριτική του προς τους ρώσους Ναρόντικους, αλλά και από τον Μπουχάριν (το 1925) προς την Λούξεμπουργκ.

21. Σε επόμενα κεφάλαια θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε το πόσο εσφαλμένη είναι μία τέτοια τοποθέτηση, ιδιαίτερα όσον αφορά στις σύγχρονες εξελίξεις. Το σημαντικό έλλειμμα στο ισοζύγιο των τρεχουσών συναλλαγών στις ΗΠΑ (και άρα το πλεόνασμα στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές) υποδηλώνει ότι συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο: Τα «κεφάλαια» εισρέουν προς την αμερικανική οικονομία.

3. «Πολιτικές» θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού

3.1. Εισαγωγή: Οι προσπάθειες για ένα μη αναγωγιστικό αναλυτικό πλαίσιο

Στο Κεφάλαιο 2 διαπιστώσαμε ότι η προβληματική των προσεγγίσεων μητρόπολης - περιφέρειας και οι σχετικές συζητήσεις που ακολούθησαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην πραγματικότητα βασίστηκαν, σε μεγάλο βαθμό, σε επιχειρήματα των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού. Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε ως εξής ορισμένα από τα βασικά σημεία των τελευταίων:

1. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε μονοπωλιακές δομές οργάνωσης της παραγωγής (συγκέντρωση και συγκεντροποίηση). Η διαδικασία αυτή δημιουργεί πλεονάζον κεφάλαιο.
2. Η παραγωγή διεθνοποιείται. Τα «εθνικά» ατομικά κεφάλαια αναπτύσσονται σε γεωγραφικό πεδίο που υπερβαίνει κατά πολύ τα εθνικά σύνορα. Ο καπιταλισμός γίνεται παγκόσμιο σύστημα, δηλαδή οι «νόμοι» του συστήματος λειτουργούν πλέον σε παγκόσμια κλίμακα.
3. Το κράτος των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών *υποστηρίζει* γεωπολιτικά μέσω του (αποικιακού) ιμπεριαλισμού τη διεθνή κίνηση των «εθνικών» ατομικών κεφαλαίων. Στην πραγματικότητα συγχωνεύεται με τα μονοπώλια. Ο κόσμος μοιράζεται σε σφαίρες επιρροής. Έτσι, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα «εθνικά» ατομικά κεφάλαια λαμβάνει τη μορφή των γεωπολιτικών ανταγωνισμών μεταξύ των ισχυρών κρατών. Το κράτος στις

εξαρτημένες χώρες καθίσταται εργαλείο στα χέρια του ιμπεριαλισμού και των μονοπωλίων.¹

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από την πρώτη κιόλας στιγμή υπήρξαν προσπάθειες να ασκηθεί κριτική στην *οικονομιστική αντίληψη* που περιβάλλει το σημείο (3). Ενδεικτικές σε αυτή την κατεύθυνση υπήρξαν οι παρεμβάσεις των Μαξ Βέμπερ και Γιόζεφ Σουμπέτερ, οι οποίες, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, συγκλίνουν στην ίδια θεωρητική προβληματική. Στο πλαίσιο αυτό, οι τελευταίοι αντέτειναν εκτός των άλλων και μία διαφορετική αντίληψη για το κράτος, το οποίο παύει να προσλαμβάνεται σαν αδρανές εργαλείο στα χέρια των μονοπωλιακών ατομικών κεφαλαίων, για να αποκτήσει τη δική του «αυτόνομη» δυναμική.

Κριτικά απέναντι στο ίδιο σημείο (3) κινείται και μια σειρά σύγχρονων αναλύσεων, κάνοντας λόγο για έναν *νέο ιμπεριαλισμό*. Κάποιες από αυτές αποδέχονται τη θέση (1), κάποιες πάλι όχι. Βασικό σημείο σύγκλισης αποτελεί η αποδοχή του (2), μια αντίληψης που υποστηρίζει ότι τα ατομικά κεφάλαια απομακρύνονται από τον εθνικό τους χώρο χωρίς ωστόσο να χάνουν την εθνική τους «ταυτότητα», με αποτέλεσμα η διεθνής οικονομική σφαίρα να διαμορφώνεται από τον ανταγωνισμό ατομικών κεφαλαίων *διαφορετικής εθνικής προέλευσης*.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, τα ισχυρά κράτη μετά το τέλος της αποικιοκρατίας φαίνεται ότι έχουν να επιλύσουν μία πολύ δύσκολη «εξίσωση»: *Με ποιον τρόπο να «περιφρουρήσουν» την εξωστρεφή κίνηση των ατομικών τους κεφαλαίων τα οποία αναπτύσσονται γεωγραφικά σε πεδία που υπερβαίνουν την πολιτική εμβέλεια τους; Ο «νέος ιμπεριαλισμός» (σε ποικίλες εκδοχές ανάλογα με τον συγγραφέα) είναι η λύση στη δύσκολη αυτή εξίσωση, εκφράζοντας την πολιτική όψη μιας κατά βάση «οικονομικής σχέσης», στο πλαίσιο της οποίας τα «ιμπεριαλιστικά κεφάλαια» διασχίζουν έναν πολιτικά κατακερματισμένο κόσμο. Είναι η *πολιτική λύση* στην εμπέδωση της οικονομικής ηγεμονίας.*

Δεν σκοπεύουμε να επεκταθούμε άλλο εδώ σε ζητήματα που θα σχολιαστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια. Θα σημειώσουμε

απλά ότι η προσπάθεια διαχωρισμού από τον οικονομίστικο αναγωγισμό του σημείου (3) συχνά γίνεται χωρίς κάποια συγκεκριμένη αναφορά ούτε στη συγκρότηση του κράτους αλλά ούτε και στον τρόπο οργάνωσης της ταξικής κυριαρχίας στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (ενώ άρρητα υιοθετείται συνήθως η βεμπεριανή αντίληψη). Φαίνεται, τελικά, ότι ο μεγάλος απών από την όλη συζήτηση για μια ακόμη φορά είναι ο Μαρξ.

3.2. Η «πολιτική» προσέγγιση του ιμπεριαλισμού. Σύντομες σημειώσεις σε μια μακρά θεωρητική παράδοση

3.2.1. Εισαγωγή: Ο ιμπεριαλισμός ως «αυτόνομη» πολιτική του κράτους

Όπως πολύ σωστά επισημάνθηκε από τον Καλλίνικος (Callinicos 2007), τόσο οι βεμπεριανοί ιστορικοί κοινωνιολόγοι, όπως ο Anthony Giddens, ο Michael Mann και η Theda Skocpol (βλ. παρακάτω), όσο και οι θεωρητικοί των διεθνών σχέσεων που ανήκουν στη μία ή την άλλη παράδοση του ρεαλισμού έχουν ασκήσει κριτική προς τις κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις, θεωρώντας ότι αποτυγχάνουν να κατανοήσουν ότι το είδος του ανταγωνισμού που προσιδιάζει στο διακρατικό σύστημα είναι περισσότερο ή λιγότερο *υπεριστορικό φαινόμενο*, που καθορίζεται με τη σειρά του από μια λογική που δεν σχετίζεται με την ταξική πάλη. Πρόκειται για μια προβληματική η οποία μας πηγαίνει πολύ πίσω χρονικά, πριν ακόμα και την εποχή του Μαξ Βέμπερ. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να σταθούμε σε στιγμές αυτής της (αναμφίβολα μη ομοιογενούς) θεωρητικής παράδοσης.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αναγωγιστικού τύπου *βιολογικές* (και όχι οικονομικές) θεωρίες του ιμπεριαλισμού διατυπώθηκαν αρκετά πριν τις αρχές του 20ού αιώνα. Τότε συναντάμε μια σειρά από ακραίες ρατσιστικές προσεγγίσεις, κυρίως στο χώρο της Αγγλίας (στα έργα των Benjamin Kid και Karl Pearson) και της Γερμανίας

(στα έργα των Friedrich Naumann, Friedrich von Bernhardi και Houston Stewart Chamberlan). Οι αναλύσεις αυτές, επηρεασμένες από τη λογική ενός ιδιότυπου κοινωνικού δαρβινισμού, δεν αναζητήσαν τις αιτίες του ιμπεριαλισμού στη σφαίρα της οικονομίας. Αντίθετα θεώρησαν ότι, αφού η «λευκή φυλή» είναι «ανώτερη» από τις υπόλοιπες, έγχρωμες «φυλές», τότε βασικός σκοπός και καθήκον της είναι η κυριαρχία επάνω σε αυτές. Ο ιμπεριαλισμός εμφανίζεται κατά βάση σαν ένα αμιγώς βιολογικό (με ρατσιστικούς όρους) φαινόμενο: αφορά τη μάχη για την επιβίωση της ισχυρότερης «ράτσας» (για περισσότερα βλ. Mommsen 1982: 8).

Από τους πρώτους συγγραφείς που ενσωμάτωσαν με ολοκληρωμένο τρόπο στην ανάλυσή τους έναν *αμιγώς* πολιτικό προσδιορισμό του ιμπεριαλισμού ήταν ο Γερμανός θεωρητικός Friedjung. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του, ο ιμπεριαλισμός θα έπρεπε να θεωρείται φαινόμενο που ανήκει στη σφαίρα της πολιτικής εξουσίας, εντός της οποίας το κράτος είναι ο αποφασιστικός παράγοντας της ιστορίας.² Με άλλα λόγια, συναντάμε διατυπωμένη μια κατεύθυνση σκέψης η οποία αρκετά αργότερα συνδέθηκε κυρίως με τις αναλύσεις της λεγόμενης ρεαλιστικής προσέγγισης.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για κατάλληλη θεωρητική συστηματοποίηση απόψεων που ήταν διαδεδομένες στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου. Αρκετοί θεωρητικοί και πολιτικοί της εποχής, για μια σειρά από λόγους, συνήθιζαν να βλέπουν την ιμπεριαλιστική επέκταση των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων σαν μια αναπόδραστη πολιτική διαδικασία. Ο κόσμος του μέλλοντος θα κυριαρχηθεί από μεγάλες αυτοκρατορίες, και κάθε εθνικό κράτος που δεν θα συμμετέχει στις γραμμές τους είναι καταδικασμένο σε κατώτερη θέση (Mommsen 1982: 6).³ Σε μια ομιλία του στα 1897, ο Joseph Chamberlain, Υπουργός για ζητήματα Αποικιών της Βρετανίας (Secretary of State for the Colonies), επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο τον προηγούμενο ισχυρισμό: «Μου φαίνεται ότι η τάση των καιρών είναι να εναποθέσουμε όλη την εξουσία στα χέρια των μεγαλύτερων αυτοκρατοριών, και τα μικρότερα βασίλεια – εκείνα που δεν είναι προοδευτικά – φαίνεται να είναι καταδικα-

σμένα να εκπέσουν σε δευτερεύουσα και υποδεέστερη θέση» (παράτιθεται σε Mommsen 1982: 6).

3.2.2. Ο ιμπεριαλισμός ως σύμφυση ανάμεσα σε ανεξάρτητους πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες. Σύντομα σχόλια στην επιχειρηματολογία του Βέμπερ

Σε γενικές γραμμές, η ανάλυση του Βέμπερ κινήθηκε εντός της προηγούμενης κατεύθυνσης. Όσον αφορά τη Γερμανία των τελών του 19ου αιώνα, με εξαίρεση τους κύκλους του επαναστατικού μαρξισμού, η «αστική» διανοήση της περιόδου μάλλον δεν κατέβαλλε ιδιαίτερες προσπάθειες για την ανάλυση του φαινομένου του ιμπεριαλισμού (Mommsen 1982, Koebner 1949).

Η ιδέα για μια γερμανική αποικιακή αυτοκρατορία αρχίζει να αποκτά σημαντικά ερείσματα και στο χώρο της διανοήσης μετά το 1880. Σύσσωμη η «αστική επιστήμη» ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα για μια δυναμική γερμανική Weltpolitik. Ο Βέμπερ υπήρξε ένας από τους σημαντικούς υποστηρικτές της νέας αυτής ιδεολογικής «γραμμής». Σε μια διάλεξη του στο πανεπιστήμιο του Freiburg το 1895 σημειώνει κατηγορηματικά:

Κρίσιμο και για τη δική μας εξέλιξη είναι το ερώτημα κατά πόσον μια μεγαλόπνοη πολιτική μπορεί να μας καταδείξει τη σημασία που έχουν τα μεγάλα πολιτικά ζητήματα κυριαρχίας. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η ενοποίηση της Γερμανίας ήταν μια νεανική τρέλα, την οποία διέπραξε το έθνος στην ωριμότητά του, κι ότι θα ήταν καλύτερο να την είχε αποφύγει, καθότι κόστισε πολλά, εάν επρόκειτο να αποτελέσει την ολοκλήρωση και όχι την αφετηρία για μια γερμανική πολιτική ισχύος σε παγκόσμιο επίπεδο (παράτιθεται σε Mommsen 2007: 191-2).

Κατά τον Βέμπερ, οι κρατικές πολιτικές δομές χαρακτηρίζονται από μία ιδιαίτερη *εσωτερική λογική* η οποία συνδέεται με την επέκταση και τον πόλεμο, ενώ σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναχθεί σε επιμέρους οικονομικά συμφέροντα. Η έμφαση εδώ δίνε-

ται στο επιδιωκόμενο *αποτέλεσμα γοήτρου*, το οποίο οδήγησε τις Μεγάλες Δυνάμεις να εμπλακούν στον υπερπόντιο επεκτατισμό. Πρόκειται για μια αναπόδραστη «δυναμική της ισχύος», η οποία φαίνεται να αποδίδει την *εγγενώς επεκτατική* «συμπεριφορά» των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών:

Κάθε «δύναμη» [μεταξύ] των πολιτικών μορφωμάτων εμπεριέχει *μια ιδιαίτερη δυναμική*: μπορεί να καταστεί η βάση για μια ιδιαίτερη αξίωση «κύρους» των μελών τους, η οποία επηρεάζει την προς τα έξω συμπεριφορά τους. [...] Το καθαρό κύρος δύναμης, ως «τιμή της δύναμης», σημαίνει ουσιαστικά την τιμή της δύναμης σε άλλα μορφώματα, την *επέκταση της δύναμης*, αν και όχι πάντα με τη μορφή της ενσωμάτωσης ή της υποταγής. [...] Τα μορφώματα υπερδυνάμεων είναι βεβαίως για γενικούς λόγους της «δυναμικής της δύναμης» καθαρά ως τέτοια, πολύ συχνά επεκτατικά, δηλαδή είναι σύνδεσμοι προσυγκροτημένοι στην επέκταση της εδαφικής ακτίνας της πολιτικής τους κοινότητας διά της βίας ή μέσω της απειλής βίας. *Εντούτοις δεν είναι κατ' ανάγκην και διαρκώς κάτι τέτοιο. Η συμπεριφορά τους ως προς αυτή την άποψη μεταβάλλεται συχνά και εδώ συνεπιδρούν με πολύ σημαντικό τρόπο επίσης οικονομικά στοιχεία.* (Weber 2007: 117-120, η πρώτη και η τρίτη έμφαση δική μας).

Με την τελευταία διαπίστωση του παραπάνω αποσπάσματος ο Βέμπερ θέλει να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι η επισήμανση της *αυτόνομης* επεκτατικής λογικής του κράτους δεν είναι αρκετή από μόνη της για να εξαντλήσει τις αιτίες του ιμπεριαλισμού. Η συγκεκριμένη δομή του οικονομικού επιπέδου *συν-καθορίζει* την έκταση και το είδος της πολιτικής επεκτατικότητας. Ο συλλογισμός του Βέμπερ θα μπορούσε να συνοψισθεί και ως εξής: Το κυρίαρχο κοινωνιολογικό κίνητρο για την αυτοκρατορική επέκταση «είναι πολύ πιθανό να ελκύει τις άρχουσες ελίτ» και «σχετίζεται συνήθως με ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα, ειδικότερα εκείνων των ομάδων οι οποίες αναζητούν μονοπωλιακά κέρδη αντί να επιδιώκουν τη βιομηχανία και την ανταλλαγή αγαθών σε μια τυπικά ελεύθερη

αγορά. Μονοπωλιακά προνόμια όλων των ειδών ήταν ιδιαίτερα πιθανό να εμφανιστούν στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής πολιτικής, και συνεπώς οι οικονομικές ομάδες και επιχειρήσεις που ενδιαφέρονταν για αυτό το είδος ευκαιρίας – ανάμεσα στις οποίες οι κατασκευαστές όπλων δεν ήταν οι λιγότερο σημαντικοί – ήταν αναμενόμενο να υποστηρίζουν την ιμπεριαλιστική επέκταση» (Mommesen 1982: 19-20). Ο ιμπεριαλισμός αποτελεί, επομένως, προϊόν της *σύμφυσης πολιτικών και οικονομικών παραγόντων σε μια ενιαία κατεύθυνση*.

Επιπλέον, αρκετά είναι τα σημεία στα οποία επισημαίνεται από τον Βέμπερ ότι οι κυρίαρχες τάξεις έχουν απόλυτο συμφέρον στον ιμπεριαλισμό, καθώς η επέκταση των εδαφικών ορίων της κρατικής κυριαρχίας έχει συνήθως σαν αποτέλεσμα την επαύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου και *συμβάλλει αποφασιστικά στην εξασφάλιση της πολιτικής τους κυριαρχίας έναντι των υποτελών τάξεων*.⁴

Το επιχείρημα του Βέμπερ ολοκληρώνεται με την επισήμανση ότι ο φιλελεύθερος ανταγωνιστικός καπιταλισμός μπορεί να συγκρατήσει την επεκτατική ορμή του κράτους, περιορίζοντας σε σημαντικό βαθμό το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού. Με τον τρόπο αυτό εισάγει μία βασική διάκριση η οποία – όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια – θα βρει πολλούς μεταγενέστερους οπαδούς στη θεωρητική συζήτηση. Η ιμπεριαλιστική «αρπακτική» μορφή του καπιταλισμού, που συνδέεται κυρίως με μονοπωλιακά οικονομικά συμφέροντα, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια απόκλιση από τον ιδιωτικό καπιταλισμό του ελεύθερου εμπορίου (όπ. π.: 912). Ακολουθώντας μια διαφορετική διαδρομή, ο Βέμπερ φαίνεται να συμμερίζεται σε κάποιο βαθμό τα συμπεράσματα των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού. Ενώ απορρίπτει τον οικονομικό τρόπο τοποθέτησης του ζητήματος, δεν αρνείται να συνδέσει *εν μέρει* τον ιμπεριαλισμό με την μονοπωλιακή οργάνωση της οικονομίας, θεωρώντας παράλληλα ότι η δυνατότητα επανόδου σε έναν φιλειργητικό φιλελεύθερο καπιταλισμό δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να αποκλειστεί. Η «καθαρή» και κανονική μορφή καπιταλισμού, θεωρούμενη σαν ένα οικονομικό σύστημα που βασιζέ-

ται στην παραγωγή και ορθολογική ανταλλαγή των αγαθών στο πλαίσιο της αγοράς, αποτελεί εμπόδιο στην εκδήλωση του αυτόνομου κρατικού επεκτατισμού και έτσι *δεν συνδέεται απαραίτητα με το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού* (Weber 1978: 913-21). Θεωρεί τον ιμπεριαλισμό *ως διαρκή δυνατότητα εντός του καπιταλισμού*, η οποία συνδέεται με την ιδιαίτερη επεκτατική δυναμική του καπιταλιστικού κράτους, όπως και με την οικονομική επικράτηση μονοπωλιακών συμφερόντων.

3.2.3. Οι αμφιταλαντεύσεις των απόψεων του Κάουτσκι και το φλερτ με τη βεμπεριανή λογική

Η προηγούμενη βασική διάκριση ανάμεσα σε «κανονικό» καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς και σε ληστρική μονοπωλιακή μορφή καπιταλισμού που βασίζεται στην ιμπεριαλιστική επέκταση σε υπερπόντιες περιοχές μάς παραπέμπει και στο έργο ενός Γερμανού μαρξιστή της ίδιας περιόδου. Πρόκειται για τον Καρλ Κάουτσκι.

Όπως είναι γνωστό, ο Κάουτσκι ήταν ο επιφανέστερος μαρξιστής θεωρητικός της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας μετά το θάνατο των Μαρξ και Ένγκελς. Συνέβαλε στη διάδοση των μαρξιστικών ιδεών, εκλαϊκεύοντας πολλά από τα κείμενα των τελευταίων. Υπήρξε επιμελητής της έκδοσης του θεωρητικού οργάνου της Σοσιαλδημοκρατίας από το 1883, ενώ σε σημαντικό βαθμό μπορεί να ειπωθεί ότι καθόρισε τον πολιτικό προσανατολισμό του κόμματος. Στο ζήτημα που μας ενδιαφέρει θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μάλλον υπήρξε και ο πρώτος μαρξιστής θεωρητικός που ασχολήθηκε συστηματικά με το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού (με αρθρογραφία που ξεκινάει περίπου από το 1884), δίχως ωστόσο το σύνολο του έργου του να αντανakλά συνολικά μια συνεκτική θεωρία. Οι ιδέες του Κάουτσκι στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού υπήρξαν γόνιμες αλλά βαθιά αντιφατικές, συμπεριλαμβάνοντας «το σπέρμα κάθε σημαντικής άποψης που εκφράστηκε από τον αντιρεβιζιονισμό πριν το 1914, όπως επίσης και προλαμβάνοντας το μη

μαρξιστικό μοντέλο του ιμπεριαλισμού που αναπτύχθηκε από τον Γιόζεφ Σουμπέτερ» (Howard/King 1989: 92). Πράγματι, *στιγμές του έργου* του συνηγορούν σε μια αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό που κινείται στο εσωτερικό της γενικότερης θεσμικής (institutionalist) θεωρητικής στρατηγικής που διάνοιξε ο Βέμπερ και σε σημαντικό βαθμό – όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια – παρουσιάζουν επιχειρήματα τα οποία εμφανίστηκαν μεταγενέστερα στο έργο του Σουμπέτερ.⁵ Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να απομονώσουμε τις στιγμές αυτές της σκέψης του Κάουτσκι (όχι, όμως, να αναφερθούμε συνολικά στην παρέμβασή του).

Στα πρώιμα κείμενά του ο Κάουτσκι είχε υιοθετήσει την υποκαταναλωτική αντίληψη, θεωρώντας ότι η εξάπλωση των Μεγάλων Δυνάμεων σε υπερπόντιες αποικίες ήταν μια πολιτική που ικανοποιούσε τα οικονομικά συμφέροντα της αστικής τάξης στο σύνολό της. Ενδεικτική είναι η ανάλυσή του στο βιβλίο *Η πάλη των τάξεων*⁶ που εκδόθηκε στα 1892, το οποίο επιχειρούσε μια επεξήγηση (με διεθνή απήχηση) του προγράμματος της Ερφούρτης του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (SPD). Ο Κάουτσκι θεωρούσε ότι η εδαφική επέκταση των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών είναι κατά βάση ένας αγώνας για την εξασφάλιση αγορών, οι οποίες, εξαιτίας της υποκατανάλωσης των μαζών, ήταν απαραίτητες για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Παρότι τα πλεονάζοντα εμπορεύματα μπορούν να κατευθυνθούν ως εξαγωγές προς τις διεθνείς αγορές: «η εγχώρια αγορά είναι πιο ασφαλής για την καπιταλιστική τάξη κάθε χώρας, [...] η ευκολότερη να διατηρήσει και να εκμεταλλευτεί» (Kautsky 1892: iv.3). Εντάσσεται, συνεπώς, στο οικονομικό συμφέρον της αστικής τάξης η πολιτική εξάπλωση του κράτους, στο πλαίσιο διεύρυνσης των εσωτερικών αγορών μέσα από την επέκταση των συνόρων: «Ανάλογα με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, μεγαλώνει και η πίεση από την πλευρά της καπιταλιστικής τάξης σε κάθε έθνος για την επέκταση των πολιτικών συνόρων» (όπ. π.). Από εδώ ακριβώς προκύπτει ο πολιτικός ανταγωνισμός για τις αποικίες, ο οποίος συμβάλλει στο μιλιταρι-

σμό και σταδιακά μετατρέπει την Ευρώπη σε οπλοστάσιο. Σύμφωνα με τον Κάουτσκι, δύο είναι τα πιθανά ενδεχόμενα:

Η αποικιοκρατική πολιτική των κρατών αυτών δεν παρέχει ικανοποιητική αποφόρτιση από την ανάγκη της επέκτασης που προέρχεται από το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής τους. [...] Υπάρχουν μόνο δύο δρόμοι εξόδου από αυτήν την αφόρητη κατάσταση πραγμάτων: *είτε ένας γιγαντιαίος πόλεμος που θα καταστρέψει ορισμένα από τα υπάρχοντα ευρωπαϊκά κράτη, είτε μία ένωση αυτών σε ομοσπονδία* (Kautsky 1892, iv.3, η έμφαση δική μας).

Η επιχειρηματολογία του Κάουτσκι αναπαράγει σε σημαντικό βαθμό επιχειρήματα που μία δεκαετία αργότερα αποτέλεσαν τον πυρήνα της ανάλυσης του Χόμπσον αλλά και αρκετών μαρξιστών. *Ο ιμπεριαλισμός είναι πολιτικό φαινόμενο με σαφέστατη οικονομική θεμελίωση.* Οι ιμπεριαλιστικές αντιφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων είτε θα οδηγήσουν σε βίαιο πολεμικό ξέσπασμα είτε θα διευθετηθούν με ειρηνικό και συνεργατικό τρόπο. Συνεπώς, βλέπουμε ότι αρκετά νωρίς ο Κάουτσκι έχει καταλήξει στην ιδέα του *υπεριμπεριαλισμού*, στην οποία θα επανέλθει – με τροποποιημένη, βέβαια, επιχειρηματολογία – αρκετά χρόνια αργότερα.

Δεν έχουμε σκοπό να επεκταθούμε σε όλες τις καμπές της σκέψης του Κάουτσκι σχετικά με τον ιμπεριαλισμό.⁷ Θα επισημάνουμε απλά ότι λίγο πριν το γύρισμα του αιώνα, στα 1897-8, ο Κάουτσκι φαίνεται να «φλερτάρει» καθαρά με την πεποίθηση ότι ο «καθαρός» βιομηχανικός καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη τον ιμπεριαλισμό για την αναπαραγωγή του. Επομένως, είναι οι προβιομηχανικές δομές εκείνες που ευθύνονται για την έξαρση των ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων.⁸ Η επιχειρηματολογία αυτή είναι εμφανής στο μακροσκελές άρθρο με τίτλο «Παλαιότερη και νεότερη αποικιακή πολιτική» («Ältere und neuere Kolonialpolitik», 1898). Ας επιμείνουμε λίγο σ' αυτήν.

Τώρα ο Κάουτσκι πραγματοποιεί ξεκάθαρη *στροφή* σε σχέση με τις προηγούμενες απόψεις του. Η αποικιοκρατία του 17ου και 18ου αιώνα δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση ως απο-

τέλεσμα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Οι αποικίες εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τα συμφέροντα των προκαπιταλιστικών τάξεων, των εμπόρων και των τραπεζιτών. Αντίθετα, οι βιομήχανοι καπιταλιστές δεν είχαν κανένα συμφέρον σε αυτές, καθώς το βιομηχανικό κεφάλαιο είχε ανάγκη από αγοραστές εμπορευμάτων, κάτι που δεν μπορούσαν, φυσικά, να του προσφέρουν οι αποικίες. Οι εμπορικές και χρηματιστικές μερίδες του κεφαλαίου ήταν εγγενώς μονοπωλιακές και μιλιταριστικές. Αντίθετα, το βιομηχανικό κεφάλαιο αναζητούσε την ειρήνη και το ανεμπόδιστο ελεύθερο εμπόριο. Κατά συνέπεια *ήταν εγγενώς αντιιμπεριαλιστικό:* «Όσο περισσότερο το βιομηχανικό κεφάλαιο, και ιδιαίτερα η παραγωγή για εξαγωγή, έρχεται στο προσκήνιο, τόσο ισχυρότερη θα είναι η ανάγκη των καπιταλιστικών εθνών για ειρήνη» (Kautsky 1898: 804-5).

Ωστόσο, πώς θα μπορούσε στο πλαίσιο της προηγούμενης λογικής να ερμηνευτεί η ένταση της αποικιοκρατίας στα τέλη του 19ου αιώνα και η επιστροφή σε τυπικές μορφές κυριαρχίας, αλλά και σε πρακτικές προστατευτισμού; Κατά τον Κάουτσκι, πρόκειται για διαδικασία που αφορά την πολιτική ενδυνάμωση προβιομηχανικών αντιδραστικών κοινωνικών δυνάμεων (εμπόρων, χρηματιστών, κρατικών γραφειοκρατών), τα συμφέροντα των οποίων κάθε άλλο παρά ευνοούν την καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη:

Δεν ήταν οι ανάγκες της βιομηχανικής ανάπτυξης που προκάλεσαν την τελευταία φάση της αποικιοκρατικής πολιτικής αλλά, από τη μία, οι ανάγκες των τάξεων τα συμφέροντα των οποίων αντιτίθενται στις απαιτήσεις της οικονομικής ανάπτυξης και, από την άλλη, οι ανάγκες των κρατών τα συμφέροντα των οποίων αντιτίθενται σε εκείνα του προοδευμένου πολιτισμού. *Με άλλα λόγια, η πιο πρόσφατη φάση της αποικιοκρατικής πολιτικής είναι, όπως ο προστατευτισμός, έργο της αντίδρασης. Δεν είναι με κανένα τρόπο απαραίτητη για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ συχνά είναι ακόμα και επιβλαβής.* Δημιουργήθηκε όχι στην Αγγλία αλλά στη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Ρωσία. Στο βαθμό που η Αγγλία συνυπάρχει με αυτή, είναι μόνο λόγω καταναγκασμού και όχι ελεύθερης βούλησης, αμυντικά, και

όχι επιθετικά – μιλώντας βέβαια γενικά (Kautsky 1898: 806, η έμφαση δική μας).

Η επιχειρηματολογία αυτή του Κάουτσκι υπήρξε μάλλον μια παρένθεση στη συνολικότερη λογική του έργου του. Τέσσερα χρόνια αργότερα στο φυλλάδιο με τίτλο *Εμπορική πολιτική και Σοσιαλδημοκρατία (Handelspolitik und Sozialdemokratie)* επιστρέφει στη γνώριμή του άποψη (του ιμπεριαλισμού ως αγώνα για εξωτερικές αγορές υπό το καθεστώς υπερπαραγωγής) για να προεξοφλήσει σε σημαντικό βαθμό τις μεταγενέστερες αναλύσεις των Λένιν και Χίλφερντινγκ «τονίζοντας τη σύνδεση ανάμεσα στο σχηματισμό καρτέλ, τις απαιτήσεις των βιομηχανών καπιταλιστών για προστατευτισμό και την άνοδο του μιλιταρισμού ο οποίος απειλούσε με πυροδότηση ενός παγκόσμιου πολέμου» (Howard/King 1989: 94).

Ωστόσο, η προβληματική του 1898 δεν εξαφανίστηκε εντελώς από τη σκέψη του Κάουτσκι και μπορεί εν μέρει να χρησιμεύσει για την ερμηνεία του επιχειρήματος περί υπεριμπεριαλισμού. Το 1914 ο Κάουτσκι δημοσιεύει δύο άρθρα στο θεωρητικό περιοδικό του SPD, με τίτλο αντίστοιχα «Imperialismus» και «Ultra-Imperialismus» («Ιμπεριαλισμός» και «Υπερ-Ιμπεριαλισμός»). Ιδιαίτερα στο δεύτερο, υποστήριζε ότι ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός, παρότι έχει ανάγκη τις αποικίες, είναι κατά βάση φιλειρηνικός. Όχι το ελεύθερο εμπόριο αλλά οι πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις του πολέμου προτρέπουν τις Μεγάλες Δυνάμεις σε μια «ιερή συμμαχία». Οι τελευταίες *θα μπορούσαν να εκμεταλλεύονται από κοινού τον κόσμο χωρίς να εκδηλώνονται ισχυρές αντιφάσεις ανάμεσά τους, εφόσον κατανείμουν τον οικονομικό χώρο ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης*.⁹ Σύμφωνα με τη συλλογιστική αυτή, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα ήταν δυνατό να αποδοθεί στην παρενθετική πολιτική ηγεμονία των προαναφερθέντων προβιομηχανικών κοινωνικών δυνάμεων, μιλιταριστικού κυρίως προσανατολισμού.¹⁰

3.2.4. *Ο ιμπεριαλισμός ως αποτέλεσμα της επιβίωσης προβιομηχανικών πολιτικών δομών: Η προβληματική του Σουμπέτερ*

Όπως είδαμε παραπάνω, η γενική αντίληψη του Βέμπερ για τον ιμπεριαλισμό περιλαμβάνει δύο βασικές θέσεις. Πρώτον, ο ιμπεριαλισμός αντανάκλα την εσωτερική επεκτατική λογική του καπιταλιστικού κράτους. Την ίδια στιγμή μπορεί να εξυπηρετεί και τα οικονομικά συμφέροντα εμπορικών και μονοπωλιακών μερίδων του κεφαλαίου, συμβάλλοντας παράλληλα στην αναπαραγωγή της πολιτικής τους κυριαρχίας στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. Δεύτερον, ο «καθαρός» φιλελεύθερος καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη την ιμπεριαλιστική επέκταση για την αναπαραγωγή του. Μάλιστα, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αντιτίθεται και είναι τελικά δυνατό να αναστείλει την επεκτατική δυναμική του κράτους. Επομένως, ο ιμπεριαλισμός είναι κατά βάση ένα *πολιτικό φαινόμενο*, ακόμα και όταν συμπαρασύρει εντός του τις επιδιώξεις των μονοπωλιακών οικονομικών ελίτ (στο βαθμό που υπάρχουν). Η κατεύθυνση αυτής της σκέψης – όχι βέβαια σε όλο της τον πλούτο – αποδίδει και την επιχειρηματολογία του Σουμπέτερ.

Στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού ο Σουμπέτερ υπήρξε ο πρώτος θεωρητικός που διαφοροποιήθηκε καθαρά από τον Χίλφερντινγκ και όλες τις άλλες μαρξιστικές προσεγγίσεις που έβλεπαν τον ιμπεριαλισμό σαν απαραίτητη τάση της «νεότερης φάσης» του καπιταλισμού. Καθόρισε το πεδίο της ανάλυσής του εξαρχής, προσδιορίζοντας τον ιμπεριαλισμό σαν την «άσκοπη διάθεση ενός κράτους για απεριόριστη και βίαιη επέκταση» (Schumpeter 1951: 6). Στο πλαίσιο αυτό, ο Σουμπέτερ θεώρησε τον ιμπεριαλισμό σαν μια απαρχαιωμένη πολιτική και αντίστοιχα σαν καθεστώς, δηλαδή σαν ένα απολυταρχικό κατάλοιπο το οποίο ήταν αναγκασμένο να εξαφανιστεί με την ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. Ο ιμπεριαλισμός εμφανίζεται, έτσι, σαν ένα «παλιό» κληροδότημα από την προνεωτερική εποχή, που επρόκειτο να «φθαρεί» με την πάροδο του χρόνου, σε αντίθεση με τον Χίλφερντινγκ, ο οποίος προσέγγισε τον ιμπεριαλισμό σαν ένα «νέο», εγγενές χαρακτηριστικό

του καπιταλισμού στο «τελευταίο» του μονοπωλιακό στάδιο: «Ένας αμιγώς καπιταλιστικός κόσμος [...] δεν μπορεί να προσφέρει γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ιμπεριαλιστικών διαθέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να συντηρήσει κάποιο συμφέρον για ιμπεριαλιστικές ροπές» (Schumpeter 1951: 69).

Ο Σουμπέτερ θεώρησε την επέκταση και τον πόλεμο ως ένα πιθανό αποτέλεσμα των διακρατικών (ιμπεριαλιστικών) ανταγωνισμών και επισήμανε τις διάφορες δυνάμεις που αντιτίθενται στο милитарισμό και τον πόλεμο. Υποστήριξε μάλιστα ότι η σοσιαλιστική προοπτική μπορεί να προσεγγιστεί και σαν μια απόπειρα επίλυσης του προβλήματος του ιμπεριαλισμού. Ο Σουμπέτερ (Schumpeter 1919: 296-7) αναγνώρισε στον Χίλφερντινγκ το γεγονός ότι επεξεργάστηκε τέτοια ζητήματα. Εντούτοις, πίστευε ότι οι παράγοντες που εμποδίζουν τις ιμπεριαλιστικές πολιτικές δεν απουσιάζουν από την καπιταλιστική κοινωνία: Ο φιλελεύθερος καπιταλισμός υποτίθεται ότι είναι «από τη φύση του αντιιμπεριαλιστικός», με αποτέλεσμα «να μην μπορούμε άμεσα να εξάγουμε από αυτόν τέτοιες ιμπεριαλιστικές τάσεις, όπως πράγματι υπάρχουν, αλλά να πρέπει προφανώς να τις δούμε μόνο σαν ξένα στοιχεία, μεταφερόμενα στον κόσμο του καπιταλισμού από έξω, υποστηριζόμενα από μη καπιταλιστικούς παράγοντες της μοντέρνας ζωής» (Schumpeter 1951: 96). Με τον τρόπο αυτό, ο ιμπεριαλισμός δεν θα πρέπει να περιγράφεται ως μια αναγκαία φάση του καπιταλισμού, αλλά ως *ένα μεταβατικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια της τελικής επικράτησης του καπιταλισμού*.

Υποστήριξε, επίσης, ότι πολλά από τα στοιχεία της κοινωνικής ζωής (π.χ. δασμοί, καρτέλ, τραστ, μονοπώλια), τα οποία είχαν αναλυθεί ως τμήμα του «οικονομικού» πλαισίου του ιμπεριαλισμού, ήταν πολιτικά και ενδεχομένως προκαπιταλιστικά στην καταγωγή τους (όπ. π.: 295). Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει:

Ήταν το νεομαρξιστικό σύστημα που πρώτο εύστοχα περιέγραψε αυτή την αιτιακή σύνδεση (Bauer) και αναγνώρισε πλήρως τη σημασία της «λειτουργικής αλλαγής του προστατευτισμού» (Χίλφερντινγκ) [...]. Έχουμε συνεπώς

εδώ, στο εσωτερικό μιας κοινωνικής ομάδας που διαθέτει μεγάλο πολιτικό βάρος, ένα ισχυρό και αναμφισβήτητο οικονομικό συμφέρον σε πράγματα όπως οι προστατευτικοί δασμοί, τα καρτέλ, οι μονοπωλιακές τιμές, οι εξαναγκασμένες εξαγωγές (dumping), η επιθετική οικονομική πολιτική, η επιθετική ξένη πολιτική εν γένει και ο πόλεμος, συμπεριλαμβανομένων και των επεκτατικών πολέμων με τυπικά ιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά (Schumpeter 1951: 79, 83-84).

Θεωρούσε έτσι ότι οι μονοπωλιακές δομές και οι προστατευτικές πολιτικές είχαν βαθύτερα πολιτικά και κοινωνικά αίτια.¹¹

Ο Σουμπέτερ έγραψε το δοκίμιό του για τον ιμπεριαλισμό (1919), όταν τα ιστορικά γεγονότα (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) έδειχναν να επιβεβαιώνουν την υπόθεση των μαρξιστών (για παράδειγμα τις αντιλήψεις των Χίλφερντινγκ, Μπουχάριν και Λένιν) ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός συμπεριλάμβανε τον ιμπεριαλισμό ως ένα από τα απαραίτητα χαρακτηριστικά του. Επομένως, η προσέγγιση του μπορεί να θεωρηθεί ως κριτική αυτής της υπόθεσης (Taylor 1951: 546). Ο Σουηζυ υποστήριξε ότι το δοκίμιο του Σουμπέτερ για τον ιμπεριαλισμό ήταν ένα διορθωτικό συμπλήρωμα στο βιβλίο του *Η Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης (Theory of Economic Development)*, επανορθώνοντας την παράληψή του να προσφέρει κάποια ερμηνεία του ιμπεριαλισμού (Schumpeter 1951, Πρόλογος από τον Sweezy).

Υπό μία έννοια, η ανάλυση αυτή του Σουμπέτερ αποτελεί μία δυνατή ερμηνεία του ιμπεριαλισμού στο εσωτερικό της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης. Η λογική του αόρατου χεριού (Adam Smith), που στις διεθνείς αγορές μετατρέπεται σε θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος (David Ricardo), δύσκολα μπορεί να ενσωματώσει το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού – τη λογική της επεκτατικής λογικής του κράτους – στην «κανονική» λειτουργία του καπιταλισμού. Εάν αποδεχτούμε τη βασική ιδέα της παρέμβασης του Σμιθ, σύμφωνα με την οποία οι φυσικά αναλλοίωτες οικονομικές δυνάμεις αποδεικνύονται ισχυρότερες από τα όποια πολιτικά

ή νομικά «εμπόδια» (Rubin 1994: 215), τότε ο ιμπεριαλισμός μπορεί να γίνει κατανοητός ως «εξαίρεση από τον κανόνα» οφειλόμενη σε πολιτικές δομές που δεν ανταποκρίνονται στη βαθύτερη φύση του καπιταλισμού. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι μεταγενέστερες νεοκλασικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, «η χρήση της δύναμης επιφέρει [...] καθαρά κόστη για τα οποία δεν υπάρχουν αντίστοιχα καθαρά οφέλη. Συνεπώς, εκείνοι που λαμβάνουν ορθολογικές αποφάσεις θα αναγνωρίσουν την ανωτερότητα του συμβολαίου ως μέσου απόκτησης, επειδή όλες οι πλευρές μπορεί να επωφεληθούν περισσότερο μέσα από την εκούσια ανταλλαγή παρά μέσα από τη βίαιη σύγκρουση. Έτσι, ενώ η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού σπανίως έχει αμφισβητηθεί, ο τελευταίος θεωρείται ότι προέρχεται έξω από τα σύνορα της ορθόδοξης οικονομικής ανάλυσης, η οποία περιορίζεται στη λογική της ορθολογικής δράσης» (Howard/King 1999: 19).

3.2.5. Οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού ως «πολιτική ασυνέχεια»:

Μια γενική αποτίμηση

Η προηγούμενη παράδοση σκέψης δεν σταμάτησε προφανώς στον Σουμπέτερ. Εξαπλώθηκε σ' ένα σύνολο μεταγενέστερων αναλύσεων και σε σημαντικό βαθμό είναι δραστική μέχρι και τις μέρες μας. Πρόκειται για μια αντίληψη η οποία έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στον δημοκρατικό και ειρηνικό χαρακτήρα του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Τροφοδοτείται θεωρητικά από τη φιλελεύθερη παράδοση του ελεύθερου εμπορίου και τονίζει τον διεθνιστικό χαρακτήρα του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. «Υπερπολιτικοποιεί» το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού, αποδίδοντας την ιμπεριαλιστική επιθετικότητα του καπιταλισμού (όπου υπάρχει ή εμφανίστηκε) περισσότερο σε παραδοσιακά κατάλοιπα στο εσωτερικό των βιομηχανικών κοινωνιών ή σε φαινόμενα που δε συνάδουν με την «κανονική» δομή του καπιταλιστικού συστήματος αυτή καθαυτή.

Ενδεικτική είναι η παρέμβαση της Άρεντ (Arendt 1951). Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση ανάμεσα στη φασιστική και την ιμπεριαλιστική ιδεολογία, υποστήριξε ότι οι ρατσιστικές ιδεολογίες του ιμπεριαλισμού και οι μη φιλελεύθερες δομές της ιμπεριαλιστικής πολιτικής συμβάλλουν αργά ή γρήγορα στην άνοδο του φασισμού. Κατέληξε, μάλιστα, στο ίδιο συμπέρασμα με τον Σουμπέτερ: Σε τελευταία ανάλυση ο ιμπεριαλισμός είναι αποτέλεσμα των υπολειμματικών στοιχείων των προδημοκρατικών κοινωνικών δομών που έχουν επιβιώσει στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. Κατά συνέπεια, ο καθαρός φιλελεύθερος καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη τον ιμπεριαλισμό για την αναπαραγωγή του.

Η επιχειρηματολογία του Σουμπέτερ υιοθετείται πλήρως και από τον Γουίνσλοου (Winslow 1931, 1972), ο οποίος, παίρνοντας αποστάσεις τόσο από τις κλασικές μαρξιστικές απόψεις όσο και από την ανάλυση του Χόμπσον, «εξυμνεί» την παρέμβαση του Σουμπέτερ ως εξής: «Μία από τις πιο φιλόδοξες και αξιοσημείωτες απόπειρες να δοθεί ένας εντελώς νέος προσανατολισμός στη θεωρία του ιμπεριαλισμού χωρίς την πλήρη κατάργηση της οικονομικής εξήγησης βρίσκεται στην κοινωνιολογική θεώρηση για τον ιμπεριαλισμό του καθηγητή Γιόζεφ Σουμπέτερ» (Winslow 1931: 749). Στην ίδια ακριβώς λογική, ο Γουίνσλοου κατανόησε τον ιμπεριαλισμό ως αποτέλεσμα «προκαπιταλιστικών» δομών. Πίστευε ότι «ένας αμιγώς καπιταλιστικός κόσμος δεν θα αναπτύξει ποτέ την ιμπεριαλιστική παρόρμηση» και ότι «ο ιμπεριαλισμός είχε την αρχή του πριν, και όχι μετά, τη βιομηχανική επανάσταση» (όπ. π.: 751). Συνεπώς, το περιεχόμενο του ιμπεριαλισμού είναι πολιτικό και όχι οικονομικό. Ο οικονομικός ανταγωνισμός είναι ειρηνικός και «συνεργατικός». Οι πολιτικοί ανταγωνισμοί, αντίθετα, λαμβάνουν τη μορφή του εθνικισμού, του ιμπεριαλισμού και του μιλιταρισμού. Ο ιμπεριαλισμός είναι ένα φαινόμενο που τείνει να εξαφανιστεί, καθώς η εξέλιξη του καπιταλισμού αντικαθιστά τους προβιομηχανικούς πολιτικούς θεσμούς. Ο καπιταλισμός από τη φύση δεν είναι ικανός να οδηγήσει σε φαινόμενα όπως ο ιμπεριαλισμός (Winslow 1931, 1972).

Σε ανάλογη κατεύθυνση κινείται και η συνολικότερη τοποθέτηση του Ρόστοου (Rostow 1960), ο οποίος επιχειρήσε να παρουσιάσει μία εναλλακτική ως προς τον μαρξισμό (όπως τουλάχιστον ο ίδιος τον είχε κατανοήσει) θεωρητική πρόταση για την ιστορική εξέλιξη. Σχετικά με το ζήτημα του ιμπεριαλισμού, ο συγγραφέας παραδέχεται ότι σε όλα τα στάδια της εξέλιξής τους οι βιομηχανικές κοινωνίες έχουν αναζητήσει την ικανοποίηση των οικονομικών τους συμφερόντων σε υπερπόντιες περιοχές. Ωστόσο, και σε αντίθεση με την αντίληψη των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, η ιμπεριαλιστική επέκταση έχει μικρή μόνο σημασία για την ανάπτυξη των μοντέρνων βιομηχανικών κοινωνιών. Οι τελευταίες δεν έχουν ανάγκη τον ιμπεριαλισμό για την αναπαραγωγή τους.¹² Πολλές φορές, βέβαια, σύμφωνα με τον Ρόστοου, οι μεγάλες διαφορές στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών, οι οποίες συχνά αντανακλώνται και σε σημαντικές διαφορές στη στρατιωτική δυναμικότητα, είναι δυνατό να προκαλέσουν επιθετικές ιμπεριαλιστικές πολιτικές (περιφερειακές ή παγκόσμιες στη φύση τους). Εντούτοις, για μια ακόμη φορά, η ιμπεριαλιστική επέκταση δε συνάδει, στην οπτική του συγγραφέα, με κανένα τρόπο στον βιομηχανικό καπιταλισμό, αλλά γενικά οφείλεται σε μη οικονομικούς και ειδικότερα σε πολιτικούς παράγοντες (Mommesen 1982: 84).

Δεν έχουμε σκοπό εδώ να επεκταθούμε αναλυτικά σε όλες τις στιγμές μιας προβληματικής η οποία πηγάζει από τις θεωρητικές παρεμβάσεις των Βέμπερ - Σουμπέτερ. Αναμφίβολα, απώτεροι αποδέκτες των προηγούμενων συλλογισμών είναι οι σύγχρονοι εκφραστές της γραμμής του πολιτικού ρεαλισμού. Σύμφωνα με την τελευταία, ο ιμπεριαλιστικός επεκτατισμός ή οι διακρατικοί ανταγωνισμοί δεν ανάγονται (ή δεν ανάγονται αποκλειστικά) στη δυναμική της οικονομικής σφαίρας, αλλά αντανακλούν (ή επίσης αντανακλώνται) τη λογική των κρατών «που δρουν ως κράτη» (Howard/King 1999: 30), δηλαδή εμφανίζουν μία εγγενή αυτόνομη επεκτατική δυναμική ή καλύτερα μία εγγενή λογική της εξουσίας. Όπως έχει ευρύτατα σχολιαστεί στη σχετική βιβλιογραφία, πρόκειται για μια αντίληψη που βρήκε μεγάλη αποδοχή στα έργα γνω-

στών ιστορικών κοινωνιολόγων που είναι επηρεασμένοι από τον Βέμπερ, π.χ. Giddens (1981, 1987), Mann (1986, 1997), Skocpol (1979).

Δεν θα μπορούσαμε να ολοκληρώσουμε την επιχειρηματολογία αυτής της ενότητας χωρίς να επισημάνουμε τη βαθύτερη αναλογία που υφίσταται ανάμεσα στις προηγούμενες θεωρητικές στιγμές που εξετάστηκαν και στις κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό. Παρότι οι πρώτες συχνά προέκυψαν ως απόπειρα κριτικής ως προς τις δεύτερες, *στην πραγματικότητα δεν κατορθώνουν τίποτε παραπάνω από μια αναδιοργάνωση της επιχειρηματολογίας, η οποία πραγματοποιείται πάντα στο εσωτερικό της ίδιας γενικότερης προβληματικής.* Ας σταθούμε λίγο παραπάνω στον προηγούμενο ισχυρισμό.

Όπως εύκολα μπορούμε να παρατηρήσουμε, υπάρχει αξιοσημείωτη θεωρητική συναίνεση στην άποψη ότι ο ιμπεριαλισμός αντιστοιχεί σε μορφές καπιταλισμού που *αποκλίνουν* από την αντίστοιχη φιλελεύθερη του μορφή. Στις μεν αναλύσεις του κλασικού μαρξισμού, ο ιμπεριαλισμός συνδέθηκε με τον μονοπωλιακό καπιταλισμό ως ένα *νέο στάδιο* στην οικονομική εξέλιξη των κοινωνιών. Στις δε αναλύσεις που ακολούθησαν τη λογική Βέμπερ - Σουμπέτερ, ο ιμπεριαλισμός ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα πολιτικοοικονομικών δομών (προκαπιταλιστικών ή μη), οι οποίες, εντούτοις, καμία σχέση δεν είχαν με τη βαθύτερη λογική του βιομηχανικού φιλελεύθερου καπιταλισμού. Στις αναλύσεις των Λένιν - Χίλφερντινγκ ο φιλελεύθερος (και μάλλον φιλειρηνικός) καπιταλισμός προσεγγίστηκε σαν ένα αμετάκλητο παρελθόν, ενώ στα κείμενα του Σουμπέτερ εμφανιζόταν σαν ένα αναπόδραστο μέλλον (αργά ή γρήγορα οι μονοπωλιακές δομές θα ήταν αναγκασμένες να αφανιστούν, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα θα γινόταν πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο). Σε κάθε περίπτωση, το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού διατηρεί *δομικές ασυνέχειες* στην εξέλιξή του, οι οποίες σε ακραίες περιπτώσεις μπορούν να «εγγυηθούν» μέχρι και τον αφανισμό του (ενδεχόμενο που δεν απέκλεισε ούτε ο Βέμπερ).

Παρότι με ζητήματα που αφορούν τη συγκρότηση των σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού θα

ασχοληθούμε αναλυτικά στο Μέρος ΙΙ του βιβλίου, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι θεωρήσεις αυτές αποκλίνουν σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Μαρξ αντιμετωπίζει το κοινωνικό σύνολο, δηλαδή τη σύνθετη δομική και έκκεντρη συνύπαρξη του οικονομικού, του πολιτικού και του ιδεολογικού επιπέδου. Τόσο στις αναλύσεις των κλασικών μαρξιστικών προσεγγίσεων όσο και στις αναλύσεις της γραμμής Βέμπερ - Σουμπέτερ η συνύπαρξη των τριών κοινωνικών επιπέδων είναι *συγχρονική*, με την έννοια ότι η εξέλιξη ενός επιπέδου αντικατοπτρίζει με ευθύ τρόπο την εξέλιξη των υπολοίπων. Πρόκειται για το γνωστό ουσιοκρατικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο όλες οι κοινωνικές στιγμές οργανώνονται στο πλαίσιο μιας βαθύτερης ενότητας την οποία και *εκφράζουν* ανά πάσα στιγμή (χεγκελιανή σύλληψη για την κοινωνική ολότητα, για περισσότερα βλ. στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, αλλά και Althusser κ.ά. 2003).

Στις οικονομίστικες αναλύσεις των κλασικών μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό τα πάντα ξεκινούν από τους μετασχηματισμούς του οικονομικού επιπέδου. Στη συνέχεια, ολόκληρη η πολιτικοϊδεολογική οργάνωση των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών (το «εποικοδόμημα») προσαρμόζεται στους μετασχηματισμούς αυτούς, όντας πάντα συγχρονική με αυτούς. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός είναι *στάδιο* που ανάγεται στην κίνηση-ωρίμανση των παραγωγικών δυνάμεων και αντανακλά τον τρόπο ύπαρξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση Βέμπερ - Σουμπέτερ δεν αναιρεί την προηγούμενη γενική (χεγκελιανή) αντίληψη της κοινωνικής ολότητας, *απλά υπερασπίζεται μια διαφορετική οργάνωση της συγχρονικής συνύπαρξης των διαφορετικών κοινωνικών επιπέδων*. Ολόκληρη η κριτική εξαντλείται σε μια απλή αντιστροφή της αιτιότητας, που τώρα περνάει από το οικονομικό επίπεδο σε εκείνο της πολιτικής. Στην αντίληψη του Σουμπέτερ, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός δεν είναι τίποτα περισσότερο από «μία απόκλιση από την καθαρή φιλελεύθερη μορφή του καπιταλισμού, η οποία κατέστη δυνατή διότι η καπιταλιστική τάξη, επηρεασμένη από τις επιβιώσεις προβιομηχανικών κοινωνικών δομών

ενός αριστοκρατικού τύπου, διεφθάρη σε μονοπωλιακές πρακτικές» (Mommsen 1982: 26). Εδώ η οικονομική κίνηση αντανακλά τους ρυθμούς του πολιτικού. Όσο στο τελευταίο (και ιδιαίτερα στο εσωτερικό του κράτους) επικρατούν ή αναπαράγονται προ-καπιταλιστικές (αριστοκρατικές) δομές, η οργάνωση της οικονομίας θα αποκλίνει συστηματικά από την καθαρή φιλελεύθερη μορφή καπιταλισμού και ο ιμπεριαλισμός θα αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια.

Τελικά, εκείνο που καταφέρνουν οι Βέμπερ και Σουμπέτερ είναι να αντιτάξουν στον οικονομισμό των κλασικών μαρξιστικών θεωριών έναν πρωτογενή και απλοϊκό ιστορικισμό, χωρίς να μετατοπισθούν καθόλου από τον γενικότερο τρόπο αντίληψης του κοινωνικού συνόλου. Σε κάθε περίπτωση ο ιμπεριαλισμός εκφράζει τη συγχρονική συνύπαρξη των κοινωνικών επιπέδων, εξωτερικεύοντας την εσωτερική τους ενότητα-ουσία. Έτσι, η ιστορία εμφανίζεται σαν διαδοχή «ουσιών» και των προσίδων εκφράσεών τους. Είτε πριν είτε μετά τον φιλελεύθερο «καθαρό» καπιταλισμό: *ο ιμπεριαλισμός δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από ένα στάδιο της γενικότερης κοινωνικής εξέλιξης*. Εκφράζει είτε το τέλος της ιστορίας είτε μία φάση πριν το τέλος.

3.3. Η βάση των σύγχρονων συζητήσεων για τον καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό: Ο πυρήνας της προβληματικής των Βέμπερ - Σουμπέτερ

Όπως έχει ήδη σχολιαστεί, ο Σουμπέτερ και με παραπλήσιο τρόπο ο Βέμπερ διαμόρφωσαν εκείνο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «φιλελεύθερη» προσέγγιση του ιμπεριαλισμού. Ωστόσο, υπάρχει και ένα ακόμα στοιχείο στις αναλύσεις τους, το οποίο έχει περάσει απαρατήρητο στις σύγχρονες συζητήσεις: Πρόκειται για τη μη οικονομίστικη θεωρητική ατζέντα. Πολλά πρόσφατα ετερόδοξα και μαρξιστικά έργα συγκροτούν την επιχειρηματολογία τους

γύρω από την ευρύτερη βεμπεριανή προβληματική (όπως την παρουσιάσαμε προηγουμένως).

Ας επιχειρήσουμε να ακολουθήσουμε το επιχείρημα του Σουμπέτερ. Ο βασικός του σκοπός ήταν να ασκήσει κριτική στις κυρίαρχες μαρξιστικές προσεγγίσεις του ιμπεριαλισμού (πάνω από όλα τις παρεμβάσεις του Χίλφερντιγκ και του Λένιν). Για να φέρει σε πέρας αυτό το εγχείρημα, εισήγαγε ένα συλλογισμό με δύο διαφορετικές στιγμές.

Από τη μία, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, πίστευε ακλόνητα ότι ο καπιταλισμός ήταν «από τη φύση του αντιιμπεριαλιστικός», με την έννοια ότι σε έναν καθαρό καπιταλισμό ο παγκόσμιος ιμπεριαλισμός είναι μια ανορθολογική διαδικασία. Ο καπιταλισμός «δεν μπορεί να προσφέρει γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ιμπεριαλιστικών διαθέσεων» (Schumpeter 1951: 73, 69). Από την άλλη, ο ιμπεριαλισμός αντιστοιχεί στη *δράση του κράτους*, αν γίνει αντιληπτός σαν αυτοσκοπός (όπ. π.: 6). Η ιμπεριαλιστική κρατική πολιτική θεωρείται μάταιη, εάν ιδωθεί από μια καθαρά καπιταλιστική σκοπιά. Ο Σουμπέτερ θεωρούσε ότι βίωνε τη μεταβατική φάση του καπιταλισμού, η οποία ήταν γι' αυτόν αποκλειστικά το αποτέλεσμα της συνύπαρξης «δύο διαφορετικών εποχών»: του καπιταλισμού και της απολυταρχίας. Έβλεπε τον καπιταλισμό της εποχής του να συνυπάρχει με (δραστικά) φεουδαρχικού τύπου κατάλοιπα (με την αστική τάξη να υπάγεται στην ιμπεριαλιστική δεσποτική εξουσία).¹³

Αυτό το μεταβατικό κοινωνικό καθεστώς θα μπορούσε να αποκτήσει το όνομα του *ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού*, ώστε να διακριθεί από τον *αντιιμπεριαλιστικό καθαρό καπιταλισμό*, μια θεωρητική κατασκευή που υποδηλώνει την υποθετική αντίρροπη (ως προς τον πρώτο) τάση, που παραμένει στην εποχή του Σουμπέτερ εξορισμένη κάπου στο μακρινό μέλλον (όπ. π.: 98). Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός, στην αντίληψη του Σουμπέτερ, είναι το προσωρινό αποτέλεσμα της *σύμφυσης* των δύο διακριτών «λογικών ανταγωνισμού»: του διακρατικού «πολιτικού» ανταγωνισμού της απολυταρχίας (άσκοπη κρατική επεκτατικότητα) και του «οικονο-

μικού» ανταγωνισμού ανάμεσα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις (ελεύθερο εμπόριο). Η επιχειρηματολογία του Σουμπέτερ είναι προφανώς πιο σύνθετη από αυτή που παρουσιάζεται με σχηματικό τρόπο εδώ. Ο ίδιος δεν αναλύει μόνο τις συγκεκριμένες ιστορικές μορφές που λαμβάνει η αλληλοσύνδεση των δύο εν λόγω μορφών ανταγωνισμού, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή μεταβάλλεται με το χρόνο.

Ερχόμαστε, λοιπόν, αντιμέτωποι με δύο διαφορετικές λογικές ανταγωνισμού, ενός οικονομικού και ενός πολιτικού. Ο οικονομικός ανταγωνισμός και ο πολιτικός ανταγωνισμός επενεργούν σε διαφορετικά επίπεδα, τα οποία δεν θα πρέπει να συγχέονται. Σύμφωνα με τον Σουμπέτερ, η σύγχυση των δύο επιπέδων (με τη μορφή του οικονομισμού) είναι το κεντρικό σφάλμα των μαρξιστικών θεωριών. Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός μπορεί να αποκτήσει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις αναλογίες της «μείξης» ανάμεσα στον απολυταρχικό πολιτικό ανταγωνισμό από τη μία και τον καπιταλιστικό οικονομικό ανταγωνισμό από την άλλη.

Ο *καπιταλισμός και ο δεσποτικός επεκτατισμός*, όπως προσδιορίστηκαν από τον Σουμπέτερ, δεν λειτουργούν λοιπόν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον. Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός είναι ένα δεδομένο, αλλά εμφανίζει ταυτόχρονα μια σημαντική απόκλιση από εκείνο που συνεπάγεται η αφηρημένη λογική τόσο του καπιταλισμού όσο και της απολυταρχικής επεκτατικότητας. Αυτή η προβληματική επιτρέπει τη σύνθεση πολλών σύγχρονων προσεγγίσεων οι οποίες τονίζουν την «ένταση» ανάμεσα στις πολιτικές και τις οικονομικές «λογικές» του καπιταλισμού.

Για παράδειγμα, δεν θα χρειαζόταν παρά μια μικρή *μετατόπιση* στη σουμπετεριανή γραμμή σκέψης – όπως π.χ. εκείνη που επεχείρησε ο Löwe (1926) – ώστε να καταλήξουμε στο επιχείρημα ότι ο ιμπεριαλισμός αποτελεί ένα *διάρκες* και όχι προσωρινό στοιχείο του καπιταλισμού. Ο τελευταίος αποτελεί τώρα μια μόνιμη σύμφυση ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες λογικές ανταγωνισμού, με τον διακρατικό πολιτικό ανταγωνισμό (την επεκτατική λογική) να μην είναι φεουδαρχικό κατάλοιπο αλλά μάλλον ένας στα-

θερός δρόμος οργάνωσης του πολιτικού χώρου και στον καπιταλισμό επίσης. Το καπιταλιστικό κράτος τότε θα πλησίαζε – για να χρησιμοποιήσουμε μία γνωστή διατύπωση από τον Giddens (1987) – τη βεμπεριανή σύλληψη ενός θεσμού που «εμπεριέχει» τη δική του αυτόνομη εξουσία (και άρα, όπως επισημάνθηκε από τον Βέμπερ, και τη δική του «επεκτατική δυναμική»).

Ακολουθώντας την ίδια κατεύθυνση σκέψης, ο Αρίγκι (Arrighi 1996: 32-4) επισήμανε ότι η ιστορική σύνδεση που υφίσταται στον καπιταλισμό ανάμεσα στις δύο διαφορετικές «λογικές» ανταγωνισμού μπορεί να οδηγήσει σε δύο διαμετρικά αντίθετους «τρόπους κυριαρχίας ή λογικές εξουσίας». Πιο συγκεκριμένα στην ανάλυσή του:

Οι κυρίαρχοι στο επίπεδο της επικράτειας προσδιορίζουν την εξουσία με την έκταση και την πυκνοκατοίκηση των περιοχών τους, ενώ αντιλαμβάνονται τον πλούτο/κεφάλαιο ως μέσο ή παραπροϊόν της επιδίωξης για εδαφική επέκταση. Οι καπιταλιστές κυρίαρχοι, αντιθέτως, προσδιορίζουν την εξουσία με το βαθμό του ελέγχου τους επάνω σε σπάνιους πόρους και θεωρούν τις εδαφικές κτήσεις ως μέσο και παραπροϊόν της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Παραφράζοντας τη γενική φόρμουλα της καπιταλιστικής παραγωγής του Μαρξ (ΧΕΧ'), μπορούμε να αποδώσουμε τη διαφορά ανάμεσα στις δύο λογικές της εξουσίας με τις φόρμουλες ΤΧΤ' και ΧΤΧ', αντίστοιχα. Σύμφωνα με την πρώτη φόρμουλα, η αφηρημένη καπιταλιστική εξουσία ή το χρήμα (Μ) είναι μέσο ή ενδιάμεσος κρίκος σε μία διαδικασία που αποσκοπεί στην απόκτηση επιπρόσθετων εδαφών (Τ' μείον Τ = + ΔΤ). Σύμφωνα με τη δεύτερη φόρμουλα, το έδαφος (Τ) είναι μέσο ή ενδιάμεσος κρίκος σε μία διαδικασία που αποσκοπεί την απόκτηση επιπρόσθετων μέσων πληρωμής (Χ' μείον Χ = + ΔΧ) (όπ. π.: 33).

Παραθέσαμε το παραπάνω μάλλον εκτενές απόσπασμα, γιατί πιστεύουμε ότι περιλαμβάνει έναν θεωρητικό συλλογισμό περισσότερο ή λιγότερο χαρακτηριστικό της σχετικής σύγχρονης βιβλιογραφίας. Πέρα από τους συγγραφείς με τους οποίους έχουμε ήδη ασχοληθεί, η Γουντ (Wood 2008), για παράδειγμα, τείνει μάλλον να

συμφωνήσει με τον Αρίγκι, υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι οι προηγούμενες διατυπώσεις εφαρμόζονται ορθότερα στην οικοδόμηση προκαπιταλιστικών αυτοκρατοριών (μία άποψη που προσεγγίζει το επιχείρημα του Σουμπέτερ). Στην επόμενη ενότητα σκοπεύουμε να εξετάσουμε ορισμένες από τις σύγχρονες αναλύσεις που ακολουθούν τις ίδιες γενικές θεωρητικές υποθέσεις. Πριν όμως προχωρήσουμε σε μια τέτοια διερεύνηση, θα παραθέσουμε δύο σημεία κριτικής της εν λόγω οιονεί σουμπετριανής ή οιονεί βεμπεριανής προβληματικής.

Πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι να αντιληφθούμε τις «εσωτερικές λογικές» που συνυπάρχουν (στο οικονομικό και το κοινωνικό επίπεδο) στην καπιταλιστική κοινωνία. Σύμφωνα με την άποψή μας, η σύγχρονη βιβλιογραφία αποτυγχάνει να συμπεριλάβει (ή να αναπτύξει) μια αξιόπιστη θεωρία για το κράτος. Όλη η συζήτηση εμφανίζεται να είναι εγκλωβισμένη αναφορικά με το κράτος στο ψευδοδίλημμα του να το θεωρεί είτε ως ένα «πράγμα» ή αδρανές εργαλείο είτε ως ένα αυτόνομο Υποκείμενο.¹⁴ Στην αμέσως επόμενη ενότητα θα ασχοληθούμε με κάποιες αντιπροσωπευτικές στιγμές των αντιλήψεων αυτών. Στο Μέρος II του βιβλίου θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε αναλυτικά τη μαρξική ανάλυση για το κράτος, σύμφωνα με την οποία: (1) σε αντίθεση με την εργαλειακή αντίληψη, οι ταξικές αντιθέσεις δεν πρέπει να λαμβάνονται σαν εξωτερικές ως προς το κράτος, ενώ (2) σε αντίθεση με την αντίληψη του κράτους-υποκειμένου, οι αντιθέσεις μέσα στο κράτος παύουν να είναι εξωτερικές ως προς την ταξική πάλη. Το πρόβλημα με τις προσεγγίσεις στις οποίες έχουμε αναφερθεί προς το παρόν είναι ότι εμφανίζουν τη σχέση ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό επίπεδο ως σχέση *εξωτερική*, με το κράτος να παρουσιάζεται σαν αυτόνομη οντότητα διακριτή από τα συγκεκριμένα συμφέροντα του κεφαλαίου, που είτε είναι ικανή να αντισταθεί σε αυτά (εν μέρει ή γενικώς) είτε υποχρεώνεται να υπαχθεί σε αυτά εντελώς. Θα πρέπει συνεπώς να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι σε όσους επιχειρούν να ασκήσουν κριτική στις κλασικές μαρξιστικές θεω-

ρίες του ιμπεριαλισμού, διότι τελικά δεν κατορθώνουν να διαχωριστούν πλήρως από τη βεμπεριανή λογική. Και είναι αλήθεια ότι υπάρχει ένας ολόκληρος αστερισμός από σύγχρονες αναλύσεις που κινούνται σε αυτή την κατεύθυνση (βλ. παρακάτω).

3.4. Σύγχρονες προσεγγίσεις περί «νέου ιμπεριαλισμού»

3.4.1. Ο ιμπεριαλισμός ως σύμπτωμα των καπιταλιστικών κρίσεων. Σύντομα σχόλια στην προσέγγιση του Χάρβεϋ

Η ανάλυση του Χάρβεϋ (Harvey) για τον «νέο ιμπεριαλισμό» είναι πλούσια σε ιδέες και φιλόδοξη σε στόχους. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που έχει αποτελέσει αντικείμενο ευρύτατης συζήτησης στη σύγχρονη βιβλιογραφία.

Η βασική επιδίωξη του συγγραφέα είναι η ερμηνεία του ιμπεριαλισμού μέσα από «τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις πολιτικές του κράτους και της αυτοκρατορίας, από τη μια, και τις μοριακές κινήσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο, από την άλλη» (Harvey 2006: 106). Δεν πρόκειται να ασχοληθούμε διεξοδικά με τις θεωρητικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου σχεδίου, οι οποίες μάλλον αποκλίνουν σημαντικά από την προβληματική που βρίσκεται αποτυπωμένη στα κείμενα του ώριμου Μαρξ. Τούτο διότι ο Χάρβεϋ επιμένει να αντιλαμβάνεται το οικονομικό («κινήσεις του κεφαλαίου») και το πολιτικό («πολιτικές του κράτους και της αυτοκρατορίας») επίπεδο ως *πλήρως αυτόνομες και ανεξάρτητες στιγμές στο εσωτερικό του κοινωνικού όλου*. Κατά συνέπεια: «το βασικό ζήτημα είναι να δούμε ότι η εδαφική και η καπιταλιστική λογική της εξουσίας είναι διακριτές μεταξύ τους» (όπ. π.: 59).¹⁵

Μία από τις βασικές συνέπειες των παραπάνω είναι ότι το κράτος και το κεφάλαιο ή οι μερίδες του κεφαλαίου εμφανίζονται σαν αυτόνομοι παράγοντες (όπ. π.: 107-8), η δράση των οποίων συνυφαίνεται «με πολύπλοκους και μερικές φορές αντιφατικούς τρό-

πους» (όπ. π.: 59), διότι τα κίνητρα και τα συμφέροντά τους διαφέρουν (όπ. π.: 57). Εδώ πρόκειται καθαρά για τη βεμπεριανή λογική των δύο αλληλένδετων λογικών της εξουσίας που παρουσιάσαμε προηγουμένως. Με τον τρόπο αυτό ο Χάρβεϋ ασπάζεται τη θεσμική προβληματική, σύμφωνα με την οποία το κράτος εμφανίζεται ως αυτόνομο από την ταξική πάλη και επιδιώκει τη δική του ιδιαίτερη «εδαφική λογική της εξουσίας» που υλοποιείται από τους κρατικούς αξιωματούχους (όπ. π.: 57-60).

Βέβαια, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, η αυτονομία αυτή κατά την πορεία της ανάλυσης τίθεται υπό αμφισβήτηση, και το κράτος προσεγγίζεται συχνά σαν εργαλείο στα χέρια των πολυεθνικών και του χρηματιστικού κεφαλαίου (π.χ. βλ. όπ. π.: 142-3, 184-5). Στην πραγματικότητα, ο Χάρβεϋ δεν παύει να αμφιταλαντεύεται στο ζήτημα αυτό, γεγονός που εξηγείται κατά την άποψή μας από το ότι έχει αναπτύξει ένα σύνθετο επιχείρημα χωρίς να έχει πειστικά οριοθετήσει μία θεωρία του καπιταλιστικού κράτους. Έχει δίκιο ο Μπρένερ, όταν υποστηρίζει ότι ο Χάρβεϋ «ποτέ δεν λέει γιατί ο ίδιος περιμένει να έρθουν σε σύγκρουση η εδαφική λογική της εξουσίας και η καπιταλιστική λογική της εξουσίας», ενώ τα «επεξηγηματικά του παραδείγματα δεν αποδεικνύουν αυτή την υπόθεση» (Brenner 2006: 81). Η προσέγγιση του Χάρβεϋ για τον ιμπεριαλισμό ακολουθεί τη θεωρητική τροχιά των κλασικών θεωριών. Ας κάνουμε, όμως, πιο κατανοητή τη θέση μας.

Σύμφωνα με τον Χάρβεϋ, ο ιμπεριαλισμός συνδέεται προνομιακά με τις καπιταλιστικές κρίσεις (όπ. π.: 134-6) και υπάρχει εμφανής σύνδεση ανάμεσα στον νέο ιμπεριαλισμό και την κρίση υπερσυσσώρευσης που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο καπιταλισμό από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Υπάρχουν προφανώς δύο δυνατές διέξοδοι από την κρίση. Η πρώτη επιτρέπει στον καπιταλισμό να επιβιώνει μέσα «από μια σειρά χωροχρονικές σταθερές, οι οποίες απορροφούν τα πλεονάζοντα κεφάλαια με παραγωγικούς και εποικοδομητικούς τρόπους» (όπ. π.: 142). Αυτή είναι όμως η δύσκολη λύση, διότι απαιτεί αναδιοργάνωση των υποδομών στις κεντρικές καπιταλιστικές χώρες. Η δεύτερη δίοδος προϋποθέτει

τη χρήση πολιτικών και στρατιωτικών (αλλά και χρηματοπιστωτικών) μέσων, προκειμένου να μετατοπίσει τον διεθνή ανταγωνισμό προς όφελος των ισχυρότερων κρατών: «για να απαλλάσσουν το σύστημα από την υπερσυσσώρευση μέσω κρίσεων υποτίμησης σε ευάλωτα εδάφη. [...] Όπως ο πόλεμος σε σχέση με τη διπλωματία είναι συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, έτσι και η παρέμβαση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου με τη στήριξη της κρατικής εξουσίας ισοδυναμεί συχνά με συσσώρευση με άλλα μέσα. Μια ανίερη συμμαχία ανάμεσα σε κρατικές υπηρεσίες και τις αρρακτικές μερίδες του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου σχηματίζει την αιχμή ενός «αρρακτικού καπιταλισμού» που στοχεύει στον ίδιο βαθμό σε κανιβαλικές πρακτικές και εξαναγκαστικές υποτιμήσεις και στην επίτευξη της αρμονικής παγκόσμιας ανάπτυξης» (όπ. π.: 142, 143). Σ' αυτό το πλαίσιο, εάν απουσιάζει κάθε άλλη λύση, ο νέος ιμπεριαλισμός είναι η κατάσταση που αναδύεται από τη δεύτερη διέξοδο για την αντιμετώπιση της πτωτικής κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας υιοθετεί – μέσα από σύνθετους είναι αλήθεια συλλογισμούς – την παραδοσιακή προβληματική του Χόμπσον (όπ. π.: 134-5), αφού πρώτα κάνει μία σύντομη αναδρομή στην παρέμβαση του Χέγκελ. Σε δύο μικρές παραγράφους στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, ο τελευταίος περιγράφει τη βασική υποκαταναλωτική προσέγγιση για τον ιμπεριαλισμό. Στο πλαίσιο αυτής, οι εσωτερικές αντιφάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας την οδηγούν να αναζητήσει την επίλυσή τους προσφεύγοντας στο εξωτερικό εμπόριο και στις αποικιοκρατικές και ιμπεριαλιστικές πρακτικές (Hirschman 1976, Harvey όπ. π.).

Εκείνο που βρίσκει ενδιαφέρον ο Χάρβεϊ στα παραπάνω είναι η ιδέα ότι σε περιόδους κρίσης ο «καπιταλισμός πρέπει να έχει διαρκώς κάτι «έξω από τον εαυτό του», προκειμένου να σταθεροποιηθεί» (όπ. π.: 147). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επιστρέφει στην ανάλυση της Λούξεμπουργκ, προκειμένου να την ανασκευάσει. *Αντιμέτωπος με μια στάσιμη ενεργό ζήτηση, ο καπιταλισμός μπορεί να επιτύχει ικανοποιητικά επίπεδα συσσώρευσης*

όχι μόνο όταν είναι σε θέση να συναντήσει αγοραστική δύναμη στις «μη καπιταλιστικές περιοχές» (όπως λανθασμένα υποστήριξε η Λούξεμπουργκ, βλ. παραπάνω), αλλά και όταν αφαιρεί ή υπαρπάζει αγοραστική δύναμη από αυτές. Από εδώ ξεπηδά η βασική ιδέα της «συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους»:

Επομένως, για να διατηρούνται ανοιχτές κερδοφόρες ευκαιρίες, η πρόσβαση σε φθηνότερες εισροές είναι εξίσου σημαντική με την πρόσβαση σε διευρυνόμενες αγορές. Η συνέπεια είναι ότι τα μη καπιταλιστικά εδάφη θα πρέπει να υποχρεώνονται να είναι ανοιχτά όχι μόνο στο εμπόριο (που θα μπορούσε να είναι χρήσιμο), αλλά επίσης να επιτρέπουν στο κεφάλαιο να επενδύει σε κερδοφόρες επιχειρήσεις χρησιμοποιώντας φθηνότερη εργατική δύναμη, πρώτες ύλες, γη χαμηλού κόστους και τα παρόμοια. [...] Ας θυμηθούμε ότι η υπερσυσσώρευση είναι μια κατάσταση στην οποία πλεονάσματα κεφαλαίου [...] αργούν, χωρίς να υπάρχουν στον ορίζοντα κερδοφόρες διέξοδοι. [...] Η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους απελευθερώνει ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων (που περιλαμβάνουν την εργατική δύναμη) σε πολύ χαμηλό (και σε μερικές περιπτώσεις μηδενικό) κόστος. Το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο μπορεί ν' αρπάξει αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και να τα μετατρέψει σε κερδοφόρα χρήση (όπ. π.: 146, 153).

Το βασικό λάθος που έκανε ο Μαρξ, σύμφωνα με τον Χάρβεϊ, είναι ότι υποβίβασε την πρωταρχική συσσώρευση – δηλαδή τη συσσώρευση που βασίζεται στην υπαρπάγη, την απάτη και τη βία – σ' ένα πολύ «αρχικό στάδιο» του καπιταλισμού που δεν υφίσταται πια (όπ. π. 149).¹⁶ Ομοίως, και η Λούξεμπουργκ έχει, για τον συγγραφέα, εν μέρει άδικο, όταν αντιλαμβάνεται αυτό το «έξω από τον καπιταλισμό» σαν ένα σύστημα που παραμένει αναγκαστικά κλειστό (όπ. π.). Για τον Χάρβεϊ, η ιδέα ότι κάτι «εξωτερικό» είναι αναγκαίο για τη σταθεροποίηση του καπιταλισμού έχει ιδιαίτερη σημασία στο βαθμό που γενικευτεί κατάλληλα. Αλλά ο καπιταλισμός μπορεί είτε «να χρησιμοποιήσει κάποιον προϋπάρχοντα «εξωτερικό άλλο»» είτε να κατασκευάσει τον τελευταίο «με δική

του παρέμβαση» (όπ. π.: 147). Στην πρώτη περίπτωση, αυτό το προϋπάρχον «εκτός» του καπιταλισμού ταυτίζεται κυρίως με τον δημόσιο χώρο. Η νεοφιλελεύθερη λογική των ιδιωτικοποιήσεων προφέρει στο πλεονάζον κεφάλαιο ένα ήδη υπάρχον εκτός: «Περιουσιακά στοιχεία που είτε άνηκαν στο κράτος είτε ήταν κοινά απελευθερώθηκαν στην αγορά, όπου το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο μπορούσε να επενδύσει σ' αυτά, να τα αναβαθμίσει και να κερδοσκοπήσει μ' αυτά» (όπ. π.: 160-1). Εντούτοις, ο ίδιος ακριβώς στόχος μπορεί να επιτευχθεί, όταν αυτό το «εκτός» δημιουργείται μέσα από κρίσεις οι οποίες έχουν σαν αποτέλεσμα την υποτίμηση των υπαρκτών κεφαλαιακών στοιχείων και της εργασιακής δύναμης: «Περιφερειακές κρίσεις και σαφώς εντοπισμένες τοπικά υποτιμήσεις αναδεικνύονται σε πρωταρχικά μέσα με τα οποία ο καπιταλισμός δημιουργεί τον δικό του «άλλο», προκειμένου να τροφοδοτείται από αυτόν» (όπ. π.: 155).

Και προφανώς σ' αυτή τη διαδικασία συμβάλλει, σύμφωνα με το συλλογισμό του συγγραφέα, με όλες τις δυνάμεις του το καπιταλιστικό κράτος, το οποίο αποδεικνύεται *πολύτιμο εργαλείο* στη διάθεση του κεφαλαίου (όπ. π.: 157-8). «Μία από τις κύριες λειτουργίες των παρεμβάσεων του κράτους και των διεθνών οργανισμών είναι να ενορχηστρώνουν τις υποτιμήσεις με τέτοιους τρόπους που να επιτρέπουν τη συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους, χωρίς να πυροδοτούν τη γενική κατάρρευση» (όπ. π.: 155). Ο Χάρβεϋ, παρότι πολλές φορές υποστηρίζει το αντίθετο, κατά την ανάπτυξη του επιχειρηματός του δεν αποφεύγει την αναγωγή του «πολιτικού παράγοντα» στις επιμέρους επιδιώξεις των οικονομικών παραγόντων, υπονοώντας ότι το κράτος λειτουργεί σαν ένα απλό εργαλείο (αυτοβούλως πιθανότατα) στα χέρια των εισοδηματιών της χρηματοπιστωτικής σφαίρας και των πολυεθνικών (όπ. π.: 181-4, 151-2).

Δεν σκοπεύουμε να ασχοληθούμε (προς το παρόν) με μία συνολική κριτική των αδυναμιών της προηγούμενης συλλογιστικής. Το βασικό πρόβλημα, εντούτοις, είναι ότι η κερδοφορία του κεφαλαίου και η παραγωγή υπεραξίας αντιμετωπίζονται σαν ζητήματα εισοδη-

ματικής αναδιανομής. Γι' αυτό και η λύση στην κρίση υπερσυσσώρευσης ανάγεται στην *υφαρπαγή*, που δεν είναι τίποτα παραπάνω από μεταφορά εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου. Η συσσώρευση του κεφαλαίου εμφανίζεται να είναι *εκτατική* στο χώρο, διότι βασίζεται στην υποτίμηση των παραγωγικών εισροών που το κεφάλαιο μπορεί να επιβάλλει. Με την έννοια αυτή, η νεοφιλελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου συνδέεται με εισοδηματική υφαρπαγή, με αποτέλεσμα ο Χάρβεϋ να κινείται μάλλον πιο κοντά στην προβληματική των ρικαρδιανών σοσιαλιστών. Η λύση στο πρόβλημα της κερδοφορίας είναι για μια ακόμη φορά μια *άνιση ανταλλαγή, μια συνεχιζόμενη κλοπή*. Ενδεχομένως, το επιχειρημά του να μπορούσε να διαβαστεί και ως γενίκευση των θεωριών άνισης ανταλλαγής, εάν η έννοια αυτή αποδιδόταν συνολικά στην κίνηση του κεφαλαίου και όχι στις οικονομικές σχέσεις μεταξύ κρατών.

Εντούτοις, η λύση στο πρόβλημα της κρίσης του καπιταλισμού δεν μπορεί να έρθει από κανένα «εκτός». Θα πρέπει να είναι *εντατική*, με την έννοια ότι προϋποθέτει συνολική αναδιοργάνωση των όρων εκμετάλλευσης και παραγωγής υπεραξίας, δηλαδή συνολική ανασυγκρότηση της κίνησης Χ-Ε-Χ' στο εσωτερικό των «κεντρικών» καπιταλιστικών χωρών (μια προοπτική που ο Χάρβεϋ (Harvey όπ. π.: 108-124] λαμβάνει εν μέρει υπόψη του, με τρόπο όμως που αποκλείει την ταξική πάλη). Τελικά, η ουσία του επιχειρηματός του Χάρβεϋ συνδέεται άμεσα με την προβληματική των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό. Ο καπιταλισμός δεν μπορεί να βρει εσωτερικές διεξόδους στην οικονομική κρίση, γι' αυτό και «εξάγει» κεφάλαια, ιμπεριαλισμό και ενίοτε πολέμους (όπ. π.: 180-182). Επομένως, η σύγχρονη στρατηγική του κεφαλαίου ισοδυναμεί με την συσσώρευση πόρων που αφαιρούνται από άλλους, η οποία προφανώς βρίσκεται στην καρδιά των ιμπεριαλιστικών πρακτικών:

Η αύξηση της σημασίας της συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους, την οποία συμβολίζει η άνοδος των διεθνών πολιτικών του νεοφιλελευθερισμού και της ιδιωτικοποίησης, σχετίζεται με περιοδικές επιθέσεις αρπακτικής υποτίμησης περιουσιακών στοιχείων στο ένα ή

στο άλλο μέρος του κόσμου. Και αυτό φαίνεται ν' αποτελεί τον πυρήνα της σύγχρονης ιμπεριαλιστικής τακτικής (όπ. π.: 179).

Όλα τα στοιχεία των παραδοσιακών θεωριών διατηρούνται αυτούσια. Η συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό μετατρέπεται σε συζήτηση για τις καπιταλιστικές κρίσεις. Για να χρησιμοποιήσουμε τις εκφράσεις του Χόμπσον, *ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός αποτελεί αναγκαιότητα και όχι δυνατότητα*. Οι πολιτικές του ιμπεριαλισμού εξυπηρετούν τις νεοφιλελεύθερες απαιτήσεις των εξαγόμενων από τις ισχυρές χώρες κεφαλαίων. Τελικά ο ιμπεριαλισμός εμφανίζεται σαν μία ιδιότητα ή εξουσία η οποία κατέχεται ή διατηρείται ως προνόμιο από τα ισχυρά και αναπτυγμένα κράτη (συχνά ως σύμπτωμα κρίσης). Από την άποψη αυτή, η παρέμβαση του Χάρβεϋ είναι ενδεικτική εκείνης της ερευνητικής στρατηγικής που αναζητεί τα αίτια της συγκεκριμένης κάθε φορά ιμπεριαλιστικής πολιτικής στις δομικές κρίσεις που εμφανίζονται στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών.

3.4.2. Πόσο καινούργιος είναι ο «νέος ιμπεριαλισμός»; Παρατηρήσεις στην ανάλυση του Καλλίνικος

Ο Καλλίνικος επιμένει να αναφέρεται στη μαρξιστική προσέγγιση για τον ιμπεριαλισμό. Σε αντίθεση με τον Χάρβεϋ, λαμβάνει ως θεωρητική του αφετηρία τις παρεμβάσεις των Λένιν και Μπουχάριν. Ωστόσο, δεν αρνείται να παραδεχτεί ότι διακρίνονται από θεωρητικούς περιορισμούς, οι οποίοι απαιτούν κριτική ανάλυση, επανεκτίμηση και διευκρίνιση (Callinicos 1994, 2005, 2007: 537). Έτσι, βεβαιώνει ότι η επιχειρηματολογία του βασίζεται σε μια *επαναπροσέγγιση* και όχι σε μια απλή αναπαραγωγή των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό (όπ. π.) και κατατάσσει-τον εαυτό του μαζί με τον Χάρβεϋ στην κατηγορία των «θεωρητικών του νέου ιμπεριαλισμού» (σύμφωνα πάντα με την πρόταση του Kiely 2005: 32-34):

Τόσο ο Χάρβεϋ όσο και εγώ έχουμε ανεξάρτητα αναπτύξει αρκετά παρεμφερείς αντιλήψεις για τον καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό όπως συγκροτείται από την διασταύρωση της καπιταλιστικής με την εδαφική λογική της εξουσίας και του οικονομικού με τον γεωπολιτικό ανταγωνισμό αντίστοιχα. Ένα από τα ελκυστικά σημεία αυτής της προσέγγισης είναι ότι αποφεύγει κάθε προσπάθεια να αναχθούν οι γεωπολιτικές στρατηγικές στα οικονομικά συμφέροντα [...]. Η μαρξιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού αναλύει τις μορφές στις οποίες ο γεωπολιτικός και ο οικονομικός ανταγωνισμός συνυφαίνονται στον σύγχρονο καπιταλισμό, αλλά δεν επιχειρεί να συνδέσει αυτές τις διακριτές αναλυτικές διαστάσεις μεταξύ τους. [...] Η πραγματική πρόκληση απέναντι στη θέση του Χάρβεϋ και τη δική μου δεν είναι ότι είναι οικονομικά αναγωγιστική, αλλά μάλλον ακριβώς το αντίθετο (Callinicos 2007: 539).

Στο παραπάνω απόσπασμα αποδίδεται με σύντομο τρόπο η προβληματική του Καλλίνικος η οποία (όπως η αντίστοιχη του Χάρβεϋ) ισοδυναμεί με μια επιστροφή στη γνωστή βεμπεριανή προβληματική. Στο ζήτημα του «γεωπολιτικού ανταγωνισμού» ο Καλλίνικος παραδέχεται ειλικρινά ότι είναι επηρεασμένος από τις σύγχρονες αναλύσεις των νεοβεμπεριανών ιστορικών κοινωνιολόγων (Callinicos 2006). Στη συνέχεια θα κάνουμε κάποιες σύντομες επισημάνσεις που θα βοηθήσουν στην ανάδειξη της συνολικότερης λογικής του συγγραφέα.

Πρώτον, ακολουθώντας την ίδια περίπτωση επιχειρηματολογία με τον Χάρβεϋ, ο Καλλίνικος βλέπει τον καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό σαν το αποτέλεσμα της ιστορικής συνάντησης ανάμεσα σε *δύο διαφορετικές μορφές ανταγωνισμού*: (α) έναν οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε κεφάλαια και (β) έναν γεωπολιτικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε κράτη. Οι δύο αυτές μορφές ανταγωνισμού συμφύονται οριστικά μόνο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Επομένως, ο Καλλίνικος επανέρχεται στο γνώριμο επίχειρημα του Χόμπσον και των κλασικών του μαρξισμού, θεωρώντας ότι ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός είναι ένα σχετικά πρόσφατο ιστορικό φαινόμενο που προ-

κύπτει κάπου στα τέλη του 19ου αιώνα (Callinicos 2005, 2007: 540-541).

Ο Καλλίνικος θεωρεί ότι μέχρι τότε ο πολιτικός ανταγωνισμός ήταν διακριτός από τον οικονομικό ανταγωνισμό. Ακολουθώντας τον Μπρένερ (Brenner, βλ. παρακάτω), πιστεύει λανθασμένα ότι ο γεωπολιτικός ανταγωνισμός κατά τη φάση της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, δηλαδή κατά την περίοδο της στρατιωτικής επέκτασης και της συγκρότησης των κρατών, διακατέχεται αποκλειστικά από φεουδαρχικά στοιχεία (Callinicos 2005). Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο επεκτείνει τη μεταβατική φάση του καπιταλισμού μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά θεωρεί παράλληλα ότι στη μεταβατική αυτή φάση η πολιτική βαθμίδα είναι εντελώς αποκομμένη από τις συνολικότερες μεταβολές στο οικονομικό επίπεδο, διατηρώντας εμφανή φεουδαρχικά χαρακτηριστικά ή κατάλοιπα.¹⁷ Με μία γενικότερη κριτική των απόψεων αυτών θα ασχοληθούμε στο τρίτο μέρος του βιβλίου. Προς το παρόν αξίζει μόνον να επισημάνουμε ότι το αρχικό στάδιο της μετάβασης στον καπιταλισμό *ήδη προϋποθέτει ένα κράτος με έκδηλα κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά* (παρότι στις περισσότερες περιπτώσεις η αστική τάξη ενδέχεται να μην είναι ακόμα πολιτικά κυρίαρχη), γεγονός που σημαίνει ότι η ειδικά καπιταλιστική σύνδεση ανάμεσα στον οικονομικό και πολιτικό «ανταγωνισμό» έχει δομικά επιτευχθεί πολύ πριν τις αρχές του 20ού αιώνα (για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο 4, αλλά και Πουλαντζάς 1975: 219-234).

Δεύτερον, ο Καλλίνικος επιχειρεί να διατηρήσει αποστάσεις από τη λογική του οικονομίστικου *αναγωγισμού*: «Ο καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός γίνεται καλύτερα κατανοητός [...] ως διασταύρωση του οικονομικού και του γεωπολιτικού ανταγωνισμού. Όμως, από τη στιγμή (*per hypothesem*) που αυτές οι μορφές ανταγωνισμού διαφέρουν στη δομή και υποστηρίζονται (άμεσα τουλάχιστον) από τα συμφέροντα διαφορετικών παραγόντων, το πώς αλληλοσχετίζονται είναι ιστορικά μεταβλητό» (2007: 545). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, προκειμένου να διαχωριστεί από τις αναλύσεις εκείνες που θα συνέδεαν ευθέως τον γεωπολιτικό ανταγωνισμό με τον αντίστοιχο

οικονομικό, υποχωρεί προς την προβληματική του θεσμικού ιστορικισμού (αντίληψη που, όπως είδαμε προηγουμένως, διατρέχει σε σημαντικό βαθμό και την ανάλυση του Χάρβεϊ). Σύμφωνα με την τελευταία, *οι σχέσεις ανάμεσα στα επίπεδα ενός κοινωνικού σχηματισμού ανάγονται σε μεταβαλλόμενες διαπροσωπικές σχέσεις παραγόντων που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες*. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν οι Callinicos και Ashman (2006), «η αλληλοσυσχέτιση του οικονομικού και του γεωπολιτικού ανταγωνισμού πρέπει να θεμελιώνεται στους κανόνες αναπαραγωγής δρώντων παραγόντων που ανήκουν σε δύο ομάδες, τους καπιταλιστές και τους διοικητές του κράτους». Οι εν λόγω κοινωνικές ομάδες διακρίνονται από διαφορετικά συλλογικά κίνητρα και συμφέροντα. Έτσι, είναι τελικά η ιστορική μορφή των συμφερόντων αυτών που θα διαμορφώσει και τη μορφή της αλληλοσυσχέτισης ανάμεσα στο κεφάλαιο (οικονομικό) και το κράτος (πολιτικό).

Τρίτον, ο προσδιορισμός του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού ως το ιστορικό αποτέλεσμα της αλληλοσύνδεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και το κράτος σημαίνει σύμφωνα με τον Καλλίνικος (Callinicos 2007: 541, η έμφαση δική μας) ότι *«η διαδικασία του διακρατικού ανταγωνισμού έγινε υποκείμενη εκείνης μεταξύ των κεφαλαίων»*. Στην τελευταία διαπίστωση αναπαράγεται ξεκάθαρα η γνωστή λογική του *αναγωγισμού*, που χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές θεωρίες του μαρξισμού. Το κράτος, όμως, δεν υποτάσσεται στο κεφάλαιο σαν αδρανές εργαλείο. Είναι ένας *ελεύθερος παράγοντας*, τα συμφέροντα του οποίου βρίσκονται σε αρμονία μ' εκείνα του κεφαλαίου.¹⁸ Σε κάθε περίπτωση, το συμπέρασμα είναι ότι η ανάλυση του Καλλίνικος τελικά υποφέρει από τα ίδια προβλήματα με την αντίστοιχη του Χάρβεϊ: Το κράτος είναι εξαρτημένο από το κεφάλαιο, διότι η εξασφάλιση των «δικών του ιδιαίτερων συμφερόντων» συνδέεται μονοσήμαντα με την προώθηση της καπιταλιστικής κερδοφορίας και της κεφαλαιακής συσσώρευσης.¹⁹

Τέταρτον, η προηγούμενη θεσμική αντίληψη των *συλλογικών παραγόντων* επιτρέπει στον Καλλίνικος (Callinicos 1994, 2005, 2007) να προβεί στην ακόλουθη περιοδολόγηση. Όχι μόνο ο κα-

πιταλιστικός ιμπεριαλισμός ξεκινάει στα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά διακρίνεται και σε δύο επιμέρους φάσεις ανάλογα με τις σχέσεις μεταξύ του οικονομικού και του γεωπολιτικού ανταγωνισμού. Κατά την πρώτη περίοδο, η οποία καλύπτει τον 20ό αιώνα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, «ο οικονομικός και γεωπολιτικός ανταγωνισμός ενίσχυαν ο ένας τον άλλον» (Callinicos 2007: 546). Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας δικαιώνει αναδρομικά τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, διότι μπορεί μεν να μην κατόρθωσαν να μας παραδώσουν μία ολοκληρωμένη τοποθέτηση για τον ιμπεριαλισμό, κατάφεραν όμως να αποδώσουν σωστά την εποχή τους, δίδοντας έμφαση στη σύνδεση κράτους και κεφαλαίου. Αντίθετα, κατά τη δεύτερη περίοδο, «το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα [...] σηματοδεύτηκε από έναν μερικό διαχωρισμό ανάμεσα στον οικονομικό και γεωπολιτικό ανταγωνισμό» (όπ. π.). Βρισκόμαστε πλέον στην εποχή του ψυχρού πολέμου και οι ΗΠΑ «ήταν σε θέση να ενοποιήσουν ταυτόχρονα όλες τις περιοχές του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού σε ένα ενιαίο υπερεθνικό πολιτικό και οικονομικό χώρο» (όπ. π.). Στην περίπτωση αυτή οι ανταγωνισμοί των κεφαλαίων δεν είχαν την ίδια δυναμική ώστε να μετουσιωθούν σε στρατιωτικές συγκρούσεις, όπως συνέβη κατά την προηγούμενη περίοδο (για περισσότερα αναφορικά με το ζήτημα αυτό βλ. Callinicos 1994).

Με την έννοια αυτή, δεν είναι τυχαίο που ο Καλλίνικος, όπως άλλωστε και ο Χάρβεϋ, έχει δεχτεί κριτικές που θεωρούν είτε ότι αποδέχεται τον παραδοσιακό αναγωγισμό και οικονομισμό των κλασικών θεωριών του μαρξισμού (Kiely 2006), είτε ότι κινείται κοντά στις τοποθετήσεις των βεμπεριανών ιστορικών κοινωνιολόγων και των θεωρητικών της ρεαλιστικής σχολής των διεθνών σχέσεων (Rozo-Martin 2006). Στην πραγματικότητα, όπως φαίνεται και από την παραπάνω περιοδολόγηση, ο μεθοδολογικός ιστορικισμός του Καλλίνικος τού επιτρέπει να μετατοπίζεται χωρίς πρόβλημα σε κάθε κατεύθυνση. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι προϋπόθεση για τις προηγούμενες μετακινήσεις είναι η μη κατανόηση του ειδικά καπιταλιστικού χαρακτήρα του κράτους.²⁰ Παρανόηση η

οποία πηγάζει από τον ιστορικιστικό τρόπο με τον οποίο εξετάζει το κοινωνικό όλο, παρεκκλίνοντας από τις αναλύσεις του ίδιου του Μαρξ. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου.

3.4.3. Ο νέος ιμπεριαλισμός ως «οικονομική σχέση»

Η παρέμβαση του Χάρβεϋ μάλλον θα πρέπει να εγγραφεί στο εσωτερικό μίας ευρύτερης γραμμής σκέψης, η οποία, σε *σχετική προέκταση* των κλασικών θεωριών του μαρξισμού, αναζητά τις αιτίες του «ιμπεριαλισμού της Δύσης» και ιδιαίτερα των ΗΠΑ σε φαινόμενα (οικονομικής) κρίσης που εμφανίζονται στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε *σαν ακραία εκδοχή* του προηγούμενου συλλογισμού (όπως κάνει ο Καλλίνικος) ότι το «δυτικό κεφάλαιο» υπερβαίνει τα πολιτικά όρια της Δύσης προς μία διεθνή (παγκόσμια) αναζήτηση προνομιακών σφαιρών αξιοποίησης, χωρίς κάτι τέτοιο να συνδέεται κατ' ανάγκη με διαδικασίες και φαινόμενα κρίσης. Αντίθετα, θα μπορούσε να αποτελεί *αναγκαιότητα που υποβάλλεται από την ίδια τη φύση του καπιταλισμού*. Πρόκειται για μία αντίληψη η οποία χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχετικά πρόσφατη παρέμβαση της Γουντ (Wood 2008) στην οποία θα στρέψουμε προς το παρόν την ανάλυσή μας (ως ενδεικτική, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, μιας ευρύτερης βιβλιογραφίας).²¹

Δεν έχουμε σκοπό να επεκταθούμε σε όλες τις πλευρές της ανάλυσης της Γουντ. Θα επιμείνουμε αποκλειστικά στο ζήτημα του ορισμού του *νέου ιμπεριαλισμού* και στις προϋποθέσεις που το συνοδεύουν. Σύμφωνα πάντα με τη συγγραφέα, ο νέος ιμπεριαλισμός αποδίδει τη μορφή του ιμπεριαλισμού όπως προέκυψε μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για να συνδεθεί με την οικονομική και πολιτικοστρατιωτική ηγεμονία των ΗΠΑ. Ο νέος ιμπεριαλισμός αποτελεί κατά βάση μία «οικονομική σχέση» και απαιτεί «βάνουση βία για να εμφυτευτεί και να διατηρηθεί» (Wood 2008: 159). Από εδώ προκύπτει και η διαφοροποίηση του νέου ιμπερια-

λισμού από άλλες παλαιότερες ιστορικές μορφές που έχει λάβει κατά καιρούς ο ιμπεριαλισμός (καπιταλιστικές ή μη).

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το επιχείρημα της Γουντ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό περισσότερο σαν μία αυτόνομη οντότητα η οποία, ενώ διατηρεί πάντα συγκεκριμένη εθνική καταγωγή (ιδιοκτησία), μπορεί και αναπτύσσεται σε γεωγραφικό πεδίο που υπερβαίνει κατά πολύ τα εθνικά σύνορα (του κράτους στο οποίο αναφέρεται). Από αυτή την άποψη το κεφάλαιο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να νοηθεί ως κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης στο εσωτερικό της κοινωνίας όπου απασχολείται, με αποτέλεσμα να απομακρυνόμαστε ριζικά από το θεωρητικό σύστημα του Μαρξ. Στην πραγματικότητα, η ανάλυση της Γουντ εγκλωβίζεται σ' εκείνο που ο Μαρξ ονόμασε φετιχισμό του κεφαλαίου, εστιάζοντας στο γεγονός ότι η «κοινωνική σχέση» του κεφαλαίου εμφανίζεται στην καθημερινή εμπειρία «σαν απλός καρπός της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου [...]». Το αποτέλεσμα του συνολικού προτσές αναπαραγωγής εμφανίζεται σαν μια ιδιότητα που ανήκει ως τέτοια σε ένα πράγμα» (Μαρξ 1978α: 472, 494). Το ατομικό «κεφάλαιο» ως «πράγμα» εμφανίζεται να ξεκινάει από την εθνική του βάση, να επεκτείνεται σε έναν πολιτικά κατακερματισμένο διεθνή χώρο, να βρίσκει πεδία εφαρμογής και να παράγει κέρδη, τα οποία όμως δεν παύουν ποτέ να αναφέρονται στο ίδιο ως «εθνική» οντότητα (δηλαδή στη «μητροπολιτική» του προέλευση).²² Όπως αναλυτικά θα υποστηρίξουμε στο Μέρος II του βιβλίου, μια τέτοια αντίληψη αποκλίνει από την πραγματική κίνηση του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο που ξεπερνά τα εθνικά σύνορα ενσωματώνεται σε μία διαφορετική διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης, σύμφωνα με τους όρους που επικρατούν στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής. «Εκπροσωπεί» κάθε φορά διαφορετικές συνθήκες ταξικής εκμετάλλευσης, ανεξάρτητα από το ποιος κατέχει το «νομικό δικαίωμα» στην παραγόμενη υπεραξία.

Φλερτάροντας καθαρά με τη θεωρία της εξάρτησης, η Γουντ (Wood όπ. π.: 160) θεωρεί επιπλέον ότι ο παγκόσμιος γεωπολιτικός χώρος είναι μοιρασμένος ανάμεσα σε «ιμπεριαλιστικές δυνά-

μεις» και «υποτελή κράτη». Επομένως, το πρόβλημα του νέου ιμπεριαλισμού μπορεί να διατυπωθεί και ως εξής: *Εάν η οικονομική ηγεμονία του «ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου» επεκτείνεται πέρα από το πεδίο δραστηριότητας του έθνους-κράτους, το τελευταίο χρειάζεται να υιοθετήσει μία ορισμένη μορφή «πολιτικού» ιμπεριαλισμού – εκείνη που ταιριάζει στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό –, ώστε να εξασφαλίσει «από απόσταση» τη συγκεκριμένη νομική και πολιτική τάξη που έχει ανάγκη το κεφάλαιο στις «καθημερινές του συναλλαγές». Ο τρόπος τοποθέτησης του ερωτήματος παραπέμπει σε μία λογική αντίστοιχη μ' εκείνη που συναντήσαμε στις κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις. Το «δυτικό κεφάλαιο» ή το «ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο», βασιζόμενο απλώς στις «λειτουργίες της αγοράς», μπορεί να εκμεταλλεύεται χωρίς όριο τις «υποτελείς οικονομίες», γεγονός που προσδίδει στο ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κέντρο ένα εύρος «αυτοκρατορικής κυριαρχίας πολύ πέρα από τις δυνατότητες της άμεσης πολιτικής διοίκησης ή της αποικιακής κατοχής» (όπ. π.: 52). «Στην πραγματικότητα λοιπόν η υπάρχουσα παγκοσμιοποίηση σημαίνει το άνοιγμα των υποτελών οικονομιών και το να καταστούν ευάλωτες στο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο, ενώ η αυτοκρατορική οικονομία παραμένει όσο το δυνατόν προστατευμένη από τα αρνητικά αποτελέσματα» (όπ. π. 144).*

Μπορούμε να κατανοήσουμε, επομένως, γιατί ο νέος ιμπεριαλισμός θεωρείται ως «άμεσα οικονομική σχέση» (όπ. π.: 159). Η επέκταση του «ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου» ορίζει σχέσεις παγκόσμιας οικονομικής κυριαρχίας, οι οποίες συνθέτουν το πεδίο μίας νέας αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα:

Όχι μόνο οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις αλλά και τα υποτελή κράτη έχουν αποδειχτεί αναγκαία για την εξουσία του παγκόσμιου κεφαλαίου. [...] Ο «παγκοσμιοποιημένος» κόσμος είναι περισσότερο από ποτέ ένας κόσμος εθνικών κρατών. Ο νέος ιμπεριαλισμός, που ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση, ακριβώς επειδή εξαρτάται από μια μεγάλη εμβέλεια οικονομική ηγεμονία που φτάνει πολύ μακρύτερα από τα εδαφικά όρια ή την πολιτική κυριαρχία οποι-

ουδήποτε κράτους, είναι μια μορφή ιμπεριαλισμού περισσότερο εξαρτημένη από οποιαδήποτε άλλη από ένα σύστημα κρατών. [...] Η ιμπεριαλιστική ηγεμονία στον κόσμο του παγκόσμιου καπιταλισμού σημαίνει επομένως τον έλεγχο ανταγωνιστικών οικονομιών και κρατών, χωρίς όμως πολεμική εμπλοκή μαζί τους (όπ. π.: 160-162).

Σε αντίθεση με τις τρέχουσες θεωρίες περί παγκοσμιοποίησης, η εκδοχή της Γουντ αναδεικνύει έναν ιμπεριαλισμό στον οποίο τα έθνη-κράτη διατηρούν τη σημασία τους ως ενδιάμεσοι κρίκοι στην κίνηση του «παγκόσμιου κεφαλαίου» (όπ. π.: 160).²³ Οι σύγχρονοι πόλεμοι έχουν διαφορετικό χαρακτήρα από το παρελθόν. Δεν αντιστοιχούν σε ένα καθεστώς γενικευμένων συγκρούσεων ανάμεσα στις κυρίαρχες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, αλλά έχουν να κάνουν με τη «συνεχής απειλή βίας» η οποία βασίζεται στη στρατιωτική ισχύ της νέας αυτοκρατορίας των ΗΠΑ: «Αυτή τη χωρίς τέλος *πιθανότητα* του πολέμου χρειάζεται το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο, ώστε να διατηρήσει την ηγεμονία του στο παγκόσμιο σύστημα των πολλαπλών κρατών» (όπ. π.: 169).

Εάν επιλέξαμε να αναφερθούμε στην παρέμβαση της Γουντ είναι διότι θεωρούμε ότι σκιαγραφεί ένα γενικό πλαίσιο το οποίο αποδίδει απόψεις που με παραλλαγές (εξακολουθούν να) χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη σύγχρονη συζήτηση. Όπως εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητό, οι απόψεις αυτές απηχούν μία λογική η οποία, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, χαρακτήρισε τόσο τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, όσο και τις μεταπολεμικές νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της εξάρτησης. Η κεντρική ιδέα σχετίζεται τελικά πάντα με ένα *σχήμα εισοδηματικής αναδιανομής*. Είτε μέσω εμπορικών είτε μέσω χρηματοοικονομικών ροών (εντός ενός φιλελεύθερου πλαισίου), η καπιταλιστική «μητρόπολη» πάντα εμφανίζεται να υπαρπάζει υπεραξία από την «περιφέρεια», και αυτή ακριβώς η μορφή οικονομικής «εκμετάλλευσης» αποτελεί τον πυρήνα του σύγχρονου νέου ιμπεριαλισμού.²⁴ Ο τελευταίος αποτελεί μόνιμο και αναπόσπαστο στοιχείο της οικονομικής λειτουργίας του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, πολιτικά υποστηριζόμενος από τη

δράση των ηγεμονικών ιμπεριαλιστικών κρατών (όχι βέβαια στον ίδιο βαθμό). Αντίληψη που έρχεται πολύ κοντά στα συμπεράσματα της θεωρίας των παγκόσμιων συστημάτων.

Δεν θα είχε και τόσο μεγάλο ενδιαφέρον να αναφερθούμε αναλυτικά σε όλες τις στιγμές μιας σχετικά πλούσιας βιβλιογραφίας, πίσω από την οποία κρύβεται λίγο πολύ η ίδια πάντα προβληματική. Εάν αποδεχτούμε τη σημασία του έθνους-κράτους στον σύγχρονο «παγκοσμιοποιημένο» καπιταλισμό (υπόθεση η οποία έρχεται σε σαφέστατη ρήξη με τις αναλύσεις που κάνουν λόγο περί παγκόσμιας αστικής τάξης η οποία απελευθερώνεται από τα κρατικά δεσμά για να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ενός παγκόσμιου κράτους [για περισσότερα επάνω στο θέμα αυτό βλέπε Κεφάλαιο 10]), η παραπάνω επιχειρηματολογία μπορεί να οδηγήσει σε δύο διαφορετικούς συλλογισμούς σχετικά με τη συσχέτιση νέου και παλαιού ιμπεριαλισμού. Όλα αυτά μας πηγαίνουν πίσω στο χρόνο, σε ένα δίλημμα που ταλάνιζε για καιρό τη σκέψη του Κάουτσκι.

3.4.4. Επιστροφή στο δίλημμα του Κάουτσκι.

Διαφορετικές εκδοχές του «νέου ιμπεριαλισμού»

Το δίλημμα «ενδοϊμπεριαλιστικές αντιπαραθέσεις ή παγκόσμια ιμπεριαλιστική συμμαχία», δηλαδή το δίλημμα περί υπεριμπεριαλισμού που ταλάνιζε θεωρητικά τον Κάουτσκι από πολύ νωρίς, έφερε μέσα του τη λογική του μεταρρυθμισμού. Γι' αυτό άλλωστε και προκάλεσε τη σκληρή κριτική του Λένιν. Ο συλλογισμός του Κάουτσκι ερχόταν αντιμέτωπος με την ακόλουθη αντίφαση: Παρότι ο ίδιος δεν έπαψε ποτέ να πιστεύει ότι ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός είχε ανάγκη την εξωτερική επέκταση για την επιβίωσή του (αναζητώντας πρώτες ύλες και διεξόδους για τα κεφάλαιά του), την ίδια στιγμή θεωρούσε ότι οι ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις και εμπόλεμες αντιπαραθέσεις ήταν ενάντια στα μακροχρόνια συμφέροντα της αστικής τάξης. Τούτο διότι η τελευταία είχε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα την αντίσταση τόσο των εργαζομένων στο εσωτερικό όσο και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στις

αποικίες. Η αντίφαση αυτή μόνο με τη μορφή ενός ειρηνικού υπε-ριμπεριαλισμού θα μπορούσε να επιλυθεί (γεγονός, βέβαια, που αποσυνέδεε την κατάργηση του ιμπεριαλισμού από το ζήτημα της επαναστατικής ανατροπής, βλ. Kautsky 1914, Λένιν, *Άπαντα* [1953], τ. 22). Εκείνο που ήταν αναγκαίο ήταν να δημιουργηθεί μία «ερή συμμαχία» ανάμεσα στις μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις, ένας *συνεργατικός (αλλά όχι ισότιμος) ιμπεριαλισμός* που θα ενσωμά-τωνε στο εσωτερικό του τις διαφορές στην ιμπεριαλιστική ισχύ χωρίς το ξέσπασμα βίαιων αντιπαραθέσεων.

Στη σύγχρονη συζήτηση εξακολουθεί να επανέρχεται με πα-ραλλαγές το ίδιο ερώτημα. Υπάρχουν πολλές αναλύσεις οι οποίες, ενώ συγκλίνουν στη λογική του νέου ιμπεριαλισμού, διαφοροποι-ούνται στον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύουν τη μορφή των εν-δοίμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Κάποιες από αυτές κινούνται πιο κοντά στη λογική της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας του Λένιν αποδί-δοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αντιθέσεις ανάμεσα στις ισχυρές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, ενώ κάποιες άλλες συμμαχίζονται σε με-γαλύτερο βαθμό τον προβληματισμό του Κάουτσκι.²⁵ Η ουσία του συλλογισμού είναι γνωστή. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε εθνικά ατομικά κεφάλαια στη διεθνή σφαίρα συμπαρασύρει και μορφο-ποιεί την πολιτική των αντίστοιχων εθνικών κρατών, τα οποία σε αντίθεση με τις εκτιμήσεις των οπαδών της παγκοσμιοποίησης δεν παύουν να διατηρούν στη σημασία τους. Ωστόσο, ο ιμπεριαλισμός ανάμεσα στις δυνάμεις του κέντρου είτε έχει συνεργατικό χαρα-κτήρα, είτε αυτή η «συνεργασία» θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως μια σύντομη ανάπαυλα ανάμεσα στις αναπόφευκτες και οξυμέ-νες ενδοίμπεριαλιστικές αντιπαραθέσεις. Αναγκαστικά θα είμαστε συνοπτικοί στα σχόλια που ακολουθούν (με τους κινδύνους που έχει έτσι και αλλιώς κάθε συνοπτική περιγραφή ενός σημαντικού βιβλιογραφικού όγκου).

Πολλοί είναι οι θεωρητικοί του νέου ιμπεριαλισμού οι οποίοι αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι ενδοίμπεριαλιστι-κές αντιπαραθέσεις επιμένουν, ή τουλάχιστον έχουν τη διαρκή δυ-νατότητα να επιστρέφουν. Ο ιμπεριαλισμός είναι ένα παιχνίδι οι-

κονομικής ηγεμονίας που παίζεται *και* ανάμεσα στα κράτη του ανε-πτυγμένου καπιταλισμού, ενώ όλα τα σύγχρονα ιμπεριαλιστικά συμβάντα ή πόλεμοι μπορούν να ενταχθούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο.²⁶ Σύμφωνα με τον Rees (2006: 37), είναι «στην κριτική συνάντηση ανάμεσα στην υπερβολική στρατιωτική δύναμη και τη σχετική οικονομική πτώση» που «μπο-ρούμε να δούμε καλύτερα το κίνητρο των ΗΠΑ να βασίζεται ολο-ένα και περισσότερο στη στρατιωτική της ικανότητα να πειθαρχεί τόσο τους σύμμαχούς της όσο και τους ανταγωνιστές της στην πα-γκόσμια σκηνή» (για περισσότερα βλ. Kiely 2006: 210-11).

Από την άλλη, δεν είναι λίγοι και όσοι συμμαχίζονται τον προ-βληματισμό του Κάουτσκι, θεωρώντας ότι οι αντιφάσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις εντάσσονται περισσότερο σ' ένα συ-νεργατικό πλαίσιο, τουλάχιστον κατά την περίοδο που ακολού-θησε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.²⁷ Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, το νέο στοιχείο που χαρακτηρίζει τον ιμπεριαλισμό τώρα σε αντίθεση με τον κλασικό ιμπεριαλισμό είναι πως δεν υφίσταται μια *μονοσήμαντη σχέση* ανάμεσα στα «ιμπε-ριαλιστικά κεφάλαια» και τις χώρες επένδυσής τους. Με την κα-τάρρευση της αποικιοκρατίας μία νέα σύνδεση ενοποιεί τον καπι-ταλισμό με τον ιμπεριαλισμό, κύριο στοιχείο της οποίας είναι: «ότι τα πυκνότερα αυτοκρατορικά δίκτυα και οι θεσμικές διασυνδέσεις, οι οποίες νωρίτερα διέσχιζαν Βορρά - Νότο ανάμεσα στα αυτο-κρατορικά κράτη και τις τυπικές ή άτυπες αποικίες τους, τώρα διέρχονται μεταξύ των ΗΠΑ και των υπολοίπων σημαντικών καπι-ταλιστικών κρατών» (Panitch/Gindin 2003). Αυτό «δεν σημαίνει ότι το κεφάλαιο έχει παύσει να είναι προσδεμένο στα συγκεκριμένα εθνικά κράτη, αλλά ότι ο κόσμος δεν μπορεί να χωριστεί σε *απο-κλειστικά* μπλοκ. [...] Όπως έχουν έρθει τα πράγματα, έχουμε μία διεθνή τάξη στην οποία ο ανταγωνισμός συνυπάρχει με υψηλά επί-πεδα συνεργασίας μεταξύ των ισχυρών δυνάμεων, καθοδηγούμε-νων από τις ΗΠΑ. Αυτή η χώρα έχει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα σε σχέση με τα άλλα σημαντικά κράτη και τον αναπτυσσόμενο κόσμο [...], αλλά και τα άλλα κράτη πρόθυμα συνεργάζονται με

αυτή την τάξη, δεδομένου ότι ορισμένα οφέλη προορίζονται για όλους» (Kiely 2006: 213, 211-12).

Θα πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε ότι στις τελευταίες αναλύσεις δίνεται συχνά μεγάλη έμφαση στο ρόλο των ΗΠΑ ως κινητήριας δύναμης της παγκόσμιας ανάπτυξης. Χωρίς να θέλουμε να παραγνωρίσουμε τη σημασία της αμερικανικής οικονομίας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι πρόκειται για μια αντίληψη που υποτιμά το ρόλο της ταξικής πάλης στον τρόπο οργάνωσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο εσωτερικό των εθνικών κρατών. Γι' αυτό άλλωστε οι ίδιες αναλύσεις καταλήγουν στο συλλογισμό του Κάουτσκι, *αλλά από διαφορετικό δρόμο*. Ο τελευταίος θεωρούσε ότι η *αντίσταση των εργαζομένων* θα ανάγκαζε τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις να αποφύγουν τις οξυμένες αντιπαραθέσεις μεταξύ τους. Αντίθετα, στις προηγούμενες αναλύσεις η συνεργασία ανάμεσα στα ιμπεριαλιστικά κράτη του καπιταλιστικού κέντρου προκύπτει από την αυξανόμενη ολοκλήρωση της παγκόσμιας αγοράς.²⁸

Το βασικό σημείο που ενοποιεί, τελικά, όλες τις παραπάνω αναλύσεις περί νέου ιμπεριαλισμού είναι σε τελευταία ανάλυση η μη αποδοχή της κεντρικής για τη μαρξιστική σκέψη έννοιας του *συλλογικού κεφαλαίου* ή *συλλογικού κεφαλαιοκράτη*. Αναλυτικά με το ζήτημα αυτό θα έχουμε την ευκαιρία να ασχοληθούμε στο Μέρος II του βιβλίου. Τα ατομικά κεφάλαια που εισέρχονται σε έναν κοινωνικό σχηματισμό λαμβάνονται ως ξένα «πράγματα», τα οποία είτε αδυνατούν να ενταχθούν στα στοιχεία του συνολικού κεφαλαίου και έτσι εξακολουθούν να λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τα «εγχώρια» κεφάλαια, είτε εντάσσονται στο συλλογικό κεφάλαιο για να το αποσυνθέσουν. Στη μία περίπτωση το «ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο» εκμεταλλεύεται τις «υποτελείς οικονομίες» (Wood 2008: 52), ενώ στην άλλη «με το αμερικάνικο κεφάλαιο ως κοινωνική δύναμη στο εσωτερικό κάθε ευρωπαϊκής χώρας, το εγχώριο κεφάλαιο τείνει να «αποδιαρθρωθεί» ως συνεκτική και ανεξάρτητη εθνική αστική τάξη» (Panitch/Gindin 2003).

3.5. *Ο γεωπολιτικός ανταγωνισμός ως κατάλοιπο του προκαπιταλιστικού παρελθόντος. Πρόσφατες απηχήσεις της θέσης του Σουμπέτερ*

Ενδεικτική σε αυτή την κατεύθυνση είναι η ανάλυση του Μπρένερ (Brenner 1976, 1982, 2001). Τώρα (Brenner 1982: 16) κάθε ιστορική περίοδος χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερες *σχέσεις ιδιοκτησίας*, οι οποίες, άπαξ και εγκαθιδρυθούν, οριοθετούν στενά περιθώρια στην εκάστοτε μορφή της οικονομικής εξέλιξης. Τούτο σημαίνει ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας περιορίζουν και διαμορφώνουν τη συμπεριφορά των δρώντων παραγόντων της οικονομίας, οι οποίοι είναι κάθε φορά «δεσμευμένοι» να ακολουθήσουν αυστηρά συγκεκριμένες στρατηγικές για την αναπαραγωγή των κοινωνικών και οικονομικών θέσεων που κατέχουν. Μία από τις βασικές συνεπαγωγές μιας τέτοιας τοποθέτησης είναι ότι επιβάλλει μία ήπια ιστορικιστική²⁹ προβληματική στη διερεύνηση του καπιταλισμού και ιδιαίτερα στη διερεύνηση της πρώιμης φάσης του τελευταίου κατά την περίοδο μετάβασης του από τη φεουδαρχία. Συνεπώς, μία από τις έντονες ιδιαιτερότητες της ανάλυσης του Μπρένερ (Brenner 1982, 1986) αφορά την επαναπροσέγγιση του απολυταρχισμού (absolutism). Σύμφωνα με το επιχείρημά του, οι κοινωνικές σχέσεις ιδιοκτησίας που συνοδεύουν την περίοδο του απολυταρχισμού δεν είναι ακόμα καπιταλιστικές αλλά ούτε πλέον και ειδικά φεουδαρχικές. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το χαρακτήρα του απολυταρχικού κράτους. Με την έννοια αυτή, το τελευταίο βρίσκεται εγκλωβισμένο στη δίνη της *(γεω)πολιτικής συσσώρευσης* (Brenner 1982: 36-41) που χαρακτηρίζει με καθολικό τρόπο τις προκαπιταλιστικές περιόδους (για περισσότερα σχετικά βλ. Lacher 2005, Teschke 2003, Pijl 2006, Wood 2008).

Στις προκαπιταλιστικές περιόδους – σύμφωνα πάντα με τη λογική του Μπρένερ (Brenner όπ. π.) – για μια σειρά από λόγους απουσίαζε το κίνητρο για αύξηση της παραγωγής μέσα από την εισαγωγή τεχνολογίας. Επομένως, η βασική δυνατότητα που είχε η κυρίαρχη τάξη στη διάθεσή της για τη βελτίωση της υλικής της κα-

τάστασης (εκτός από τη συλλογή γαιοπροσόδου από τους χωρικούς) ήταν μέσα από εδαφική επέκταση. Το γεγονός αυτό είχε διάφορες προαπαιτήσεις, όπως π.χ. δαπάνες για στρατιωτικές δυνάμεις και οπλισμό αλλά και αποτελεσματικότερη πολιτική οργάνωση των φεουδαρχικών περιοχών, με σκοπό τη συγκέντρωση πόρων για τη χρηματοδότηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επομένως, σύμφωνα πάντα με το συλλογισμό του Μπρένερ, η *προκαπιταλιστική κοινωνική οργάνωση αναγκαστικά συμπεριλαμβάνει μία δυναμική εδαφικής εξάπλωσης και συγκρότησης κρατών*, εντός της οποίας κυρίαρχη είναι η διαδικασία της *γεωπολιτικής συσσώρευσης* μέσα από κατάκτηση νέων εδαφών. Η διαδικασία αυτή στην ουσία της αποτελεί συσσώρευση μέσα από αναδιανομή πλούτου³⁰ και σε σημαντικό βαθμό προσεγγίζει τη λογική του Σουμπέτερ.

Η παραπάνω συλλογιστική μπορεί να μας οδηγήσει σε δύο γενικά συμπεράσματα, τα οποία έρχονται σε αντίθεση με τη θεωρητική κατεύθυνση του παρόντος βιβλίου, όπως αναλυτικά θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε στο Μέρος II.

Δεν αποτελεί έκπληξη ότι όχι μόνο ο Καλλίνικος, που όπως ήδη διαπιστώσαμε αναφέρεται στην προβληματική του Μπρένερ, αλλά και οι Lacher (2005) και Teschke (2003, 2007), τα έργα των οποίων αποτελούν άμεση προέκταση της λογικής του τελευταίου, βρίσκονται να συμφωνούν ως ένα σημείο με τη νεοβεμπεριανή αντίληψη, θεωρώντας ότι *οι γεωπολιτικοί ανταγωνισμοί των κρατών προϋπάρχουν του καπιταλισμού και δεν συνδέονται σε καμία περίπτωση με την ιδιαίτερη λογική της κοινωνικής οργάνωσης που του αντιστοιχεί*. Η άποψη αυτή οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι «ο καπιταλισμός [...] εμφανίστηκε πολιτικά, με τη μορφή ενός συστήματος εδαφικών κρατών – μία ιστορική κληρονομιά της μεταφεουδαρχικής περιόδου η οποία εξακολουθεί να συνθέτει τον καπιταλισμό μέχρι τη σημερινή ημέρα (καίτοι όχι για περισσότερο)» (Lacher 2005: 34, βλ. επίσης Teschke/Lacher 2007). Στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση, ο Μπρένερ (Brenner 2006: 84) συμπεραίνει:

Μιλώντας αφηρημένα, η διακυβέρνηση του παγκόσμιου κεφαλαίου από ένα μοναδικό κράτος είναι πλήρως κατανοητή και πιθανώς η πιο κατάλληλη από την πλευρά του κεφαλαίου. [...] Το ότι ο καπιταλισμός κυβερνάται από πολλαπλά κράτη είναι το αποτέλεσμα του ιστορικού γεγονότος ότι ήρθε στο προσκήνιο στο πλαίσιο ενός συστήματος πολλαπλών φεουδαρχικών κρατών και, στην πορεία της ανάπτυξής του, μετασχημάτισε τα συστατικά κράτη αυτού του συστήματος σε καπιταλιστικά κράτη χωρίς να καταφέρει να μεταβάλει τον πολυκρατικό χαρακτήρα που προέκυψε.

Κατά την άποψη των συγγραφέων, η απολυταρχία δεν προώθησε την καπιταλιστική αστική τάξη, με αποτέλεσμα το απολυταρχικό κράτος να μην μπορεί να νοηθεί ως νεωτερικό κράτος. Δεν υπήρξε ούτε ο προάγγελος ούτε το μεταβατικό στάδιο προς το νεωτερικό κράτος (Teschke 2003: 189-93). Ο μερκαντιλισμός ήταν μία ορθολογική στρατηγική της απολυταρχικής διακυβέρνησης η οποία απέτυχε να προωθήσει την καπιταλιστική βιομηχανία. Το κοινωνικό σκεπτικό του μερκαντιλισμού βασιζόταν στην επιμονή των μη καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ιδιοκτησίας, οι οποίες επέβαλλαν την εσωτερική και εξωτερική συσσώρευση πλεονάσματος με πολιτικά μέσα, είτε μέσω άμεσου πολιτικού εξαναγκασμού των άμεσων παραγωγών είτε μέσω πολιτικώς συντηρούμενης άνισης ανταλλαγής, δηλαδή μέσω πολιτικής συσσώρευσης (όπ. π.: 210). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Lacher:

Το επιχείρημα που περιγράφηκε παραπάνω δεν συνεπάγεται ότι οι διεθνείς σχέσεις της καπιταλιστικής νεωτερικότητας είναι κατά κάποιον τρόπο σημαδεμένες από την επίμονη λογική της απολυταρχικής γεωπολιτικής. Ομολογούμενως, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και ακόμα και στον 20ό, υπήρχαν απολυταρχικά απομεινάρια που συνέχισαν να ασκούν επίδραση επάνω στην πολιτική, την οικονομία και την κουλτούρα των καπιταλιστικών κοινωνιών [...]. Ωστόσο, εάν η απολυταρχία κληροδότησε στον καπιταλισμό ένα εδαφικό πλαίσιο, εάν τα αποτελέσματα της λογικής της πολιτικής συσσώρευσης που είχε λειτουργήσει

κατά την απολυταρχική περίοδο συνέχισε να διαμορφώνει την καπιταλιστική νεωτερικότητα μεταδίδοντάς της μια διακρατική διάσταση, αυτό δεν σημαίνει ότι το απολυταρχικό διεθνές σύστημα διατηρήθηκε (Lacher 2005: 34).

Η προβληματική του Σουμπέτερ είναι εμφανής στο παραπάνω απόσπασμα. Δεν πρόκειται να μπούμε σε έναν λεπτομερειακό σχολιασμό των προηγούμενων απόψεων, κυρίως διότι κάτι τέτοιο ξεφεύγει από το σκοπό του παρόντος κεφαλαίου. Θα απομονώσουμε τη βασική θέση, σύμφωνα με την οποία *μέχρι πρόσφατα η δυναμική των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών δεν διαθέτει τίποτα το ειδικά καπιταλιστικό: σε σημαντικό βαθμό αποτελεί μετεξέλιξη ενός απολυταρχικού κληροδοτήματος*.³¹ Από την άποψη αυτή, η παραδοσιακή περιοδολόγηση του ιμπεριαλισμού (που ήδη έχουμε επισημάνει) εξακολουθεί να ισχύει, ενώ η απόσταση από τις νεοβεμπεριανές αναλύσεις δεν είναι και τόσο μεγάλη: για σημαντικό τμήμα της ιστορίας του (μέχρι πρόσφατα), ο καπιταλισμός εμφανίζεται να συμβιώνει με έναν γεωπολιτικό ανταγωνισμό ξένο ως προς την ιδιαίτερη ιστορική του φύση.³²

3.6. Θεωρίες του Κοινωνικού Ιμπεριαλισμού. Επιστροφή στα ζητήματα «κύρους» της πολιτικής εξουσίας

Σε ανάλογη θεωρητική κατεύθυνση με το παραπάνω πλαίσιο ερμηνείας κινείται και μια σειρά από αναλύσεις, οι οποίες, ενώ εξακολουθούν να εμμένουν σε μία πλήρη «πολιτικοποίηση» του φαινομένου του ιμπεριαλισμού, αποδίδουν την ίδια στιγμή μεγαλύτερη έμφαση σε *εσωτερικούς* ταξικούς παράγοντες. Από αυτή την άποψη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Μόμτζεν (Mommsen 2007: 41, 1982: 93-9) αναφέρεται σε αυτήν ως κατεύθυνση του *κοινωνικού ιμπεριαλισμού*. Ενδεικτική είναι επίσης και η παλαιότερη τοποθέτηση του Βέλερ (Wehler 1970). Εδώ, ο ιμπεριαλισμός προσεγγίζεται ως ένα πολιτικό «μέσο» που αποβλέπει στο να διατηρηθούν στην εξουσία οι παραδοσιακές ηγετικές ελίτ σε μία αλμα-

τωδώς μεταβαλλόμενη κοινωνία.³³ Επικαλούμενη μία «ενδογενή» θεωρία του ιμπεριαλισμού (Mommsen 1982: 99), η επιχειρηματολογία του Βέλερ απηχεί ορισμένες από τις (ενδιαφέρουσες) ιδέες που διατυπώθηκαν νωρίτερα από τον Βέμπερ.

Ο Μόμτζεν διαφωνεί μερικώς με την παραπάνω αντίληψη, θεωρώντας ότι ο ιμπεριαλισμός δεν μπορεί να είναι μόνο το υλικό υπόστρωμα διεργασιών πολιτικής χειραγώγησης από μέρους των κυρίαρχων ελίτ. Είναι, κατά την άποψή του, εξαιρετικά μονόπλευρη μία προσέγγιση που θέλει τον ιμπεριαλισμό ως *όργανο* στα χέρια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, δεδομένου ότι τα ιμπεριαλιστικά πάθη είχαν εισχωρήσει πολύ βαθιά στις πλατιές μάζες του πληθυσμού (Mommsen 2007: 42). Αντίθετα, θεωρεί ότι μεγαλύτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στη σύνδεση του ιμπεριαλισμού με τις ανερχόμενες μεσαίες τάξεις, αλλά οπωσδήποτε και με την ανερχόμενη ανώτερη αστική τάξη: «Οι ομάδες αυτές χρησιμοποιούν τον ιμπεριαλισμό τόσο ως όχημα ιδεολογικής χειραφέτησης απέναντι στις παραδοσιακές ηγετικές τάξεις, κυρίως δε απέναντι στην αριστοκρατία, όσο και ως αμυντική στρατηγική απέναντι στις ανερχόμενες κατώτερες κοινωνικές τάξεις, δηλαδή στην σοσιαλιστικά οργανωμένη εργατική τάξη» (όπ. π.: 41). Αυτός, μάλλον, ήταν και ο σημαντικότερος «λόγος για τον οποίο ο ιμπεριαλισμός ανέκαθεν εμφανιζόταν στενά συνυφασμένος με την εθνικιστική ιδεολογία» (όπ. π.: 42). Με την έννοια αυτή, ο εθνικισμός, που αργά ή γρήγορα μεταλλάσσεται σε ιμπεριαλισμό, λειτουργούσε σαν επιθετική ιδεολογία απέναντι στις αναχρονιστικές ηγετικές τάξεις, ενώ αποτελούσε και μέσο για την κινητοποίηση υπέρ των συμφερόντων των ανερχόμενων αστικών μερίδων των παθητικών κατώτερων κοινωνικών τάξεων (όπ. π.).

Σύμφωνα πάντα με την αντίληψη του Μόμτζεν, οι οικονομικοί παράγοντες δεν χάνουν τη σημασία τους, ωστόσο *ανάγονται στο επίπεδο της πολιτικής*. Στο πλαίσιο της ίδιας αντίληψης, ο ιμπεριαλισμός εξυπηρετεί το μακροχρόνιο «οικονομικό» συμφέρον των ηγετικών τάξεων το οποίο και εξαντλείται στη διατήρηση της υφιστάμενης κοινωνικής ιεραρχίας. Οι ιμπεριαλιστικές συγκρού-

σεις μόνο ως δευτερεύουσα και μη καθοριστική όψη τους έχουν την εξυπηρέτηση εξατομικευμένων οικονομικών συμφερόντων, δηλαδή συμφερόντων που συνδέονται με μειοψηφικές ομάδες καπιταλιστών ή καιροσκόπων (Mommsen, όπ. π.).

Σε αντίστοιχη κατεύθυνση με τις παραπάνω απόψεις κινείται και η ιδιαίτερα σημαντική παρέμβαση του Γουίλομπυ (Willoughby 1986). Ο τελευταίος, ύστερα από μια εκτενή και εμπεριστατωμένη ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας, καταδεικνύει τις βασικές αδυναμίες τόσο των μεταπολεμικών όσο και των προπολεμικών κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό. Από τη μία, κατανοεί τον οικονομίστικο χαρακτήρα των δεύτερων και κατά συνέπεια το τρωτό τους σημείο, να μη συνιστούν τίποτα περισσότερο από «ριζοσπαστική θεωρία της κεφαλαιακής επέκτασης» (όπ. π.: 8). Από την άλλη, ασκεί πολύ εύστοχη κριτική στις απόψεις σχετικά με τον υποτιθέμενο παρασιτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού (απόψεις μάλλον εξίσου αναγωγιστικές) των μεταγενέστερων μαρξιστικών προσεγγίσεων, θεωρώντας ότι «δεν είναι αλήθεια ότι ο παγκόσμιος καπιταλισμός πρέπει να εξαναγκάσει τον Τρίτο Κόσμο σε μια θέση μόνιμης οικονομικής οπισθοδρόμησης. Στο επίπεδο της αφηρημένης θεωρίας της κεφαλαιακής επέκτασης και εκμετάλλευσης, δεν είναι δυνατό να υποστηρίξουμε την αναπόφευκτη αναγκαιότητα της διαίρεσης σε Βορρά - Νότο» (όπ. π.: 54).

Σύμφωνα πάντα με τον Γουίλομπυ, εάν υπάρχει κάτι το οποίο θα έπρεπε να κρατήσουμε από τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, αυτό είναι η διερεύνηση «των τρόπων με τους οποίους η εξέλιξη της διεθνούς οικονομίας επηρεάζει την οικονομική και πολιτική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στο προηγμένο καπιταλιστικό κέντρο» (όπ. π.: 18). Κατά συνέπεια, κατοχυρώνει σαν κεντρικό στοιχείο στην ανάλυσή του την «απόπειρα να συνδέσει την καπιταλιστική εξέλιξη με τις πολιτικές και κοινωνικές δομές», παρέχοντας «το έδαφος συνάντησης για τις μαρξιστικές και τις μη μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού» (όπ. π.). Και από αυτή την άποψη το ενδιαφέρον του στρέφεται παράλληλα προς τους Βέμπλεν, Βέμπερ αλλά και Σουμπέτερ, αναζητώντας ένα

κοινωνικό κυρίως πλαίσιο για την ερμηνεία του ιμπεριαλισμού. Από την άποψη αυτή, η θεωρητική του στρατηγική τέμνεται σε σημαντικό βαθμό με την αντίστοιχη του Μόμζεν.

Στην επιχειρηματολογία αυτή, ο διεθνής εξαναγκασμός και η σύγκρουση δεν αποτελούν τα «βέλτιστα» λειτουργικά μέσα για την αναπαραγωγή του παγκόσμιου καπιταλισμού. «Δεν είναι ούτε καν αναγκαίο να υποθέσουμε ότι το θεμελιώδες αποτέλεσμα της ιμπεριαλιστικής συμπεριφοράς είναι ορθολογικό από την προοπτική του κεφαλαίου» (όπ. π.: 57). «Η κατανόηση του γιατί ο καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός δεν είναι *οικονομικά* αναπόφευκτος αποτελεί κλειδί για να καθορίσουμε γιατί ο ιμπεριαλιστικός εξαναγκασμός και η σύγκρουση είναι αναπόφευκτα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας» (όπ. π.: 45). Για τον Γουίλομπυ αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση των *κοινωνικών αιτιών* που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ιμπεριαλιστικής πολιτικής και ιδεολογίας στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών εθνών-κρατών (Willoughby, όπ. π.: 59).

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάλυσή του καθοδηγείται από την άποψη ότι η διαδικασία του ιμπεριαλισμού αποτελεί κατά βάση *μέσο πολιτικής και ιδεολογικής ενσωμάτωσης* (με δυνατότητα αποτυχίας) του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων κρατών στις υπάρχουσες δομές εξουσίας:

Τα πραγματικά οφέλη που οι ατομικές επιχειρήσεις και ιδρύματα λαμβάνουν από την επέκταση του κεφαλαίου μεταφέρονται πολιτικά και πολιτισμικά σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Οι κρατικοί παράγοντες, συχνά αξιοποιώντας μια ρατσιστική και σεξιστική ρητορική, είναι σε θέση να παρακινήσουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού να παρέχουν υποστήριξη στις πολιτικές της καταπίεσης. [...] Η επέκταση του κεφαλαίου, επιτρέποντας την ενσωμάτωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού σε μητροπολιτικά οργανωμένες ξένες δραστηριότητες, καθιστά μεγάλους τομείς του πληθυσμού ευάλωτους σε αυτή την πολιτική (Willoughby 1986: 62).

Το ενδιαφέρον στοιχείο της προσέγγισης αυτής (τόσο του Μόμ-ζεν όσο και του Γουίλομπυ) είναι ότι δίνει έμφαση στις εσωτερικές κοινωνικές διαδικασίες για την ερμηνεία του ιμπεριαλισμού. Έτσι, διαχωρίζεται με έναν διπλό τρόπο τόσο από τις κλασικές όσο και από τις μεταπολεμικές προσεγγίσεις του ιμπεριαλισμού. Η εσωτερική δυναμική των κοινωνικών σχηματισμών αποκτά προτεραιότητα απέναντι στις όποιες επιδράσεις προέρχονται από το διεθνές περιβάλλον. Ταυτόχρονα, ο ιμπεριαλισμός φαίνεται να αποτελεί «ιδιότητα» όλων ανεξαιρέτως των κρατών και όχι μία δομή του παγκόσμιου συστήματος που επιβάλλει μια πολιτική γεωγραφία ανάμεσα στα ισχυρά κράτη της μητρόπολης και τα εξαρτημένα κράτη της περιφέρειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα πορίσματα αυτά (για εναλλακτικές συνοψίσεις βλ. Willoughby 1986, Freeman/Kagarlitsky 2004) τέθηκαν, βέβαια, ως ένα βαθμό σε αμφισβήτηση στο πλαίσιο της συζήτησης που αναπτύχθηκε μεταξύ των κλασικών θεωρητικών του ιμπεριαλισμού. Σαν παραδείγματα (που ήδη παρουσιάσαμε στο Κεφάλαιο 1) μπορούν να αναφερθούν: η θεωρία του Λένιν για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα ως κριτική στη θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού (με αφορμή την παρέμβασή του για το εθνικό ζήτημα και τη σοσιαλιστική επανάσταση), η κριτική του Μπουχάριν στις θεωρίες της υποκατανάλωσης και της «περίσσειας κεφαλαίου» (στο πλαίσιο της πολεμικής του προς τη Ρόζα Λουξεμπουργκ) και, τέλος, οι κριτικές παρατηρήσεις του Λένιν στη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού (στο πλαίσιο της διαμάχης του με τον Μπουχάριν).

2. «Ο ιμπεριαλισμός φανερώνει μια εθνικιστική ιδεολογία που αφιερώνεται στην επέκταση της κυριαρχίας ενός συγκεκριμένου εθνικού κράτους και επίσης μια πολιτική που καθορίζεται από τον ασταμάτητο ανταγωνισμό ανάμεσα στις δυνάμεις που αποτελούν το διεθνές σύστημα των κρατών» (Momm- sen 1982: 4).

3. Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Mommsen (1982: 3-8).

4. «Κάθε επιτυχής ιμπεριαλιστική πολιτική καταναγκασμού προς τα έξω ενδυναμώνει, κατά κανόνα τουλάχιστον, το κύρος “στο εσωτερικό” και, ως εκ τούτου, τη θέση δύναμης και την επιρροή εκείνων των τάξεων, των νομοκατεστημένων τάξεων και των κομμάτων υπό την ηγεσία των οποίων πραγματοποιήθηκε η επιτυχία» (Weber 2007: 131-32, οι υπογρ. δικές μας). Από αυτή την άποψη, ο Βέμπερ μπορεί να θεωρηθεί και ως προκάτοχος των όσων μεταγενέστερων απόψεων οριοθετούν τον ιμπεριαλισμό ως κατεξοχήν πολιτικό φαινόμενο, συνδέοντάς τον μάλιστα με τους όρους της εσωτερικής ταξικής ηγεμονίας. Σε μια ακραία προέκταση αυτής της αντίληψης ο ιμπεριαλισμός μπορεί να ειπωθεί και ως *στρατηγική διαχείρισης* της ταξικής κυριαρχίας.

5. Για τη σχέση ανάμεσα στον Σουμπέτερ και τον Κάουτσκι βλ. Kautsky (1961).

6. Ο αυθεντικός τίτλος του έργου είναι: *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert* (Το Πρόγραμμα της Ερφούρτης ερμηνευμένο ως προς τα βασικά του σημεία).

7. Για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Howard/King (1989).

8. Για περισσότερα στο θέμα αυτό βλ. Kautsky (1961), Howard/King (1989: 92-94, 2000).

9. Η συνολική λογική του Κάουτσκι στα 1914 αποδίδεται καθαρά στο ακόλουθο απόσπασμα: «Δεν υπάρχει καμία οικονομική αναγκαιότητα για τη συνέχιση του αγώνα των εξοπλισμών μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο, ακόμα και από την πλευρά της ίδιας της καπιταλιστικής τάξης, αν εξαιρέσουμε κυρίως ορισμένα εξοπλιστικά συμφέροντα. Αντίθετα, η καπιταλιστική οικονομία απειλείται σοβαρά ακριβώς από τις αντιφάσεις μεταξύ των κρατών. Κάθε καπιταλιστής που βλέπει μακριά πρέπει σήμερα να απαιτήσει από τους συναδέλφους του: καπιταλιστές όλων των χωρών, ενωθείτε! [...] Κατά συνέπεια, από μία αμιγώς οικονομική οπτική δεν είναι αδύνατο ο καπιταλισμός να μπορέσει να περάσει σε μία άλλη φάση, μεταφράζοντας τη καρτελοποίηση σε εξωτερική πολιτική: τη φάση του υπεριμπεριαλισμού, στην οποία εμείς πρέπει να αντισταθούμε τόσο δραστήρια όσο αντισταθήκαμε και απέναντι στον ιμπεριαλισμό, αλλά της οποίας οι κίνδυνοι βρίσκονται σε άλλη κατεύθυνση, όχι στην αγώνα των εξοπλισμών και την απειλή κατά της παγκόσμιας ειρήνης» (Kautsky 1914).

10. Για μια περιγραφή παρόμοιων συμφερόντων βλ. Kautsky (1961), Howard/Kind (2000).

11. Mommsen (1982: 21-2), για περισσότερα βλ. Schumpeter (1951: 79-89), Michaelides/Milios (2004).

12. Ασκώντας κριτική το 1960 στην επιχειρηματολογία του Λένιν παρατηρεί: «Εδώ χρειάζεται να σημειώσουμε μόνο ότι, ενώ η αποικιοκρατία είναι ουσιαστικά νεκρή, ο καπιταλισμός στο δυτικό ημισφαίριο, τη δυτική Ευρώπη και την Ιαπωνία απολαμβάνει μια ασυνήθιστη ανάπτυξη. Είναι απολύτως φανερό

ότι όποια και αν είναι τα οικονομικά προβλήματα των καπιταλιστικών κοινωνιών, δεν εξαρτώνται από τον ιμπεριαλισμό. [...] Η εγχώρια ζήτηση δεν είναι τόσο ανεπαρκής ώστε να είναι υποχρεωτικό να στραφεί η προσοχή προς τα έξω: είναι τόσο ισχυρή ώστε να επιτρέπει στις κυβερνήσεις να κινητοποιούν αρκετούς πόρους για εξωτερικά ζητήματα» (Rostow 1960: 156).

13. Με τα λόγια του ίδιου του Σουμπέτερ: «Η κοινωνική πυραμίδα της εποχής έχει διαμορφωθεί όχι από το περιεχόμενο και τους νόμους του καπιταλισμού μόνο, αλλά από δύο διαφορετικά περιεχόμενα και από τους νόμους δύο διαφορετικών εποχών. [...] Η αριστοκρατία εισήλθε στη νεωτερική περίοδο όπως είχε συγκροτηθεί από το δεσποτικό κράτος – το ίδιο κράτος που είχε επίσης διαπλάσει και την αστική τάξη. [...] Η αστική τάξη δεν εκτόπισε απλά τον ηγεμόνα, ούτε τον κατέστησε ηγέτη της, όπως έκανε η αριστοκρατία. Απόσπασε εν μέρει ένα μέρος της εξουσίας του και εν μέρει υποτάχθηκε σε αυτόν» (Schumpeter 1951: 66, 92-3).

14. Το εν λόγω «δίλημμα» μπορεί να αποκτήσει διαφορετικές μορφές. Το βασικό επιχείρημα είναι δανεισμένο από το έργο του Πουλαντζά (1982: 182 κ.ε.) και θα προσαρμοστεί κατάλληλα στις ανάγκες του παρόντος κειμένου.

15. Οργανώνει, συνεπώς, το επιχείρημά του σε εντελώς διαφορετική βάση από τη μαρξιστική σύλληψη του σύνθετα δομημένου κοινωνικού όλου, όπου οι σχέσεις ανάμεσα στα κοινωνικά επίπεδα ούτε ανεξάρτητες είναι αλλά ούτε και ισοτιμες. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε αναλυτικά στα Κεφάλαιο 5, 7 και 10.

16. Κατά την άποψή μας κάτι τέτοιο δεν είναι λάθος, αλλά αποτυπώνει το ισχυρό σημείο της ανάλυσης του Μαρξ. Εκείνο που επιχειρεί ο τελευταίος να μας πει στις αντίστοιχες σελίδες του *Κεφαλαίου* είναι ότι *τα φαινόμενα που αποδίδουν την πρωταρχική συσσώρευση – η ωμή βία και η υφαρπαγή – δεν εξαντλούν την ουσία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης*, η οποία είναι μια διαδικασία όπου η υπεραξία παράγεται ως «φυσική» οικονομική σχέση, υποστηριζόμενη από την ιδεολογική συναίνεση των εκμεταλλεόμενων. Η έμφαση της έρευνας στο *Κεφάλαιο* αντιστοιχεί στον «ιδεατό μέσο όρο» του καπιταλισμού, δηλαδή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως θεωρητικό αντικείμενο που αποδίδει τον «πυρήνα», τα εγγενή δομικά στοιχεία, του καπιταλισμού. Η ουσία της εκμετάλλευσης είναι η παραγωγή της υπεραξίας, ανεξάρτητα από την εισοδηματική διανομή, με δεδομένο ότι η τελευταία εξαρτάται από τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.

17. «Οι φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής συνεπώς θέτουν σε εφαρμογή μια δυναμική εδαφικής επέκτασης και συγκρότησης κρατών. Έτσι, η εμφάνιση του διακρατικού συστήματος κατά την ύστερη μεσαιωνική και πρώτη νεωτερική Ευρώπη δεν ήταν απλά μια συνέπεια των αστάθμητων προσαγών της στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας, όπως θα το έθετε ο Mann, αλλά αναπτύ-

χθηκε από εκείνο που ο Brenner αποκαλεί “κάνονες αναπαραγωγής” που αντιστοιχούν στις φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας – δηλαδή, οι στρατηγικές που οι τάξεις των οικονομικών παραγόντων πρέπει, μέσα σε ένα δεδομένο σύστημα σχέσεων ιδιοκτησίας, να ακολουθήσουν ώστε να κερδίσουν την πρόσβαση στα μέσα επιβίωσης» (Callinicos 2007: 541).

18. «Οι καπιταλιστές χρειάζονται την υποστήριξη του κράτους για αναρίθμητους λόγους, ενώ η σχετική εξουσία κάθε κράτους είναι εξαρτημένη από τους πόρους που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Callinicos 2007: 545).

19. Σε μια σειρά από παραδείγματα φαίνεται ότι η ανάλυση του Καλλίνικος θεμελιώνεται επάνω σε αυτήν ακριβώς την οπτική: «Οι οικονομικοί ανταγωνισμοί ανάμεσα στις πολυεθνικές επιχειρήσεις των οποίων οι επενδύσεις και οι αγορές βρίσκονται συγκεντρωμένες σε ένα από τα τρία σημεία της τριάδας του G7 – Βόρεια Αμερική, Δυτική Ευρώπη και Ιαπωνία – και βασίζονται στην κρατική υποστήριξη για τον ανταγωνιστικό τους αγώνα παραμένουν ένα δομικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας» (Callinicos 2005).

20. Επομένως, ο Καλλίνικος (Callinicos 2007: 539) έχει τελικά δίκιο στην παρατήρησή του, όταν παραδέχεται ότι η πραγματική κριτική στην άποψή του «δεν είναι ότι είναι οικονομικά αναγωγιστική, αλλά μάλλον το αντίθετο». Αντίθετα, βέβαια, με ό,τι ο ίδιος πιστεύει, η προηγούμενη διαπίστωση είναι σωστή, διότι σε τελευταία ανάλυση αδυνατεί να συλλάβει τους ειδικούς μετασχηματισμούς που συνοδεύουν όλα τα επίπεδα του ΚΤΠ ήδη από τη στιγμή της συγκρότησής του (για περισσότερα βλέπε στα Μέρη II και III του βιβλίου).

21. Ανάλογη επιχειρηματολογία αναπτύσσει επίσης και ο McNally (2006).

22. Όπως θα σημειώσουμε αναλυτικά στο Μέρος II του βιβλίου, μια τέτοια αντίληψη έρχεται σε ρήξη με τη μαρξική έννοια του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, η οποία συνδέεται και με μία συγκεκριμένη έννοια κράτους.

23. Για μια αντίστοιχη επιχειρηματολογία βλ. Χτούρης (2004: 35-44).

24. Ας δώσουμε κάποια παραδείγματα. Η ίδια επιχειρηματολογία μπορεί να αναζητηθεί στις παρεμβάσεις των Carchedi (2001), Freeman και Kagarlitsky (2004). Οι τελευταίοι σημειώνουν ότι: «τα πλούσια έθνη εξουσιάζουν τα φτωχά» και ότι «γι’ αυτό ακριβώς είναι πλούσια. Η εθνική κυριαρχία των πλούσιων και η εθνική κυριαρχία των φτωχών συνεπώς δεν ταυτίζονται. Η πρώτη είναι *άνευ όρων και απόλυτη* και η δεύτερη είναι *κάτω από όρους και σχετική*» (όπ. π.: 25). Ο Χάρβεϋ (Harvey 2003: 181) διατυπώνει ακριβώς την ίδια προβληματική: «Η ηγεμονική κρατική εξουσία αναπτύσσεται τυπικά, έτσι ώστε να εξασφαλίζει και να προάγει εκείνες τις εξωτερικές και διεθνείς θεσμικές διευθετήσεις μέσω των οποίων οι συμμετρίες στις σχέσεις ανταλλαγής μπορούν να λειτουργήσουν προς όφελος της ηγεμονικής δύναμης. Στην πραγματικότητα,

με αυτά τα μέσα αποσπά φόρο υποτέλειας από τον υπόλοιπο κόσμο. Το ελεύθερο εμπόριο και οι ανοικτές κεφαλαιαγορές έχουν γίνει πρωτεύοντα μέσα από τα οποία επωφελούνται οι μονοπωλιακές δυνάμεις που έχουν τη βάση τους στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, οι οποίες κυριαρχούν ήδη στο εμπόριο, στην παραγωγή, στις υπηρεσίες και στο χρηματοπιστωτικό σύστημα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού κόσμου». Το ίδιο θεωρητικό σχήμα αλλά με έμφαση στις χρηματοπιστωτικές ροές κεφαλαίου υποστηρίζεται από τον Callari (2008) στο πλαίσιο ενός νέου ιμπεριαλισμού της πίστης.

25. Για μία χρήσιμη διευκρίνιση των αποχρώσεων της σύγχρονης βιβλιογραφίας βλ. Kiely (2006), Brenner (2006), Freeman/Kagarlitsky (2004).

26. Ενδεικτικά βλ. Harvey (2003), Callinicos (1994, 2007), Rees (2006), Petras/Veltmeyer (2000), Freeman/Kagarlitsky (2004), Carchedi (2001), Gowan (2003).

27. Panitch/Gindin (2003), Kiely (2005, 2006), Albo (2003), Wood (2008), McNally (2006).

28. Όπως χαρακτηριστικά επισημάνθηκε από τους Panitch και Gindin (2003): «Η τεράστια επέκταση των άμεσων ξένων επενδύσεων σε διεθνές επίπεδο [...] δεν σήμαινε ότι το κεφάλαιο ξεφεύγει από το κράτος, αλλά αντίθετα ότι επεκτείνει την εξάρτησή του σε πολλά κράτη. Την ίδια στιγμή, το κεφάλαιο σαν μια δραστική κοινωνική δύναμη εντός κάθε δεδομένου κράτους τείνει να συμπεριλάβει τόσο το ξένο κεφάλαιο όσο και το εγχώριο κεφάλαιο με διεθνείς δεσμούς και φιλοδοξίες. Η αλληλοδιείσδυση τους κατέστησε την έννοια των διακριτών εθνικών αστικών τάξεων – χωρίς να αναφερθούμε σε ανταγωνισμούς ανάμεσά τους με ανάλογο νόημα με εκείνο που οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – ολοένα και πιο αναχρονιστική».

29. Κάθε ιστορική «εποχή» διατηρεί την ιδιαίτερή της «ουσία» σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες σχέσεις ιδιοκτησίας. Οι τελευταίες αποτελούν τον *αιτιακό πυρήνα* από τον οποίο απορρέουν όλες οι πολιτικές και ιδεολογικές μορφές της κοινωνικής οργάνωσης. Με αυτή την έννοια, η ιστορία συγκροτείται ως διαδοχή των διαφορετικών «ουσιών» και των ιδιαίτερών τους εξωτερικών εκφράσεων.

30. «Η επιτυχημένη “πολιτική συσσώρευση” συνεπώς απαιτούσε ότι η αυξημένη στρατιωτική δύναμη και δικαιοδοτική εξουσία απέδιδαν έσοδα τα οποία κάλυπταν τα δικά τους αυξημένα έξοδα και ότι αυτά τα κόστη έτειναν να μεγαλώνουν με το χρόνο. [...] Η οικονομική επιτυχία των μεμονωμένων αρχόντων, ή ομάδων από αυτούς, έτεινε να εξαρτάται από τη φεουδαρχική κρατική συγκρότηση, και η μακροχρόνια τάση, συνολικά, εμφανίζεται να είναι προς την κατεύθυνση μεγαλύτερης πολιτικής συγκέντρωσης για “πολιτική συσσώρευση”» (Brenner 1982: 38-9). Στην πραγματικότητα, εκείνο που βρίσκουν ενδιαφέρον οι οπαδοί του Μπρένερ είναι ότι μέσα από το μηχανισμό της «γε-

ωπολιτικής συσσώρευσης» προβάλλεται μια διαδικασία συγκρότησης κρατών πριν την εγκαθίδρυση του καπιταλισμού (Teschke/Lacher 2007).

31. «Όμως εάν οι χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, κάτω από διαφορετικές μορφές απολυταρχίας ή διαφορετικές μη καπιταλιστικές μορφές πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, δεν ήταν καπιταλιστικές, *πρωτοεισήγαγαν εντούτοις μία μορφή κράτους η οποία συνεχίζει να επηρεάζει την οργάνωση του πολιτικού χώρου ακόμα και σήμερα*» (Teschke/Lacher 2007: 573, η έμφαση δική μας).

32. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Mann (1988: 139): «Ένα σημείο θα πρέπει να γίνει καθαρό – δεν υπάρχει τίποτα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που από μόνο του να “απαιτεί” ένα πολυκρατικό σύστημα. Τα δύο είναι τυχαία. Πράγματι, οι απαιτήσεις του καπιταλισμού για πολιτική ρύθμιση και στρατιωτική απαλλοτρίωση [...] θα μπορούσαν να είχαν ικανοποιηθεί πιο αποτελεσματικά από ένα μοναδικό, οικουμενικό κράτος, πρώτα στο εύρος της Ευρώπης και στη συνέχεια παγκόσμιο σε εμβέλεια» (για παρόμοια συμπεράσματα βλ. Skocpol 1979).

33. Το επιχείρημα αυτό δεν είναι καθόλου δυσεύρετο στη σχετική βιβλιογραφία. Π.χ. αναπαράγεται και από τον Cox (1987: 157-158). Με το συγγραφέα αυτόν θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Μέρος II

Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Μαρξ
αντιμέτωπη με τις συζητήσεις για τον ιμπεριαλισμό

4. Το κράτος ως «όχημα» τόσο για την καπιταλιστική επέκταση όσο και για την αποαποικιοποίηση. Ιστορικά επεισόδια και θεωρητικά ερωτήματα

4.1. Εισαγωγή

Όπως αναπτύξαμε αναλυτικά στο Μέρος I του βιβλίου, οι μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού αποτελούν μία συγκεκριμένη ερμηνεία της ανάλυσης του Μαρξ, δηλαδή ένα συγκεκριμένο υπόδειγμα μαρξισμού σε σχέση με τα θεμελιώδη αντικείμενα μελέτης του τελευταίου: τον καπιταλισμό, τα στάδια της ιστορικής του εξέλιξης, τη διεθνοποίησή του, την επέκτασή του, τις κρίσεις του.

Η θεωρητική συζήτηση γύρω από τις βασικές θέσεις που διατυπώθηκαν στο πλαίσιο των προσεγγίσεων αυτών ανέδειξε ορισμένες αντιφάσεις, επισημαίνοντας μία κρίσιμη θεωρητική αδυναμία: *την απουσία μιας συνεκτικής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) και κατ' επέκταση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και του καπιταλιστικού κράτους.*

Σαν αποτέλεσμα, οι θεωρητικοί της παραπάνω παράδοσης (και όσοι ρητά ή άρρητα αναφέρονται σε αυτήν) συχνά αδυνατούν να προσφέρουν μια συνεκτική ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων. Γιατί ορισμένες πρώην αποικίες, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία, κατόρθωσαν να συμπεριληφθούν στους «μητροπολιτικούς» καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς (σύμφωνα πάντα με την αντίληψη των θεωριών κέντρου - περιφέρειας), την ίδια στιγμή που άλλες συνέχισαν να θεωρούνται αδρανή «εξαρτήματα» των κεντρικών σχηματισμών;

Υπάρχει θεωρία του καπιταλιστικού κράτους που να δικαιώνει την αντίληψη ότι η κατάρρευση της αποικιοκρατίας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι τόσο ασήμαντη για την περιοδολόγηση των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων (ή του «παγκόσμιου καπιταλισμού»), ώστε το περιβόητο «νεότερο στάδιο» του καπιταλισμού, που υποτίθεται ότι ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα, να εξακολουθεί να χαρακτηρίζει και τη σημερινή οργάνωση του καπιταλισμού; Ή για να θέσουμε το ίδιο ερώτημα κάπως διαφορετικά: Σε ποια θεωρητική βάση, πέρα από εκείνη του «μονοπωλιακού καπιταλισμού», μπορεί η περίοδος της εδαφικής επέκτασης και της αποικιοκρατίας που προηγήθηκε της λεγόμενης «ιμπεριαλιστικής» φάσης να θεωρηθεί διακριτή περίοδος ως προς τη μεταγενέστερη αποικιακή εποχή (δηλαδή την περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο); Στη βάση της μαρξικής θεωρίας του ΚΤΠ οφείλουμε να ξανασκεφτούμε την εν λόγω περίοδο. Γιατί να έχει η «δεύτερη» περίοδος της αποικιοκρατίας (τέλη 19ου - μέσα 20ού αιώνα) περισσότερες ομοιότητες με τη σημερινή μεταπολεμική περίοδο των 200 περίπου αυτοτελών κρατών από ό,τι είχε με την περίοδο της πρώιμης αποικιοκρατίας (μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα); Και, τέλος, υπάρχει μια τάση για επέκταση που είναι εγγενής σε κάθε καπιταλιστική κυριαρχία, δηλαδή και στα λιγότερο αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη (ας πάρουμε για παράδειγμα τον πόλεμο Ιράν - Ιράκ κατά τη δεκαετία του 1980); Ή μήπως πρέπει όλοι οι εθνικοί και εσωτερικοί ανταγωνισμοί – π.χ. στην πρώην Σοβιετική Ένωση, στην πρώην Γιουγκοσλαβία, στην Κύπρο – να γίνουν κατανοητοί μόνο ως αποτελέσματα «έξωθεν ιμπεριαλιστικών παρεμβάσεων» από της καπιταλιστικές «υπερδυνάμεις»;

Σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο του δεύτερου μέρους θα επιχειρήσουμε μία πρώτη απάντηση στα προηγούμενα ερωτήματα που θα προετοιμάσει το έδαφος για την επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει στα παρακάτω κεφάλαια. Ξεκινώντας από ορισμένα προκαταρκτικά επιχειρήματα τα οποία τα συναντάμε τόσο στην μαρξική *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (δηλαδή στο *Κε-*

φάλαιο και τα υπόλοιπα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ μετά το 1857) όσο και σε άλλες επιλεγμένες ιστορικές πηγές, θα επισημάσουμε τις αδυναμίες των παραδοσιακών προσεγγίσεων του ιμπεριαλισμού, οι οποίες στέκονται εμπόδιο στην κατανόηση των σύγχρονων καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και πολιτικής κυριαρχίας.

4.2. Καπιταλισμός

Το κεφάλαιο αποτελεί μια ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική σχέση η οποία εμφανίζεται με τη μορφή του «χρήματος ως αυτοσκοπού» ή του «χρήματος που τίκτει χρήμα» (Μαρξ 1978α: 168), σύμφωνα με τη φόρμουλα $X-E-X'$ (όπου το X συμβολίζει το χρήμα και το E το εμπόρευμα). Όπως έχει πολλές φορές υποστηρίξει ο Μαρξ, η παραπάνω μορφή κυκλοφορίας αποτελεί τη μορφή εμφάνισης των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβάνοντας και την ίδια την παραγωγική διαδικασία, η οποία τώρα μορφοποιείται σε *παραγωγή για την ανταλλαγή* ή *παραγωγή για το κέρδος*. Μία ιστορικά συγκεκριμένη μορφή εκμετάλλευσης αναδύεται: η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο. Το χρήμα γίνεται η γενική μορφή εμφάνισης της αξίας και επομένως του κεφαλαίου (για περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. στα επόμενα κεφάλαια).

Στο πλαίσιο των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, η κίνηση του χρήματος ως κεφαλαίου «δένει» τη διαδικασία παραγωγής στη διαδικασία της κυκλοφορίας: Η παραγωγή των εμπορευμάτων γίνεται μια φάση ή στιγμή (*καθοριστική*, βέβαια, για τη συνολικότερη αξιοποίηση του κεφαλαίου) της κυκλοφορίας του συνολικού κεφαλαίου:

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως κάτοχος χρήματος (X) προκειμένου να αγοράσει εμπορεύματα (E) τα οποία περιλαμβάνουν μέσα παραγωγής ($ΜΠ$) και εργατική δύναμη ($ΕΔ$). Κατά τη

διαδικασία παραγωγής (Π) τα εμπορεύματα αυτά χρησιμοποιούνται παραγωγικά για την παραγωγή ενός άλλου τελικού προϊόντος (Ε'), η αξία του οποίου υπερβαίνει την αρχική αξία του Ε. Στη συνέχεια, πουλάει το τελικό αυτό προϊόν, για να αποκτήσει μια ποσότητα χρήματος (Χ') μεγαλύτερη από την αρχική (Χ). Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ:

Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως, η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο, αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας πότε τη μορφή του χρήματος και πότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το ίδιο το μέγεθος της και αξιοποιείται, απωθώντας τον εαυτό της σαν υπεραξία από τον ίδιο τον εαυτό της σαν αρχική αξία. [...] Η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό, γιατί η αξιοποίηση της αξίας υπάρχει μόνο μέσα στα πλαίσια αυτής της κίνησης που διαρκώς ανανεώνεται. Γι' αυτό, η κίνηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη. [...] Σαν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ο κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης. [...] Μόνο εφόσον το μοναδικό κίνητρο των επιχειρήσεών του είναι η αυξανόμενη ιδιοποίηση του αφηρημένου πλούτου, λειτουργεί σαν κεφαλαιοκράτης ή σαν κεφάλαιο προσωποποιημένο, με θέληση και συνείδηση (Μαρξ 1978α: 167, 165, η έμφαση δική μας).

4.3. Πρώιμες μορφές καπιταλισμού και η πρωταρχική συσσώρευση

Για να αποκτήσει η εργατική δύναμη τη μορφή του εμπορεύματος, πρέπει πρώτα να υποστεί μια μακρά ιστορική διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού από την οποία θα προκύψει ο ελεύθερος εργάτης. Ο σχηματισμός του κεφαλαίου – η σχέση της μισθωτής εργασίας – αποτελεί έτσι μία ιστορικά ειδική μορφή ταξικής εξουσίας η οποία δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις θεσμικές, νομικές

και ιδεολογικές δομές του «ελεύθερου ατόμου» και τις ισότητες. Όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, ο Μαρξ περιγράφει τις εσωτερικές αλληλεξαρτήσεις οι οποίες καθορίζουν την εν λόγω ιστορική κοινωνική τάξη πραγμάτων που συνιστά τον καπιταλιστικό τόπο παραγωγής (ΚΤΠ). Ο τελευταίος (και όχι η οικονομία εν γένει) αναδεικνύεται ως το κεντρικό αντικείμενο της μαρξικής θεωρίας:

Ένα πράγμα ωστόσο είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μία μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις. [...] Αν ερευνούσαμε παραπέρα για να βρούμε κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητα τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού (Μαρξ 1978α: 182).

Οι καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις σταθεροποιήθηκαν για πρώτη φορά στη μορφή του εμπορικού κεφαλαίου στις ιταλικές πόλεις-κράτη, ξεκινώντας από το Αμάλφι (Amalfi) ήδη από τον 9ο αιώνα. Από τον 13ο αιώνα και ύστερα, οι δύο ένδοξες ανταγωνιστικές ιταλικές πόλεις-κράτη, η Βενετία και η Γένοβα, παίρνουν την ηγεμονία. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει Braudel (1984: 109-110):

Ήταν, εντούτοις, πέρα από κάθε ερώτημα οι φανταστικές περιπέτειες των Σταυροφοριών οι οποίες εκτίναξαν τις εμπορικές περιουσίες του Χριστιανισμού και της Βενετίας [...]. Το πραγματικά κρίσιμο σημείο καμπής ήταν η τρομερή Τέταρτη Σταυροφορία, η οποία ξεκίνησε με την άλωση του χριστιανικού οχυρού της Ζάρα (1203) και έληξε με τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204. Μέχρι τότε, η Βενετία ήταν ένα παράσιτο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, τρώγοντάς την από τα μέσα. Τώρα η δεύτερη έγινε σχεδόν ιδιοκτησία της. Όμως όλες οι ιταλικές πόλεις επωφελήθηκαν από την κατάρρευση του Βυζαντίου. Ομοίως όλες επωφελήθηκαν από την εισβολή των Μογγόλων, η οποία μετά το 1240 άνοιξε για έναν αιώνα περίπου μία ηπειρωτική διαδρομή από τη Μαύρη Θάλασσα στην

Κίνα και την Ινδία, μία διαδρομή που έχει το ανεκτίμητο πλεονέκτημα της παράκαμψης του ισλαμικού εμποδίου.

Ο πρώτος καπιταλισμός βασιζόταν στη μεγάλη εμπορική και χρηματοπιστωτική εταιρία, η οποία κυριαρχούσε στην παραγωγή προϊόντων προς πώληση, διαμορφώνοντάς την ως καπιταλιστική παραγωγή. Οι κεφαλαιοκρατικές εμπορικές εταιρίες συνέβαλαν στη σταθερή εξάπλωση των εμπορευματικών σχέσεων όχι μόνο μέσα από την επέκταση της δικής τους οικονομικής δραστηριότητας (στο πλαίσιο της οποίας η εργασία υπάγεται άμεσα στο κεφάλαιο ως μισθωτή εργασία), αλλά επίσης μετασχηματίζοντας και απορροφώντας έμμεσα διαδικασίες παραγωγής που προηγουμένως οργανώνονταν στη βάση μη καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται πρωτίστως στη διαπίστωση ότι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες η παραγωγή εμπορευμάτων γίνεται συνώνυμη με την έμμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Καθώς οι μη καπιταλιστικές κυρίαρχες τάξεις αποσυντίθενται, με τις φεουδαρχικές ιδιοκτησίες να εξαλείφονται και το κράτος να οργανώνει τα συμφέροντα του κεφαλαίου, οι οικοτέχνες των πόλεων και οι αγρότες μετασχηματίζονται σε παραγωγούς εμπορευμάτων για την αγορά.

Όσο ο τεχνίτης ή ο αγρότης ήταν σε θέση να πουλήσει τα εμπορεύματά του σε διαφορετικούς εμπόρους ή απευθείας στους καταναλωτές, μπορούσε να διατηρεί την οικονομική θέση του ανεξάρτητου παραγωγού εμπορευμάτων. Εντούτοις, η ποικιλία της ζήτησης και άρα της παραγωγής, μαζί με την ανάγκη η τελευταία να απευθύνεται όχι μόνο σε τοπικές αλλά και σε απομακρυσμένες αγορές (και οι δύο αυτές τάσεις ήταν αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας και της αυξανόμενης σημασίας των σχέσεων της αγοράς), κατέστησαν τον παραγωγό περισσότερο εξαρτημένο από έναν συγκεκριμένο έμπορο, ο οποίος θα του προσέφερε τα απαραίτητα μέσα παραγωγής και θα γινόταν προαγοραστής του συνολικού του προϊόντος. Από τη στιγμή που ο προαγοραστής γίνεται πλέον ο οικονομικός παράγοντας που μεταφέρει την παραγωγή

στις διαφορετικές αγορές, είναι σε θέση να καθορίζει τον τύπο και την ποσότητα του προϊόντος που κάθε ατομικός παραγωγός που δουλεύει για αυτόν οφείλει να παραγάγει. Παραγγέλνει προκαταβολικά τα εμπορεύματα που χρειάζεται και σε πολλές περιπτώσεις ξεκινάει να προμηθεύει τον άμεσο παραγωγό με τις κατάλληλες πρώτες ύλες.

Με τον τρόπο αυτό ο προαγοραστής στην ουσία αποκτά τον έλεγχο επάνω στην παραγωγική διαδικασία των ατομικών παραγωγών, δηλαδή επάνω στα μέσα παραγωγής τους. Είναι εκείνος που αποφασίζει την έκταση του τελικού προϊόντος και το βαθμό της διαφοροποίησής του, ενώ επίσης επιβάλλει τον κατάλληλο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στους μεμονωμένους ατομικούς παραγωγούς που βρίσκονται κάτω από τον έλεγχό του, σύμφωνα με τα κριτήρια παραγωγικότητας που θέτει και τις μεταβολές της ζήτησης στις οποίες καλείται να προσαρμοστεί. Ο προαγοραστής είναι σε θέση να χαμηλώσει τις τιμές των εμπορευμάτων που προαγοράζει από τους άμεσους παραγωγούς, σε επίπεδο που να απομένει τελικά στον παραγωγό ένα εισόδημα όχι υψηλότερο από το μισθό ενός εργαζομένου. Το σύστημα που τώρα αναδύεται αντιστοιχεί σ' εκείνο που ο Rubin (1994: 200) είχε αποκαλέσει: «οικοτεχνική βιομηχανία, ή οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας», το οποίο «έστρωσε το δρόμο για την πλήρη αναδιοργάνωση της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση». Ο αγρότης ή τεχνίτης εντάσσεται στο πλαίσιο του συστήματος αυτού με παρόμοιο τρόπο με αυτόν των σύγχρονων εργαζομένων στο σύστημα φασόν, και η αμοιβή του αποκτά όλο και περισσότερο το χαρακτήρα ενός «μισθού με το κομμάτι».

Μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα οι νέες οικονομικές σχέσεις είχαν εξαπλωθεί στην Ευρώπη από τις πόλεις-κράτη της Βαλτικής και της Βόρειας Θάλασσας με τη Χανσεατική Λίγκα (12ος έως 16ος αιώνας) μέχρι την Πορτογαλία και Ισπανία, την Ολλανδία, τη Φλάνδρα, την Αγγλία και τη Γαλλία, δίνοντας μορφή σε μία «παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία».

Η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού που οδήγησε στο σχηματισμό και τη σταδιακή επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού συστήματος περιγράφεται από τον Μαρξ ως «πρωταρχική συσσώρευση». Η τελευταία συνεπάγεται, αφενός, ατομική ιδιοποίηση της φεουδαρχικής ή κοινοτικής περιουσίας από τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι μεταμορφώνονται τώρα σε σύγχρονους «εισοδηματίες» που ιδιοποιούνται καπιταλιστική γαιοπρόσοδο,² και, αφετέρου, τη δημιουργία μαζών από προλετάριους, οι οποίοι είναι «απελευθερωμένοι» από όλες τις μορφές ιδιοκτησίας επάνω στα μέσα παραγωγής. Συνεπάγεται, επίσης, την εγκαθίδρυση μιας κεντρικής κρατικής εξουσίας (του απολυταρχικού κράτους), ικανής να υποστηρίξει³ τη νέα καπιταλιστική κοινωνική τάξη που προκύπτει από την ιδιοποίηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας και την προλεταριοποίηση, νομιμοποιώντας την ταυτόχρονα ως καθεστώς «ελευθερίας και ισότητας».⁴

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1978α: 742-3, η έμφαση δική μας):

Το προανάκρουσμα της ανατροπής, που δημιούργησε τη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, παίχτηκε στο τελευταίο τρίτο του 15ου και στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Με τη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών [...] εκσφενδονίστηκε στην αγορά εργασίας μια μάζα προγραμμαμένων προλετάριων. Αν και η βασιλική εξουσία, που κι η ίδια ήταν προϊόν της αστικής ανάπτυξης, στην τάση της προς την απόλυτη κυριαρχία επιτάχυνε τη βίαιη διάλυση αυτών των ακολουθιών, δεν ήταν η μόνη αιτία αυτής της διάλυσης. Μάλλον ο μεγάλος φεουδάρχης αφέντης, που βρισκόταν σε οξύτατη αντίθεση προς τη βασιλεία και το κοινοβούλιο, δημιούργησε ένα ασύγκριτα μεγαλύτερο προλεταριάτο με το βίαιο διώξιμο της αγροτιάς από τη γη, στην οποία η αγροτιά είχε τον ίδιο μ' αυτόν φεουδαρχικό νομικό τίτλο ιδιοκτησίας, και με το σφετερισμό της κοινοτικής γης. [...] Την παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία την είχαν καταβροχθίσει οι μεγάλοι φεουδαρχικοί πόλεμοι, ενώ η καινούργια ήταν τέκνο της εποχής της, για την οποία το χρήμα είναι η εξουσία όλων των εξουσιών.⁵

4.4. Το απολυταρχικό κράτος ως όχημα για τη μετάβαση στον καπιταλισμό και η απαρχή της αποικιοκρατίας

Η πρώτη μορφή καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας που αναπτύχθηκε κατά την πορεία της ιστορικής εξέλιξης, ο προβιομηχανικός εμπορικός καπιταλισμός, συνδέεται με την απαρχή του απολυταρχικού κράτους. Το απολυταρχικό κράτος είναι στην ουσία του ένα καπιταλιστικό κράτος. Συνιστά τη συγκεκριμένη εκείνη εκδοχή πολιτικής εξουσίας που εγγυάται τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, σταθεροποιώντας κατά συνέπεια την κοινωνική εξουσία του κεφαλαίου. Η κρατική εξουσία, όμως, δεν επιβάλλεται μόνο εσωτερικά εντός των ορίων της εδαφικότητάς της. Προεκτείνεται και διαχέεται την ίδια στιγμή και προς τα έξω, ώστε να εξασφαλίσει τις κατάλληλες συνθήκες για τη διευρυμένη αναπαραγωγή των «εθνικών» καπιταλιστικών σχέσεων και τους πόρους που απαιτούνται για αυτήν. Εκείνο που προκύπτει, με άλλα λόγια, είναι μια *τάση* ενδογενής σε κάθε καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό για *επέκταση πέραν των ορίων του*:

Αυτό επομένως που συντελέστηκε στην εποχή του εμπορικού κεφαλαίου (το 16ο και 17ο αιώνα) ήταν η συσσώρευση τεράστιων κεφαλαίων στα χέρια της εμπορικής αστικής τάξης [...]. Αυτή η μετάβαση από τη φεουδαρχική στην καπιταλιστική οικονομία συνοδεύτηκε από την ενεργητική προώθηση των *κρατικών εξουσιών*, η αυξανόμενη συγκεντροποίηση των οποίων εξελίχθηκε παράλληλα προς την αυξανόμενη ενίσχυση του εμπορικού κεφαλαίου [...] Για να συντριβούν τα προνόμια των τιμαριών και των πόντων απαιτείτο ένα ισχυρό στέμμα. Αλλά η αστική τάξη χρειαζόταν επίσης ένα ισχυρό κράτος για να προστατεύσει το διεθνές της εμπόριο, να κατακτήσει αποικίες και να αγωνιστεί για την ηγεμονία στην παγκόσμια αγορά (Rubin 1994: 36-7).

Στο πλαίσιο αυτό, το απολυταρχικό κράτος γίνεται όχημα για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εδαφική επέκταση, δηλαδή την αποι-

κιοκρατία από την πλευρά των αναπτυγμένων (με διαφορετικούς ρυθμούς) καπιταλιστικών δυνάμεων.

Οι εταιρίες της Γένοβας και της Βενετίας κατέκτησαν την εμπορική και οικονομική τους υπεροχή σ' ολόκληρη την περιοχή της Μεσογείου χάρη στην ισχύ του στόλου και του στρατού των κρατών τους, τα οποία νίκησαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και έκτισαν κάστρα και οχυρά σε σημαντικά νησιά του Αιγαίου, στην Πελοπόννησο και γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα. Εκεί εγκατέστησαν επίσης ναυτικούς εποικισμούς και πόλεις αντιστεκόμενες για αιώνες στην προέλαση των Οθωμανών σε μια διαρκή προσπάθεια ν' αποκτήσουν το μονοπώλιο στις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές. Οι νίκες της Βενετίας απέναντι στη Γένοβα στη μάχη της Chioggia το 1380, απέναντι στη Βερόνα το 1402 και την Πάδοβα το 1405, μαζί με τον στρατιωτικό έλεγχο σ' όλη την υπόλοιπη ανατολική Λομβαρδία το 1406 δημιούργησαν τη διευρυμένη Ενετική Επικράτεια, την «Terra Ferma», η οποία εξασφάλισε την υπεροχή της δημοκρατίας επάνω στους αντιπάλους της. Από τον 11ο αιώνα και έπειτα, η πειρατεία και το εμπόριο δούλων με τις οθωμανικές αρχές ήταν τμήμα της διαδικασίας «πρωταρχικής συσσώρευσης», αποφέροντας κέρδος για πολλά ιταλικά πληρώματα, ειδικά της Βενετίας και της Γένοβας.

Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας έδειξε κατά τον ίδιο τρόπο το δρόμο για τον ισπανικό και πορτογαλικό επεκτατισμό, που στην αμερικανική ήπειρο απέκτησε τη μορφή της εγκαθίδρυσης αποικιών (αρχικά κυρίως ισπανικών στις αρχές του 16ου αιώνα, αλλά και πορτογαλικών στη σημερινή Βραζιλία). Υποστηριζόμενοι από τα κράτη τους, οι ευρωπαίοι εισβολείς αντιμετώπισαν μάλλον ασθενή αντίσταση από τους ντόπιους πληθυσμούς. Ο ρόλος της κρατικής παρεμβατικότητας και της στρατιωτικής δύναμης στη δημιουργία διοικητικών, νομικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων για την κεφαλαιακή εξουσία και τη συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα φανερή στην περίπτωση των ισπανικών αποικιών της Λατινικής Αμερικής.

Ο ισπανικός θρόνος διαπραγματεύτηκε συμβόλαια (*capitulaciones*) με τους ατομικούς «κατακτητές» («conquistadores»: μέλη κυρίως της χαμηλότερης αριστοκρατίας ή στρατιωτικοί αξιωματούχοι), οι οποίοι ταξίδευαν στον Νέο Κόσμο με δικά τους έξοδα για να καταλάβουν ανώτερη διοικητική εξουσία στις κατεχόμενες περιοχές, αποκτώντας παράλληλα το δικαίωμα να παρακρατούν το 20% των κερδών από το εμπόριο ή από την αρπαγή των χρυσού και του αργύρου των ιθαγενών. Στα 1521 οι Ισπανοί κατέκτησαν και κατέστρεψαν την Τενοτσιτλάν, πρωτεύουσα του κράτους των Αζτέκων, εγκαθιδρύοντας την Αντιβασιλεία της Νέας Ισπανίας (*Virreinato de Nueva España*), που περιλάμβανε, εκτός από τις περιοχές της Βόρειας και Κεντρικής Αμερικής και της Καραϊβικής που βρίσκονταν κάτω από ισπανική κυριαρχία, τις ισπανικές αποικίες στον Ειρηνικό, δηλαδή ουσιαστικά τις Φιλιππίνες. Η κατάκτηση της Κούζκο, πρωτεύουσας των Ίνκας, το 1533 συνέβαλε στην ίδρυση της Αντιβασιλείας του Περού (*Virreinato del Perú* που εγκαινιάστηκε το 1542) στη νότια Αμερική, η οποία αργότερα θα χωριζόταν σε δύο περαιτέρω Αντιβασιλείες. Οι Ισπανικές Κρατικές Αρχές οργάνωσαν τις αποικίες σύμφωνα με ένα αυστηρά ιεραρχικό γραφειοκρατικό μοντέλο. Η προκύπτουσα νομική τάξη ήταν κατάλληλα σχεδιασμένη ώστε να εμποδίζει τη δημιουργία φεουδαρχικής αριστοκρατίας (δηλαδή σχέσεων προσωπικής εξάρτησης ανάμεσα στους Ισπανούς εποίκους) στον Νέο Κόσμο. Η Ισπανική Κεντρική Αρχή που ήταν υπεύθυνη για τις αποικίες (*Consejo de Indias*) είχε την εξουσία επάνω στην Αρχή που είχε την ευθύνη για τις εμπορικές δραστηριότητες (*Casa de Contratación*), στις Αντιβασιλείες, σε 30-40 κυβερνήτες, σε 10 βασιλικά δικαστήρια, στις στρατιωτικές αρχές, στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και σε 30-40 επισκοπές. Οι πόλεις που χτιζονταν από Ισπανούς εποίκους αλλά και από ιθαγενείς διοικούνταν από Ισπανούς βασιλικούς διοικητές-δημάρχους (*corregidores*) (Pleticha 1996, τ. 9).

Εντούτοις, κατά την πρώτη φάση, απουσίαζαν οι ευρωπαϊκοί πληθυσμοί που θα ήταν πρόθυμοι να γίνουν εργάτες στις ισπανι-

κές ή πορτογαλικές αποικίες του Νέου Κόσμου, τουλάχιστον όχι στους αριθμούς που χρειαζόνταν για το σχηματισμό μιας γρήγορα αναπτυσσόμενης εσωτερικής καπιταλιστικής αγοράς και επομένως καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας.⁶ Έχοντας ζήσει σε προ-καπιταλιστικό περιβάλλον μέχρι την αποικιοκρατική επέμβαση, οι αυτόχθονες πληθυσμοί υπέστησαν βίαιη «στρατολόγηση» σε συνθήκες εξαναγκασμένης εργασίας (και εικριστιανισμού) κάτω από συνθήκες που θύμιζαν καθεστώς δουλείας, κυρίως σε ορυχεία χρυσού και αργύρου, όπως επίσης και στις τεράστιες φυτείες. Ο δραματικός δημογραφικός αποδεκατισμός αυτών των γηγενών πληθυσμών, που προκλήθηκε από τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης σε καθεστώς αναγκαστικής εργασίας αλλά και από τις ασθένειες που «εισήχθησαν» από την Ευρώπη, αντιμετώπισθηκε με τη μαζική εισαγωγή δούλων από την Αφρική προς τις ισπανικές και πορτογαλικές αποικίες. Τούτο δημιούργησε έναν σημαντικό κοινωνικό χώρο για μη καπιταλιστικές εργασιακές σχέσεις (δουλείας και εξαναγκασμένης εργασίας), οι οποίες ωστόσο διέθεταν τα προϊόντα που παρήγαγαν στην καπιταλιστική αγορά (εγχώρια και διεθνή).

Αντίθετα με ό,τι συνέβη στην Αμερική, οι ευρωπαϊκές αποικιακές κρατικές δυνάμεις στην Ασία (στις αρχές του 16ου αιώνα κυρίως πορτογαλικές, ενώ στη συνέχεια ολλανδικές κ.λπ.) ήρθαν αντιμέτωπες με σημαντική στρατιωτική αντίσταση από τα ασιατικά κράτη και αυτοκρατορίες. Συνεπώς, κατόρθωσαν αρχικά να δημιουργήσουν μόνο ένα δίκτυο παράκτιων οικισμών και στρατιωτικών οχυρών τα οποία και εξασφάλιζαν τις θαλάσσιες μεταφορές και το εμπόριο κάθε δύναμης. Τέτοια ήταν η περίπτωση της Πορτογαλίας. Η τελευταία εγκαθίδρυσε αρκετά οχυρά στις ακτές της ανατολικής Αφρικής και στην πόλη Γκόα (Goa) της Ινδίας (1510), και έτσι απέκτησε τον έλεγχο του εμπορίου ανάμεσα στην Ινδία και τη Μεσόγειο. Επέκτεινε, επίσης, την ισχύ της περισσότερο προς τα ανατολικά μέσα από την κατάκτηση του μαλεσιανού λιμανιού της Μάλακκα (Malacca) το 1511, το οποίο της επέτρεψε να ελέγχει ένα μεγαλύτερο τμήμα του εμπορίου από την Ινδία στην Ινδονησία και την Κίνα. Το πορτογαλικό εμπόριο ήταν κεντρικά οργανωμένο και

πλήρως ελεγχόμενο από το θρόνο, ο οποίος δημιούργησε μία κρατική εταιρία, την «Casa da India», που διευθυνόταν από τον λεγόμενο γενικό κυβερνήτη. Η εταιρία έφτασε στην Κίνα το 1517 και στην Ιαπωνία το 1543.

Ακολουθώντας το παράδειγμα της ισπανικής και πορτογαλικής επέκτασης των αρχών του 16ου αιώνα, και άλλες σημαντικές ευρωπαϊκές δυνάμεις (Ολλανδία, Αγγλία, Γαλλία, κ.ά.) υποστήριξαν ενεργές αποικιακές πολιτικές σε ανάλογη κατεύθυνση. Αυτό είχε σαν άμεση συνέπεια τη συγκρότηση νέων αποικιακών αυτοκρατοριών και συγκρούσεις μεταξύ τους για τα αποικιακά εδάφη και την παγκόσμια ηγεμονία:

Το τέλος του 16ου αιώνα βρήκε την Αγγλία να αναδεικνύεται νικητής στον πόλεμο με την Ισπανία, της οποίας ο στόλος, η περιώνυμη Αρμάδα, κατατροπώθηκε το 1588. Ο κύριος αντίπαλος της Αγγλίας κατά το 17ο αιώνα ήταν η Ολλανδία, που κατείχε τον ισχυρότερο εμπορικό στόλο στον κόσμο και ένα εμπόριο και μια βιομηχανία σε πλήρη ακμή. Ο 17ος αιώνας ήταν για την Αγγλία ο αιώνας της σύγκρουσής της με την Ολλανδία, ενώ ο 18ος απορροφήθηκε από τη σύγκρουσή της με τη Γαλλία. Μεταξύ των ετών 1653 και 1797, η Αγγλία ανάλωσε 66 χρόνια σε ναυτικούς πολέμους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η Αγγλία αναδείχθηκε στην ισχυρότερη ναυτική και αποικιακή εμπορική δύναμη στον κόσμο (Rubin 1994: 44).

Ο Μαρξ έβλεπε την αποικιοκρατία ως βασικό στοιχείο της ιστορικής διαδικασίας της «πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου» και ως μία από τις βασικές ιστορικές προϋποθέσεις της μετάβασης από τον προβιομηχανικό (μανιφακτουρικό) καπιταλισμό στον βιομηχανικό:

Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε σαν φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα [...]. Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης στη μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που ληστευόταν έξω από την Ευρώπη άμεσα με

ληλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρεπόταν εδώ σε κεφάλαιο (Μαρξ 1978α: 778).⁷

Η αποικιοκρατία συνεχίστηκε και μετά την επικράτηση του βιομηχανικού καπιταλισμού και τη συγκρότηση των γιγαντιαίων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Και στη νέα ιστορική περίοδο εξακολούθησε να αποτελεί όχημα για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και των κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών που εγγενώς συνδέονται μαζί του, όπως αναλυτικά θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις σημαντικότερες καπιταλιστικές χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα οδήγησαν σε συγκρούσεις για τον έλεγχο όσων υπερπόντιων περιοχών δεν είχαν ακόμα μπει κάτω από αποικιακό ζυγό, αλλά και για την αναδιανομή των αποικιών. Η διαδικασία αυτή συνέπεσε με την ανάπτυξη του εθνικισμού σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Κατά την περίοδο μεταξύ 1876 και 1900 οι αποικιακές κτίσεις των οκτώ σημαντικότερων καπιταλιστικών δυνάμεων αυξήθηκαν από 46,4 τετραγωνικά χιλιόμετρα με πληθυσμό 314 εκατομμυρίων κατοίκων σε 72,9 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα που αντιστοιχούσαν πλέον σε 530 εκατομμύρια πληθυσμού (Sternberg 1971: 428-9, Mommsen 2007: 45-55).

4.5. Αποαποικιοποίηση: Η ανάδυση νέων καπιταλιστικών κρατών

Ένα πρώτο συμπέρασμα από τη σύντομη παρουσίαση που προηγήθηκε είναι ότι η αποικιοκρατία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα και ότι το κράτος πάντα υπήρξε μία κρίσιμη διάσταση της διαδικασίας αυτής. Εντούτοις, και μία αντίθετη τάση έκανε την εμφάνισή της κατά την ίδια ιστορική φάση της αποικιοκρατίας: Η αποαποικιοποίηση μέσα από τη συγκρότηση νέων κυ-

ρίαρχων κρατών στις πρώην αποικίες. *Η αποαποικιοποίηση επίσης στηρίχτηκε στη δύναμη του κράτους.*

Ξεκινώντας από τις βρετανικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής στα 1775-6 και τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1775-81), ο οποίος είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία των ΗΠΑ το 1783, μία διαδικασία αποαποικιοποίησης μέσα από τη συγκρότηση νέων (καπιταλιστικών) κρατών αποκτά δυναμική σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, παράλληλα με την ένταση της αποικιοκρατίας και τις συγκρούσεις των καπιταλιστικών δυνάμεων για τις αποικίες. Αυτή η διαδικασία που αντιτίθεται στην αποικιοκρατία εξαρτάται εξίσου από το (καπιταλιστικό) κράτος και έτσι αποτελεί εξ ορισμού μια διαδικασία *συγκρότησης κρατών*. Μία κρίσιμη ιστορική στιγμή στην τελευταία είναι η δημιουργία των κρατών της Λατινικής Αμερικής. Η γαλλική κατοχή της Πορτογαλίας (1807-14) και της Ισπανίας (1808-14) επέφερε έναν ραγδαίο μετασχηματισμό στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις εντός των δύο χωρών (με άνοδο του εθνικισμού και του αιτήματος για συνταγματική διακυβέρνηση), γεγονός που επιτάχυνε τις αντίστοιχες τάσεις αποαποικιοποίησης στις αποικίες, ενισχύοντας την πολιτική εξουσία και την ιδεολογική ηγεμονία των τοπικών κυρίαρχων τάξεων, κρατικών μηχανισμών και διοικητικών ελίτ. Η εγκατάσταση ενός κυβερνητικού συμβουλίου (χούντας) που de facto κυβερνούσε τις αποικίες κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής στη μητρόπολη οδήγησε στην ανάπτυξη απελευθερωτικών κινημάτων που μάχονταν για την ανεξαρτησία από τους ισπανικούς και πορτογαλικούς θρόνους (libertadores). Η Χιλή και η Κολομβία έγιναν ανεξάρτητες στο 1810, η Παραγουάη και η Βενεζουέλα το 1811, η Αργεντινή το 1816, το Περού, η Κόστα Ρίκα, η Γουατεμάλα και η Νικαράγουα το 1821, η Βραζιλία και το Εκουαδόρ το 1822, η Βολιβία και η Ουρουγουάη το 1825. Η ανεξαρτησία της Αιτής είχε ανακηρυχθεί νωρίτερα, στα 1804, ακολουθώντας την επανάσταση των σκλάβων στον Άγιο Δομίνικο το 1791, εμπνευσμένη από τη Γαλλική Επανάσταση. Η εν λόγω διαδικασία αποαποικιοποίησης είναι παράλληλη με εκείνη των εθνικών επαναστάσεων και της αποσύνθεσης των αυτοκρατοριών στην Ευ-

ρώπη (η Ελληνική Επανάσταση του 1821, η Βελγική Επανάσταση του 1830 ενάντια στην ολλανδική κυριαρχία).

Η διαδικασία της αποαποικιοποίησης (που είναι ταυτόχρονα και μια διαδικασία δημιουργίας κρατών) συνεχίστηκε παράλληλα με την περαιτέρω ενίσχυση των αποικιοκρατικών δυνάμεων στην περίοδο 1860-1913. Έμελλε να γίνει, ωστόσο, η κυρίαρχη τάση στις διεθνείς εξελίξεις μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, όταν η ισχυροποίηση των εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων και των τοπικών αστικών τάξεων στις αποικίες οδήγησε στη δημιουργία ανεξάρτητων (καπιταλιστικών ή κρατικοκαπιταλιστικών) κρατών:

Στις αρχές του εικοστού αιώνα υπήρχαν πενήντα περίπου αναγνωρισμένα κράτη. Αμέσως πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχαν περίπου εβδομήντα πέντε. Το 2005, υπήρχαν σχεδόν 200 [...]. Η ανάδυση τόσων πολλών νέων κρατών εκφράζει μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις του εικοστού αιώνα. Έχει αλλάξει το χαρακτήρα του διεθνούς δικαίου και την πρακτική των διεθνών οργανισμών. Έχει αποτελέσει μία από τις σημαντικότερες πηγές διεθνούς διαμάχης (Crawford 2006: 4).

Η αποικιοκρατία συνέβαλε στην εξάπλωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Η ιστορική εξέλιξη,⁸ όμως, και πάνω από όλα η τάση για αποαποικιοποίηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, απέδειξαν ότι δεν αποτελούσε αναγκαίο στοιχείο ή *sine qua non* προϋπόθεση για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κεφαλαίου.

Στο ίδιο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε και στη βάση της μαρξιστικής θεωρίας, ειδικότερα μέσα από την επιχειρηματολογία του Μαρξ σχετικά με την «Αναπαραγωγή και Κυκλοφορία του Συνολικού Κοινωνικού Κεφαλαίου» στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* (Μαρξ 1979: 350-526), όπου και αποδεικνύεται ότι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου μπορεί να λάβει χώρα απρόσκοπτα σε μια «καθαρή» καπιταλιστική κοινωνία, χωρίς να υπάρχει η ανάγκη περιοχών ή «τρίτων προσώπων» εξωτερικών ως προς τις καπιταλιστικές

σχέσεις παραγωγής (βλ. επίσης Tugan-Baranowsky 1969 και 2000, Μηλιός κ.ά. 2005: 243-272).

Σε κάθε περίπτωση, η κατάρρευση της αποικιοκρατίας και η δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών αποτελεί μια σημαντική *τομή* στην ιστορία του «παγκόσμιου καπιταλισμού», η οποία δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στις αναλύσεις των θεωρητικών της εξάρτησης οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι πρώην αποικίες εξακολουθούν να βρίσκονται κάτω από «νεοαποικιοκρατικά» δεσμά. Είναι φανερό ότι και μετά την εξάλειψη της αποικιοκρατίας οι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί έχουν αναπτύξει άλλες (μη αποικιοκρατικές) μορφές (οικονομικού, πολιτικού και ιδεολογικού) επεκτατισμού, σε διαφορετικό βαθμό βέβαια ο καθένας, ανάλογα με τη δύναμή του. Όπως όμως θα υποστηρίξουμε στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν, αυτό δεν ισχύει μόνο στην περίπτωση των πρώην αποικιοκρατικών δυνάμεων αλλά πρακτικά για όλες τις καπιταλιστικές χώρες (σε άνισο βαθμό, όπως θα δούμε).⁹

Εκείνο που μπορεί να εξαχθεί από τη σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε είναι ότι η θεωρητική κατανόηση του (καπιταλιστικού) κράτους, όπως επίσης και της άμεσα συνδεδεμένης με αυτό διαδικασίας οικοδόμησης εθνών, *είναι απολύτως απαραίτητη*, εάν κάποιος θέλει να «αποκρυπτογραφήσει» τόσο τη διαδικασία της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού (όπως εκδηλώθηκαν στη δυναμική κάθε καπιταλιστικής εξουσίας για οικονομική, πολιτική και ιδεολογική επέκταση πέρα από την κρατική της επικράτεια) όσο και τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης (με τη συνακόλουθη ανάπτυξη ενός ανταγωνιστικού επεκτατισμού – ή ακόμα και αποικιακών και ιμπεριαλιστικών τάσεων – στα αναδυόμενα νέα κράτη). Η ίδια θεωρητική ανάλυση συμβάλλει στην κατανόηση του γιατί οι αποικιακοί ανταγωνισμοί αναζωπυρώθηκαν στο τέλος του 19ου αιώνα, την περίοδο δηλαδή που αποτέλεσε το πολιτικό και ιστορικό υπόβαθρο για τη διατύπωση των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού. Θα μας βοηθήσει επίσης να καταλάβουμε τη διεθνή κοι-

ωνική και οικονομική τάξη που ακολούθησε το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι τις μέρες μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Κατά μήκος των ακτών της Ιταλίας, μικρά λιμάνια ξεκίνησαν να ακμάζουν – όχι μόνο η Βενετία, η οποία ήταν ακόμα ασήμαντη εκείνη την εποχή, αλλά δέκα ή είκοσι μικρές Βενετίες. Προεξέκρουσα ανάμεσά τους ήταν το Αμάλφι, παρότι ίσα που υπήρχε χώρος για το λιμάνι, τα σπίτια και τον καθεδρικό αργότερα, στον λίγο χώρο που απέμενε μεταξύ των βουνών και της θάλασσας [...]. Το Αμάλφι είχε κυριαρχηθεί από τη χρηματική οικονομία: συμβολαιογραφικά έγγραφα δείχνουν ότι οι έμποροι της χρησιμοποιούσαν χρυσά νομίσματα για να αγοράσουν γη μόλις τον ένατο αιώνα. Μεταξύ του ενδέκατου και του δέκατου τρίτου αιώνα, το τοπίο της αμαλφιανής κοιλάδας μεταμορφώθηκε τοιουτοτρόπως: καστανιές, εκτάσεις με ελαιόδεντρα, εσπεριδοειδή και μύλοι έκαναν την εμφάνισή τους παντού. Οι Αμαλφιανοί Πίνακες (Tavolo Amalfitano) έγιναν ένας από τους αξιολογώτερους θαλάσσιους κώδικες της χριστιανικής ναυτιλίας στη Μεσόγειο, ένα σημάδι των αναπτυσσόμενων διεθνών δοσοληψιών της πόλης» (Braudel, 1984: 106-7).

2. Βλ. Μαρξ (1978β, Κεφ. 47: «Γένεση της κεφαλαιοκρατικής γαιοπροσόδου»).

3. «Έτσι ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κυνήγησαν και τον μετέτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδεις τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασιανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας» (Μαρξ 1978α: 762).

4. «Δε φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει επίσης που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1978α: 762).

5. «Στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας. Στη χώρα αυτή ο δουλοπάροικος χειραφετήθηκε προτού εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στη γη. Γι' αυτό η χειραφέτησή του τον μετάρτησε αμέσως σε προγραμμαμένο προλετάριο, που επιπλέον βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις [...]. Όταν η επανάσταση της παγκόσμιας αγοράς από το 15ο αιώνα και δω κατάστρεψε την εμπορική υπεροχή της Βόρειας Ιταλίας, άρχισε μία κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι εργάτες των πόλεων διώχτηκαν κατά μάζες στην ύπαιθρο [...].» (Μαρξ 1978α: 876).

6. «Στη δυτική Ευρώπη [...] έχει ολοκληρωθεί λίγο-πολύ το προσέξ της πρωταρχικής συσσώρευσης. Εδώ το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς είτε έχει υποτάξει άμεσα ολόκληρη την εθνική παραγωγή, είτε, εκεί που οι συνθήκες είναι ακόμα λιγότερο εξελιγμένες, ελέγχει τουλάχιστο έμμεσα εκείνα τα κοινωνικά στρώματα, που εξακολουθούν να υπάρχουν δίπλα του, που αφανίζονται και ανήκουν στον παλιωμένο τρόπο παραγωγής. [...] Διαφορετικά έχει το ζήτημα στις αποικίες. Εκεί το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς σκοντάφτει παντού στο εμπόδιο του παραγωγού, που όντας κάτοχος των δικών του όρων εργασίας πλουτίζει με την εργασία του τον εαυτό του, αντί να πλουτίζει τον κεφαλαιοκράτη. Η αντίφαση αυτών των δύο διαμετρικά αντίθετων οικονομικών συστημάτων εκδηλώνεται εδώ πρακτικά στην πάλη τους. Εκεί που ο κεφαλαιοκράτης έχει πλάτες τη δύναμη της μητρόπολης, προσπαθεί να παραμερίσει με τη βία τον τρόπο παραγωγής και ιδιοποίησης που στηρίζεται στην προσωπική εργασία του παραγωγού» (Μαρξ 1978α: 789).

7. Εδώ ο Μαρξ φαίνεται να συμφωνεί με τον Άνταμ Σμιθ, ο οποίος είχε νωρίτερα επισημάνει ότι: «η ανακάλυψη της Αμερικής [...] ανοίγοντας μία νέα και ανεξάντλητη αγορά για όλα τα εμπορεύματα της Ευρώπης, [...] έδωσε την ευκαιρία σε νέους καταμερισμούς εργασίας και τεχνικές βελτιώσεις, οι οποίες δεν θα είχαν πραγματοποιηθεί στον στενό κύκλο του παλαιού εμπορίου» (Smith 1981, IV.1.32: 448).

8. «Εάν κάποιος συγκρίνει τους ρυθμούς ανάπτυξης κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, φαίνεται ότι οι μη αποικιοκρατικές χώρες παρουσίασαν, κατά κανόνα, μια γρηγορότερη οικονομική ανάπτυξη συγκριτικά με τις αποικιοκρατικές. Υπάρχει μια σχεδόν τέλεια συσχέτιση. Έτσι, οι αποικιοκρατικές χώρες όπως η Βρετανία, η Γαλλία, η Ολλανδία, η Πορτογαλία και η Ισπανία χαρακτηρίστηκαν από έναν χαμηλότερο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης και εκβιομηχάνισης από ότι το Βέλγιο, η Γερμανία, η Σουηδία, και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Ο “κανόνας” ισχύει σε ορισμένο βαθμό και στον εικοστό αιώνα» (Bairoch 1993: 77).

9. Στα 1909 ο Χίλφερντιγκ παρατηρούσε: «Η εθνική ιδέα, η οποία βρήκε ένα φυσικό όριο στη συγκρότηση του κράτους που θεμελιώνεται στο έθνος,

επειδή αναγνώρισε το δικαίωμα όλων των εθνών στην ανεξάρτητη ύπαρξή τους ως κρατών και συνεπώς θεώρησε τα σύνορα του κράτους ως καθοριζόμενα από τα φυσικά όρια του έθνους, έχει τώρα μετασχηματιστεί στην αντίληψη της υπεροχής του καθενός έθνους πάνω από όλα τα άλλα» (Hilferding 1981: 335).

5. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός. Συμπεράσματα αναφορικά με την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας

Σε συνέχεια των όσων αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, ιδίως στο Κεφάλαιο 4, μπορούμε στο σημείο αυτό να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα για την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας στο επίπεδο του (εθνικού) κοινωνικού σχηματισμού και του κράτους, σε αναφορά με ό,τι περιγράφεται ως το «διεθνές καπιταλιστικό σύστημα», δηλαδή την ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

5.1. Σχετικά με την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

5.1.1. Το θεωρητικό αντικείμενο του Μαρξ στο Κεφάλαιο

Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι συγκεκριμένες κοινωνίες αποτελούνται από ένα μωσαϊκό κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (και από συγκεκριμένες ιστορικές εκφάνσεις αυτών των κοινωνικών σχέσεων) που δεν ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο κοινωνικής συνοχής (στον ίδιο τύπο ταξικής εξουσίας). Αντίθετα, αποτελούν το συγκεκριμένο ιστορικό αποτέλεσμα της εξέλιξης της κοινωνίας, η οποία κατά κανόνα επιτρέπει την «επιβίωση» στοιχείων από προηγούμενους τύπους οργάνωσής της, δηλαδή από ιστορικά προηγούμενα συστήματα ταξικής εξουσίας (π.χ. φεουδαρχία).¹

Αναζητά έτσι και απομονώνει τα στοιχεία εκείνα των κοινωνικών σχέσεων που: *Πρώτον*, συνιστούν το ειδοποιό χαρακτηριστικό του

καπιταλισμού, της *κάθε* καπιταλιστικής κοινωνίας, της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας *γενικά*, και το διακρίνει από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων τύπων ταξικής κυριαρχίας (και, αντίστοιχα, οργάνωσης της κοινωνίας). *Δεύτερον*, αποτελούν τον μόνιμο, αναλλοίωτο, πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος ταξικής κυριαρχίας, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη εξέλιξη της εκάστοτε μελετώμενης συγκεκριμένης (καπιταλιστικής) κοινωνίας. Απομακρύνει δηλαδή εκείνα τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων που εγγράφονται στις συγκεκριμένες ανά περίπτωση μορφές ιστορικής εμφάνισης του καπιταλιστικού συστήματος, χωρίς να αποτελούν κατ' ανάγκην στοιχεία του πυρήνα των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Προκύπτει έτσι ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: ο (καπιταλιστικός) *τρόπος παραγωγής*. Με βάση τη θεωρητική ανάλυση των τρόπων παραγωγής μπορεί στη συνέχεια να μελετηθεί σε βάθος κάθε συγκεκριμένη ταξική κοινωνία (κάθε συγκεκριμένος ταξικός κοινωνικός σχηματισμός).

5.1.2. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ)

Ο *καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής* αποτελεί τον αιτιακό πυρήνα της *ολότητας* των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας: τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλοσυσχετίσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Πρόκειται για την έννοια που καθιστά δυνατή την αποκρυπτογράφηση των θεμελιωδών δομικών χαρακτηριστικών *κάθε* καπιταλιστικής κοινωνίας.²

Θεμελιώνεται στην *κεφαλαιακή σχέση*, καταρχάς στο επίπεδο της παραγωγής: στον αποχωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής (που μετατρέπεται έτσι σε μισθωτό εργάτη, κάτοχο απλώς της εργασιακής του δύναμης) και στην πλήρη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη. Πλήρης ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σημαίνει ότι ο κεφαλαιοκράτης έχει τόσο την κατοχή των μέσων παραγωγής (δηλαδή τη διοίκηση της παραγωγικής διαδικασίας, τη δυνατότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία – βλ. Harnecker x.x.έ., Πουλαντζάς 1975, Althusser

κ.ά. 2003 – κάτι που δεν ίσχυε στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής) όσο και την *κυριότητά* τους (την εξουσία να ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν).

Ο αποχωρισμός των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής (δηλαδή η αποστέρηση από τους εργαζομένους της κατοχής των μέσων παραγωγής) έχει ως άλλη όψη της τη συγκρότηση του εργαζόμενου (στο δικαιοκώ-πολιτικό επίπεδο και στο επίπεδο της ιδεολογίας) σε *ελεύθερο πολίτη-υποκείμενο δικαίου*, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα δομικά χαρακτηριστικά του κράτους και της κυρίαρχης ιδεολογίας:

ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη (Μαρξ 1978α: 181-182).

Στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, αντίθετα, η ιδιοκτησία της κυρίαρχης τάξης στα μέσα παραγωγής δεν ήταν ποτέ πλήρης, και ο εργαζόμενος δεν ήταν ποτέ ελεύθερος. Οι κυρίαρχες τάξεις είχαν την κυριότητα των μέσων παραγωγής, δηλαδή ιδιοποιούνταν το υπερπροϊόν. Εντούτοις, οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούσαν τη *de facto* κατοχή των μέσων παραγωγής, με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού. Η οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η απόσπαση του υπερπροϊόντος από τον εργαζόμενο (που π.χ. στη φεουδαρχία παίρνει τη μορφή της αγγαρίας), έχει ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο πολιτικό καταναγκασμό: τις σχέσεις πολιτικής εξάρτησης κυρίαρχου - κυριαρχούμενου και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση (βλ. και Μαρξ 1989: 283-314).

Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής δεν συμπυκνώνει έτσι αποκλειστικά μια οικονομική σχέση, αλλά αναφέρεται σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Σ' αυτόν εμπεριέχεται και ο πυρήνας των (κα-

πιταλιστικών) πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων εξουσίας, επομένως και η ειδικά καπιταλιστική δομή του αστικού κράτους. Αποκαλύπτεται επομένως ότι η καπιταλιστική τάξη κατέχει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτική εξουσία. Όχι γιατί οι καπιταλιστές επανδρώνουν τις ανώτατες πολιτικές θέσεις του κράτους, αλλά γιατί η δομή του πολιτικού στοιχείου στις καπιταλιστικές κοινωνίες και ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους (η ιεραρχική-γραφειοκρατική διάρθρωσή του, η «αταξική»-ισοπολιτειακή λειτουργία του με βάση τους κανόνες του δικαίου κ.λπ.) αντιστοιχεί και εξασφαλίζει τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας. Ομοίως, γίνεται φανερό ότι η δομή της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας (η ιδεολογία των ατομικών δικαιωμάτων και της ισοπολιτείας, της εθνικής ενότητας και του κοινού συμφέροντος, κ.ο.κ.) αντιστοιχεί στη διαιώνιση και αναπαραγωγή της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων³:

Ορισμένες σχέσεις παραγωγής προϋποθέτουν, ως όρο ύπαρξής τους, την ύπαρξη μιας *υπερδομής* νομικοπολιτικής και ιδεολογικής [...] η υπερδομή αυτή έχει αναγκαία *ειδικό χαρακτήρα* (αφού είναι συναρτημένη με τις ειδικές σχέσεις που την απαιτούν) (Althusser σε Althusser κ.ά. 2003: 424).

Γίνεται επομένως προφανές ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να αναχθεί στην (παγκόσμια) οικονομία κατ' αποκλειστικότητα, αγνοώντας το κράτος και τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις εξουσίας. Ο ρόλος του κράτους είναι αποφασιστικός για τον τρόπο που οργανώνονται και αναπτύσσονται οι οικονομίες στον καπιταλισμό, καθώς συμβάλλει αποφασιστικά στην αναπαραγωγή των σχέσεων που συνεχούν την καπιταλιστική κοινωνία σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η καπιταλιστική εξουσία επί της εργατικής τάξης είναι ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και ιδεολογική. Το κράτος αποτελεί το κέντρο συμπύκνωσης αυτής της εξουσίας σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό.

5.2. Το καπιταλιστικό κράτος ως εθνικό κράτος

5.2.1. Ο κοινωνικός σχηματισμός

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει λοιπόν την *ειδοποιό διαφορά* ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής και συνεπώς μια σύνθετη ταξική διάρθρωση. *Η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής*.⁴ Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) συναρτάται με την τάση διάλυσης όλων των ανταγωνιστικών προς αυτόν τρόπων παραγωγής. Η τελική όμως κυριαρχία ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν είναι δεδομένη από τα πριν, η έκβασή της κρίνεται κάθε φορά από τους υπαρκτούς κοινωνικούς (πολιτικούς, οικονομικούς, ιδεολογικούς) συσχετισμούς, ειδικότερα από την ισχύ των προκαπιταλιστικών ολιγαρχιών, η οποία δρα ανασχετικά στη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και συνεπώς στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Τα ζητήματα αυτά είναι λοιπόν καθοριστικής σημασίας για το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε διεξοδικότερα στο Κεφάλαιο 7).

Ένας (καπιταλιστικός) κοινωνικός σχηματισμός δεν συγκεφαλαιώνει μόνο κοινωνικές σχέσεις που ανάγονται σε συγκεκριμένους τρόπους παραγωγής (υπό την κυριαρχία του ΚΤΠ), αλλά και μια ιστορία, από την οποία έχουν προκύψει συγκεκριμένοι ταξικοί συσχετισμοί δύναμης και σωρεία μετασχηματισμών, που αποκρυσταλλώνονται σε μετασχηματισμούς των μορφών μέσα από τις οποίες υλοποιείται η κυριαρχία του ΚΤΠ. Για παράδειγμα, το ότι πρόκειται για έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό δεν υποδηλώνει κατά κανέναν τρόπο ότι η εργάσιμη ημέρα πρέπει να είναι 12, 10 ή 7 ώρες, ότι το κράτος στη λειτουργία του ως οργανωτής της κοινωνίας (με βάση πάντα το συνολικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον)

θα έχει περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες τις λειτουργίες πρόνοιας, ότι τα εργατικά συνδικάτα θα είναι ισχυρά ή αδύναμα κ.ο.κ.

5.2.2. Σχετικά με τον εθνικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού κράτους

Η καπιταλιστική κυριαρχία ταυτίζεται με την εγκαθίδρυση δομών και κοινωνικών σχέσεων οι οποίες εμπεδώνονται ταυτόχρονα στο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Το αστικό κράτος δεν πηγάζει από τις καπιταλιστικές σχέσεις *εκμετάλλευσης*. Στην τυπικά ιδανική περίπτωση εγκαθιδρύεται παράλληλα και ταυτόχρονα με αυτές, ως όψη της συνολικής και ενιαίας καπιταλιστικής κυριαρχίας. Βεβαίως τα δομικά χαρακτηριστικά του μέσα από τα οποία υλοποιείται η αστική πολιτική εξουσία, η σχετική αυτονομία του από το οικονομικό επίπεδο, η δόμησή του με βάση τις κοινωνικά ουδέτερες αρχές του δικαίου, η εσωτερική συνοχή και ιεραρχία του γραφειοκρατικού μηχανισμού του, ο ειδικός διαχωρισμός-επικάλυψη ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό κ.λπ., προσδιορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τη θεμελιώδη (οικονομική) σχέση του ΚΤΠ: το χωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής και την πρόσβασή του σ' αυτά αποκλειστικά μέσω της εξουσίας του κεφαλαιοκράτη.

Το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στην οργάνωση ολόκληρης της κοινωνίας με βάση τα μακροπρόθεσμα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα. Επιβάλλει έτσι την αστική τάξη πραγμάτων σαν έκφραση του ενιαίου συμφέροντος ολόκληρης της κοινωνίας. Υλοποιεί δηλαδή τη θεμελιώδη λειτουργία του, τη διατήρηση της συνοχής ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, με το να αναπαριστά και να εγκαθιδρύει τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα ως γενικά κοινωνικά συμφέροντα. Στις πρώιμες φάσεις διαμόρφωσης του αστικού κράτους (απόλυτη μοναρχία), η «γενική θέληση» της κοινωνίας εκφραζόταν από το πρόσωπο του ηγεμόνα, και η κοινωνική συνοχή έπαιρνε θρησκευτικά κυρίως χαρακτηριστικά. Μέσα, όμως, από την οικονομική και θεσμική ενοποίηση της επικράτειας (εσωτερική αγορά, θεσμοί καθολικής ισχύος όπως ο τακτικός στρατός

κ.λπ.) και την ανάπτυξη μορφών πολιτικής αντιπροσώπευσης (συνταγματική μοναρχία), ο «λαός του ηγεμόνα-θρησκευτικού ηγέτη» δίνει σταδιακά τη θέση του στο «λαό του κράτους», δηλαδή αρχίζει να διαμορφώνεται, από τα τέλη του 18ου αιώνα, η νέα, τυπικά καπιταλιστική, μορφή κοινωνικής συνοχής: το σύγχρονο έθνος.⁵

Έτσι, ενώ σύμφωνα με την κυρίαρχη αστική ιδεολογία το κράτος εμφανίζεται ως το (πολιτικό) αποτέλεσμα ή, ορθότερα, ως η πολιτική ολοκλήρωση του έθνους, στην πραγματικότητα το έθνος αποτελεί «προϊόν» ή, καλύτερα, *σύγχρονη όψη* του κράτους: Εκφράζει την ιδεολογική και θεσμική συνοχή μιας πολιτικής επικράτειας, δηλαδή ενός υπαρκτού ή υπό διαμόρφωση⁶ καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Στο οικονομικό επίπεδο, το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στο να δημιουργηθούν οι γενικοί υλικοί όροι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. Εδώ εντάσσονται η πολιτική διαχείριση της εργασιακής δύναμης, οι παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το εθνικό νόμισμα και η κρατική διαχείριση του χρήματος, το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την «ελευθερία» της αγοράς, οι μηχανισμοί πειθάρχησης στην καπιταλιστική εξουσία και οι θεσμοί ελέγχου και κοινωνικής ειρήνευσης. Οι υλικοί αυτοί όροι διαφέρουν από χώρα σε χώρα, όσο και αν σήμερα συγκλίνουν μεταξύ των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών.

Σε πολιτικό και ιδεολογικό-πολιτιστικό επίπεδο, το κράτος νομιμοποιεί την άσκηση της αστικής πολιτικής εξουσίας ως «εθνική ανεξαρτησία». Το έθνος συμπυκνώνει, στο πλαίσιο αυτό, όψεις της ιδεολογικής διάστασης της καπιταλιστικής εξουσίας, δηλαδή τα υλικά αποτελέσματα που συνεπάγεται η ένταξη –όλων όσων εντάσσονται– στη δικαιοδοσία ενός κράτους (των εργατών, των καπιταλιστών, των αυτοαπασχολούμενων κ.ά.). Το έθνος είναι αδιαχώριστο από τους θεσμούς που επιβάλλουν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του, όπως είναι η γενική ψήφος για τους ενήλικες που ανήκουν στο έθνος και είναι ενταγμένοι ως πολίτες στο κράτος, το οποίο εμφανίζεται να υλοποιεί το εθνικό συμφέρον και την εθνική-λαϊκή κυριαρχία.

Μέσα από αυτό το μηχανισμό το έθνος «μετασχηματίζει», δηλαδή καθιστά καθολικής εγκυρότητας, τα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου, εμφανίζοντάς τα, θέτοντάς τα σε λειτουργία, ως εθνικά συμφέροντα.⁷ Ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός είναι λοιπόν εθνικός με τη διπλή έννοια του όρου: Η συνοχή του έχει ως κύρια όψη το στοιχείο της εθνικής ενότητας. Το κεφάλαιο συγκροτείται ως εθνικό-συνολικό κεφάλαιο, τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά του διατυπώνονται και διασφαλίζονται ως εθνικά συμφέροντα. Η ομογενοποίηση αυτή «εξαλείφει» τα όρια ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή συσκοτίζει την ταξική εξουσία και εκμετάλλευση (μετασχηματίζοντάς την σε διαχωριστική γραμμή μεταξύ επαγγελματικών ομάδων), ή απλώς τα σχετικοποιεί (παρουσιάζοντάς τα ως κάτι δευτερεύον στο εσωτερικό της εθνικής ενότητας και συνοχής).

Από την επιχειρηματολογία που προηγήθηκε μπορούμε να συναγάγουμε δύο συμπεράσματα:

Πρώτον, η εθνική ενότητα, δεν είναι μόνο μια «φαντασιακή» κατασκευή (ή «κοινότητα»). Εκφράζει τον τρόπο λειτουργίας του κράτους, των θεσμών, των «δημοκρατικών δικαιωμάτων». *Επιτυχάνει έτσι να εμφανίζει τον κόσμο ως κόσμο εθνών, αλλά και να λειτουργεί ως κόσμος εθνών.* Συνεπώς, η ταξική εξουσία και εκμετάλλευση μένει στο απυρόβλητο. Τα ταξικά συμφέροντα των εργαζομένων μένουν κρυμμένα, είτε διότι αποσύρονται από το προσκήνιο, είτε διότι στην πάλη των τάξεων αποδίδεται ένας δευτερεύων ρόλος συγκριτικά με τις δι-εθνικές ή τις σχέσεις ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα. Αυτό που φαίνεται να υπάρχει είναι η «σύγκρουση» ή η «άμιλλα» ανάμεσα στο εθνικό συμφέρον και στα ξένα εθνικά συμφέροντα.⁸ Από εδώ προκύπτει και το γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας σχετικά με τον ιμπεριαλισμό ή τη *διεθνή πολιτική οικονομία* στηρίζεται σε αυτή τη δομική παραγνώριση. Στην ίδια παραγνώριση οικοδομείται και η λεγόμενη *ρεαλιστική προσέγγιση*, αλλά και οι προσεγγίσεις περί *παγκοσμίων συστημάτων* (θεωρίες της εξάρτησης κ.λπ.), καθώς και οι διάφορες ιστορικιστικές προσεγγίσεις που αναπαράγουν μια παρόμοια προβληματική (για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. το Μέρος Ι και τα Κεφά-

λαια 7 και 10). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η προτεραιότητα της ιστορικής εξέλιξης αποδίδεται στο κράτος και τις διακρατικές σχέσεις, και η σημασία της πάλης των τάξεων υποβαθμίζεται.

Δεύτερον, καθώς το έθνος αποτελεί την ιστορικά διαμορφωμένη ειδικά καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού, *τείνει να ενοποιήσει το εσωτερικό –δηλαδή το εθνικό– και να το διαχωρίσει ή διαφοροποιήσει από το εξωτερικό, δηλαδή το μη εθνικό.* Έτσι λαμβάνει χώρα μια σύνθετη (και σχετικά αυτόνομη) διαδικασία εθνικής συγκρότησης κατά την εποχή του καπιταλισμού, η οποία συχνά συνδέεται με «αλυτρωτικά» αιτήματα για «απελευθέρωση» πληθυσμών που ζουν σε χώρες ή περιοχές οι οποίες δεν έχουν ακόμα ενσωματωθεί στην «πατρίδα», με άλλα λόγια για την επέκταση των συνόρων του κράτους ώστε να «συμπεριλάβουν» ολόκληρο το έθνος. Γίνεται έτσι προφανές ότι το εθνικό κράτος περιέχει εγγενώς μια *ιμπεριαλιστική ροπή* για εδαφική επέκταση. Η έκταση στην οποία κάθε φορά εκδηλώνεται αυτή η εγγενής ιμπεριαλιστική ροπή εξαρτάται από τη συγκυρία της πάλης των τάξεων και την εκάστοτε μορφή των διεθνών (ιμπεριαλιστικών) σχέσεων.

5.2.3. Το κράτος και η αναπαραγωγή της άρχουσας αστικής ιδεολογίας

Μια θεωρία του καπιταλιστικού κράτους πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τον καθοριστικό ρόλο που αυτό παίζει στη συστηματοποίηση και αναπαραγωγή της αστικής ιδεολογίας. Καθώς η συστηματοποίηση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας προϋποθέτει τη λειτουργία μηχανισμών που αναλαμβάνουν ακριβώς αυτό το έργο, μια τέτοια θεωρία πρέπει να αναφέρεται και στους *ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους*: «εθνική» εκπαίδευση, μέσα ενημέρωσης, εκκλησία, κόμματα, συνδικάτα κ.λπ., που αποτελούν μέρος και ταυτόχρονα αναπαράγουν την αστική ιδεολογία και εξουσία. Αυτό ακριβώς επιχειρεί να κάνει η θεωρία της ιδεολογίας του Αλτουσέρ.⁹ Αναλύει τη διαδικασία αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας σε όλα τα κοινωνικά

επίπεδα, δίνοντας έμφαση στο ρόλο που παίζει σ' αυτή τη διαδικασία το κράτος και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, τα δομικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης ιδεολογίας (ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη κ.τλ.) έχουν «αναγκαστικά *ειδικά χαρακτηριστικά* (αφού είναι συναρτημένη με τις ειδικές σχέσεις που την απαιτούν)» (Αλτουσέρ, όπ. π.). Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ:

Στη μισθωτή εργασία ακόμα και η υπερεργασία [...] παρουσιάζεται σαν πληρωμένη εργασία [...] η χρηματική σχέση κρύβει την απλήρωτη εργασία του μισθωτού εργάτη [...]. Όλες οι νομικές αντιλήψεις του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη, *όλες οι απόψεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες για ελευθερία που γεννάει ο τρόπος αυτός [...]* στηρίζονται πάνω σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης [...] (Μαρξ 1978α: 557, η έμφαση προστέθηκε).

Ο Αλτουσέρ ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο αναδύονται οι *κοινωνικά αναγκαίες παραγνώρισεις* (κοινωνικά αναγκαίες με την έννοια ότι διαπλέκονται με τις πρακτικές μέσω των οποίων αναπαράγονται οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής) και ενέταξε την ανάλυση αυτή σε μια ευρύτερη θεωρία της ιδεολογίας (και επομένως των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους).¹⁰

Σημείο αφετηρίας αποτελεί η αντίληψη ότι η ιδεολογία συνιστά ένα σύνολο *κοινωνικών πρακτικών* οι οποίες αναπαράγονται, διδάσκονται και τίθενται σε κίνηση σε ιδεολογικούς θεσμούς που συνδέονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο με το κράτος και των οποίων η λειτουργία στοχεύει στην αναπαραγωγή της κοινωνικής «τάξης». Το κύριο στοιχείο δεν είναι ότι η ιδεολογία συνδέεται με διαφορετικές μορφές έμμεσου εξαναγκασμού, αλλά ότι οι «ιδέες» στις οποίες κωδικοποιείται είναι οργανικές, δηλαδή συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής. Ως τέτοιες όχι μόνον γίνονται «αποδεκτές» από όλα τα μέλη της κοινωνίας, αλλά και βιώνονται από αυτά ως εκφράσεις της «αλήθειας» για την κοινωνική ζωή. Με αυτή την έννοια θεμελιώνουν μια αναγκαία σχέση των *υποκειμένων* με τις *συνθήκες ζωής* τους.

Από αυτή την άποψη η ιδεολογία συνιστά ένα *ετερογενές* σύνολο πρακτικών. Στον καπιταλισμό οι βασικές αρχές της ανταποκρίνονται σε καθολικά απελευθερωτικά ιδανικά (ελευθερία, ισότητα, δημοκρατία, αλληλεγγύη), τα οποία οι ιδεολογικοί θεσμοί επεξεργάζονται κατάλληλα προκειμένου να εξουδετερώσουν όλες εκείνες τις όψεις που μπορούν να οδηγήσουν σε αμφισβήτηση-εξέγερση απέναντι στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, χωρίς ωστόσο να τους στερήσουν τη λειτουργία συνοχής-νομιμοποίησης. Κατά δεύτερο λόγο, οι ιδεολογικές πρακτικές εκφράζουν ιδανικά των κυρίαρχων που νομιμοποιούν άμεσα την ταξική διαφοροποίηση («αξιοκρατία», ατομικισμός, «τάξη και ασφάλεια») και άλλα στοιχεία διάκρισης (εθνικισμός, ρατσισμός, ανδροκρατικά πρότυπα). Επιπλέον, υπάρχουν ιδεολογικές πρακτικές περιορισμένες σε ορισμένες ομάδες και συγκυρίες (ανορθολογισμός, φασισμός, τεχνοκρατία κ.λπ.).

Το πιο σημαντικό στοιχείο σε αυτή την προσέγγιση αποτελεί η συσχέτιση ανάμεσα στην ιδεολογία και το υποκείμενο (και την υπαγωγή του σε αυτήν), την οποία ο Μαρξ εννοιολογεί με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό από οτιδήποτε είχε μέχρι τότε προσφέρει η φιλοσοφική παράδοση. Όπως έχει δείχθει (Balibar 1996), από την ανάλυση του Μαρξ προκύπτει ότι αντικειμενικό δεν είναι μόνο το πράγμα, το *ον*, το πραγματικό «αισθητό πράγμα», αλλά και οι «ψευδαισθήσεις», τα «υπεραισθητά αντικείμενα». ¹¹ Αυτά αποτελούν αναγκαία τμήματα της πραγματικότητας, καίτοι συνιστούν παραγνώρισή της και φυσικοποιημένη προβολή ιστορικών κατασκευών. Εξίσου πραγματικοί είναι οι αδιαφανείς ή ιδεολογικοί καταναγκασμοί συμπεριφοράς που προκύπτουν από την «πραγματικότητα».

Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ υπερβαίνει την κλασική διάκριση μεταξύ κοινωνίας και ατόμου-υποκειμένου, δείχνοντας ότι δεν υπάρχουν υποκείμενα πέρα από την κοινωνία, αλλά πρακτικές που συγκροτούν τα υποκείμενα με βάση ιστορικά στοιχεία (η υποκειμενική ταυτότητα αποτελεί προϊόν ορισμένης κοινωνίας). Το υποκείμενο δεν συγκροτεί τον κόσμο, όπως υποστηρίζει ο ιδεαλισμός, αλλά ο κόσμος γεννά την «υποκειμενικότητα» του ατόμου της αστικής κοινωνίας ως ιδιοκτήτη του εαυτού του και των εμπορευμάτων, σε μια

διαρκή συγχρονία-παράλληλία με τον κόσμο των πραγμάτων.¹² Έτσι αντιστρέφεται η φιλοσοφία της συνείδησης και του υποκειμένου.

5.2.4. Το έθνος ως «τάση προς τον ολοκληρωτισμό»

Στο εσωτερικό του (κάθε) εθνικού κράτους το *έθνος λειτουργεί ως μια τάση προς τον ολοκληρωτισμό*: ενσωμάτωση όλων των πληθυσμών της κρατικής επικράτειας στο σώμα του έθνους, διαφοροποίηση μέσω αρνητικής διάκρισης όλων όσων δεν αποτελούν τμήμα του έθνους, ενίοτε μέχρι του σημείου του αποκλεισμού τους από την ιδιότητα του πολίτη με πλήρη δικαιώματα.

Ιστορικά, η διαδικασία «πολιτικής συγκρότησης ενός έθνους», δηλαδή διαμόρφωσης ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους, περιγράφεται σε αναφορά με την «τάση για ελευθερία» που εκδηλώνεται κατά τη διαδικασία αυτή: απελευθέρωση από μια αυτοκρατορία ή πολυεθνική κρατική οντότητα, η οποία από ένα ιστορικό σημείο και μετά ενσαρκώνει το ασφυκτικό πλαίσιο εθνικής σκλαβιάς και εθνικής καταπίεσης που θέλουν να αποτινάξουν όσοι ανήκουν στο έθνος που ζητά την ανεξαρτησία του. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η διαδικασία εθνικής ανεξαρτησίας συνοδεύεται σχεδόν πάντα από την αμετάκλητη απόφαση μεγάλων λαϊκών μερίδων τού προς ανεξαρτητοποίηση έθνους να κάνουν πράξη το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος», να θυσιάσουν τη ζωή τους προς χάριν της εθνικής ολοκλήρωσης σε ένα αυτοτελές εθνικό κράτος.

Όμως, παράλληλα με την «τάση ελευθερίας» εμφανίζεται πάντοτε και μια άλλη τάση, μια «τάση ολοκληρωτισμού». Πρόκειται για την τάση ταυτόχρονης επέκτασης και ομογενοποίησης του «εσωτερικού» της εθνικής επικράτειας, δηλαδή για την ομογενοποίηση και επέκταση της εσωτερικής διάστασης της εθνικής πολιτικής συγκρότησης, με την εθνική-πολιτισμική ομογενοποίηση των πληθυσμών που *θα* βρίσκονται στο εσωτερικό της κρατικής επικράτειας. Η εθνική επικράτεια, ως πολιτική και πολιτειακή συγκρότηση, εκφράζει ακριβώς μια ιστορικά ιδιαίτερη καπιταλιστική ταξική κυριαρχία και ανεξαρτησία, δηλαδή την υπαγωγή συγκεκρι-

μένων πληθυσμών ως ιστορικά ιδιαίτερο, *ενιαίο σύνολο* στις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και υπταγής: το γαλλικό έθνος και κράτος, για παράδειγμα, δηλαδή ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, μια ιστορικά συγκεκριμένη επικράτεια καπιταλιστικής κυριαρχίας, η οποία διακρίνεται από άλλα όμορα συστήματα ταξικής εξουσίας με βάση καταρχήν τα *ιδιαίτερα πολιτειακά-εθνικά της χαρακτηριστικά* (η Γαλλία σε διάκριση με τη Βρετανία).

Η «τάση ολοκληρωτισμού», η τάση εθνικής ομογενοποίησης όλων ανεξαιρέτως των πληθυσμών της διεκδικούμενης επικράτειας και υπαγωγής τους στη νέα ταξική κυριαρχία η οποία βρίσκεται στη διαδικασία της κρατικής της συγκρότησης, είναι έτσι εγγενής ακόμα και στις πιο δημοκρατικές και φιλελεύθερες εκδοχές της αστικής εξουσίας (όπως στα επαναστατικά κινήματα των αρχών του 19ου αιώνα, όταν η αστική τάξη καθοδηγεί τον ένοπλο αγώνα για ένα δημοκρατικό ανεξάρτητο εθνικό κράτος). Μπορούμε μάλιστα στις περιπτώσεις αυτές να διαπιστώσουμε ότι η «τάση ολοκληρωτισμού» δεν δρα μόνο «προς τα μέσα», στο εσωτερικό μιας πολιτιστικής γλωσσικής πληθυσμιακής ενότητας και των τυχόν «μειονοτήτων» που βρίσκονται στο έδαφος όπου αυτή ζει. Δεν περιορίζεται δηλαδή μόνο στο εσωτερικό μιας γλωσσοπολιτιστικής κοινότητας, η οποία μετεξελίσσεται σε έθνος με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Δρα ταυτόχρονα και «προς τα έξω», επιδιώκει να επεκταθεί παντού όπου δεν βρίσκει ικανή (εθνική) αντίσταση, να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει πληθυσμιακές ομάδες (και τα εδάφη όπου κατοικούν) στην κυρίαρχη εθνοκρατική συγκρότηση. Με άλλη διατύπωση, θα λέγαμε ότι η «τάση προς τον ολοκληρωτισμό» δεν περιέχει μόνο μια εσωστρεφή ροπή (εθνική ομογενοποίηση) αλλά και μια εξωστρεφή, τον εθνικ(ιστικ)ό επεκτατισμό, ακόμα και όταν η επικράτησή της δεν είναι πλέον ιδιαίτερα πιθανή, καθώς έρχεται σε σύγκρουση με τις αντίστοιχες διαδικασίες ομογενοποίησης-επέκτασης ενός άλλου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Η «τάση για ελευθερία» και η «τάση προς τον ολοκληρωτισμό» *συνυπάρχουν* στην αδιαίρετη ιδεολογική-πολιτιστική ενότητα που συνιστά τον εθνικισμό. Ο εθνικισμός διακηρύσσει την προαιώνια

αδιαίρετη ενότητα έθνους και εδάφους και την αδιαφιλονίκητη, από ιστορική και ηθική άποψη, ορθότητα των όποιων εθνικών θέσεων και διεκδικήσεων στη διεθνή σκηνή. Σε κάθε περίπτωση, όταν η διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους ολοκληρωθεί, μετά δηλαδή την περιπόθητη εθνική ανεξαρτησία, η «τάση προς τον ολοκληρωτισμό» εγκαθίσταται ως η κυρίαρχη όψη των ιδεολογικοπολιτικών σχέσεων εξουσίας. Η «ιστορία» (ο προαιώνια «εθνικός χαρακτήρας» της κρατικής επικράτειας ή του διεκδικούμενου εδάφους) λειτουργεί ως βασικός ιδεολογικός ιστός για την ομογενοποιητική και επεκτατική λειτουργία του αστικού κράτους. Με τη διατύπωση του Πουλαντζά:

Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι *ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας* [...] Τα περιφράγματα που συνεπάγεται η συγκρότηση του σύγχρονου λαού-έθνους δεν είναι τόσο τρομερά παρά μόνο επειδή είναι ταυτόχρονα κομμάτια μιας ολοποιημένης και κεφαλοποιημένης από το κράτος ιστορίας. Οι γενοκτονίες είναι απεκβολές αυτών που γίνονται «ξένα σώματα» μέσα στο εθνικό έδαφος και στην εθνική ιστορία, αποκλεισμοί έξω από το χώρο και έξω από το χρόνο [...]. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι μια σύγχρονη επινόηση και με την έννοια ότι τα συνοριακά δίφρακτα κατεβάζονται και για τους «αντεθνικούς», που είναι χρονικά μετέωροι, σε *εκκρεμότητα* εθνικής ιστορικότητας (Πουλαντζάς 1982: 164).

Έτσι, ο εθνικισμός δεν αποτυπώνει απλώς την ιδεολογική ομογενοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, ανάγοντας τις ταξικές αντιθέσεις σε «δευτερεύουσες πλευρές» του «εθνικού συμφέροντος». Συγκροτεί ταυτόχρονα αυτή την εθνική ενότητα και τα εθνικά συμφέροντα σε *αντιδιαστολή* και (δυνητικά, ανάλογα με την ιστορική συγκυρία) σε *σύγκρουση* με τα εθνικά συμφέροντα άλλων κοινωνικών σχηματισμών, άλλων εθνικών κρατών. Αυτή η λειτουργία του εθνικισμού υπήρξε ιδιαίτερα δραστική κατά την ιστορική περίοδο του «κλασικού ιμπεριαλισμού» που οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η τάση προς τον ολοκληρωτισμό συνιστά διαδικασία εξάλειψης του «ξένου» από τον κορμό του έθνους: είτε δια της ενσωμάτωσης στο έθνος, είτε, όποτε αυτό δεν είναι δυνατό, δια της εκδίωξης πέρα από τα κρατικά σύνορα ή της μετατροπής σε «μειονότητα» με «ειδικά» δικαιώματα. Μόνο η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ εθνικών κοινοτήτων (ή κρατών) καθιστά δυνατές ομοσπονδιακές λύσεις, που να βασίζονται στην πολιτική και θεσμική ισοπολιτεία των διαφορετικών εθνικών ομάδων σε ένα κράτος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. επίσης Fine/Saad-Filho (2004: 6 κ.ε.).
2. Σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του Μαρξ στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου*: «Αυτό που έχω να ερευνησω σ' αυτό το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ' αυτόν» (Μαρξ 1978α: 12). Και στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* έγραψε: «Ο σκοπός είναι να παρουσιάσουμε μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής [...] στον ιδεώδη μέσο όρο του» (Μαρξ 1978β: 1020).
3. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί έτσι μια διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων, μέσω ακριβώς της υλικότητάς της ως «βιοματικής πρακτικής», ως «τρόπου ζωής» όχι μόνο των κυρίαρχων αλλά, υπό παραλλαγμένη μορφή, και των κυριαρχούμενων τάξεων.
4. Παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής αλλά μια *μορφή παραγωγής*.
5. Στο μετασχηματισμό αυτό, τόπος εκκίνησης του οποίου υπήρξε η Ευρώπη, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η Γαλλική Επανάσταση. Ο Χομπσμπάουμ σημειώνει σχετικά: «Το χαρακτηριστικό σύγχρονο κράτος, που ήταν σε εξέλιξη για αρκετούς αιώνες, είναι μια περιοχική εδαφικά συνεκτική και ενιαία, με αυστηρά καθορισμένα σύνορα. Κυβερνείται από ενιαία κυρίαρχη αρχή και σύμφωνα με ενιαίο θεμελιώδες σύστημα διοίκησης και δικαίου. (Από τον καιρό

της Γαλλικής Επανάστασης θεωρήθηκε ως δεδομένο ότι το κράτος θα πρέπει να αντιπροσωπεύει ένα ενιαίο “έθνος” ή γλωσσική ενότητα, αλλά στο στάδιο αυτό δεν ίσχυε ακόμη κάτι τέτοιο)» (Hobsbawm 1992: 132). «Μετά το 1830 [...] προέκυψε ένα φαινόμενο που αξίζει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής: τα ενσυνείδητα εθνικιστικά κινήματα» (όπ. π.: 192).

6. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους στις ημιαυτόνομες αυτοδιοικούμενες χριστιανικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2000, κεφ. 9). Όπως εύστοχα σημείωσε ο Hobsbawm: «Το να είναι κανείς Έλληνας δεν αποτελούσε παρά ένα σχεδόν απαραίτητο επαγγελματικό προσόν του εγγράμματος ορθόδοξου χριστιανού των Βαλκανίων» (Hobsbawm 1992: 205-6). «Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε κι αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους» (όπ. π.: 204).

7. «Η ταξική πάλη αποτελεί το κέντρο της διαμόρφωσης των εθνών: το έθνος αντιπροσωπεύει την αναγκαία μορφή ύπαρξης για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στην πάλη του εναντίον των μορφών του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής [...] ένα έθνος μπορεί να διαμορφωθεί μόνο μέσω ενός κράτους – ενός εθνικού κράτους» (Althusser 1999: 11).

8. Βλ. Fine/Milonakis (2008: 253, 274).

9. Βλ. για παράδειγμα Althusser (1995).

10. Η θεωρία των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους επισημαίνει επίσης το γεγονός ότι η οικονομία δεν συνιστά το γενετικό κώδικα όλων των ιδεολογικών μορφών (όπως π.χ. του γερμανικού, αμερικανικού ή ελληνικού εθνικισμού, του ρατσισμού, του σεξισμού), αλλά ένα στοιχείο το οποίο διαπλέκεται με το πολιτικό και το ιδεολογικό στοιχείο στο σύνθετο όλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, παίζοντας τον *καθοριστικό σε τελευταία ανάλυση* ρόλο σε αυτό το δομημένο όλον. Ανάλογα με το συσχετισμό δυνάμεων σε κάθε ιστορική στιγμή, ιδεολογικές κατασκευές που αντλούνται από την «οικονομία» ή την «αγορά» άλλοτε έρχονται στο προσκήνιο (νεοφιλελευθερισμός) και άλλοτε αποσύρονται στο παρασκήνιο (π.χ. στα δικτατορικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου, τα οποία πρόβαλλαν την «την ιστορική κοινότητα» και «το καθήκον και τη θυσία απέναντι στην πατρίδα»).

11. «Αισθητό υπεραισθητό πράγμα» (Μαρξ 1978α: 84).

12. Amarglio/Callari (1993).

6. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια

6.1. Το θεωρητικό πρόβλημα

Όπως υποστηρίξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η ιδέα ενός «έσχατου σταδίου» του καπιταλισμού, το οποίο έχει, υποτίθεται, προκύψει από τις μονοπωλιακές επιχειρήσεις που κατάργησαν τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό, εισήχθη για πρώτη φορά στη μαρξιστική βιβλιογραφία από τον Ρούντολφ Χίλφερντινγκ (Rudolf Hilferding) με το έργο του *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* (*Das Finanzkapital*, 1909),¹ που έφερε σαφείς επιρροές από τον Χόμπσον και το βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός* (J. A. Hobson, *Imperialism: A Study*, 1901). Ο Χίλφερντινγκ θεωρήθηκε, μετά την έκδοση του *Χρηματιστικού κεφαλαίου*, ως ένας από τους μεγαλύτερους μαρξιστές θεωρητικούς της εποχής του, ο οποίος διεύρυνε τη μαρξιστική θεωρία, εντάσσοντας σε αυτήν οικονομικοκοινωνικά φαινόμενα που δεν είχαν κάνει την εμφάνισή τους κατά την εποχή του Μαρξ: τη δημιουργία των μονοπωλίων και την εξέλιξη του καπιταλισμού σ' ένα νέο, «έσχατο» στάδιο.

Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρηματολογήσουμε εναντίον αυτής της υπόθεσης περί έσχατου, μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού. Το βασικό μας επιχείρημα θα είναι ότι, καίτοι για οκτώ τουλάχιστον δεκαετίες θεωρήθηκε ως η «μαρξιστική ορθοδοξία», η θεωρία του «μονοπωλιακού καπιταλισμού», δηλαδή το θεωρητικό σύστημα που πρώτος εισήγαγε ο Χίλφερντινγκ, συνιστά περισσότερο μια αναθεώρηση της μαρξικής θεωρίας παρά την περαιτέρω ανάπτυξη και επικαιροποίησή της.

6.2. Η χρηματική θεωρία της αξίας του Μαρξ και τα πρώιμα έργα του Χίλφερντινγκ

Όπως αναπτύξαμε στο Κεφάλαιο 5, η οικονομική θεωρία του Μαρξ, και ειδικότερα η χρηματική θεωρία της αξίας που αυτός επεξεργάστηκε, δεν έχει ως αντικείμενο μελέτης της κάποια συγκεκριμένη καπιταλιστική χώρα ή «ιστορική μορφή» (κάποιο «ιστορικό στάδιο») του καπιταλισμού αλλά τον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής* (ΚΤΠ), δηλαδή τα δομικά στοιχεία του (κάθε) καπιταλιστικού συστήματος καθαυτού, ανεξάρτητα από ιδιαίτερες μορφές, ιστορικές εποχές ή επίπεδο ανάπτυξης.

Όπως έχουμε υποστηρίξει εκτενώς στο παρελθόν (π.χ. Μηλιός κ.ά. 2005, βλ. επίσης Heinrich 1999, Arthur 2002), η οικονομική θεωρία του Μαρξ δεν αποτελεί «διόρθωση» ή εξέλιξη της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας αλλά ριζική κριτική της, η οποία εγκαινιάζει μια νέα θεωρητική περιοχή και εγκαθιδρύει ένα νέο αντικείμενο ανάλυσης. Η μαρξική έννοια της αξίας δεν συμπίπτει με τη ρικαρδιανή αξία ως «δαπανώμενη εργασία», αλλά αποτελεί μια σύνθετη έννοια, έναν θεωρητικό «κόμβο» που επιτρέπει την αποκρυπτογράφηση της κεφαλαιακής σχέσης, καθώς συνδέει τα προσίδια στον καπιταλισμό χαρακτηριστικά της εργασιακής διαδικασίας με τις αντίστοιχες μορφές εμφάνισης των προϊόντων της εργασίας. Με τον τρόπο αυτό η αξία αναδεικνύεται ως έκφραση των σχέσεων που συνεχούν τον ΚΤΠ, ανεξάρτητα από τις οποιεσδήποτε χρονικές ή τοπικές ιδιαιτερότητες (ιστορική εποχή, γεωγραφική περιοχή ή χώρα).

Στο θεωρητικό σύστημα του Μαρξ, το χρήμα (και η χρηματική τιμή του εμπορεύματος) αποτελεί την αποκλειστική μορφή εμφάνισης της αξίας. Η αξία καθορίζεται, βεβαίως, από το χρόνο «αφηρημένης εργασίας», δηλαδή εργασίας που δαπανάται με καπιταλιστικό τρόπο (εργασιακή διαδικασία που παράγει για-την-ανταλλαγή και για-το-κέρδος). Εντούτοις, η δαπάνη *κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας* δεν μπορεί να προσδιοριστεί καθαυτή ποσοτικά (να μετρηθεί με το χρονόμετρο). Αποκτά εμπει-

ρική έκφραση μόνο ως χρηματική τιμή (μετράται δηλαδή σε χρηματικές μονάδες) κατά τη διαδικασία ανταλλαγής:

α) Η αφηρημένη εργασία (και συνεπώς ο εν γένει χρόνος εργασίας) δεν αποτελεί μια με άμεσο τρόπο διαπιστώσιμη και μετρήσιμη διάσταση της εργασίας, αλλά μια έννοια που επιτρέπει την κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

β) Η αφηρημένη εργασία δεν αφορά τη μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής αλλά την κοινωνική αλληλοσυσχέτιση όλων των, θεσμικά ανεξάρτητων μεταξύ τους, επιμέρους καπιταλιστικών διαδικασιών παραγωγής, η οποία εκδηλώνεται στην αγορά. Η αφηρημένη εργασία δεν μετριέται με το χρονόμετρο, αλλά εκδηλώνεται στη χρηματική τιμή, η οποία καταδεικνύει και τη σχέση ανταλλαγής κάθε εμπορεύματος με όλα τ' άλλα:

Ο κοινωνικός χρόνος εργασίας υπάρχει, ούτως ειπείν, μόνο σε λανθάνουσα κατάσταση σ' αυτά τα εμπορεύματα και εκδηλώνεται κατά πρώτον στη διαδικασία ανταλλαγής τους [...]. Η εν γένει κοινωνική εργασία δεν είναι επομένως έτοιμη προϋπόθεση αλλά δημιουργούμενο αποτέλεσμα (MEGA 1980: 123).

Ως ουσιώδες χαρακτηριστικό της «οικονομίας της αγοράς» (του καπιταλισμού) αναδεικνύεται επομένως όχι απλώς η ανταλλαγή εμπορευμάτων (όπως υποστηρίζουν οι κυρίαρχες θεωρίες), αλλά η χρηματική κυκλοφορία και το χρήμα. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, η ανταλλαγή αποτελεί ροπή του κοινωνικού κυκλώματος του χρήματος, το οποίο λειτουργεί ως κεφάλαιο. Η κυκλοφορία αποτελεί την αναγκαία μορφή της παραγωγής-για-την-ανταλλαγή και για-το-κέρδος, δηλαδή του καπιταλισμού.

Στο μαρξικό σύστημα, η αξία και το χρήμα αποτελούν έννοιες που δεν μπορεί να οριστούν ανεξάρτητα (ή πριν) από την έννοια του κεφαλαίου. Περιέχουν την (αλλά και εμπεριέχονται στην) έννοια του κεφαλαίου.² Εν περιλήψει, η αξία των εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται και δεν μετράται ως τέτοια. Εκφράζεται μόνο διά του χρήματος και των χρηματικών τιμών των εμπορευμάτων, δηλαδή,

σύμφωνα με την ορολογία του Μαρξ, διά των *μορφών εμφάνισής* της. Μέσω των μορφών αυτών εκδηλώνεται η *σχέση ανταλλαγής κάθε εμπορεύματος* με όλα τ' άλλα.

Καθώς το χρήμα (η χρηματική τιμή) αποτελεί την αποκλειστική μορφή εμφάνισης της αξίας, τα δύο μεγέθη δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο θεωρητικής αφαίρεσης. Είναι ασύμμετρα μεγέθη, και συνεπώς δεν μπορούν να «συνδεθούν» μέσω μαθηματικών σχέσεων και «μετασχηματισμών». Στο σύστημα του Μαρξ η αξία δεν ανήκει στον κόσμο των εμπειρικών απτών (και μετρήσιμων) μεγεθών. Στον κόσμο της εμπειρίας ανήκει μόνο η χρηματική τιμή. Η αξία είναι η έννοια που αποκρυπτογραφεί τις τιμές, δηλαδή αποκαλύπτει *τι είναι οι τιμές*, χωρίς να προσδιορίζει το μέγεθός τους. Οι τιμές δεν μπορούν να προσδιοριστούν ποσοτικά *καθ'αυτές*, ο ποσοτικός προσδιορισμός δίνεται από τις μορφές εμφάνισής τους, τις τιμές. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να υπάρξει ποσοτικός προσδιορισμός της αξίας ως μεμονωμένου μεγέθους, αλλά μόνο σε σχέση με όλα τα άλλα εμπορεύματα κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής. Αυτή η ανταλλακτική αξιακή σχέση εκφράζεται από το χρήμα. Με τα λόγια του Μαρξ: «Η αξιακή αντικειμενικότητα [...] μπορεί να εκδηλώνεται *μονάχα* στην κοινωνική σχέση του ενός εμπορεύματος μ' ένα άλλο εμπόρευμα» (Μαρξ 1978α: 61-62).

Ο Χίλφερντινγκ στα πρώιμα έργα του (Hilferding 1949 [1904]) υιοθετούσε μία διαφορετική, «επικρατούσα» τότε (όπως εν πολλοίς και σήμερα), ερμηνεία της θεωρίας της αξίας, την οποία έχουμε ορίσει ως «ρικαρδιανό μαρξισμό» ή «κλασική» θεωρία της αξίας (βλ. Μηλιός κ.ά 2005, Milios 2003).³ Η θεωρητική αυτή εκδοχή ενσωματώνει στη μαρξιστική θεωρία την αντίληψη της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ότι η αξία συνίσταται σε μια ποσότητα απτής «δαπανώμενης εργασίας». Συνακόλουθα, η αξία κάθε εμπορεύματος προσδιορίζεται αφ' εαυτής και είναι σύμμετρα (ποιοτικώς όμοια) με την τιμή (δηλαδή ανήκει στην κατηγορία των *εμπειρικών απτών μεγεθών*: αξία και τιμή έχουν κοινό μέτρο, διαφέρουν έτσι μόνο ως προς το μέγεθος). Αυτό σημαίνει ότι η αξία μπορεί να αναχθεί στην τιμή (παραγωγής) μέσω μαθηματικών υπο-

λογισμών (από τους οποίους προκύπτει κάποιας μορφής «χρηματική έκφραση του χρόνου εργασίας», βλ. Μηλιός κ.ά. 2005, Κεφάλαιο 4). Ο Χίλφερντινγκ υπερασπίστηκε το 1904 τη βασική θέση του «ρικαρδιανού μαρξισμού», δηλαδή τη συμμετρία (ποιοτική ομοιότητα) αξίας και τιμής, με τον ακόλουθο τρόπο: «Έχουμε συμμετρία, διότι εφόσον τόσο οι τιμές όσο και οι αξίες είναι εκφράσεις διαφορετικών ποσοτήτων εργασίας [...] είναι ποιοτικώς ομογενείς» (Hilferding 1949: 161). Κατά την περίοδο αυτή, ο Χίλφερντινγκ θεωρούσε μάλιστα ότι υπερασπιζόταν τη «μαρξιστική θεωρία της αξίας»: «Ο νόμος της αξίας δεν ακυρώνεται από τα στοιχεία του τρίτου τόμου [του *Κεφαλαίου*], απλώς τροποποιείται κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο» (όπ. π.: 157).

6.3. Η μαρξική έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου

Αυτό που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την ανάλυσή μας στο σημείο αυτό είναι το γεγονός ότι, παρά τις διαφορετικές ερμηνείες της αξιακής θεωρίας του Μαρξ, *σχεδόν όλες οι εκδοχές μαρξισμού μέχρι* την έκδοση του *Χρηματιστικού κεφαλαίου* αποδέχονταν μια όμοια οπτική αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στην καπιταλιστική οικονομία ως σύνολο και την ατομική επιχείρηση. Η οπτική αυτή στηριζόταν σε θέσεις που ρητώς είχε διατυπώσει ο Μαρξ, οι οποίες σκιαγραφούσαν μία, ας μας επιτραπεί η μάλλον αδόκιμη έκφραση, θεμελιικά «μακροοικονομική» προσέγγιση της καπιταλιστικής οικονομίας: Οι εγγενείς αιτιακές κανονικότητες («νόμοι») του καπιταλιστικού συστήματος έχουν εφαρμογή στο επίπεδο της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας ως συνόλου και δημιουργούν τα «κίνητρα» που λειτουργούν ως αφετηρία για τη δράση και λειτουργία των ατομικών συστατικών στοιχείων αυτής της οικονομίας. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Μαρξ, «Οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής [...] επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού και [...] γι' αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978α: 331).⁴

Η έννοια που εισήγαγε ο Μαρξ για να περιγράψει τις συνολικές αιτιακές αλληλοσχετίσεις της καπιταλιστικής παραγωγής είναι το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* (Gesamtkapital). Με άλλη διατύπωση, οι εγγενείς αιτιακές σχέσεις που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων (καπιταλιστικών επιχειρήσεων) σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, δηλαδή τα τοποθετούν στο εσωτερικό ενός *οικονομικού συστήματος*, το οποίο και τα επικαθορίζει. Με τον τρόπο αυτό, σύμφωνα με τον Μαρξ, το κεφάλαιο συνιστά μια ιστορικά ιδιαίτερη κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.

Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ως εκ τούτου την έννοια του κεφαλαίου στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας. Πρόκειται για σύνθετη έννοια που συμπυκνώνει εμπειρικά παρατηρούμενες κανονικότητες της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και συνολικούς «νόμους» –κρυμμένους αιτιακούς καθορισμούς– του καπιταλιστικού συστήματος. Στο επίπεδο του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ο ατομικός «κεφαλαιοκράτης είναι μόνο το προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεί στο προτσές παραγωγής μόνο ως φορέας του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978β: 1006). Οι εγγενείς στο σύστημα αιτιώδεις σχέσεις, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο*, διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού*.

6.4. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Θα εστιάσουμε τώρα στο ερώτημα του ελεύθερου ανταγωνισμού, το οποίο θα μας επιτρέψει να εισχωρήσουμε σε ζητήματα που αφορούν τους αιτιακούς καθορισμούς και το περιεχόμενο και την άρθρωση των εννοιών στα θεωρητικά συστήματα του Μαρξ αφενός και του Χίλφερντινγκ αφετέρου.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο ελεύθερος ανταγωνισμός εξασφαλίζει την προσίδια στο καπιταλιστικό σύστημα αλληλοδιαπλοκή των

θεσμικά ανεξάρτητων παραγωγικών μονάδων και επιβάλλει στα επιμέρους κεφάλαια τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής. *Ο ανταγωνισμός κάνει δυνατόν να συγκροτηθούν και να λειτουργήσουν οι επιμέρους επιχειρήσεις, δηλαδή τα ατομικά κεφάλαια, ως συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο*. Διαμέσου της δομικής τους αλληλεξάρτησης (οργάνωση ως συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο), τα ατομικά κεφάλαια αναγορεύονται σε *κοινωνική τάξη*: λειτουργούν ως ενιαία κοινωνική δύναμη, η οποία αντιπαράκειται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία.

Ως ατομικά κεφάλαια, οι επιχειρήσεις τείνουν στη μεγιστοποίηση του κέρδους τους. Η τάση για μεγιστοποίηση του κέρδους υποτάσσεται, μέσα από τον ανταγωνισμό, στους νόμους εξισορρόπησης, οι οποίοι είναι σύμφυτοι με την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, και ειδικότερα στη διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού κέρδους και στο σχηματισμό ενός (κατά τάση) μέσου κέρδους. Η τάση προς την εξίσωση του ποσοστού του κέρδους αποτελεί έτσι ένα *δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής*.

Η τάση αυτή σχετίζεται με δύο διαδικασίες:

α) Τον ανταγωνισμό *στο εσωτερικό κάθε κλάδου* ή τομέα παραγωγής, που καταρχήν εξασφαλίζει για κάθε εμπόρευμα την «αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής», παρά τις διαφορές στην παραγωγικότητα και την οργανική σύνθεση των μεμονωμένων κεφαλαίων τα οποία παράγουν αυτό το εμπόρευμα, παρά δηλαδή τις διάφορες «ατομικές αξίες» των διαφορετικών «δειγμάτων» του εμπορεύματος (Μαρξ 1978β: 228). Ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός τείνει, επομένως, να επιβάλλει σε όλα τα μεμονωμένα κεφάλαια τις κάθε φορά παραγωγικότερες τεχνικές παραγωγής και εξισώνει έτσι το ποσοστό κέρδους στο εσωτερικό κάθε κλάδου.

β) Τον ανταγωνισμό *στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής παραγωγής*, που εξασφαλίζει μια τέτοια κινητικότητα του κεφαλαίου από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο, ώστε να τείνει τελικά να διαμορφωθεί ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους σε ολόκληρη

την καπιταλιστική οικονομία (το γενικό ποσοστό κέρδους). Ο σχηματισμός του ενιαίου (ως προς την τάση του) γενικού ποσοστού κέρδους επιτυγχάνεται με βάση τις *τιμές παραγωγής*. Πρόκειται για τις τιμές του προϊόντος του κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου που του εξασφαλίζουν ένα ποσοστό κέρδους (= ο λόγος του συνολικού κέρδους μιας περιόδου παραγωγής προς το συνολικό κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί) ίσο (που τείνει να εξισωθεί) προς το γενικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας (Μαρξ 1978β: Τμήμα Δεύτερο).

Η «ελευθερία του κεφαλαίου», η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του, και η δυνατότητά του να μετακινείται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη – μετακίνηση που διευκολύνεται από τη λειτουργία του πιστωτικού συστήματος, καθώς καθίσταται αναγκαία μέσα από τον ανταγωνισμό, με δεδομένο ότι το κάθε ατομικό κεφάλαιο επιζητεί την απασχόληση που θα του επιφέρει το υψηλότερο ποσοστό κέρδους – είναι οι όροι που εξασφαλίζουν την κυριαρχία της τάσης για εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Στη βάση αυτής της θεωρητικής συλλογιστικής, ο ελεύθερος ανταγωνισμός γίνεται κατανοητός από τον Μαρξ ως ένα αναγκαίο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ΚΤΠ. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ:

Ο *ελεύθερος ανταγωνισμός* είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξής του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο: [...] Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από τον ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επιμέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κε-

φαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου. [...] Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η επαρκής μορφή της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Όσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί, τόσο καθαρότερα εμφανίζονται οι μορφές της κίνησής του (Μαρξ 1974: 543-544. Βλ. και Μαρξ 1990α: 498).

Η μαρξιστική θεωρία ξεκινάει λοιπόν από τη θέση ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης, το οποίο δεν μπορεί να καταργηθεί. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού μπορεί να συνδέεται με την ανάπτυξη, όχι με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού. Το κεφάλαιο επιβάλλει τη συνεχή αναδιάρθρωση της παραγωγής ως μέσο για τη συμπίεση κάθε μορφής κόστους, συμπεριλαμβανομένου φυσικά του εργασιακού κόστους, και καταφεύγει συστηματικά σε «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» (Μαρξ 1978β: 104-36), με στόχο την αύξηση του ποσοστού κέρδους.

Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο κεφάλαιο δεν ανταγωνίζεται μόνο (όλα) τα άλλα μεμονωμένα κεφάλαια τελικά ανταγωνίζεται τον ίδιο τον εαυτό του: εγκαταλείπει κάθε λιγότερο κερδοφόρα τεχνική προς όφελος της πιο κερδοφόρας: από το σύνολο των εμπορευμάτων που παράγει εγκαταλείπει την παραγωγή εκείνων που εξασφαλίζουν χαμηλότερα ποσοστά κέρδους στρέφεται σε «νέα προϊόντα», εφόσον αυτά προσδοκάται ότι θα αυξήσουν το συνολικό ποσοστό κέρδους της επιχείρησης καταφεύγει στο δανεισμό για να επεκτείνει ή να αναδιαρθρώσει την παραγωγή του, σε χρηματοπιστωτικές «διαχείρισης κινδύνου» επενδύει στις χρηματιστηριακές αγορές και γενικότερα στρέφεται στην «κερδοσκοπία», εφόσον θεωρεί ότι μπορεί να εξασφαλίσει υψηλότερα κέρδη εκεί εξαγοράζει τμήματα άλλων μεμονωμένων κεφαλαίων ή πουλάει τμήματα των «περιουσιακών του στοιχείων» σε άλλες επιχειρήσεις κ.ο.κ. (βλ. και Bryan/Rafferty 2006).

Εισάγοντας την ιδέα της «κατάργησης του ελεύθερου ανταγωνισμού ανάμεσα στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες από τα μεγάλα

μονοπωλιακά καρτέλ» (Hilferding 1981: 301), ο Χίλφερντινγκ του *Χρηματιστικού κεφαλαίου* υποκαθιστά τη «μακροοικονομική» προσέγγιση του Μαρξ με μια «μικροοικονομική» θεώρηση. Αντί να θεωρεί ότι το «ατομικό κεφάλαιο» (εδώ, οι γιγαντιαίες επιχειρήσεις ή τα «μονοπώλια») υπόκειται στους «νόμους κίνησης» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (στις αιτιακές κανονικότητες που διέπουν το «συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο», κατά την ορολογία του Μαρξ), υποστηρίζει, αντιθέτως, ότι η εξέλιξη του καπιταλισμού (του «συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου») καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά και τη λειτουργία της κυριαρχούσας μορφής ατομικών κεφαλαίων (των «μονοπωλίων»).

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία στην παραπάνω οπτική δεν είναι τόσο οι σύνθετες λεπτομέρειες του συλλογισμού που αναπτύσσει ο Χίλφερντινγκ. Η αντίληψη που θέλει τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό σαν τυπική σύμβαση, ολοκληρωτικά εξωτερική της σχέσης του κεφαλαίου (τέτοια μάλιστα που θα μπορούσε να «εξαλειφθεί» από τη συνδυασμένη δράση των διάσπαρτων μεμονωμένων επιχειρήσεων⁵), συνιστά μια κατεύθυνση σκέψης που διαφοροποιείται σημαντικά από τη μαρξική προβληματική. Με άλλα λόγια, ο Χίλφερντινγκ μάς φέρνει αντιμέτωπους μ' ένα διάγραμμα οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας το οποίο στρατηγικά αποκλίνει από την επιχειρηματολογία του Μαρξ αναφορικά με την έννοια του συνολικού κεφαλαίου.

Το βασικό ερώτημα που τίθεται δεν αφορά πλέον τους κοινωνικούς όρους που επιτρέπουν στα ατομικά κεφάλαια να συγκλίνουν σε ενιαία κοινωνική δύναμη. Σε μια εμφανώς διαφορετική κατεύθυνση, τα ερωτήματα που ενεργοποιούνται στο εσωτερικό της νέας προβληματικής σχετίζονται με την περιοδολόγηση – ή εναλλακτικά τη «γενεαλογία» – των σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικούς κοινωνικούς θεσμούς (με την ευρεία σημασία του όρου).⁶ Είναι πάντα, λοιπόν, ο ρόλος του ενός θεσμού σε σχέση με κάποιον άλλο, συγκεκριμένα: ο ρόλος των μονοπωλιακών επιχειρήσεων σε σχέση με το κράτος. Θα πρέπει μάλιστα να υπογραμμίσουμε ότι το κρίσιμο σημείο εδώ δεν είναι τόσο η ιδιαίτερη από-

ντηση που μένει να δοθεί αλλά το πεδίο των θεωρητικών δυνατοτήτων που αναδύεται. Και αυτό ακριβώς το πεδίο είναι βαθύτατα σηματοδεδειγμένο από την «εξωτερικότητα» των σχέσεων που συνδέουν το κράτος με το κεφάλαιο. Το κράτος παύει να αποτελεί αναπόσπαστο παράγοντα στη *συγκρότηση* της κίνησης του συνολικού κεφαλαίου, για να παρουσιαστεί ως ένας εξωτερικός θεσμός που οι σχέσεις του με το θεσμό του «κεφαλαίου» παραμένουν αιγιματικές αλλά πάντα «εξωτερικές» (θα επανέλθουμε στα ζητήματα αυτά στο Κεφάλαιο 10).

Με την προσέγγιση αυτή εισάγεται μια «αλλαγή παραδείγματος» στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας, καθώς ουσιαστικά αντιστρέφεται η φορά του βέλους αιτιότητας της ανάλυσης του Μαρξ στη σχέση ανάμεσα στο συνολικό-κοινωνικό αφενός και το ατομικό κεφάλαιο αφετέρου. Αυτή η θεωρητική μετατόπιση σχετίζεται άμεσα με τη *θεσμιστική* προβληματική που διαμορφωνόταν κατά την εποχή εκείνη, μέσα κυρίως από τα έργα των Βέμπερ, Βέμπλεν και Σουμπέτερ. Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, οι επιχειρήσεις (τα ατομικά κεφάλαια) γίνονται κατανοητές σαν αυτόνομες οντότητες, δομικά αποσυνδεδεμένες από τα ευρύτερα κοινωνικά πεδία εντός των οποίων λειτουργούν.

Αντίθετα με την παράδοση του «σοβιετικού μαρξισμού» και τους κάθε μορφής επιγόνους της, ο Χίλφερντινγκ είχε πάντως την ειλικρίνεια να παραδεχθεί ότι η θεωρία του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» δεν είναι συμβατή με τη θεωρία της αξίας του Μαρξ:

Η επιβεβαίωση της θεωρίας του Μαρξ για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, το μονοπωλιακό καρτέλ, φαίνεται επομένως ότι *καταργεί τη μαρξική θεωρία της αξίας* (Hilferding 1968: 313. Βλ. επίσης Hilferding 1981: 228, η έμφαση προστέθηκε).

6.5. Η αντίληψη του Μαρξ για τα μονοπώλια ως μορφές ατομικών κεφαλαίων

Η θέση σχετικά με την αντιπαράθεση ελεύθερου ανταγωνισμού και μονοπωλίου, η κεντρική θέση όλων των θεωριών του «μονοπωλιακού καπιταλισμού», βασίζεται σε μια αυθαίρετη ιδεολογική μετατόπιση. Εκκινεί από μια εμπειρικά απτή πραγματικότητα, την τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και τη δημιουργία πολύ μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά δεν είναι σε θέση να την εντάξει στη μαρξική θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Δεν κατανοεί ότι, ενώ το «μονοπώλιο» ανάγεται στη θεωρητική κατηγορία του ατομικού κεφαλαίου –δηλαδή αναφέρεται σ' ένα μεμονωμένο κεφάλαιο που λόγω της ιδιαίτερης θέσης του στην καπιταλιστική παραγωγή αποκομίζει ένα κέρδος υψηλότερο από το μέσο–, ο ελεύθερος ανταγωνισμός αναφέρεται αποκλειστικά στην κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου: αποτελεί τον κατεξοχήν όρο για τη συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.

Με αυτή ακριβώς την έννοια, ο Μαρξ διατύπωσε μια θεωρία των μονοπωλίων, ως μιας ιδιαίτερης, ασταθούς κατηγορίας *ατομικών κεφαλαίων*, στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*, σε πείσμα του (ιστορικός ατεκμηρίωτου, αν όχι εξόφθαλμα αυθαίρετου) ισχυρισμού ότι κατά την εποχή του δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί μονοπώλια και ότι επομένως δεν βρίσκουμε μια σχετική θεωρία στο *Κεφάλαιο*.

Ο Μαρξ ρητά υποστήριξε ότι η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, που συγκροτεί τα επιμέρους κεφάλαια σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, δεν σημαίνει ότι αυτόματα και κάθε στιγμή, σε οποιονδήποτε καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, τα ποσοστά κέρδους των μεμονωμένων κεφαλαίων είναι ίσα. Υπάρχει η δυνατότητα να αναπαράγονται ανισότητες στα ποσοστά κέρδους, πάντα βέβαια μέσα στο πλαίσιο της τάσης για εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους.⁷

Το μονοπώλιο δεν αποτελεί συνεπώς τον αντίποδα του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται για μια *μορφή του μεμονωμένου ατομικού κεφαλαίου*, η οποία δημιουργείται στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού: Όχι δίπλα ή/και έξω από τον ελεύθερο ανταγωνισμό αλλά διαμέσου του ελεύθερου ανταγωνισμού και στο εσωτερικό του, ως μία εκ των τάσεών του. Το μονοπώλιο ορίζεται στο πλαίσιο της θεωρίας του Μαρξ ως το ατομικό κεφάλαιο που συστηματικά αποκομίζει ένα άνω του μέσου ποσοστό κέρδους – και όχι ως μια επιχείρηση που μονοπωλεί την αγορά, όπως στη νεοκλασική θεωρία.

Ο Μαρξ διακρίνει έτσι στο *Κεφάλαιο* δύο βασικούς τύπους μονοπωλίων: τα *φυσικά*, και τα *τεχνητά* μονοπώλια.

Τα *φυσικά μονοπώλια* προκύπτουν από την μονοπωλιακή κατοχή ενός από τα στοιχεία της παραγωγής στη φυσική του μορφή, γεγονός που οδηγεί σε αυξημένη (σε σχέση με το μέσο κοινωνικό επίπεδο) παραγωγικότητα και σε αυξημένο (μονοπωλιακό) κέρδος.

Η κατοχή αυτής της φυσικής δύναμης αποτελεί μονοπώλιο στα χέρια του κατόχου της, όρο υψηλής παραγωγικής δύναμης του επενδυμένου κεφαλαίου, που δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το προτσές παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. Η φυσική αυτή δύναμη, που μπορεί να μονοπωληθεί έτσι, είναι πάντα δεμένη με τη γη (Μαρξ 1978β: 802-803).

Τα *τεχνητά μονοπώλια* οικοδομούν, από την άλλη, τη μονοπωλιακή τους θέση σε μια υψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας, στο εσωτερικό ενός κλάδου της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή όμως, η υψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας δεν προκύπτει από τη μονοπωλιακή κατοχή μιας φυσικής δύναμης, αλλά από την τεχνολογική υπεροχή του συγκεκριμένου μεμονωμένου κεφαλαίου σε σχέση με τις μέσες συνθήκες στο εσωτερικό του κλάδου παραγωγής που εντάσσεται. Αυτή η τεχνολογική υπεροχή αντανακλάται σ' ένα πρόσθετο κέρδος. Το τεχνητό μονοπώλιο δημιουργείται, όταν ένα μεμονωμένο κεφάλαιο κατορθώνει, μέσα από την τεχνολογική

υπεροχή του, να καθλώνει την «ατομική αξία» των εμπορευμάτων που παράγει κάτω από την πραγματική τους αξία (που καθορίζεται, όπως είπαμε, στο συνολικό-κοινωνικό επίπεδο):

Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία, δηλαδή το εμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο εργασίας απ' όσο στοιχίζει ο μεγάλος σωρός των προϊόντων του ίδιου είδους που παράγονται με τους υπάρχοντες μέσους κοινωνικούς όρους. Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος, όμως, δεν είναι η ατομική αλλά η κοινωνική του αξία, δηλαδή δεν μετρείται με το χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με το χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του [...]. Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρευμά του στην κοινωνική του τιμή [...] το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια πρόσθετη υπεραξία (Μαρξ 1978α: 332).

Το πρόσθετο κέρδος που απολαμβάνουν τα τεχνητά μονοπώλια «σπρώχνει τους ανταγωνιστές του σαν αναγκαστικός νόμος του συναγωνισμού να εισάγουν τον νέο τρόπο παραγωγής» (Μαρξ 1978α: 334). Το τεχνητό μονοπώλιο γεννιέται λοιπόν μέσα στον ανταγωνισμό, βρίσκεται διαρκώς μέσα σ' αυτόν, ενώ παράλληλα η μονοπωλιακή του θέση απειλείται διαρκώς από τον ανταγωνισμό. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με το φυσικό μονοπώλιο, εφόσον η υπεροχή στην παραγωγικότητα που προκύπτει από τη μονοπωλήση μιας φυσικής δύναμης εκ μέρους του συγκεκριμένου ατομικού κεφαλαίου μπορεί ενδεχομένως να εξανεμισθεί μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών που εισάγουν οι ανταγωνιστές του.⁸

6.6 Συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο και μέσο κέρδος

Όπως είναι επόμενο από τα παραπάνω, το μονοπωλιακό κέρδος δεν μπορεί να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό του κεφαλαιο-

κρατικού τρόπου παραγωγής. Η κυριαρχία της τάσης εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους είναι ο κοινωνικός όρος που διασφαλίζει τη συγκρότηση των επιμέρους κεφαλαίων σε άρχουσα κοινωνική τάξη:

Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ, όσον αφορά το κέρδος, σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρίας [...]. Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποκτά συνείδηση ότι είναι μια κοινωνική δύναμη, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο (Μαρξ 1978β: 200, 247).

Στο σημείο αυτό μπορούμε να συνοψίσουμε. Η θεωρία του Μαρξ οικοδομείται με βάση τη θέση ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών σχέσεων και ως εκ τούτου είναι αδύνατο να καταργηθεί. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνυφαίνεται με την ανάπτυξη και το βάθεμα του ελεύθερου ανταγωνισμού και όχι την εξασθένηση του. Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι το άθροισμα των μεμονωμένων κεφαλαίων. Είναι η συνολική κοινωνική κυριαρχία του κεφαλαίου, η οποία διασφαλίζεται και διαμορφώνεται στις επαρκείς μορφές της μέσα από τις εξισωτικές διαδικασίες που επιβάλλει ο ελεύθερος κεφαλαιακός ανταγωνισμός. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ είναι μάλιστα κατηγορηματικός:

Το κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση [του γενικού ποσοστού κέρδους] όσο ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (Μαρξ 1978β: 248).

Ο ισχυρισμός λοιπόν των θεωριών του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» ότι τα μονοπώλια καταργούν την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους στην ουσία παραποιεί ή καταργεί την μαρξική κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή τον πυρήνα της μαρξιστικής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Σε αντίθεση με τη θεωρία του Μαρξ, ο Χίλφερντινγκ και οι άλλοι «κλασικοί» μαρξιστές θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού οικοδόμησαν τις αναλύσεις τους με αφετηρία την υποτιθέμενη εκτόπιση του ελεύθερου ανταγωνισμού από τα μονοπώλια, μια αντίληψη που λειτουργεί ως θεμέλιο για κάθε θεωρία του «μονοπωλιακού καπιταλισμού». Το βασικό μας επιχείρημα στο παρόν κεφάλαιο ήταν ότι η θέση αυτή προκύπτει από μια σύγχυση εννοιών που ακυρώνει κάθε απαίτηση για επιστημονική ανάλυση: Εξοβελίζει την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου (δηλαδή τελικά τη μαρξική θεωρία του ΚΤΠ) και την υποκαθιστά με την κατηγορία των μονοπωλίων, των παντοδύναμων και αυτοδύναμων ατομικών κεφαλαίων που υποτάσσουν ολόκληρη την κοινωνία στη «βούληση» και στα συμφέροντά τους.

6.7. Ο ατομικός απέναντι στον συλλογικό καπιταλιστή

Θα κλείσουμε το παρόν κεφάλαιο συνοψίζοντας ορισμένα από τα βασικά μας συμπεράσματα, ως μια εισαγωγή για την ανάλυση που θα παρουσιαστεί στα επόμενα κεφάλαια.⁹

Παράλληλα με τον *ατομικό καπιταλιστή*, ορισμένες μάλιστα φορές σε ανταγωνιστική σχέση με αυτόν, βρίσκεται ο *συλλογικός καπιταλιστής*, η εξιδανικευμένη προσωποποίηση του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*. Ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός και η συνεπακόλουθη τάση προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους δεν αποτελεί μία απλή τυπική προϋπόθεση στην κίνηση των ατομικών κεφαλαίων, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στις αναλύσεις της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Αντίθετα, αντιστοιχεί σε μία *δομική «αρχή»* η οποία επιβάλλει τους όρους εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στα ατομικά κεφάλαια. Ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός τελικά δηλώνει το σύνολο των νόμων που ρυθμίζουν τη συνύπαρξη και τη «δράση» των ατομικών κεφαλαίων και τη συγκώνευσή τους σε κοινωνικό κεφάλαιο.

Η έννοια του συλλογικού κεφαλαιοκράτη μάς παραπέμπει στην ενότητα της αστικής τάξης και με αυτόν τον τρόπο στο *καπιταλιστικό κράτος*, ο απώτερος σκοπός του οποίου είναι να διασφαλίζει το μακροπρόθεσμο στρατηγικό συμφέρον της αστικής τάξης. Αυτού του είδους η πολιτική ενότητα δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα στο οποίο κατατείνει ένα σύνθετο παιχνίδι αντιφάσεων *πάντα δομικά επικαθορισμένων*. Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, το κράτος διατρέχεται στο σύνολό του από την ταξική πάλη.

Στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν μπορεί να νοηθεί ατομικό κεφάλαιο χωρίς να αποτελεί στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από τον τυπικά «νομικό» του ιδιοκτήτη (μέτοχο), *κάθε ατομικό κεφάλαιο φέρει αναγκαστικά τη σφραγίδα των στρατηγικών εκμετάλλευσης που αντιστοιχούν στην ιστορία των ταξικών αγώνων του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού*. Οι λειτουργίες του ατομικού κεφαλαιοκράτη, οι «αποφάσεις» που ο ίδιος καλείται να «πάρει» ανάγονται τελικά στην ίδια τη δυναμική του «κεφαλαίου», και όχι σε κάποια αυτόνομα «ψυχολογικά» χαρακτηριστικά που υποτίθεται ότι διαθέτει μία ιδιαίτερη «ομάδα» ατόμων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε ότι ο Χίλφερντινγκ εντάσσεται και τρόπον τινά ολοκληρώνει μια θεωρητική παράδοση στο εσωτερικό του μαρξισμού η οποία ξεκινάει από τον ίδιο τον Ένγκελς, τουλάχιστον από την περίοδο που αυτός επιμελείτο τα προς έκδοση χειρόγραφα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου του Μαρξ*. Ο Ένγκελς διατύπωσε με σαφήνεια την άποψη ότι στο διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τη συγγραφή των χειρογράφων αυτών «έχουν, όπως είναι γνωστό, αναπτυχθεί νέες μορφές της βιομηχανικής επιχείρησης» και «η ανέκαθεν περιβόητη ελευθερία του συναγωνισμού βρίσκεται στα τελευταία της

και υποχρεώνεται να αναγγείλει η ίδια την ολοφάνερη σκανδαλώδη χρεωκοπία της» (Σημείωση του Ένγκελς σε Μαρξ 1978β: 552). Για μια εξαιρετική παρουσίαση της μαρξιστικής συζήτησης κατά την περίοδο αυτή σχετικά με τον μονοπωλιακό καπιταλισμό βλ. Schumpeter (1951: 79-82).

2. «Η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί στο κεφάλαιο, ώστε μπορεί να αναπυχθεί ολοκληρωτικά μόνο στη βάση του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978α: 596).

3. Ήδη από τη στιγμή του θανάτου του Μαρξ έγινε φανερό ότι η μαρξική θεωρία και η μαρξική ανάλυση δεν επιδέχονται μόνο μια ερμηνεία και δεν εξελίσσονται με βάση μία και μόνη θεωρητική κατεύθυνση. Αντίθετα, η ύπαρξη του μαρξισμού είναι πάντοτε συνυφασμένη με το σχηματισμό διαφορετικών μαρξιστικών ρευμάτων ή σχολών, που κατά κανόνα συγκροτούνται στη βάση αντιφατικών και αντιτιθέμενων μεταξύ τους θεωρητικών αρχών, θέσεων και πορισμάτων. Το φαινόμενο αυτό είναι καθολικό και έλαβε χώρα σ' όλες τις χώρες όπου αναπτύχθηκε ο μαρξισμός (βλ. τη σχετική ανάλυση σε Μηλιός 1995, Milios 1995).

4. Αυτό που ισχύει για την ατομική επιχείρηση, ισχύει ακόμα περισσότερο για τα πρόσωπα που στελεχώνουν την επιχείρηση (τον ιδιοκτήτη, τους μάνατζερ κ.ά.): «Η αναλυτική μέθοδός μου δεν εκκινεί από τον άνθρωπο, αλλά από την οικονομικά δεδομένη περίοδο της κοινωνίας» (Μαρξ 1993: 34). «Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο στο βαθμό που αποτελούν την προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων» (Μαρξ 1978α: 16).

5. Για τον Hilferding (1981: 186), η πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους που προκύπτει από την «τεράστια διόγκωση του πάγιου κεφαλαίου» μπορεί να αντιμετωπισθεί μόνο με τις καπιταλιστικές κοινοπραξίες. Την ίδια στιγμή, «η κοινοπραξία εξομαλύνει τις διακυμάνσεις του επιχειρηματικού κύκλου και έτσι εγγυάται ένα πιο σταθερό ποσοστό κέρδους για την εταιρία που έχει συγχωνευτεί» (όπ. π.: 196). Η εξάλειψη του ανταγωνισμού υπηρετεί επίσης τα συμφέροντα των τραπεζών: Οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι σε θέση να επιτυγχάνουν τα μέγιστα κέρδη χωρίς να κινδυνεύει το δανειακό κεφάλαιο που οι ίδιες έχουν αντλήσει από τις τράπεζες (όπ. π.: 191).

6. Κατά την άποψή μας, αυτός είναι ακριβώς ο αναλυτικός τρόπος με τον οποίο οι θεσμικές αναλύσεις αντιμετωπίζουν το πρόβλημα. Π.χ. βλ. Weber (1978), Schumpeter (1951), Galbraith (1972), Atkinson (1998).

7. «Γενικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο γενικός νόμος επιβάλλεται σαν κυρίαρχη τάση, μ' έναν πολύ πολύπλοκο και κατά προσέγγιση τρόπο, σαν κάποιος μέσος όρος αιώνιων διακυμάνσεων, που ποτέ δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια» (Μαρξ 1978β: 203-204).

8. Σύμφωνα με τον Μαρξ μπορεί να σχηματισθεί και ένας τρίτος τύπος μονοπωλίων, αυτήν τη φορά όμως όχι στη σφαίρα της παραγωγής αλλά της

κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (της αγοράς). Ο Μαρξ ονόμασε τον τύπο αυτό των μονοπωλίων *τυχαία μονοπώλια*. Πρόκειται δηλαδή για κάποια *μεμονωμένα κεφάλαια* που καταφέρνουν να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη εκμεταλλεύοντας τις συγκυριακές ή μονιμότερες ανισομέρειες και διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά. «Όταν μιλάμε για τυχαίο μονοπώλιο, εννοούμε το μονοπώλιο που προκύπτει για τον αγοραστή ή πωλητή από την τυχαία σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς» (Μαρξ 1978β: 224). Ο τύπος αυτός μονοπωλίου αντιστοιχεί ως ένα βαθμό σε ό,τι περιγράφεται ως *ολιγοπώλιο* από τη νεοκλασική θεωρία.

9. Για μια συναφή επιχειρηματολογία βλ. Balibar (1984).

7. Είναι ο ιμπεριαλισμός το έσχατο στάδιο του καπιταλισμού; Σκέψεις αναφορικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού και των σταδίων της καπιταλιστικής ανάπτυξης

7.1. Εισαγωγή

Στον τίτλο του παρόντος κεφαλαίου βρίσκουμε διατυπωμένο ένα ερώτημα στην αντιμετώπιση που οποίου θα είμαστε αναγκαστικά πιο επιφυλακτικοί σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήσε να το απαντήσει ο Λένιν σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα στη διάσημη μπροσούρα του. Εντούτοις, το ερώτημα αυτό κρύβει ένα άλλο, πολύ πιο βασικό για τη μαρξιστική σκέψη: *Αποτελεί ο ιμπεριαλισμός ένα ιδιαίτερο στάδιο του καπιταλισμού;* Γεγονός που αναπόφευκτα κατευθύνει τη συζήτησή μας στο ζήτημα της «ιστορίας», των «μετασχηματισμών», των «φάσεων» ή «σταδίων» του καπιταλισμού.

Όπως μάλλον έγινε φανερό στα προηγούμενα κεφάλαια, η έννοια της περιοδολόγησης δεν μπορεί να αφορά την ίδια τη δομή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, δηλαδή τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ). Εάν, εντούτοις, τα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οργάνωσης των κοινωνιών (ο ΚΤΠ) δεν μπορούν να διακριθούν σε περιόδους ή φάσεις, τότε πώς μπορούμε να σκεφτούμε την ιστορική εξέλιξη ενός κοινωνικού σχηματισμού ή ακόμα περισσότερο την ιστορία της αντιφατικής διεθνούς συνύπαρξης των κοινωνικών σχηματισμών στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας;

Το κεντρικό επιχείρημα της ανάλυσης που θα ακολουθήσει είναι ότι, όπως άλλωστε έχει ήδη υποστηριχθεί στο Κεφάλαιο 4, ο *ιμπεριαλισμός αποτέλεσε εξαρχής βασικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και όχι προϊόν ενός ορισμένου ιστορικού του σταδίου*. Από την άποψη αυτή, πολλά φαινομενικώς διαφορετικά ιστορικά γεγονότα ή περίοδοι μπορούν να αναχθούν στην ίδια δομική αιτία. Οι μάχες για την επέκταση των συνόρων, οι συγκρούσεις για την εξασφάλιση διεθνών αγορών κατά τη μερκαντιλιστική εποχή, η αποικιοκρατία, οι παγκόσμιοι πόλεμοι, οι περιφερειακές πολεμικές συγκρούσεις, οι περίοδοι ιμπεριαλιστικής έντασης και ηρεμίας, η περίοδος του ψυχρού πολέμου δεν αποτελούν παρά συγκεκριμένες ιστορικές μορφές που λαμβάνουν οι σχέσεις ανάμεσα στους κρίκους της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, δηλαδή της αντιφατικής και ανισοβαρούς συνάρθρωσης διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών στο διεθνές πεδίο.

Η επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει έρχεται σε ρήξη με τις διάφορες μορφές ιστορικισμού που συναντάμε ολοένα και πιο συχνά στη σύγχρονη ετερόδοξη οικονομική και κοινωνική σκέψη.

7.2. Σχετικά με την περιοδολόγηση των κοινωνικών σχηματισμών

Οι θεωρίες του μονοπωλιακού (ή κρατικομονοπωλιακού) καπιταλισμού θεωρούν ότι οι μετασχηματισμοί των δομικών χαρακτηριστικών και των «νόμων» του καπιταλιστικού συστήματος που, υποτίθεται, συνδέονται με το σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων οδηγούν στη διαμόρφωση ενός νέου σταδίου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (για μία κριτική της άποψης αυτής βλ. Κεφάλαιο 6). Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν και όσοι οικοδομούν την επιχειρηματολογία τους επάνω στη γενικότερη προβληματική του ιστορικισμού. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των προσεγγίσεων αυτών είναι η εμμονή στην ιστορική μεταβλητότητα των δομικών σχέσεων εκμετάλλευσης που αποδίδουν την ουσία του ΚΤΠ.¹ Έτσι, δεν είναι καθόλου τυχαίο που οι οπαδοί

της θεωρίας των παγκόσμιων συστημάτων βλέπουν τις ιστορικο-στικές αναλύσεις των νεογκραμισιανών ως συμπληρωματικές και όχι ως ανταγωνιστικές προς αυτούς (Frank/Gills 1996: 36), ενώ και οι νεογκραμισιανοί δεν φαίνεται να είναι τελικά και τόσο εχθρικοί προς τους πρώτους (Cox 1996: 516).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και θεωρητικοί που άσκησαν κριτική στην αντίληψη του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού ή επιχείρησαν να διαχωριστούν από την λογική του ιστορικισμού συχνά αποδέχτηκαν την αντίληψη ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μπορεί να διαχωριστεί σε ιστορικά στάδια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Πουλαντζάς (1981: 53-4) που τελικά φαίνεται να θεωρεί τον μονοπωλιακό καπιταλισμό ως στάδιο στην αναπαραγωγή του ΚΤΠ. Θεωρεί ακόμα ότι στο εσωτερικό αυτού του ιμπεριαλιστικού σταδίου του ΚΤΠ μπορούν να διακριθούν κάποιες ιδιαίτερες φάσεις, οι οποίες όμως δεν αντιστοιχούν σε περαιτέρω μετασχηματισμούς του ΚΤΠ, αλλά είναι το ιστορικό αποτέλεσμα της τάξης των τάξεων (όπ. π.: 53).

Θεωρούμε ότι ο ΚΤΠ, ως «εσωτερική, ουσιαστική, όμως συγκαλυμμένη βασική μορφή» (Μαρξ 1978β: 264)² των καπιταλιστικών σχέσεων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, *δεν υπόκειται* σε δομικούς μετασχηματισμούς ή στάδια. Παρόλα αυτά, η εξέλιξη ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού μπορεί κάλλιστα να περιοδολογηθεί σε στάδια ή/και φάσεις. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται όμως για μετασχηματισμούς των εσωτερικών-αναγκαίων νόμων που διέπουν τον ΚΤΠ (δηλαδή κάθε καπιταλιστική κυριαρχία), αλλά για την παγίωση κάποιων συγκεκριμένων εξωτερικών ως προς τον ΚΤΠ κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών δύναμης μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων. Πρόκειται, λοιπόν, για αποτελέσματα της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό των (αναπτυγμένων) καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, που αφορούν ζητήματα όπως τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, τις μορφές συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, τη συγκεκριμένη διαδικασία διαμόρφωσης των κρατικών και αναπαραγωγικών μηχανισμών, τη μορφή του μπλοκ

εξουσίας (δηλαδή τις συγκεκριμένες αστικές μερίδες και τις αμοιβαίες σχέσεις τους), τη συμμετοχή ή μη άλλων τάξεων πλην της αστικής στο μπλοκ της εξουσίας (π.χ. φεουδαρχών, γαιοκτημόνων), με δυο λόγια, τον συνολικό κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων.

Αναφερόμαστε στις σχετικά διαφοροποιημένες ιστορικές μορφές συγκρότησης ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, που προκύπτουν από τα διαφορετικά ιστορικά στάδια της πάλης των τάξεων, κι όχι βέβαια από ένα μετασχηματισμό των δομικών χαρακτηριστικών και της λειτουργίας του ΚΤΠ. Με αυτή την έννοια νομιμοποιούμε λοιπόν να μιλάμε για στάδια της καπιταλιστικής εξέλιξης και ανάπτυξης: ως στάδια στην ιστορική εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνικών μετασχηματισμών.

7.2.1. Ο καπιταλισμός της Απόλυτης Υπεραξίας

Όπως σχολιάσαμε στο Κεφάλαιο 4, η πρώτη ιστορική περίοδος του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής με προβιομηχανικές μορφές του κεφαλαίου και με μορφές έμμεσης υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (ή υβριδικές μορφές μισθωτής εργασίας με το κομμάτι).

Με άλλα λόγια, στα πρώτα στάδια ανάπτυξής του, ο καπιταλισμός μπορεί να είχε αποκτήσει την πρωτοκαθεδρία στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού ακόμα και εάν η αναλογία του συνολικού εργαζόμενου πληθυσμού που ήταν ενσωματωμένος στη μισθωτή εργασία ήταν σχετικά μικρή. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η καπιταλιστική εκμετάλλευση λαμβάνει επίσης και άλλες μορφές πέρα από εκείνες που προσιδιάζουν στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό. Πίσω από την «πρόσοψη» των εγχρήματων ανταλλαγών μπορεί να ανιχνευτεί η καπιταλιστική κυριαρχία, παρά το γεγονός ότι η μισθωτή εργασία και η καπιταλιστική επιχείρηση στην πλήρως αναπτυσσόμενη τους μορφή παραμένουν ένα σχετικά περιορισμένο φαινόμενο. Πρόκειται για την εικόνα μιας οικονομίας σε σημαντικό βαθμό εμπορευματοποιημένης, δεδομένου ότι οι σχέσεις της έμ-

μεσης υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αποκτούν πολλές διαφορετικές μορφές.

Τα δίκτυα των εμπορών, των προαγοραστών και των «ενδιάμεσων» συνδέουν-δένουν τον παραγωγό (αγρότη ή τεχνίτη) με τη μεγάλη εμπορική (και χρηματοπιστωτική) επιχείρηση μέσα από μια ποικιλία σχέσεων διαμεσολάβησης που συμπεριλαμβάνουν τις ροές του χρήματος και των εμπορευμάτων. Εκείνο που αποδεικνύεται από αυτά είναι ότι οι προσωπικές σχέσεις και δεσμοί συγγένειας, ο τοπικός παράγοντας, οι γλωσσικές σχέσεις και, τελικά, η εθνικότητα λειτουργούν κομβικά για τη διάδοση και την ανάπτυξη της εγχρήματης εμπορευματικής οικονομίας, δηλαδή του προβιομηχανικού (εμπορικού) καπιταλισμού. Τα δίκτυα της εγχρήματης επικοινωνίας και των επιχειρηματικών δοσοληψιών που καταλήγουν να ευνοούν το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων είναι εν μέρει η εξωτερική πλευρά της αποσύνθεσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων κοινωνικής οργάνωσης – των κλειστών «αυτόνομων» κοινοτικών δομών και της μη χρηματικής «φυσικής» οικονομίας – προς όφελος του προβιομηχανικού εμπορικού καπιταλισμού της εποχής.

Μία ανάλυση που αφορά την έμμεση ή τυπική υπαγωγή της εργασίας στο εμπορικό κεφάλαιο και τον προαγοραστή (μεσάζοντα ανάμεσα στον έμπορο μακρινών αποστάσεων – τη μεγάλη εμπορική επιχείρηση – και τους άμεσους παραγωγούς – οικοτέχνες-τεχνίτες ή αγρότες) μπορεί να αναζητηθεί στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, Κεφ. 20, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, Κεφ. 13 και 14, όπως επίσης και στα *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής*. Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τους άμεσους παραγωγούς που βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο και την εντολή του εμπόρου ως υβριδικές μορφές μισθωτής εργασίας με το κομμάτι οι οποίες προετοιμάζουν το δρόμο για την πλήρη ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής:

Το πέρασμα από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής γίνεται με δύο τρόπους. Ο παραγωγός γίνεται έμπορος και κεφαλαιοκράτης [...]. Ή, πάλι, ο έμπορος γίνεται άμεσα κύριος της παραγωγής. [...] Αυτός ο τρόπος [...] χωρίς να

ανατρέψει τον τρόπο παραγωγής, χειροτερεύει μόνο την κατάσταση των άμεσων παραγωγών, τους μετατρέπει σε απλούς μισθωτούς εργάτες και προλετάριους, κάτω από όρους χειρότερους από εκείνους των εργατών που υπάγονται κατευθείαν στο κεφάλαιο, τη δε εργασία τους την ιδιοποιείται πάνω στη βάση του παλιού τρόπου παραγωγής. [...] Ο έμπορος είναι ο καθεαυτό κεφαλαιοκράτης που τσεπώνει το μεγαλύτερο μέρος της υπεραξίας (Μαρξ 1978β: 423-4, η έμφαση δική μας).

Στα κείμενα της περιόδου 1893-1900 που αναφέρονταν στην *Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία* ο Λένιν επίσης κατανόησε εύστοχα και προσπάθησε να υπογραμμίσει τον καπιταλιστικό χαρακτήρα μιας οικονομίας που βασίζεται στον έμπορο προαγοραστή και στη μεγάλη εμπορική επιχείρηση. Περιέγραψε την παραγωγή για τον προαγοραστή σαν μία μορφή καπιταλιστικής μανιφακτούρας:

Δεν υπάρχει τίποτε πιο ανόητο από τη γνώμη πως τάχα η δουλειά για τους προαγοραστές είναι απλώς αποτέλεσμα κάποιας παράβασης, κάποιου τυχαίου περιστατικού, κάποιας «κεφαλαιοκρατικοποίησης του προτσές ανταλλαγής» και όχι της παραγωγής. [...] Όπως είναι γνωστό, αυτή η μορφή βιομηχανίας σημαίνει πια πλήρεια κυριαρχία του καπιταλισμού και είναι ο άμεσος πρόδρομος της τελευταίας και ανώτερης μορφής του, δηλαδή της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Συνεπώς, η δουλειά για τον προαγοραστή είναι καθυστερημένη μορφή καπιταλισμού, και στη σύγχρονη κοινωνία η καθυστέρηση αυτή έχει σαν επακόλουθο τη χειροτέρευση της θέσης των εργαζομένων, που τους εκμεταλλεύονται μια σειρά ενδιάμεσοι (sweetening system), που είναι σκορπισμένοι, αναγκασμένοι να αρκούνται στο πιο χαμηλό μεροκάματο, να εργάζονται μέσα σε ανθυγιεινές συνθήκες και να 'χουν υπέρμετρα πολύωρη εργάσιμη ημέρα και, το κυριότερο, να εργάζονται μέσα σε συνθήκες που κάνουν εξαιρετικά δύσκολη τη δυνατότητα ενός κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής (Απαντα [1953], τ. 2: 431-32).

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, αποκτώντας τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας των τεχνιτών, το εμπορικό κεφάλαιο αρχί-

ζει να ελέγχει τα μέσα παραγωγής τους, με άτυπο ή έμμεσο τρόπο όμως. Συνεπώς, μπορεί κανείς να κατανοήσει την εκβιομηχάνιση ως μια διαδικασία μετάβασης από μια («υπανάπτουκτη») μορφή καπιταλισμού σε μια άλλη («αναπτυγμένη»).

Θα χαρακτηρίσουμε *Καπιταλισμό της Απόλυτης Υπεραξίας* αυτή την πρώτη ιστορική περίοδο της καπιταλιστικής κυριαρχίας, στην οποία, εκτός από τη μεγάλη εμπορική και χρηματοπιστωτική επιχείρηση (ή μανιφακτούρα), εμπεδώθηκε η έμμεση ή τυπική υπαγωγή³ της εργασίας στο κεφάλαιο βασισμένη στην προαγορά – αναφερόμαστε κυρίως στα κεφάλαια 16-18 της ανάλυσης του Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* αλλά και στα *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής*.

Όπως υπογράμμισε ο ίδιος ο Μαρξ, τόσο η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας (π.χ. μέσα από την επέκταση της εργάσιμης ημέρας ή την εντατικοποίηση της εργασίας) όσο και η παραγωγή σχετικής υπεραξίας (π.χ. μέσα από την αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας λόγω τεχνολογικών βελτιώσεων) αποτελούν τάσεις που είναι μόνιμα εγγενείς στον καπιταλισμό (και είναι φυσικά παρούσες από την πρώτη κιόλας στιγμή της γέννησης του κεφαλαίου) με τη διαμόρφωση της διαδικασίας της άμεσης-πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (με τη μεγάλη εμπορική και χρηματοπιστωτική επιχείρηση στην αρχή και με τη μεγάλη βιομηχανική επιχείρηση στη συνέχεια). Ωστόσο, κάθε τάση είναι κυρίαρχη σε διαφορετικές ιστορικές εποχές στο συνολικό επίπεδο της κοινωνίας. *Η εποχή του μερκαντιλισμού και του εμπορικού κεφαλαίου μπορεί να οριστεί και ως η περίοδος της κυριαρχίας της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς της περιόδου.*

Αυτή η περίοδος του καπιταλισμού της Απόλυτης Υπεραξίας φτάνει στα όριά της, όταν τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της βιομηχανικής επανάστασης γίνονται αισθητά. Η βιομηχανική επανάσταση δεν είναι μια «στιγμή» στην οικονομική ιστορία της Αγγλίας ή οποιουδήποτε άλλου κοινωνικού σχηματισμού, αλλά μια μεταβατική διαδικασία (και μια ιστορική περίοδος) κατά

την οποία επικρατεί η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο ακριβώς μέσα από τη διασπορά της βιομηχανικής παραγωγής σε όλους τους βασικούς κλάδους της καπιταλιστικής παραγωγής.⁴ Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Hobsbawm (1993: 42, 207):

Ας αρχίσουμε με τη Βιομηχανική Επανάσταση [...]. Εκ πρώτης όψεως η αφετηρία είναι ανεξιχνίαστη, διότι ο αντίκτυπος αυτής της επανάστασης δεν έγινε αισθητός με τρόπο εμφανή και αλάθητο [...] πριν από το 1830, και πιθανόν όχι πριν από το 1840 [...]. Μόνο η βρετανική οικονομία ήταν πραγματικά εκβιομηχανισμένη ως το 1848 (Hobsbawm 1992: 46, 240).

Το παραπάνω επιχείρημα, σχετικά με τον μεταβατικό χαρακτήρα της βιομηχανικής επανάστασης ως διαδικασίας μετάβασης προς τον καπιταλισμό της Σχετικής Υπεραξίας στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής, σημαίνει ότι η ανάλυσή μας δίνει έμφαση στις κοινωνικές και όχι στις τεχνολογικές πλευρές της ιστορικής εξέλιξης.

Με ανάλογο τρόπο, δηλαδή προσεγγίζοντας τη ρωσική κοινωνία από την αφετηρία των κατηγοριών της ανάλυσης του Μαρξ, ο Λένιν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η μετάβαση από την ιστορικά «υπανάπτυκτη» μορφή εμπορικού καπιταλισμού στον βιομηχανικό καπιταλισμό είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης της ταξικής πάλης (Απαντα [1953], τ. 3: 556-7). Η μετάβαση από τη μανιφακτούρα στον καπιταλισμό της μεγάλης βιομηχανικής κλίμακας σηματοδοτεί μια αλλαγή στο συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στο εμπορικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο. Η μεγάλης κλίμακας βιομηχανία ενσωματώνει την τυπικά καπιταλιστική συγκέντρωση και το συντονισμό της διαδικασίας παραγωγής (καταμερισμός εργασίας εντός της επιχείρησης, εγκαθίδρυση παραγωγικής ιεραρχίας και εκμηχάνιση, αυταρχική εργοστασιακή πειθαρχία) και καταργεί τη διαμεσολάβηση του εμπορικού κεφαλαίου που χαρακτήριζε την προηγούμενη φάση.

Μπορούμε να συμπεράνουμε, ακολουθώντας τη σκέψη του Λένιν της περιόδου 1893-1900, ότι η μετάβαση στον βιομηχανικό

καπιταλισμό από τις προβιομηχανικές καπιταλιστικές μορφές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την έμμεση υπαγωγή της εργασίας στο εμπορικό κεφάλαιο, ολοκληρώνει εν μέρει τη γενίκευση της άμεσης υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Δεν προκύπτει από κάποιον αναπόφευκτο τεχνολογικό κανόνα ή από μια γραμμική ανάπτυξη των «παραγωγικών δυνάμεων», αλλά (όπως ακριβώς και στην περίπτωση της αποσύνθεσης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής) είναι αποτέλεσμα της ανατροπής των προβιομηχανικών κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων (και κοινωνικών ιεραρχιών) προς όφελος του βιομηχανικού κεφαλαίου.

7.2.2. Ο καπιταλισμός της Σχετικής Υπεραξίας

Από τις αρχές του 19ου αιώνα έλαβαν χώρα μια σειρά από σημαντικούς μετασχηματισμούς, αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια σε σχεδόν όλες τις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού στις οποίες σταδιακά «εισαγόταν» η βιομηχανική επανάσταση. Κατά τις πρώιμες περιόδους καπιταλιστικής ανάπτυξης είχε διαμορφωθεί σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες ένας ιδιαίτερα ευνοϊκός για το κεφάλαιο συσχετισμός των δυνάμεων μέσα από την πάλη των τάξεων. Ο συσχετισμός αυτός επέτρεψε στο κεφάλαιο, παρά τη ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με τη χρησιμοποίηση των μηχανών, να επιμηκύνει διαρκώς την εργάσιμη μέρα και να εντατικοποιεί παράλληλα την εργασιακή διαδικασία, με την ταυτόχρονη μαζική χρησιμοποίηση της εξευτελιστικά αμειβόμενης παιδικής και γυναικείας εργατικής δύναμης.

Η βιομηχανική επανάσταση αφορούσε αρχικά μόνο ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους και συνοδευόταν από τις παραδοσιακές μορφές της παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας. Η φτώχεια των εργαζόμενων μαζών συνόδευε τη βιομηχανική επανάσταση μέχρι τη δεκαετία του 1860 (Schweers 1980: 254-255).⁵ «Παρά την ετήσια αύξηση της παραγωγής κατά 6-7%, στη βαμβάκουργία [στην Αγγλία] αντιστοιχούσε μόνο 7-8% της ακαθάριστης εγχώριας παραγωγής με μικρά αποτελέσματα αναφορικά με την

εσωτερική διαπλοκή και ελάχιστα αποτελέσματα αναφορικά με την κάλυψη της τελικής ζήτησης: 77% των εργατών της υφαντουργίας ήταν το 1838 γυναίκες και παιδιά, που επιλέγονταν λόγω της μεγάλης προσαρμοστικότητάς τους στην εργασιακή πειθαρχία της βιομηχανίας και απασχολούνταν σε μια εργάσιμη μέρα 16 ωρών και μια βδομάδα 8 ημερών με εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς (γυναίκες 1/3, παιδιά 1/6 του ανδρικού μισθού)» (Hurtienne 1981: 115).

Ο ιδιαίτερα αρνητικός για την εργατική τάξη συσχετισμός των δυνάμεων, ήταν φανερός και στο πολιτικό επίπεδο. Έτσι στην Αγγλία, το 1867 απόκτησαν οι πρώτοι εργάτες (οι ειδικευμένοι εργάτες) το εκλογικό δικαίωμα. Το 1884 επεκτάθηκε και πάλι το εκλογικό δικαίωμα. Εντούτοις σημαντικά στρώματα του πληθυσμού, το προλεταριάτο του χωριού, οι φτωχοί των πόλεων, όπως και όλες οι γυναίκες παρέμειναν και μετά την τρίτη εκλογική μεταρρύθμιση χωρίς εκλογικό δικαίωμα.⁶

Αντίθετα κατά την επόμενη ιστορική φάση, χοντρικά από το 1870 και μετά, λαμβάνει χώρα μία αντίστροφη διαδικασία. Η επονομαζόμενη μεγάλη ύφεση της περιόδου 1873-1896 επιτάχυνε τη διάδοση της βιομηχανικής επανάστασης έξω από την Βρετανία (και τη Γαλλία) σε άλλες ηγετικές καπιταλιστικές χώρες, όπως τη Γερμανία, τις ΗΠΑ, τις Σκανδιναβικές χώρες κ.λπ. Την ίδια στιγμή, η αγωνιστικότητα αλλά και η συνδικαλιστική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης αναπτύσσονται ραγδαία, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη σημαντική μετατόπιση των συσχετισμών δύναμης προς όφελος της εργατικής τάξης. Στην Αγγλία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ μειώνεται από το 1870 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η εργάσιμη μέρα μ' ένα μέσο ρυθμό 5 ώρες την εβδομάδα ανά πενταετία. Ταυτόχρονα μειώνεται σημαντικά η ελαστικότητα των μισθών. Οι εργατικοί μισθοί αυξάνουν σε σταθερές τιμές στην Αγγλία από 100 το 1850 σε 128 το 1873 και 176 το 1896. Παράλληλα, στις περιόδους κρίσης οι μειώσεις των μισθών παραμένουν σχετικά μικρές: Από 137 το 1867 σε 132 το 1871, από 137 το 1879 σε 134 το 1880, από 136 το 1881 σε 135 το 1882 κ.λπ. (Stone 1999).

Παρότι οι αλλαγές αυτές δεν σήμαναν για την εργατική τάξη το τέλος της ιστορικής περιόδου της εξαθλίωσης, προκάλεσαν εντούτοις μια σειρά από καθοριστικούς μετασχηματισμούς σε όλες τις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Πρόκειται στην πραγματικότητα για το τέλος μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου κατά την οποία η καπιταλιστική συσσώρευση βασιζόταν αποφασιστικά στην αύξηση της απόλυτης υπεραξίας: επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας, απασχόληση των γυναικών και των παιδιών με εξαιρετικά χαμηλές αμοιβές κ.λπ. Αυτός ο «καπιταλισμός της Απόλυτης Υπεραξίας» φθάνει, λοιπόν, με το τέλος του αιώνα στα όριά του. Η συνδικαλιστική-πολιτική ενδυνάμωση της εργατικής τάξης δεν αφήνει τώρα στο κεφάλαιο παρά έναν κυρίως δρόμο για την αύξηση της παραγωγής υπεραξίας και την επιτάχυνση έτσι της διαδικασίας συσσώρευσης: την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που οδηγεί τελικά στο «να φτηναίνει τον ίδιο τον εργάτη» (Μαρξ 1978α: 334), σταθεροποιώντας έτσι τις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης παρά την αυξανόμενη λαϊκή κατανάλωση.⁷

Μπορούμε στο σημείο αυτό να διατυπώσουμε τη θέση ότι από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (και σε ορισμένες χώρες λίγο αργότερα) οι χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού περνούν από το ιστορικό στάδιο του *καπιταλισμού της Απόλυτης Υπεραξίας* στο ιστορικό στάδιο του *καπιταλισμού της Σχετικής Υπεραξίας*. Πρόκειται για μετασχηματισμούς που αφορούν όχι μόνο τη διαδικασία παραγωγής ή την εργασιακή διαδικασία, αλλά και τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής στο σύνολό της, δηλαδή επίσης το πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Χρειάζεται εδώ να επιμείνουμε περισσότερο.

Η μετάβαση στον καπιταλισμό της Σχετικής Υπεραξίας συνδέεται με τους ακόλουθους μετασχηματισμούς στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών:

Ι. Μετασχηματισμός της εργασιακής διαδικασίας με την όλο και ευρύτερη εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγή.

2. Μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας σε συνολικό κοινωνικό επίπεδο με τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, τη μείωση του ειδικού βάρους των μη καπιταλιστικών τομέων της οικονομίας ειδικά στην παραγωγή καταναλωτικών εμπορευμάτων,⁸ τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων (που αποτελούν ακριβώς τον τόπο των ιδεολογικών και αναπαραγωγικών μηχανισμών του καπιταλιστικού κράτους), την αριθμητική επέκταση της νέας μικροαστικής τάξης κ.λπ. Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της παραγωγής σημαίνει ταυτόχρονα δημιουργία στους περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους ενός μικρού αριθμού γιγαντιαίων επιχειρήσεων, οι οποίες συγκεντρώνουν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής και αποκτούν έτσι τη δυνατότητα να λειτουργήσουν για ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα ως μονοπώλια, κυρίως τεχνητά μονοπώλια. Αυτό που έχει όμως εδώ τη μεγαλύτερη σημασία είναι ότι αυτές οι επιχειρήσεις του μεγάλου κεφαλαίου λειτουργούν, μέσα από την ιδιαίτερη θέση τους στη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ως η ηγεμονική μερίδα της άρχουσας τάξης.

3. Η διεύρυνση της καπιταλιστικής παραγωγής σε όλες τις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού οδηγεί σε μια αντίστοιχη διεύρυνση του εξωτερικού εμπορίου, γεγονός που συνδέεται αιτιακά, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, με την ανάπτυξη των εξαγωγών κεφαλαίου.

4. Οι μεταβολές της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας συνδέονται με αντίστοιχους μετασχηματισμούς στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Καταρχάς πρόκειται για τη ραγδαία ενίσχυση της σημασίας και του πεδίου λειτουργίας της οικονομικής πολιτικής του κράτους, ως αποτέλεσμα των προβλημάτων που προκύπτουν από τη διευρυνόμενη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, την αύξηση του διεθνούς ανταγωνισμού, την επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης μετά τα μέσα του 1870 και από την όξυνση των ενδοαστικών αντιθέσεων. Από την άλλη μεριά, πρόκειται για μια σειρά από κρατικές λειτουργίες, οι οποίες προκύπτουν ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών της εργασιακής και παραγωγικής

διαδικασίας που περιγράψαμε –και οι οποίες στοχεύουν στον έλεγχο της διευρυμένης αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης σε αντιστοιχία με τα νέα δεδομένα των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης. Εδώ σχηματικά εντάσσονται οι εξής μετασχηματισμοί: (1) Η επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο αγκαλιάζει πλέον και τους γόνους της εργατικής τάξης και διαμορφώνεται τελικά ως ένας ενιαίος εθνικός μηχανισμός-του οποίου οι λειτουργίες και οι ιεραρχικές βαθμίδες εμφανίζονται να απορρέουν από τις αρχές της αξιοκρατίας και της ισοπολιτείας. (2) Η επανασταθεροποίηση της οικογένειας (ως μονάδας κατανάλωσης και μηχανισμού αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης) – μετά τον πρόσκαιρο κλονισμό της, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την εργατική τάξη, κατά την περίοδο του καπιταλισμού της Απόλυτης Υπεραξίας. (3) Η διαμόρφωση του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, το οποίο παίρνει τελικά τη μορφή του «κοινωνικού κράτους», με τη διαπλοκή των κρατικών κοινωνικών λειτουργιών με την εργατική νομοθεσία και με τις λειτουργίες των συνδικάτων.⁹

Οι μετασχηματισμοί που περιγράψαμε, και που αναφέρονται σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών σχηματισμών, διαφοροποιούν τη μορφή της καπιταλιστικής κυριαρχίας του 19ου αιώνα (καπιταλισμός της Απόλυτης Υπεραξίας) από τη σύγχρονη μορφή αυτής της κυριαρχίας (καπιταλισμός της Σχετικής Υπεραξίας). Αυτό που μετασχηματίστηκε δεν είναι οι «νόμοι» της κεφαλαιακής συσσώρευσης που προσιδιάζουν στον ΚΤΠ, ή αλλιώς τα δομικά χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, αλλά οι ιστορικές οριακές συνθήκες και μορφές εμφάνισης της κεφαλαιακής σχέσης, οι «εξωτερικοί προσδιορισμοί»¹⁰ των νόμων κίνησης του κεφαλαίου. Πρόκειται δηλαδή για τον ιστορικό μετασχηματισμό των συσχετισμών δύναμης και αντίστοιχα των οργανωτικών μορφών της εξουσίας στους αναπτυσσόμενους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Σ' αυτό το τροποποιημένο κοινωνικό, πολιτικό, θεσμικό και διεθνές πλαίσιο είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις που

συνέβαλλαν στην άνοδο του εθνικισμού σε όλες τις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού και στην ένταση των ανταγωνισμών ανάμεσά τους στη διεθνή αρένα για τις αποικίες και την πολιτική επιρροή. *Η περίοδος του κλασικού ιμπεριαλισμού είναι, συνεπώς, το συγκεκριμένο ιστορικό αποτέλεσμα των ανταγωνισμών και των αντιθέσεων που κυριάρχησαν κατά τη διάρκεια της μετάβασης των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών στον Καπιταλισμό της Σχετικής Υπεραξίας και όχι η εκδήλωση ενός ριζικού μετασχηματισμού του ΚΤΠ (από ένα «ανταγωνιστικό» στάδιο στο στάδιο του «μονοπωλιακού καπιταλισμού»).*

Υπό αυτό το πρίσμα, έχουν κατά τη γνώμη μας εξαιρετική σημασία οι αναλύσεις του Πουλαντζά στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* σχετικά με τη διαμόρφωση του μπλοκ εξουσίας. Σε αντίθεση με τα μεταγενέστερα γραπτά του, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει εδώ ότι η κατηγορία του σταδίου μπορεί να οριστεί μόνο σε αναφορά με την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού και όχι σε αναφορά με τον τρόπο παραγωγής:

Ο συνασπισμός εξουσίας αναφέρεται στην περιοδολόγηση του καπιταλιστικού σχηματισμού σε τυπικά στάδια [...]. Ο συνασπισμός εξουσίας αποτελεί μια αντιφατική ενότητα τάξεων και μερίδων *πολιτικά κυριάρχων* υπό την αιγίδα της ηγεμονικής μερίδας [...]. Είναι προφανές ότι η τυπική διαμόρφωση ενός καθορισμένου συνασπισμού εξουσίας εξαρτάται από τη συγκυρία, δηλαδή από τον συγκεκριμένο συνδυασμό των παραγόντων που αναφέραμε: Αυτός μας προσφέρει σε κάθε περίπτωση ένα πλαίσιο αποκάλυψης των τυπικών ταξικών σχέσεων ενός σταδίου του καθορισμένου σχηματισμού, χαράσσοντας τα *ορία* του (Πουλαντζάς 1975, τ. β΄: 78, 84, 90).

Η ανάλυση αυτή του Πουλαντζά βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις θέσεις που αναπτύξαμε εδώ σχετικά με την περιοδολόγηση των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Προς το παρόν χρειάζεται να κρατήσουμε το ακόλουθο συμπέρασμα. Ο καπιταλισμός της Σχετικής Υπεραξίας αποτελεί το

στάδιο εκείνο εξέλιξης των καπιταλιστικών σχηματισμών που ιστορικά έγινε αντιληπτό και ονομάστηκε από τη σχετική βιβλιογραφία (όπως είδαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος του βιβλίου) ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού ή μονοπωλιακός καπιταλισμός. Πρόκειται για την αναδιοργάνωση, μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων, των (οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών) καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία διαπλέκεται με την ταυτόχρονη ιμπεριαλιστική επέκταση του κεφαλαίου. Όπως άλλωστε θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, ήταν κυρίως ο πολλαπλασιασμός των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών σχηματισμών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που εξακολούθησε να αυξάνει τις ανάγκες διεθνοποίησης του εμπορίου και του κεφαλαίου. Σε αντίθεση με ό,τι ισχυρίζονται αρκετοί στοχαστές, ετούτο συμβαίνει διότι ακριβώς μέσα από τις διεθνείς σχέσεις προωθείται και ενισχύεται η διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Το λάθος των κλασικών (αλλά και των περισσότερων σύγχρονων) θεωριών για τον ιμπεριαλισμό συνίσταται κυρίως στο ότι ερμηνεύουν την ιστορική αυτή διαδικασία μετασχηματισμού όχι ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, αλλά ως τη συνέπεια του σχηματισμού και της κυριαρχίας των μονοπωλίων. Ακόμα παραπέρα, θεωρούν ότι αυτή η κυριαρχία των μονοπωλίων αποτελεί ένα στάδιο στην ανάπτυξη των «παραγωγικών δυνάμεων» και διαμορφώνει ένα νέο στάδιο του ΚΤΠ. Πρόκειται για μια οικονομιστική-εξελικτική ερμηνεία της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης.

7.3. Η δομή της κοινωνικής ολότητας και οι ιστορικές μορφές του κράτους στο μαρξικό πλαίσιο

Είναι χρήσιμο να επανέλθουμε σε ορισμένες θέσεις σχετικά με το χαρακτήρα του κράτους που διατυπώσαμε ήδη στο Κεφάλαιο 5. Υπάρχουν διαφορετικές μορφές κριτικής στην εργαλειακή αντίληψη του κράτους, η οποία, όπως είδαμε, είναι κυρίαρχη προϋπό-

θεση για τις κλασικές αναλύσεις του ιμπεριαλισμού (και όχι μόνο για αυτές). Ενδιαφέρουσα από την άποψη του μαρξισμού είναι εκείνη η διαφοροποίηση από τον οικονομισμό η οποία παράλληλα αποφεύγει να ταυτιστεί με την προβληματική του ιστορικισμού, που είναι ισχυρά παρούσα σε μια σειρά από σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές αναλύσεις.¹¹ Πριν περάσουμε, ωστόσο, στο ζήτημα του κράτους, χρειάζεται να προσθέσουμε σε ορισμένες από τις θέσεις που αναπτύχθηκαν προηγουμένως (βλ. Κεφάλαιο 5) κάποια σχόλια σχετικά με τη δομή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και τη δραστηριότητά τους στο πλαίσιο του ΚΤΠ. Μια τέτοια παρέκβαση είναι απαραίτητη, διότι έχει γίνει φανερό ότι μία γενική κριτική του θεωρητικού ανθρωπισμού δεν επαρκεί για να οριοθετηθεί το πεδίο της μαρξικής ανάλυσης. Η μαρξική προβληματική εμφανίζει τα συγκεκριμένα κοινωνικά «υποκείμενα» ως υλικές προσωποποιήσεις των υπαρχουσών στον καπιταλισμό σχέσεων εξουσίας, οι οποίες εντούτοις δεν είναι αδιαφοροποίητες μεταξύ τους. Συνυπάρχουν στο εσωτερικό μιας κοινωνικής ολότητας κατάλληλα και σύνθετα δομημένης χωρίς ουσιαστικό κέντρο. Η ειδοποιός διαφορά του μαρξισμού πρέπει να αναζητηθεί και στον συγκεκριμένο προσδιορισμό της κοινωνικής ολότητας ή στον συγκεκριμένο καθορισμό των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διαφορετικών σχέσεων εξουσίας (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών κ.λπ.) οι οποίες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Σ' αυτή την κατεύθυνση το έργο του Αλτουσέρ είναι πραγματικά πολύτιμο.¹²

Η κύρια αντίφαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι η αντίφαση των σχέσεων παραγωγής, που διαιρεί καταρχήν την κοινωνία σε δυο θεμελιακές (και άνισες μεταξύ τους) τάξεις: την καπιταλιστική και την εργατική τάξη. Η έννοια των σχέσεων παραγωγής αντανάκλα τις συγκεκριμένες κοινωνικές προϋποθέσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Η σχέση αυτή δεν είναι απλά σχέση μεταξύ ανθρώπων (ή ομάδων ανθρώπων), δηλαδή σχέση που απλά συμπεριλαμβάνει μόνο ανθρώπους; διυποκειμενική, ψυχολογική ή ανθρωπολογική. Σε αντίθεση με τις ιστορικιστικές αναλύσεις που

παρουσιάσαμε προηγουμένως (αλλά και με όσες δυνητικά θα μπορούσαν να παρουσιαστούν), η σχέση παραγωγής είναι στην ουσία της μία *διπλή σχέση*: μία σχέση ανάμεσα στους παράγοντες της παραγωγής (τάξεις) που αφορά στις σχέσεις μεταξύ των παραγόντων αυτών και των μέσων παραγωγής. Εντούτοις, δεν πρόκειται για μια απλή συνδυαστική στοιχείων, ακριβώς διότι η δομή της σχέσης μεταξύ των παραγόντων και των μέσων παραγωγής καθορίζει την ίδια τη φύση των «στοιχείων» αυτών – η οποία και παραμένει αναλλοίωτη εωσότου προκύψει μια νέα «σύνθεση», διαμορφώνοντας τον ορίζοντα μιας νέας ιστορικής εποχής. Σαν βασική συνέπεια αυτού, η συγκεκριμένη δομή των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης (η «λογική» του κεφαλαίου) δεν μπορεί να περιοδολογηθεί (όπως αναλυτικά αναπτύξαμε προηγουμένως).

Βέβαια, οι παράγοντες της παραγωγής αποτελούν συστατικά στοιχεία και άλλων σχέσεων εξουσίας («δευτερευουσών» αντιθέσεων), που δεν αφορούν το επίπεδο της παραγωγής. Η ταξική εκμετάλλευση δεν είναι δυνατό να αναπαράγει τους όρους ύπαρξης της χωρίς την «επικουρία» κατάλληλων νομικοπολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, το σύνολο των οποίων συνθέτει εκείνο που στη μαρξιστική παράδοση αποκαλείται *υπερδομή*.¹³ Οι δευτερεύουσες αντιφάσεις δεν αποτελούν καθαρό φαινόμενο της κύριας αντίφασης (σχέσεις παραγωγής). Είναι, όμως, ουσιαστικές για την ίδια την ύπαρξή της. Αποτελούν όρο ύπαρξης της κύριας αντίφασης, ακριβώς όπως η κύρια αντίφαση αποτελεί τον δικό τους όρο ύπαρξης.

Η σχέση παραγωγής δεν συνιστά απλά τη βασική αντίφαση της κοινωνικής ολότητας, αλλά παράλληλα είναι καθοριστική, σε τελευταία ανάλυση, των επιπέδων της υπερδομής, δηλαδή όλων των δευτερευουσών σχέσεων και κοινωνικών μορφών. Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι δευτερεύουσες αντιφάσεις επιδρούν επάνω στην κύρια αντίφαση – ο δείκτης αποτελεσματικότητάς τους – είναι ήδη καθορισμένος από αυτήν. Ωστόσο, ο δείκτης αποτελεσματικότητας των δευτερευουσών αντιφάσεων προϋποθέτει: (1) ότι υπάρχει μια *σχετική αυτονομία* στην ανάπτυξή τους σε σχέση

με την κύρια αντίφαση και (2) ότι υπάρχει ένας *επικαθορισμός* της κύριας αντίφασης από αυτές.

Αυτή είναι και η ουσία της ανάλυσης του Μαρξ, όπως εύστοχα επισημαίνεται και από τον Ένγκελς στο πασίγνωστο πλέον γράμμα προς τον Μπλοχ:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη για την ιστορία, ο καθοριστικός παράγοντας σ' αυτήν είναι, σε *τελευταία ανάλυση*, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ είπαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν τώρα κάποιος βασανίζει την πρόταση αυτή προσπαθώντας να συνάγει ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μόνος καθοριστικός, τη μεταβάλλει σε μια φράση κενή, αφηρημένη, παράλογη (MEW, τ. 37: 463).

Η πολλαπλότητα των μορφών που μπορεί να αποκτήσουν οι δευτερεύουσες αντιφάσεις, οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις της υπερδομής, δεν αναιρεί την καπιταλιστική τους «φύση», δηλαδή τον *γενικό τρόπο* με τον οποίο επεμβαίνουν στη σύνθετα διαρθρωμένη κοινωνική ολότητα. Το μήνυμα της ανάλυσης του Μαρξ δεν είναι ότι τα πάντα είναι μηχανιστικά καθορισμένα από την οικονομία. Η μαρξική τοποθεσία (βάση/υπερδομή), η οποία υποδηλώνει ακριβώς την επενέργεια του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομική βάση (δηλαδή από τη συγκεκριμένη δομή των σχέσεων παραγωγής), επισημαίνει την ουσιαστική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές βαθμίδες, την ανισομέρεια ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, τον άκεντρο χαρακτήρα της σύνθετης κοινωνικής ολότητας, τη μορφική μη ομολογία των κοινωνικών θεσμών. Εν συντομία, η έννοια του *επικαθορισμού*: «χαρακτηρίζει την ακόλουθη ουσιαστική ιδιότητα: την αντανάκλαση, μέσα στην ίδια την αντίφαση, των συνθηκών ύπαρξής της, δηλαδή την αντανάκλαση της κατάστασής της μέσα στη δομή με δεσπόζουσα του σύνθετου όλου» (Αλτουσέρ 1978: 208-9).

Εάν έχουν έτσι τα πράγματα, τότε είναι δυνατό να διαμορφωθούν πολλές διαφορετικές μορφές θεσμικής οργάνωσης του καπιταλισμού (σε εθνικό και διεθνές επίπεδο), *χωρίς αυτό να σημαί-*

νει ότι υπάρχουν αλλαγές στα δομικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Η πρωτότυπη και μοναδική εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται και μια μεταβολή στις δομικές σχέσεις εξουσίας, όπως αυτές προσδιορίζονται από την ανάλυση του ΚΤΠ. Στην περίπτωση του κράτους, αυτό σημαίνει ότι ο δομικός του ρόλος μπορεί να εμφανιστεί κάτω από πολύ διαφορετικές ιστορικές μορφές, πάντα σε συνάρτηση με την αποκρυστάλλωση των συσχετισμών δύναμης στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού. Ο χαρακτήρας των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας παραμένει εντούτοις απaráλλαχτος, όπως και ο βασικός ρόλος του κράτους στην οργάνωση της πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης. Αλλαγή στις σχέσεις παραγωγής μπορεί να επέλθει μόνο ύστερα από επαναστατική κατάληψη της κρατικής εξουσίας και επιβολή της ηγεμονίας της εργατικής τάξης με προοπτική τη σταδιακή απονέκρωση του κρατικού μηχανισμού.¹⁴

Οι κοινωνικές τάξεις *δεν υπάρχουν παρά μόνο μέσα από τη μεταξύ τους πάλη και όχι ανεξάρτητα από αυτή.* Η έννοια των σχέσεων παραγωγής ορίζει μια κατανομητική διαδικασία η οποία, μοιράζοντας (διαπλάθοντας) τους «ανθρώπους» σε τάξεις, την ίδια στιγμή τους συγκροτεί σε κοινωνικά υποκείμενα. Οι τάξεις γεννώνται από τον ανταγωνισμό που υπάρχει μέσα στην κατανομητική διαδικασία. Η *σχεσιακή* αυτή αντίληψη της εξουσίας έχει σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζονται οι κοινωνικοί θεσμοί και συγκεκριμένα το κράτος υπό το πρίσμα της μαρξικής ανάλυσης.

Από τη μία, η εξουσία του καπιταλιστικού κράτους πρέπει να προσεγγίζεται σε αναφορά με τα αντικειμενικά (πολιτικά) συμφέροντα του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτό το κράτος διαδραματίζει *κεντρικό οργανωτικό ρόλο*, εκπροσωπώντας και οργανώνοντας το μακροπρόθεσμο πολιτικό συμφέρον της αστικής τάξης, ενοποιώντας πολιτικά τις διαφορετικές της μερίδες, οι οποίες τοποθετούνται στο σύνολό τους – αν και σε *άνισο βαθμό* – στο πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας (Πουλαντζάς 1982: 182-4).

Από την άλλη, το καπιταλιστικό κράτος δεν αποτελεί απλό εργαλείο στα χέρια του συνασπισμού εξουσίας, αλλά διαθέτει τη δική του ιδιαίτερη αυτονομία. Το κράτος κατέχει πάντοτε μια *σχετική αυτονομία* απέναντι στη μία ή στην άλλη μερίδα του συνασπισμού εξουσίας, προκειμένου να εξασφαλίσει την οργάνωση του γενικού συμφέροντος της αστικής τάξης (υπό την ηγεμονία μιας από τις μερίδες της, Πουλαντζάς, όπ. π.). Ωστόσο, το κράτος δεν οργανώνει την πολιτική ενότητα του συνασπισμού εξουσίας από τα έξω. Οι συσχετισμοί δυνάμεων εντός του συνασπισμού εξουσίας αλλά και σε συνολικό κοινωνικό επίπεδο υπάρχουν ως αντιφατικές σχέσεις που συνάπτονται μέσα στο κράτος, με αποτέλεσμα το κράτος να εμφανίζεται πάντα με μία συγκεκριμένη μορφή, που είναι το αποτέλεσμα της υλικής συμπύκνωσης του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων (όπ. π.: 191, 184). Επομένως, πρώτον, η αυτονομία του κράτους δεν το καταργεί ως κέντρο άσκησης πολιτικής εξουσίας από την πλευρά του κεφαλαίου και, δεύτερον, δεν πρόκειται για μια αυτονομία έναντι των μερίδων του συνασπισμού εξουσίας αλλά για τη συνισταμένη όσων συμβαίνουν μέσα σε αυτό (όπ. π.: 194).

Το να αντιλαμβανόμαστε το κράτος ως υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων (πάντα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κυριαρχίας) σημαίνει ότι πρέπει να το αντιλαμβανόμαστε και ως ένα *στρατηγικό πεδίο*, εντός του οποίου διασταυρώνονται διαφορετικές στρατηγικές εξουσίας (όπ. π.: 195). Έτσι, σε αντίθεση με την εργαλειακή αντίληψη, οι ταξικές αντιφάσεις δεν γίνονται αντιληπτές ως εξωτερικές προς το κράτος, ενώ, σε αντίθεση με την αντίληψη του κράτους-υποκειμένου, οι αντιφάσεις του κράτους παύουν να είναι εξωτερικές ως προς την ταξική πάλη (όπ. π. 189). Η τοποθέτηση αυτή μάς οδηγεί άμεσα σε τέσσερα βασικά συμπεράσματα:

Το κράτος δε συμπυκνώνει μόνο το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε μερίδες του συνασπισμού εξουσίας αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον τελευταίο και τις δυναστευόμενες τάξεις (όπ. π.: 202).¹⁵ Η μορφή της εκάστοτε «κοινωνικής» πολιτικής αφορά τη σύνθετη εξέλιξη της ταξικής πάλης. Αυτή η

«κοινωνική» πολιτική, όσο και αν σημαδεύεται από πραγματικές οικονομικές παραχωρήσεις που επιβάλλονται στις κυρίαρχες τάξεις από την πάλη των κυριαρχούμενων τάξεων – χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τόσο οι κεύσσιανού τύπου πολιτικές που εφαρμόστηκαν στον δυτικό καπιταλισμό κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 όσο και οι πολιτικές του «New Deal» αμέσως μετά την κρίση του 1929 –, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητήσει τις καπιταλιστικές δομές εξουσίας και σίγουρα δεν μπορεί να κατανοηθεί ως περιορισμός της πολιτικής εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων. Η εγγύηση ορισμένων οικονομικών συμφερόντων των «από κάτω» έχει ως βασικό στόχο την *πολιτική αποδιοργάνωση* τους και πολλές φορές είναι το αποτελεσματικότερο μέσο για να εξασφαλιστεί η ηγεμονία των κυρίαρχων τάξεων (εφόσον η εξέλιξη της ταξικής πάλης δεν είναι ευνοϊκή για το κεφάλαιο).

7.4. Σχετικά με τη σύγκλιση του οικονομισμού με τον ιστορικισμό

Όπως πολύ εύστοχα έχει υποστηρίξει στο παρελθόν ο Αλτουσέρ (Althusser 2003: 343), η ιστορικιστική ανάγνωση του Μαρξ «γεννήθηκε ως ζωτική αντίδραση στο μηχανικισμό και τον οικονομισμό της Β΄ Διεθνούς, στην περίοδο που προηγήθηκε και κυρίως στα χρόνια που ακολούθησαν την επανάσταση του 1917». Από αυτή την άποψη δεν θα πρέπει να αμφιβάλλουμε για τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά του ιστορικισμού της Λούξεμπουργκ και του Μέρινγκ, που αναπτύχθηκε αρχικά από την γερμανική Αριστερά για να αναβιώσει στη συνέχεια στα έργα αρκετών θεωρητικών, όπως του Κορς, του Λούκατς και φυσικά του Γκράμσι. Ακόμα και ο ίδιος ο Λένιν, ο οποίος γενικά έκανε κριτική στην «αριστερή» αντίδραση απέναντι στο μηχανικισμό της Β΄ Διεθνούς, αναγνώρισε ότι ο ιστορικισμός αυτός εμπεριείχε αυθεντικά επαναστατικά στοιχεία, ιδιαίτερα στις εκδοχές της Λούξεμπουργκ και του Γκράμσι.

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις διατηρούν τη σημασία τους αναφορικά με τη συγκυρία στην οποία διατυπώθηκαν και δεν ισχύουν, βέβαια, σε κάθε θεωρητική περίοδο. Μάλιστα απέχουν πολύ από το να χαρακτηρίσουν τη σύγχρονη θεωρητική συγκυρία, στην οποία τα διάφορα ρεύματα του ιστορικισμού εμφανίζονται ενδυναμωμένα (αλλά όχι κυρίαρχα) στο πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής θεωρίας, ενώ την ίδια στιγμή ενδιαφέρουσες είναι και οι απόπειρες να γενικευτεί η λογική του ιστορικισμού στη διερεύνηση του ιμπεριαλισμού. Σημαντικές και αξιομνημόνευτες σε αυτή την κατεύθυνση είναι οι παρεμβάσεις των Κοξ (Cox 1987, 1999), Gill (2003), Pijl (1998), Overbeek (2000), οι οποίες επιμένουν να αναφέρονται στο έργο του Γκράμσι¹⁶ (για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τις προσεγγίσεις αυτές βλ. Κεφάλαιο 10).

Ένα από τα βασικά στοιχεία της ιστορικοιστικής σκέψης (αναφερόμαστε εδώ στον «μέσο όρο» της σχετικής βιβλιογραφίας) είναι μια ορισμένη επιστροφή στην προβληματική του υποκειμένου. Τα ανθρώπινα υποκείμενα εμφανίζονται σαν το εύπλαστο προϊόν της ιστορίας. Παρότι η αντίληψη αυτή έρχεται σε αντίθεση τόσο με τον «αφηρημένο» στρουκτουραλισμό όσο και με τον αντιανθρωπιστικό ιστορικισμό, στην πραγματικότητα διατηρεί μια ισχυρή «ανθρωπιστική» προοπτική, με τη φιλοσοφική σημασία του όρου. Τούτο διότι εξακολουθεί να υπάρχει ένα χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης το οποίο δεν τίθεται κάτω από καμία ιστορική μεταβολή και αυτό είναι ότι η *ανθρώπινη φύση έχει πάντα την εξουσία να μεταβάλει και να ελέγξει τις ιστορικές δομές και τους θεσμούς*.¹⁷ Επομένως, η έκφραση-κλειδί για τη θεωρητική στρατηγική του ιστορικισμού (όπως παρέχεται από τον Gill [2003: 16], ο οποίος ακολουθεί τη συλλογιστική του Vico) έχει ως εξής: «Οι άνθρωποι διαμορφώνουν την κοινωνία, και συνεπώς ο κοινωνικός κόσμος είναι μία ανθρώπινη δημιουργία».

Κεντρική σ' αυτή την κατεύθυνση σκέψης είναι η κατηγορία του *παράγοντα* (agent), η οποία φυσικά δεν ανάγεται πλήρως στους (ιστορικούς) θεσμούς και εξακολουθεί να παίζει σημαντικό θεωρητικό ρόλο. Οι παράγοντες μπορεί να είναι μεμονωμένα υποκεί-

μενα ή ομαδοποιήσεις ανθρώπων. Σε κάθε περίπτωση η διαφορά δεν είναι μεγάλη. Οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες ανάγονται τελικά σε *διαπροσωπικές σχέσεις* ανάμεσα στα υποκείμενα που τις απαρτίζουν, οριοθετώντας την κοινωνική συμπεριφορά των τελευταίων. Ενώ οι κοινωνικοί θεσμοί ασκούν μια επίδραση επάνω στα υποκείμενα, τα υποκείμενα κατευθύνουν μια αντίστροφη επιρροή στους θεσμούς. Με τον τρόπο αυτό, οι θεσμοί και οι παράγοντες, παρότι διακριτοί, αλληλοσυνδέονται σε έναν κύκλο αμοιβαίας διάδρασης και εξάρτησης.¹⁸ Η αντίληψη αυτή είναι το γνήσιο προϊόν της σύμπτωσης του ανθρωπισμού με τον ιστορικισμό. Στο πλαίσιο της, η ανθρώπινη φύση των παραγόντων υφίσταται διαρκείς μετασχηματισμούς μέσα από την ιστορική ανάπτυξη των θεσμών. Εντούτοις, οι κοινωνικοί παράγοντες με τη σειρά τους δραματίζουν κρίσιμο ρόλο, παραμένοντας το *ουσιώδες υποκείμενο* της θεσμικής εξέλιξης. Οι «πραγματικοί» άνθρωποι είναι στην ιστορία οι δρώντες παράγοντες ρόλων, «συγγραφείς» των οποίων είναι οι ίδιοι (Althusser 2003: 372-74).

Δεν έχουμε σκοπό να επεκταθούμε σε μια εξαντλητική συζήτηση σχετικά με τις προϋποθέσεις της προβληματικής του ιστορικισμού. Αρκεί προς το παρόν να επισημάνουμε ότι, εάν η εν λόγω θεωρητική αντίληψη επιχειρεί να υπερβεί τις αδυναμίες του οικονομισμού και του μηχανικισμού τόσο των κλασικών μαρξιστικών προσεγγίσεων όσο και της θεωρίας των παγκόσμιων συστημάτων, αποτυγχάνει τελικά παταγωδώς στο σκοπό της. Τούτο διότι επιχειρώντας να αντιστρέψει την προβληματική του οικονομισμού στην πραγματικότητα *ξανα-ανακαλύπτει* τις βασικές του αρχές.¹⁹

Στη λογική του οικονομισμού τα πάντα φαίνονται να είναι μ' έναν μηχανιστικό τρόπο καθορισμένα από την οικονομία. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ανάλυση του Χόμπσον. Σύμφωνα μ' αυτήν, η καπιταλιστική παραγωγή οδηγεί αναγκαστικά σε κρίσεις υποκατανάλωσης. Οι κρίσεις αυτές έχουν σαν αμετάκλητο αποτέλεσμα, αφενός, τη συγκέντρωση πλεονάζουσας παραγωγής η οποία αναζητά αγοραστικές διεξόδους στο εξωτερικό και, αφετέρου, τη συγκέντρωση πλεονάζοντος κεφαλαίου το οποίο επίσης

αναζητά στο εξωτερικό πεδία αξιοποίησης. Η τελευταία διαδικασία (οικονομικό επίπεδο) *καθορίζει* την (ιμπεριαλιστική) πολιτική του κράτους και μορφοποιεί ανάλογα τους θεσμούς του (πολιτικό επίπεδο).

Εάν χαρακτηρίζει κάτι την παραπάνω προβληματική, αυτό είναι μία ορισμένη αντίληψη του κοινωνικού όλου η οποία αποκλίνει σημαντικά από την αντίστοιχη αντίληψη που συναντάμε στο έργο του Μαρξ και εμφανίζει ομοιότητες με τη σύλληψη του κοινωνικού όλου στην ανάλυση του Χέγκελ. Στη λογική του οικονομισμού η ιστορική ύπαρξη του κοινωνικού όλου είναι τέτοια, ώστε όλα τα στοιχεία του (οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό) πάντα συνυπάρχουν στον ένα και μοναδικό χρόνο, στο ένα και μοναδικό παρόν, με αποτέλεσμα να είναι συγχρονικά μεταξύ τους, στο ίδιο χρονικό παρόν. Δεν υπάρχουν αποστάσεις αλλά ούτε και διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονται και εξελίσσονται τα διάφορα κοινωνικά επίπεδα (Althusser 2003: 307-13). Π.χ. στο σύστημα του Χόμπσον, η στιγμή της υποκαταναλωτικής κρίσης σηματοδοτεί χωρίς αποκλίσεις τη στιγμή του ιμπεριαλισμού, αλλά και το αντίστροφο. Οποιοδήποτε επίπεδο και αν απομονώσουμε *εκφράζει* όλα τα υπόλοιπα και είναι *συγχρονικό* με όλα τα υπόλοιπα. Η μόνη διαφορά στην προβληματική του οικονομισμού είναι ότι η συγχρονική συνύπαρξη των κοινωνικών επιπέδων καθορίζεται μηχανιστικά από την εξέλιξη πάντα του οικονομικού επιπέδου.

Μια αντίστοιχη προβληματική για το κοινωνικό όλο, η οποία απορρίπτει τον μηχανιστικό καθορισμό από την οικονομία για να αποδεχτεί τη *δραστική υπεροχή* του πολιτικού επιπέδου, στην *πραγματικότητα δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια παραλλαγή της ίδιας (χεγκελιανής κατά βάση) προβληματικής*. Αυτή ακριβώς είναι η «παγίδα» στην οποία έχει «υποπέσει» ο ιστορικισμός στις διάφορες εκδοχές του. Στην πραγματικότητα, ο ιστορικισμός αντιτίθεται στον οικονομισμό υιοθετώντας την ίδια ακριβώς λογική: μεταφέροντας στο πολιτικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα τη δραστηριότητα και την κυριαρχία που ο τελευταίος αναγνώριζε στην οικονομική βάση. Με άλλα λόγια, ο οικονομικός ντετερμινισμός με-

τατρέπεται σε «πολιτικό» ντετερμινισμό (βολονταρισμός σε αντίθεση με τον οικονομισμό). Ή για να το θέσουμε διαφορετικά: «αν υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι να ταυτίζουμε την υπερδομή και τη βάση, ή τη συνείδηση και την οικονομία, αφενός διακρίνοντας στη συνείδηση και στην πολιτική την οικονομία και μόνο, αφετέρου γεμίζοντας την οικονομία με πολιτική και συνείδηση, και στις δύο περιπτώσεις η *δομή* της ταύτισης είναι η ίδια. Είναι η προβληματική που ταυτίζει *θεωρητικά*, ανάγοντας το ένα στο άλλο, τα υπάρχοντα επίπεδα» (Althusser 2003: 371).

Τα παραπάνω σχόλια μπορούν να γίνουν περισσότερο κατανοητά εάν ανατρέξουμε σε διατυπώσεις των ίδιων των ιστορικών προσεγγίσεων. Θα αναφερθούμε εν συντομία στις αναλύσεις του ρεύματος των νεογκραμισιανών το οποίο έχει συνδεθεί – όπως ήδη αναφέραμε – κυρίως με τα όνομα των Κοξ (Cox) και Πελ (Pijl). Η βασική ιδέα εδώ είναι ότι το κράτος (πολιτικό επίπεδο) – ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του *ιστορικού μπλοκ*, δηλαδή τη διάρθρωση των κοινωνικών δυνάμεων επάνω στην οποία εδράζεται σε τελευταία ανάλυση η κρατική εξουσία – διαμορφώνει τόσο τη δομή των σχέσεων παραγωγής όσο και τη μορφή του τρόπου παραγωγής (και κατ' επέκταση και του κοινωνικού σχηματισμού). Προφανώς, οι ενέργειες του κράτους καθορίζονται από τον τρόπο με τον οποίο «η παγκόσμια τάξη επιδρά επάνω στο κράτος»:

Οι διαπλαστικές φάσεις των σχέσεων παραγωγής καθορίζονται από μετασχηματισμούς στις μορφές του κράτους που εξ ορισμού συνοδεύονται από την εκτόπιση του ενός ιστορικού μπλοκ από κάποιο άλλο και της μιας *raison d' état* από κάποια άλλη. [...] Νέοι τρόποι κοινωνικών σχέσεων παραγωγής εγκαθιδρύονται μέσα από την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Τα κράτη επίσης παίρνουν τις αποφάσεις για της κοινωνίες σχετικά με τους τρόπους ανάπτυξης. Οι ενέργειες του κράτους στα ζητήματα αυτά διαμορφώνονται, με τη σειρά τους, από τον τρόπο με τον οποίο η παγκόσμια τάξη επιδρά επάνω στο κράτος. *Επομένως, κάθε απόπειρα να ερμηνεύσουμε τους μετασχη-*

ματισμούς στις σχέσεις παραγωγής πρέπει να αναφέρεται στα κράτη και στα παγκόσμια συστήματα. [...] Εάν εσωτερικά η σχέση κράτους-παραγωγής εμφανίζεται να διαμορφώνεται από το εθνικό ιστορικό μπλοκ, εξωτερικά το κράτος (συμπεριλαμβανόμενης και της σχέσης του με την παραγωγή) περιορίζεται από τις πιέσεις της παγκόσμιας τάξης. Αυτές είναι εκφρασμένες σε στρατιωτικές και χρηματοοικονομικές μορφές και στις συνδέσεις της κυρίαρχης τάξης με εξωτερικές τάξεις. Τέτοιοι παράγοντες επηρεάζουν τη σύνθεση των ιστορικών μπλοκ-και μέσω αυτών τις παραμέτρους που διαμορφώνουν τα όρια των κρατικών πολιτικών σχετικά με την παραγωγή (Cox 1987: 106, 105, 108 οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Το προηγούμενο απόσπασμα επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο τα σχόλια του προηγήθηκαν. Οι ιστορικές δομές και ιδιαίτερα οι σχέσεις παραγωγής βρίσκονται σε διαρκή μετασχηματισμό, ο οποίος δρομολογείται κατά κύριο λόγο από το κράτος (πολιτικό επίπεδο). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή: «Το κράτος είναι ένας παράγοντας που μπορεί να ενεργοποιήσει και να διοχετεύσει τις δυνατότητες ενός κοινωνικού σχηματισμού είτε προς τη διατήρηση της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης είτε προς τη δημιουργία μίας νέας τάξης» (Cox, όπ. π.: 106).

Σχηματίζεται, συνεπώς, η εικόνα ενός κοινωνικού όλου, κάθε επίπεδο του οποίου είναι συγχρονικό με τα υπόλοιπα αλλά και εκφραστικό των υπολοίπων. Κάθε κρατική μορφή αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο ιστορικό μπλοκ δυνάμεων, συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής, συγκεκριμένες ιδεολογικές και ηθικές αναπαραστάσεις, συγκεκριμένη διεθνή συγκυρία. Όπως πάλι σημειώνει ο Cox (1999: 131): «Οι αμοιβαίες και αναλογικές σχέσεις της πολιτικής, της ηθικής και της ιδεολογικής σφαίρας δραστηριοτήτων με την οικονομική σφαίρα αποτρέπουν τον αναγωγισμό». Ωστόσο, αυτή η αποφυγή του οικονομικού αναγωγισμού γίνεται επειδή ακριβώς η στιγμή της πολιτικής και συγκεκριμένα η λειτουργία του κράτους καθορίζει και επανακαθορίζει τη δομή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων (για ανάλογες θέσεις βλ. Gill 2003).

Επανερχόμαστε, επομένως, στη γνωστή θέση του Γκράμσι (Gramsci 1971: 366) για την «αμοιβαιότητα ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα», η οποία δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία επαναδιατύπωση της συγχρονικότητας των κοινωνικών επιπέδων. Η παρατηρούμενη αμοιβαιότητα ανάμεσα στη υποδομή και την υπερδομή σημαίνει ότι – δεδομένης της δραστηριότητας της πολιτικής σφαίρας – η μία είναι εκφραστική της άλλης σε μια σχέση *αμοιβαίας αντιστοιχίας και αντανάκλασης*. Το κράτος και το σύνολο της κοινωνίας από κοινού συγκροτούν μία συμπαγή ενότητα η οποία μπορεί να μετασχηματίζεται διαρκώς, ανάλογα με τη διαδοχή διαφορετικών ιστορικών μπλοκ. Και για να ξαναθυμηθούμε τα λόγια του Γκράμσι (Gramsci όπ. π.): «Οι βάσεις και τα εποικοδομήματα συνθέτουν ένα “ιστορικό μπλοκ”. Δηλαδή το σύνθετο, αντιφατικό και ασύμφωνο σύνολο των υπερδομών είναι αντανάκλαση του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής».

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις θέτουν δύο βασικά θεωρητικά ζητήματα, με τα οποία θα ασχοληθούμε διαδοχικά στη συνέχεια. Το πρώτο αφορά την καπιταλιστική ανάπτυξη και συνδέεται άμεσα με το ζήτημα της περιοδολόγησης-μετασχηματισμού ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Το δεύτερο ερώτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει στο Κεφάλαιο 10, αφορά στους μετασχηματισμούς της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, η οποία, όπως είδαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος του βιβλίου, αποδίδει κατά την άποψή μας επαρκώς τη δομή της διεθνούς σφαίρας.

7.5. Σχετικά με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης

Στη βάση της ανάλυσης που προηγήθηκε, είμαστε σε θέση τώρα να εξετάσουμε το ζήτημα της ανάπτυξης (και άρα και της υπανάπτυξης), το οποίο, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, καταλαμβάνει μια σημαντική θέση στη βιβλιογραφία του ιμπεριαλισμού. Γιατί η οικονομική ανάπτυξη έχει «μπλοκάρει» σ' ορισμένες χώρες ή περιοχές οι οποίες είτε παραμένουν «υπανάπτυκτες» είτε εμφανίζουν μια

καπιταλιστική ανάπτυξη αυστηρά χωροθετημένη σε «θύλακες»; Γιατί, από την άλλη, ορισμένες πρώην υπανάπτυκτες χώρες ή περιοχές κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες επιτυγχάνουν μια οικονομική «απογείωση» με υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης που μειώνουν το αναπτυξιακό χάσμα ανάμεσα σ' αυτές και τις αναπτυγμένες χώρες;

Από την προηγούμενη συζήτηση είναι φανερό ότι η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) και η διευρυμένη αναπαραγωγή του είναι συνώνυμες με την οικονομική ανάπτυξη, αποτελώντας ταυτόχρονα και προϋποθέσεις της. Τα ερωτήματα που προκύπτουν σε σχέση με το ζήτημα της ανάπτυξης είναι συνεπώς τα ακόλουθα: Ποιες συνθήκες οδηγούν στην αντικατάσταση των προκαπιταλιστικών κοινωνικών δομών από τον ΚΤΠ; Σε ποιο βαθμό οι δομές αυτές συνιστούν εμπόδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη;

7.5.1. Περιεχόμενο και αναγκαίες προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Μια σύνοψη

Με βάση τη μαρξική *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, η «οικονομική ανάπτυξη» αποτελεί, όπως μόλις σημειώσαμε, έκφραση της διευρυνόμενης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και υποταγής.

Η διευρυνόμενη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων συνεπάγεται, αλλά και συνδέεται, με τις ακόλουθες διαδικασίες: α) Εκτόπιση του κοινωνικού χώρου επιρροής των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (καταρχάς στην ύπαιθρο: αγροτική μεταρρύθμιση), αλλά και των προβιομηχανικών μορφών καπιταλισμού. β) Καπιταλιστική ηγεμονία επί της εργασίας σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό-πολιτιστικό). γ) Διαμόρφωση κρατικών πολιτικών προώθησης της εγχώριας καπιταλιστικής συσσώρευσης με κατάλληλη ανά περίπτωση (ιστορική συγκυρία και φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού) επιλεκτική αξιοποίηση (μέτρων προστασίας έναντι) του διεθνούς ανταγωνισμού

(μείγμα πολιτικής που μπορεί να περιλαμβάνει μέτρα δασμολογικής και μη δασμολογικής προστασίας της εγχώριας παραγωγής, πολιτική συναλλαγματικών ισοτιμιών, προώθηση-επιδότηση εξαγωγών κ.ο.κ.). Η καπιταλιστική ανάπτυξη αποτελεί, κοντολογίς, μια συγκεκριμένη έκβαση της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Η προσέγγιση αυτή συνεπάγεται δύο συμπεράσματα, που μας ενδιαφέρουν εδώ:

1. Από μεθοδολογική άποψη πρέπει να απορριφθεί τόσο ο *αναπτυξιακός δογματισμός*, σύμφωνα με τον οποίο όλες οι χώρες και περιοχές του πλανήτη θα ακολουθήσουν την αναπτυξιακή πορεία των αναπτυγμένων χωρών («ο καπιταλισμός θα κυριαρχήσει και θα αναπτυχθεί νομοτελειακά σε όλες τις χώρες»), όσο και ο «ριζοσπαστικός» *δογματισμός της υπανάπτυξης ή στρεβλής ανάπτυξης* («η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε μια συγκριτικά φτωχή-«περιφερειακή» χώρα θα έχει μόνιμα το χαρακτήρα ενός περιθωριακού φαινομένου, θα είναι στρεβλή κ.ο.κ.»).²⁰

Πρόκειται για τις δύο, φαινομενικά μόνο αντιθετικές, όψεις της αστικής ιδεολογίας της ανάπτυξης. Η «ανάπτυξη» θεωρείται το βασικό ζητούμενο της κοινωνικής εξέλιξης που συναρτάται με την «κοινωνική πρόοδο», με αποτέλεσμα να συσκοτίζονται οι κοινωνικές (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) σχέσεις ταξικής εκμετάλλευσης και εξουσίας.²¹ Στην πραγματικότητα η δυνατότητα και οι ρυθμοί ανάπτυξης του καπιταλισμού αποτελούν πάντα συνάρτηση μιας σωρείας παραγόντων (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών), οι οποίοι σε τελευταία ανάλυση αντικατοπτρίζουν την πάλη των τάξεων, δηλαδή ένα συγκεκριμένο ταξικό συσχετισμό δύναμης και υπερπροσδιορίζουν (ευνοούν-επιταχύνουν ή αντίστροφα δρουν ανασχετικά και περιορίζουν) την κοινωνική και χωρική εξάπλωση (δηλαδή τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή) των σύγχρονων μορφών καπιταλισμού.

2. Οι κοινωνικές σχέσεις και δομές, όπως αυτές διαμορφώνονται στο εσωτερικό κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού έχουν την προτεραιότητα έναντι των διεθνών (οικονομικών και πο-

λιτικών) σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων. Οι οικονομικοκοινωνικές δομές και σχέσεις στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού καθορίζουν, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο το εθνικό εντάσσεται στο διεθνές, καίτοι, βεβαίως, οι διεθνείς οικονομικές και γεωπολιτικές αρθρώσεις του κοινωνικού σχηματισμού αποτελούν έναν, κατά περίπτωση λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό, παράγοντα υπερπροσδιορισμού της διαδικασίας συσσώρευσης (διευρυνόμενης αναπαραγωγής) του κεφαλαίου.

Τα παραπάνω, τα οποία είχαμε την ευκαιρία να πραγματευτούμε σε προηγούμενα κεφάλαια του ανά χειράς βιβλίου, σημαίνουν ότι είναι εσφαλμένο να θεωρήσουμε την υπανάπτυξη των χωρών του λεγόμενου τρίτου κόσμου (ή την κοινωνικοοικονομική ετερογένεια που τις χαρακτηρίζει) ως ένα αποτέλεσμα που προήλθε από την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ευρώπη, τη Β. Αμερική, την Ωκεανία, τη Ν. Α. Ασία κ.ο.κ. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού βασίστηκε στην εκμετάλλευση της εργασίας και όχι στη λεηλασία του τρίτου κόσμου ή των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων δεν καθορίζονται από διακρατικές σχέσεις εξάρτησης, αλλά από τους νόμους της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Είναι έτσι συνυφασμένες, από τη μια, με την αναζήτηση, εκ μέρους των μεμονωμένων κεφαλαίων, του υψηλότερου δυνατού ποσοστού κέρδους και, από την άλλη, με τις συνθήκες του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού.

7.5.2. Καπιταλιστική ανάπτυξη και «Αγροτικό Ζήτημα»

Αναφέραμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης συναρτάται αποφασιστικά με τη διάλυση των ανταγωνιστικών προς τον καπιταλισμό τρόπων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή παίρνει ιστορικά τη μορφή της «αγροτικής μεταρρύθμισης», καθόσον ακριβώς πρόκειται κυρίως για τρόπους παραγωγής που βασίζονται σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (Senghaas 1982).

Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη δεν κατέληξε κατά κανόνα ιστορικά (μ' εξαίρεση τη Βρετανία) στην εγκαθίδρυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο. Αντίθετα, η ίδια η διευρυμένη αναπαραγωγή του βιομηχανικού καπιταλισμού (συμπίεση τιμών αγροτικών προϊόντων και συνακόλουθα συμπίεση του επιπέδου των μισθών, ξεπέραςμα του «φράγματος της γαιοπροσόδου») σε συνδυασμό με την ισχύ των αγροτών-άμεσων παραγωγών οδήγησε στην εγκαθίδρυση σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο («ανεξάρτητοι» ιδιοκτήτες καλλιεργητές) με την παράλληλη υπαγωγή των αγροτών στο κράτος και το πιστωτικό σύστημα (καθορισμός τιμών, «κίνητρα», αγροτικά δάνεια).²² Έτσι, η αγροτική έξοδος που λαμβάνει χώρα παράλληλα με την καπιταλιστική ανάπτυξη, καθ' όλη την περίοδο που ακολουθεί την αγροτική μεταρρύθμιση, δεν συνοδεύεται παρά δευτερευόντως με μετασχηματισμούς των σχέσεων ιδιοκτησίας (απλή εμπορευματική παραγωγή) στην ύπαιθρο.

Αντίθετα, στις περισσότερες «αναπτυσσόμενες» χώρες του Τρίτου Κόσμου η αγροτική μεταρρύθμιση περιορίστηκε σε ορισμένες μόνο περιοχές, λόγω ακριβώς της ισχύος των ολιγαρχών γαιοκτημόνων, όπως π.χ. των ιδιοκτητών λατιφουντιών ή αντίστοιχων τεράστιων αγροτικών ιδιοκτησιών στη Βραζιλία και άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Οι ολιγάρχες γαιοκτήμονες κατά κανόνα παράγουν εμπορεύσιμα αγροτικά προϊόντα (π.χ. καφές), και με τον τρόπο αυτό οι παραγωγικές διαδικασίες που διευθύνουν αρθρώνονται με τις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Οι ίδιοι, μάλιστα, συχνά επενδύουν μέρος του πλεονάσματος που ιδιοποιούνται σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις σε διάφορους οικονομικούς τομείς. Εντούτοις, οι παραγωγικές σχέσεις στα λατιφούντια και τις άλλες μεγάλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις διατηρούν με μετασχηματισμένη μορφή σχέσεις προσωπικής εξάρτησης διαφόρων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (δουλοπαροικία, δουλεία), με αποτέλεσμα να λειτουργούν ανασχετικά ως προς την εξάπλωση-κυριαρχία του ΚΤΠ (και της εσωτερικής αγοράς) στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού.

Στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς υφίσταται αντίθετα μόνο ένας τρόπος παραγωγής, ο καπιταλιστικός, ο οποίος συναρθρώνεται με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Όμως, η απλή εμπορευματική παραγωγή, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στον μη αγροτικό τομέα της οικονομίας, δεν αποτελεί ένα ανταγωνιστικό προς τον καπιταλισμό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης και εκμετάλλευσης. Οι ρυθμοί διάλυσης της απλής εμπορευματικής παραγωγής ή η διατήρηση και διευρυμένη αναπαραγωγή της συναρτώνται κατά κύριο λόγο με τους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης και την αύξηση της παραγωγικότητας του κυρίαρχου καπιταλιστικού τομέα της οικονομίας.

7.5.3. Καπιταλιστική ανάπτυξη και πρώιμες (προβιομηχανικές) μορφές του κεφαλαίου

Ορίσαμε ως μη αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες εκείνες που στο εσωτερικό τους παραμένουν ισχυρές οι προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, παίζοντας σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή της συνολικής δομής της κοινωνίας. Παράλληλα, σε μια μη αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα παρατηρείται συχνά μια ισχυρή παρουσία των ιστορικών πρώιμων καπιταλιστικών σχέσεων (καπιταλισμός της απόλυτης υπεραξίας και μορφές έμμεσης-τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, βλ. παραπάνω).

Γίνεται επομένως σαφές πως μια «Πολιτική Οικονομία της Ανάπτυξης» οφείλει να εστιάζει στην ανάλυση των ταξικών σχέσεων και συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, και όχι σε ασαφείς περιγραφικούς όρους όπως «νεωτερικότητα» ή «εκσυγχρονισμός». Πόσο μάλλον που οι σχέσεις φασόν, υπεργολαβίας και άτυπης απασχόλησης κατακλύζουν πλέον και τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ως όψη της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας αλλά και της οικονομικής κρίσης.

7.5.4. Το ζήτημα της καινοτομίας και της τεχνικής αλλαγής. Αφηρημένη και συγκεκριμένη ανάλυση

Όπως μπορεί να συναχθεί από την ανάλυση που προηγήθηκε, η τεχνολογική αλλαγή και η καινοτομία εισάγονται στην παραγωγή ως αποτέλεσμα των εγγενών τάσεων που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα ως ολότητα, δηλαδή από τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η τεχνολογική καινοτομία και η αλλαγή αποτελούν τη βασικότερη μέθοδο αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και, «όπως και άλλες κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες, προσεγγίσθηκαν ως κοινωνικές διαδικασίες [...]». Ο Μαρξ εστιάζει την ανάλυσή του αναφορικά με την τεχνολογία και την καινοτομία [...] στη συλλογική, κοινωνική διαδικασία» (Rosenberg 1982: 35). Ο ίδιος ο Μαρξ σημειώνει: «Μια κριτική ιστορία της τεχνολογίας θ' απόδεικνε γενικά πόσο λίγο ανήκει σε ένα μόνο άτομο οποιαδήποτε εφεύρεση του 18ου αιώνα» (Μαρξ 1978α: 387). Είναι επομένως οι σχέσεις παραγωγής *καθαυτές* που επιβάλλουν στα ατομικά κεφάλαια τη ροπή για καινοτομία και τεχνολογική εξέλιξη. Η δυναμική του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου λειτουργεί ως «εξωτερικός αναγκαστικός νόμος» τον οποίο «συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης» (όπ. π.: 331).

Αντίθετα με τη μαρξική προσέγγιση, οι περισσότερες θεωρίες του ιμπεριαλισμού (ιδίως οι θεωρίες κέντρου - περιφέρειας) υιοθετούν μια διαφορετική προβληματική στο ερώτημα «ποιο είναι το όχημα της τεχνολογικής προόδου». Ακολουθώντας τις απόψεις του Χίλφερντινγκ (και του Σουμπέτερ), οι θεωρίες αυτές καταλήγουν σε μια διαφορετική απάντηση: Οι πολυεθνικές εταιρίες ή οι μονοπωλιακές επιχειρήσεις «αποτελούν την πιο ισχυρή κινητήρια δύναμη αυτής της προόδου και ειδικότερα της μακροπρόθεσμης αύξησης του συνολικού προϊόντος» (Schumpeter 1950: 106). Αυτή η μονοπωλιακή επιχείρηση θεωρείται ο αιτιακός παράγοντας που καθορίζει την εξέλιξη της «έσχατης φάσης» του καπιταλισμού και «αποφασίζει» να αναπτύξει έναν «αυτόκεντρο» καπιταλισμό στις

μητροπόλεις, ενώ ταυτόχρονα παράγει την «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» στην περιφέρεια.²³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για περισσότερα μπορεί κανείς να ανατρέξει στο Κεφάλαιο 10.
2. Βλ. και στο πρωτότυπο, MEW (τ. 25: 219): «innerer, wesentlicher, aber verhüllter Kerngestalt».
3. «Το προτσές εργασίας μετατρέπεται σε μέσο του προτσές αξιοποίησης, του προτσές της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου – της παραγωγής υπεραξίας. Το προτσές εργασίας υπάγεται στο κεφάλαιο (είναι δικό του προτσές) και ο καπιταλιστής εμφανίζεται στο προτσές σαν διευθυντής, καθοδηγητής. Γι' αυτόν είναι συγχρόνως άμεσο προτσές εκμετάλλευσης ξένης εργασίας. Αυτό το ονομάζω εγώ *τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*» (Μαρξ 1983: 100-101).
4. «Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αναπτύσσεται σε όλες εκείνες τις μορφές που αναπτύσσουν τη σχετική υπεραξία σε αντιδιαστολή με την απόλυτη. Με την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο συντελείται μία πλήρης (και διαρκώς συνεχιζόμενη και επαναλαμβανόμενη) επανάσταση στον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, στην παραγωγικότητα της εργασίας και στη σχέση καπιταλιστή και εργάτη» (Μαρξ 1983: 123).
5. «Όπως είναι γνωστό, η τεχνολογική επανάσταση έλαβε χώρα πρώτα στην υφαντουργία, τη χαλυβουργία και τη μεταλλουργία, όπου οι σημαντικότεροι νεωτερισμοί ήταν η εφεύρεση της κλωστικής μηχανής, της ατμομηχανής και της υψικαμίνου. Έγινε όμως προφανές ότι καταρχάς δεν δημιουργήθηκαν εκτεταμένες ανταλλαγές ανάμεσα στη βιομηχανία καταναλωτικών ειδών και στη βιομηχανία μέσων παραγωγής [...]. Γύρω στα 1840 το 75% των βιομηχανικών εργατών στην Αγγλία απασχολούνταν στην υφαντουργία και από αυτούς το 50% αφιερωνόταν στην επεξεργασία του βαμβακιού» (Schweers 1980: 239-240).
6. Engels σε MEW (τ. 21: 191-195). Επίσης βλ. Schweers (1980: 259), Hobsdawn (1987: 84).
7. Αναφορικά με την υποκαταναλωτική υπόθεση των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, οι Panich και Gindin (2004) σωστά επισημαίνουν ότι: «αντί

για την εξάντληση των δυνατοτήτων κατανάλωσης εντός των ηγετικών καπιταλιστικών χωρών [...] οι δυτικές εργατικές τάξεις επιτύχαναν ολοένα και περισσότερο αυξανόμενα επίπεδα ιδιωτικής και δημόσιας κατανάλωσης».

8. Όπως παρατηρεί ο Hurtienne (1981: 120): «Στο πλαίσιο της κυριαρχίας της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας και της εκτατικής κεφαλαιακής συσσώρευσης, το βιοτικό επίπεδο των εργατικών οικογενειών παρέμενε μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μονίμως περιορισμένο στο επίπεδο των ζωτικών αναγκών σε μέσα διατροφής, ενδυμασία και κατοικία (με την μπίρα, το ποδόσφαιρο και τις μουσικές εκδηλώσεις ως μοναδικές διασκεδάσεις στον ελεύθερο χρόνο τους). [...] Η επαναστατικοποίηση της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στη βάση της μεγάλης βιομηχανίας άρχισε για πρώτη φορά στις αρχές του 20ού αιώνα και μαζικοποιήθηκε στις ΗΠΑ με την εισαγωγή από τον Taylor των μεθόδων επιστημονικής διεύθυνσης της επιχείρησης και από τον Ford της ημι-αυτόματης αλυσίδας συναρμολόγησης».

9. Μια από τις σημαντικότερες ιδεολογικές συνέπειες του κοινωνικού κράτους είναι και η κυριαρχία μέσα στο εργατικό κίνημα της αυταπάτης σχετικά με το κοινοβουλευτικό πέρασμα στο σοσιαλισμό (Müller/Neussüss 1971).

10. Ως *εσωτερικοί καθορισμοί* της (κάθε) καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής νοούνται οι αναγκαίες σχέσεις, οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, μονίμως παρούσες, ανεξαρτήτως των όποιων αλλαγών επιφέρει η ιστορική εξέλιξη. Αντίθετα, η διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οι κρατικές λειτουργίες πρόνοιας, το επίπεδο εκπαίδευσης της εργατικής τάξης κ.ο.κ. ανήκουν στο πλήθος των εξωτερικών, ως προς τις δομικές-αιτιατικές σχέσεις που συγκροτούν τον ΚΤΠ, καθορισμών και μπορούν να πάρουν πολλές διαφορετικές μορφές στις διαφορετικές καπιταλιστικές χώρες ή στις διαφορετικές ιστορικές φάσεις μιας καπιταλιστικής κοινωνίας.

11. Για περισσότερα βλ. Sotiropoulos (2007). Από μία άποψη, στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η ουσία της *μαρξικής τομής* με την Πολιτική Οικονομία. Η βασική ιδέα της ανάλυσης που ακολουθεί εύστοχα συνοψίζεται από τον Althusser (2003: 343) ως εξής: «Υποστηρίζω πως ο μαρξισμός, από τη σκοπιά της θεωρίας, δεν είναι ιστορικισμός, όπως δεν είναι και ανθρωπισμός [...], πως σε πολλές περιπτώσεις ο ανθρωπισμός και ο ιστορικισμός βασίζονται στην ίδια ιδεολογική προβληματική και πως από *θεωρητική άποψη* ο μαρξισμός είναι, δυνάμει της μιας και μοναδικής επιστημολογικής ρήξης που τον θεμελιώνει, και αντιανθρωπισμός και αντιστορικισμός. Αν ήθελα να είμαι ακριβής, θα έπρεπε να πω αν-ανθρωπισμός και αν-ιστορικισμός. Χρησιμοποιώ πάντως συνειδητά τούτη τη διπλή *αρνητική* διατύπωση (αντιανθρωπισμός, αντιστορικισμός) για να της δώσω όλο το βάρος της ως διακήρυξη μιας ρήξης που κάθε άλλο παρά ατονόητη είναι, αντί να χρησιμοποιήσω μια απλή στερητική μορφή, που δεν έχει τη δύναμη να ανακαίσει την επιδρομή του ανθρωπισμού και

του ιστορικισμού που εδώ και σαράντα χρόνια δεν έχει πάψει να απειλεί το μαρξισμό σε ορισμένους κύκλους». Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στην τελευταία διατύπωση: «μέχρι τις μέρες μας».

12. Τα επιχειρήματα της παραγράφου αυτής βασίζονται στο έργο του Althusser (1969, 1976, 1997). Επίσης, βλέπε Μηλιός κ.ά. (2005). Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Μπαλιμπάρ (2010: 104), εξετάζοντας τη σχέση του Φουκώ με τη μαρξική θεωρία, η θεωρία του Μαρξ έρχεται σε ρήξη με την ιδέα ότι τα «μεγάλα διαγράμματα εξουσίας», που χαρακτηρίζουν μία συγκεκριμένη κοινωνία, μπορούν να «βασιστούν στη μορφολογική ομολογία των θεσμών (στην οποία ενυπάρχει η ιδέα ότι καθένας εξ αυτών αποτελεί ένα τμήμα του μεγάλου μηχανισμού της *εξουσίας* ή μετέχει στη γενολογική ουσία της εξουσίας)». Το πραγματικό ερώτημα, αφορά «στη μελέτη της ιστορικής συνάρθρωσης των διαφορετικών πρακτικών της» εξουσίας (όπ. π.).

13. Τέτοια παραδείγματα δευτερευουσών αντιφάσεων είναι οι διεθνείς ιμπεριαλιστικές σχέσεις (όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια), οι πολυποίκιλες σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού μηχανισμού, οι σχέσεις εντός των «σωφρονιστικών» ιδρυμάτων, οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα κ.λπ.

14. Όπως περιγράφεται η διαδικασία από τον Λένιν στο *Κράτος και Επανάσταση*.

15. Η ύπαρξη, όμως, των τελευταίων δεν υλοποιείται μέσα στο κράτος με τον ίδιο τρόπο που υλοποιείται η ύπαρξη των κυρίαρχων τάξεων και μερίδων. Οι δυναστευόμενες τάξεις υπάρχουν μέσα στο κράτος όχι διαμέσου μηχανισμών που συγκεντρώνουν τη δική τους εξουσία, αλλά με τη μορφή εστιών αντιπαράθεσης στην εξουσία των κυρίαρχων τάξεων (όπ. π.: 204).

16. Δεν έχουμε σκοπό στο σημείο αυτό να επεκταθούμε στις διαφορετικές αναγνώσεις του έργου του Γκράμσι.

17. Η εν λόγω παρατήρηση του Popper (2005: 6-7) είναι εξαιρετικά εύστοχη.

18. Η προβληματική αυτή μπορεί να αναζητηθεί σε μια σειρά σύγχρονων αναλύσεων, π.χ.: Gills (2001), Gill (2003), Hodgson (1999, 2006), Callinicos (2004).

19. Το σχόλιο αυτό όπως και η συνολικότερη επιχειρηματολογία της παραγράφου αυτής προέρχονται από την παρέμβαση του Αλτουσέρ.

20. Η μαρξιστική θεωρία έχει συχνά κατηγορηθεί από τους αντιπάλους της ότι θεωρεί αναπόφευκτη την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε κάθε χώρα όπου κάνουν την εμφάνισή τους, έστω σποραδικά, ορισμένες μορφές κεφαλαίου ή ότι, ακόμα περισσότερο, θεωρεί «νομοτελειακό» το πέρασμα όλων των χωρών από τα στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης που κυριάρχησαν ιστορικά στις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες (για μια συνοπτική παρουσίαση

των προσεγγίσεων αυτών βλ. Goodman/Redclif 1982: 24 κ.ε.). Η κριτική αυτή είναι ατεκμηρίωτη, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη θεωρητική ανάλυση που διατύπωσε ο Μαρξ. Ο Μαρξ θεώρησε την καπιταλιστική ανάπτυξη ως ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, σε καμιά περίπτωση ως «αναγκαιότητα». Στη διάσημη πλέον επιστολή του προς τη ρωσίδα σοσιαλίστρια Βέρα Ζάσουλιτς (1881), ο Μαρξ έγραφε: «Έχω δείξει στο *Κεφάλαιο* ότι η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή έχει ως αφετηρία της την απαλλοτρίωση των παραγωγών και ιδιαίτερος ότι η βάση όλης αυτής της εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών [...]. Περιορίσα λοιπόν αυτό το «ιστορικά αναπόφευκτο» στις χώρες της δυτικής Ευρώπης [...]. Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή πρόκειται να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδειχτεί εδώ τίποτα [...]. Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρώσικης κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία. Είναι η καταπίεση από τη μεριά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους δεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμή τους μέσω του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών» (MEW, τ. 19: 396-400, οι υπογραμμίσεις δικές μας). Ακολουθώντας μια αντίστοιχη προβληματική, ο Λένιν έγραφε στα 1894: «Κανένας μαρξιστής ποτέ και πουθενά δεν έφερε το επιχείρημα ότι στη Ρωσία “θα εμφανιστεί κατ’ ανάγκη” ο καπιταλισμός, “επειδή” υπήρξε στη Δύση κ.τ.λ.» (Απαντα [1953], τ. 1: 190-1).

21. Η απολογητική-αστική ιδεολογία της ανάπτυξης συνοψίζεται από τους υποστηρικτές της ως εξής: «Αναπτύσσομαι, σημαίνει καταρχήν ότι ορίζω εθνικούς στόχους που επιτρέπουν ταυτόχρονα τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών συστημάτων και τη δημιουργία εσωτερικών συνθηκών που θέτουν αυτό τον εκσυγχρονισμό στην υπηρεσία της κοινωνικής πρόοδου» (Amin: 2005).

22. Βλ. Kautsky (1972), Βεργόπουλος (1975).

23. Η ακόλουθη δήλωση του Amin (2008) σχετικά με τον καπιταλισμό και την παρούσα κρίση του είναι χαρακτηριστική: «Το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα κυριαρχείται από μια κούφτα ολιγοπωλίων τα οποία ελέγχουν τις βασικές αποφάσεις της παγκόσμιας οικονομίας». Για μια ακόμα φορά, το ερώτημα σε ποια βάση και κάτω από ποιες συνθήκες ή περιορισμούς αυτή η «κούφτα μονοπωλίων» λαμβάνει αυτές τις «βασικές αποφάσεις» εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο.

Μέρος III

Εθνική επικράτεια και διεθνές επίπεδο.
Διεθνοποίηση του κεφαλαίου, χρηματιστικοποίηση
και συγκρότηση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας

8. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου

Η επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει σ' αυτό το κεφάλαιο περιγράφει την αιτιακή σχέση ανάμεσα στις ξένες άμεσες επενδύσεις (ΞΑΕ/FDI), τις εξαγωγές εμπορευμάτων και τις μεταβολές στη συναλλαγματική ισοτιμία (εφόσον όλοι οι άλλοι οικονομικοί παράγοντες θεωρηθούν ασήμαντοι). Αποτελεί, έτσι, μία αφηρημένη ανάλυση, περιγράφει ένα νόμο-τάση που, ενώ είναι βασικός για την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας, δεν επαρκεί πάντα για την πλήρη ερμηνεία της, καθώς θα πρέπει να συνυπολογιστούν και άλλες εξίσου βασικές τάσεις του καπιταλιστικού συστήματος ή οι αντιθέσεις που διαμορφώνονται εντός μιας συγκεκριμένης συγκυρίας.

Στη σύγχρονη χρηματιστικοποιημένη καπιταλιστική πραγματικότητα (βλ. αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια) οι διεθνείς ροές κεφαλαίου έχουν επαρκώς φιλελευθεροποιηθεί, με αποτέλεσμα οι χρηματοπιστωτικές αγορές να έχουν αποκτήσει ένα σημαντικό μέγεθος και να έχουν γίνει παράλληλα ιδιαίτερα ασταθείς. Επιπλέον, η δυνατότητα της χρηματοπιστωτικής μόχλευσης έχει διευρυνθεί σημαντικά. Σαν αποτέλεσμα, οι βραχυχρόνιες τιμές της συναλλαγματικής ισοτιμίας και οι βραχυχρόνιες τιμές των χρεογράφων καθορίζονται κυρίως από προσδοκίες οι οποίες, ενώ βασίζονται σε μία ορισμένη «ανάγνωση» της πραγματικότητας (εδώ εξαιρετικά κρίσιμος είναι ο ρόλος των αγορών παραγωγών, βλ. Κεφάλαιο 13), εξακολουθούν να παραμένουν ευμετάβλητες.¹ Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, πολλοί είναι οι διαφορετικοί αιτιακοί προσδιορισμοί (οικονομικής και πολιτικής φύσης) που επενεργούν στη διαμόρφωση των παραπάνω οικονομικών μεγεθών. Αρκετές εμπειρικές αναλύ-

σεις, μάλιστα, επισημαίνουν ότι οι συναλλαγματικές ισοτιμίες τελικά οριακά μόνο ανταποκρίνονται στα εμπορικά ελλείμματα και πλεονάσματα.² Εντούτοις, μία ολοκληρωμένη ερμηνεία της σύγχρονης δυναμικής του καπιταλισμού περνάει οπωσδήποτε μέσα από την ανάλυση που θα αναπτύξουμε στο παρόν κεφάλαιο.

8.1. Δύο «προβοκατόρικες» ερωτήσεις αναφορικά με τον απολογητικό χαρακτήρα της προβληματικής της «εξάρτησης» στις παλαιότερες και σύγχρονες εκδοχές της

8.1.1. Κριτική του καπιταλισμού ή της υπανάπτυξης;

Οι θέσεις που έχουν παρουσιαστεί μέχρι στιγμής σχετικά με τις έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και του κράτους ως κέντρου της καπιταλιστικής πολιτικής κυριαρχίας αποτελούν ταυτόχρονα και κριτική απέναντι σε κάθε εκδοχή της θεωρίας της εξάρτησης. Η συζήτηση σχετικά με την τελευταία κάθε άλλο παρά μάταιη είναι. Όπως αποδεικνύεται τόσο από όσα αναπτύξαμε στο πρώτο μέρος όσο και από τις απόψεις που τείνουν να κυριαρχήσουν στις σημερινές οικονομικές και πολιτικές συζητήσεις, *η προβληματική της εξάρτησης συνεχίζει ρητά ή άρρητα να αποτελεί μία μόνιμη σταθερά στην ερμηνεία του σύγχρονου καπιταλισμού.*

Εξάρτηση σημαίνει για τις περισσότερες προσεγγίσεις ότι οι διεθνείς σχέσεις, δηλαδή οι εξωτερικές σχέσεις ενός (μη ιμπεριαλιστικού και συνεπώς «εξαρτημένου») κοινωνικού σχηματισμού, έχουν προτεραιότητα ως προς την ταξική πάλη στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού και τα αποτελέσματά της στο επίπεδο του κράτους και των λειτουργιών του. Ο Hobsbawm (1977: 8) διατυπώνει με ιδιαίτερα πυκνό τρόπο αυτή την αντίληψη:

Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των ανεξάρτητων, κυρίαρχων κρατών έχει μετατρέψει για τα περισσότερα από αυτά την έννοια του όρου ανεξαρτησία ως προς την ουσία της σε συνώνυμο της

εξάρτησης. [...] Είναι με μια διπλή έννοια εξαρτημένα: εντελώς γενικά από τη διεθνή οικονομία, την οποία συνήθως δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θα μπορέσουν, ως μεμονωμένα κράτη, να επηρεάσουν και ειδικότερα [...] από τις Μεγάλες Δυνάμεις και τις πολυεθνικές επιχειρήσεις (Hobsbawm, 1977: 8).

Οι προσεγγίσεις της εξάρτησης δεν υποτιμούν όμως μόνο το ρόλο του κράτους³ στην ταξική πάλη, δίνοντας υπερβολική βαρύτητα στο ρόλο του διεθνούς συστήματος. Καταλήγουν επίσης στην υιοθέτηση δύο μοντέλων για την καπιταλιστική κοινωνία, τα οποία υποτίθεται ότι προέρχονται από τη διαφορετική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε κάθε τύπο κοινωνίας.

Ενώ η περιφέρεια είναι ετερογενής και ασύμμετρα αναπτυγμένη, η μητρόπολη είναι ομοιογενής, αυτόκεντρη (ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τείνει να γίνει αποκλειστικός) και σύμμετρη (συγκλίνοντα επίπεδα παραγωγικότητας και στενές διασυνδέσεις ανάμεσα στους διαφορετικούς οικονομικούς κλάδους). Ενώ η περιφέρεια είναι εξωστρεφής και αποδιάρθρωμένη εσωτερικά, με περιορισμένη και σχεδόν μη διευρυνόμενη εσωτερική αγορά, η μητρόπολη ακμάζει με τη βοήθεια μιας διαρκώς διευρυνόμενης εσωτερικής αγοράς.

Μέσα από αυτή την αντιδιαστολή του μοντέλου της περιφέρειας με το μοντέλο της μητρόπολης εξωραϊζεται πρώτα από όλα ο μητροπολιτικός καπιταλισμός. Ο εκμεταλλευτικός και «ανορθολογικός» χαρακτήρας του συστήματος μπορεί βέβαια να καταγγέλλεται. Το βασικό πολιτικό συμπέρασμα που προκύπτει όμως είναι, σε ό,τι αφορά καταρχήν τις μητροπόλεις, το ίδιο με αυτό της κυρίαρχης ιδεολογίας: τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών της μητρόπολης δεν αποτελούν πλέον ένα επαναστατικό δυναμικό, γιατί το κοινωνικό σύστημα αναπτύσσεται και «προοδεύει», κι έτσι αμβλύνονται οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του. Επιπλέον, στις εργαζόμενες τάξεις «διαχέεται» ένα μέρος από τα οφέλη της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας και «λεηλασίας», γεγονός που αμβλύνει ακόμα περισσότερο τις ταξικές αντιθέσεις στο «κέντρο».

Βέβαια, ο μητροπολιτικός καπιταλισμός στο κέντρο θεωρείται υπεύθυνος για τα δεινά των λαών της περιφέρειας. Όπως είδαμε, εδώ η εικόνα αντιστρέφεται. Οι λαϊκές τάξεις έχουν στην περιφέρεια κάθε λόγο να είναι επαναστατικές. Όμως, όπως ήδη αναφέραμε στο πρώτο μέρος αυτής της μελέτης, οι λαϊκές τάξεις της περιφέρειας δεν μπορούν να πλήξουν άμεσα τον «κύριο» εχθρό τους, τον μητροπολιτικό καπιταλισμό. Δεν μπορούν να τον ανατρέψουν. Μπορούν να τον πλήξουν μόνο έμμεσα, καθώς μέσα από μία «εθνική πορεία» θα αποδευρευθούν από τα δεσμά της εξάρτησης, ως τον μοναδικό δρόμο για να εξασφαλίσουν την «εθνική ανεξαρτησία».

Ακριβώς επειδή η υπανάπτυξη και η στρεβλότητα θεωρείται ότι πηγάζει ως αναγκαστικό αποτέλεσμα από την ιμπεριαλιστική εξάρτηση, η πορεία προς τη σύμμετρη και δυναμική ανάπτυξη δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με την εθνική ανεξαρτησία. *Οι θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας δεν ευνοούν, λοιπόν, μια ριζοσπαστική πολιτική για την ανάληψη από τους εργαζόμενους της πολιτικής εξουσίας, αλλά μια παρέμβαση με στόχο την «ολόπλευρη ανάπτυξη του τόπου».* Η διαδικασία της ανάπτυξης είναι αποσυνδεδεμένη από το κοινωνικό της περιεχόμενο, που δεν είναι άλλο από τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και την καπιταλιστική συσσώρευση. Σε μεγάλο βαθμό οι αντιλήψεις αυτές τείνουν να παρουσιάσουν μια εξωραϊσμένη εικόνα της καπιταλιστικής πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας, την οποία οι χώρες του Τρίτου Κόσμου (μαζί με όποιες άλλες τελούν, υποτίθεται, υπό το καθεστώς της εξάρτησης) θα πρέπει να πασχίσουν να υιοθετήσουν. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, οι θεωρίες της εξάρτησης αποκρύβουν το γεγονός ότι η καπιταλιστική συσσώρευση είναι πρωτίστως μια διαδικασία που ενισχύει τις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

8.1.2. Εξάρτηση, χαμηλά επίπεδα καπιταλιστικής ανάπτυξης και διεθνή περιθωριοποίηση

Η βασική υπόθεση των θεωριών που εξετάζουμε εδώ είναι, λοιπόν, πως η υπανάπτυξη έχει ως αιτία την εξάρτηση. Για να προ-

σεγγίσουμε όμως συγκεκριμένα τα πράγματα, πρέπει να ρωτήσουμε και πάλι: Ποιες είναι οι συγκεκριμένες διαδικασίες που προσδένουν την περιφέρεια στις επιλογές της εξάρτησης; Ποιες σχέσεις καθηλώνουν μία χώρα σ' έναν περιφερειακό ρόλο στο πλαίσιο του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας;

Αν αφήσουμε για λίγο έξω από τη συζήτηση τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής (με την οποία θα ασχοληθούμε στη συνέχεια του κεφαλαίου), μπορούμε να υπενθυμίσουμε ότι ως βασικές αιτίες για την υπανάπτυξη και την περιθωριοποίηση θεωρούνται από όλες τις προσεγγίσεις: α) Η «λεηλασία» της περιφέρειας με τη συνεχή μεταφορά πόρων προς τη μητρόπολη. β) Η «δράση» του ξένου κεφαλαίου που διαστρεβλώνει την κοινωνική δομή («αποδιαρθρώνει τον παραγωγικό ιστό») και αναπτύσσει ορισμένους μόνο («εξωστρεφείς») βιομηχανικούς κλάδους.

Οι παράγοντες αυτοί στοιχειοθετούν το καταρχήν περιεχόμενο της εξάρτησης, ενώ αντίθετα η εξωστρέφεια, η κοινωνική και οικονομική παραμόρφωση, η αποδιάρθρωση, η στενότητα της αγοράς κ.λπ. εμφανίζονται κυρίως ως αποτελέσματα της εξάρτησης, που βέβαια δρουν αναδραστικά, δηλαδή αναπαράγουν την υπανάπτυξη και την εξάρτηση.

Τόσο οι συγκλίνουσες προσεγγίσεις που παρουσιάζουν την υπανάπτυξη ως το άμεσο αποτέλεσμα της εξάρτησης, όσο και οι διάφορες παραλλαγές τους (όπως αυτή του Κόρδοβα ο οποίος τονίζει ότι η εξάρτηση προκύπτει από τη συμμαχία των κυρίαρχων τάξεων της περιφέρειας, στις οποίες ανήκουν και οι προκαπιταλιστικές ολιγαρχίες της γαιοκτησίας, με τον ιμπεριαλισμό και παρεμποδίζει επομένως την επέκταση-ανάπτυξη του καπιταλισμού στις περιοχές όπου κυριαρχούν οι προκαπιταλιστικές σχέσεις) δημιουργούν μάλλον περισσότερα προβλήματα από όσα καλούνται να επιλύσουν. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι η μεταφορά κερδών από τις περιφερειακές χώρες στις ιμπεριαλιστικές χώρες συντελεί στην ανάπτυξη των δεύτερων και στην υπανάπτυξη των πρώτων, πρέπει να κάνουμε την εξής βασική επισήμανση. *Εμπειρικά, η «λεηλασία» αυτή δεν αποτελεί ούτε το βασικό αποτέλεσμα ούτε το βα-*

σικό κίνητρο για τις εξαγωγές κεφαλαίων και τη διεθνοποίηση της παραγωγής. Αντίθετα, η «ληηλασία» αυτή χάνει διαρκώς τη σημασία της για τις αναπτυγμένες χώρες, και στη θέση της εισέρχονται οι σταυροειδείς επενδύσεις κεφαλαίου ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες του λεγόμενου «κέντρου».

Πώς θα μπορούσε να εξηγηθεί διαφορετικά ότι το μερίδιο των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου και του διεθνούς εμπορίου που κατευθύνεται προς τον Τρίτο Κόσμο εξακολουθεί να παραμένει μικρό, ως ποσοστό του παγκόσμιου εμπορίου, σε σχέση με το αντίστοιχο μερίδιο των αναπτυγμένων χωρών; Επιπλέον, οι χώρες του Τρίτου Κόσμου που ελκύουν άμεσες ξένες επενδύσεις και άλλες μορφές ξένου κεφαλαίου είναι εκείνες που χαρακτηρίζονται από διαδικασίες γρήγορης οικονομικής μεγέθυνσης (η Κίνα στην παρούσα ιστορική φάση είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα,⁴ η Κορέα και η Ταϊβάν υπήρξαν το τυπικό παράδειγμα κατά τις δύο τελευταίες διαδικασίες του 20ού αιώνα), δηλαδή χώρες που κατάφεραν να μειώσουν ή και να εξαλείψουν το αναπτυξιακό χάσμα με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπως ακριβώς συνέβη και με πολλές ευρωπαϊκές χώρες κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα (Hurtienne 1981, Senghaas 1982, Harris 1986, Milios 1989).⁵

Όπως προκύπτει από τους δύο Πίνακες που ακολουθούν, οι εισροές Ξένων Άμεσων Επενδύσεων (ΞΑΕ)⁶ στις αναπτυσσόμενες χώρες οριακά φτάνουν στο 30% των συνολικών παγκόσμιων εισροών ΞΑΕ (28,7% κατά την περίοδο 2006-2007). Αυτή η εμπειρική απόδειξη δεν διαψεύδει μόνο την υπόθεση που μπορεί να κωδικοποιηθεί ως προσέγγιση «των αποικιακών υπερκερδών», αλλά επίσης και την προσέγγιση του «πλεονάζοντος κεφαλαίου» των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, η οποία διατηρείται αυτούσια στις σύγχρονες σχετικές συζητήσεις. Τέλος, αντικρούει επίσης τη βασική υπόθεση της προσέγγισης της «άνισης ανταλλαγής», σύμφωνα με την οποία υφίσταται μία τάση προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους στην παγκόσμια οικονομία (υπόθεση που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θεμελιώνει αρκετές από τις σύγχρονες προσεγγίσεις περί παγκόσμιου καπιταλισμού και αυτοκρατορίας).

Αξίζει να θυμηθούμε στο σημείο αυτό ότι: (α) σύμφωνα με την προσέγγιση του πλεονάζοντος κεφαλαίου, ενώ στις βιομηχανικές χώρες η ποσότητα του κεφαλαίου που προορίζεται για συσσώρευση αυξάνει με γρήγορους ρυθμούς, οι επενδυτικές ευκαιρίες εξαφανίζονται καθιστώντας αναγκαία την εξαγωγή κεφαλαίου και (β) σύμφωνα με την προσέγγιση των αποικιακών υπερκερδών, οι αποικίες ή εναλλακτικά οι χώρες με χαμηλή ανάπτυξη και χαμηλούς μισθούς μετατρέπονται σε πηγές υπερκερδών μειώνοντας το κόστος των βιομηχανικών προϊόντων, με αποτέλεσμα να αναμένεται η προσέλκυση διεθνών κεφαλαίων. *Ωστόσο, στην πραγματικότητα οι περισσότερες ΞΑΕ λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στις αναπτυγμένες χώρες χωρίς οι επενδυτικές ευκαιρίες σε αυτές να έχουν υποχωρήσει. Απλά, η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας στις χώρες του Τρίτου Κόσμου συνδυάζεται με χαμηλό ποσοστό κέρδους, παρά τα χαμηλά κόστη της εργασίας ή των πρώτων υλών.*

Σε κάθε περίπτωση, η συγκριτικά μικρή συμμετοχή των αναπτυσσόμενων χωρών στις παγκόσμιες ροές άμεσων επενδύσεων αποδεικνύει το λάθος της βασικής θέσης των θεωριών κέντρου - περιφέρειας που θέλει την εξέλιξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών να βασίζεται στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παρόμοια αβάσιμη είναι η υπόθεση ότι η εξάρτηση ευνοεί τις προκαπιταλιστικές μορφές και σχέσεις, παρακωλύοντας με αυτόν τον τρόπο την καπιταλιστική ανάπτυξη. Ας υποθέσουμε για λίγο ότι ο «ιμπεριαλισμός» συγκροτεί συμμαχίες με τις άρχουσες τάξεις των «εξαρτημένων» χωρών. Εάν η δυναμική του εσωτερικού συσχετισμού δυνάμεων στη χώρα οδηγεί στον περιορισμό των προκαπιταλιστικών σχέσεων, τότε γιατί ο «ιμπεριαλισμός» θα πρέπει να παρεμποδίζει την ανάπτυξη; Για παράδειγμα γιατί οι latifundistas της βορειοανατολικής Βραζιλίας να είναι πιο χρήσιμοι στον «ιμπεριαλισμό» από τους βαρόνους του καφέ του Σάο Πάολο;

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι δεν υφίσταται κάποιο ιδιαίτερο είδος υπανάπτυκτου καπιταλισμού στην περιφέρεια ή έστω μία συγκεκριμένη εκδοχή καπιταλιστικής ανάπτυξης ως αποτέλεσμα της εξάρτησης. *Υπάρχουν συγκεκριμένοι περιορισμοί στην*

ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής για λόγους που σχετίζονται με τους εσωτερικούς ταξικούς και πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων, την ταξική πάλη και τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών. Εκείνο που απορρίπτουμε είναι η θέση ότι όλη η εκβιομηχάνιση στις χώρες της περιφέρειας λαμβάνει χώρα ως αποτέλεσμα ενός εξωτερικού παράγοντα, της παγκόσμιας αγοράς, που δημιουργεί, υποτίθεται, θύλακες εξωστρεφών δομών εντελώς αποκομμένων από την υπόλοιπη κοινωνία. Αυτή η υπόθεση της εξωτερικά κατευθυνόμενης εκβιομηχάνισης είναι πλήρως λανθασμένη. Όχι μόνο δεν λαμβάνει υπόψη της τις συνθήκες της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αλλά επιπλέον αντιφάσκει και με τα εμπειρικά δεδομένα σχετικά με την εκβιομηχάνιση των χωρών της «περιφέρειας», τα οποία δείχνουν ότι η τελευταία συνδέεται πρωτίστως με την εσωτερική αγορά.

Είναι προφανές ότι η αναφορά μας εδώ αφορά τα εθνικά κράτη της «περιφέρειας» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κατάσταση ήταν διαφορετική στην περίπτωση των αποικιών, όταν οι ιμπεριαλιστικές χώρες καθυπότασσαν τις τελευταίες μέσα από ωμή στρατιωτική και πολιτική βία. Ο ιμπεριαλισμός τότε άσκησε αποφασιστική επιρροή στην ανάπτυξη των περιοχών αυτών, ακριβώς διότι λειτούργησε εκεί σαν πολιτική δύναμη που προωθούσε τον καπιταλιστικό «εκσυγχρονισμό». Σε κάθε περίπτωση όμως το αποικιοκρατικό παρελθόν δεν αποτελεί επαρκή βάση για την ερμηνεία της μεταγενέστερης κοινωνικής ανάπτυξης. Οι χώρες της Λατινικής Αμερικής ξεκίνησαν να οργανώνονται σε εθνικά κράτη κατά τη δεκαετία του 1820. Ο Καναδάς απέκτησε την ανεξαρτησία του το 1867, πάντα ως μέλος της Αγγλικής Κοινοπολιτείας. Η Κύπρος και η Ινδία, ενώ αποικιήθηκαν από την ίδια ιμπεριαλιστική δύναμη κατά την ίδια ιστορική περίοδο, διαφέρουν εντούτοις πολύ στα επίπεδα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Πολλά παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν εδώ, καταλήγοντας όλα στο ίδιο γενικό συμπέρασμα. Το γενικό θεωρητικό σχήμα της «παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας» και της «πα-

γκόσμιας ταξικής πάλης» που προτείνεται από τις θεωρίες κέντρου - περιφέρειας αντικαθιστά τη συγκεκριμένη (ταξική) ανάλυση του κάθε μεμονωμένου κοινωνικού σχηματισμού και επιπλέον διαστρέφει το χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης, αποκρύπτοντας τις πραγματικές κοινωνικές και ταξικές συγκρούσεις.

Ερχόμαστε, συνεπώς, για μια ακόμα φορά αντιμέτωποι με έναν τύπο επιχειρηματολογίας παρόμοιο με εκείνον που αναπαράγει τους μύθους περί «στενότητας της αγοράς». Ένα στοιχείο της κοινωνικής δομής που συνδέεται με, αλλά και καθορίζεται από, το συνολικό επίπεδο ανάπτυξης της κεφαλαιακής σχέσης αποκτά αυτονομία από την κοινωνική δομή και προσδιορίζεται ως η αιτία της υπανάπτυξης. Όπως ακριβώς δεν υφίσταται πραγματικό «πρόβλημα» εσωτερικής αγοράς ως ξεχωριστό και ανεξάρτητο ζήτημα από το βαθμό ανάπτυξης του καπιταλισμού (θέση που, όπως ήδη είδαμε, υποστήριξε ο Λένιν στην *Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία*), έτσι και οι δευτερεύουσες πλευρές της υπανάπτυξης ανάγονται σε άμεσες εκδηλώσεις ή αποτελέσματα της «εξάρτησης» και αναγορεύονται σε αιτίες της υπανάπτυξης.

Το κεφάλαιο – όπως είχαμε την ευκαιρία να τονίσουμε πολλές φορές – είναι μια κοινωνική σχέση. Η κεφαλαιακή συσσώρευση, η καπιταλιστική ανάπτυξη, είναι μια κοινωνική διαδικασία που οργανώνεται στη βάση ενός συγκεκριμένου τύπου κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Η καπιταλιστική ανάπτυξη συνδέεται με την ανάδυση συγκριμένων ταξικών σχέσεων και δομών. Η «εξάρτηση» δεν είναι κάτι που προϋπάρχει, δεν καθορίζει την ταξική συγκρότηση. Απεναντίας, ο χαρακτήρας των διεθνών σχέσεων, που «δένει» έναν κοινωνικό σχηματισμό με αυτό που μπορούμε σχηματικά να περιγράψουμε ως «διεθνές σύστημα», καθορίζεται από τις σχέσεις της ταξικής εξουσίας.

Αντίθετα τότε από τις υποθέσεις των θεωριών μητρόπολης - περιφέρειας, η εκβιομηχάνιση του Τρίτου Κόσμου, όπου λαμβάνει χώρα, προχωράει σε σχέση με την εσωτερική αγορά ως μια ενδογενής διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ο δυναμισμός και το εύρος αυτής της διαδικασίας εξαρτάται και καθορίζεται σε κάθε

κοινωνικό σχηματισμό από τον εσωτερικό ταξικό συσχετισμό δύναμης, από τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας κ.λπ. Η βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των συγκεκριμένων χωρών στη διεθνή αγορά συνδέεται με την εξέλιξη της ταξικής πάλης στο εσωτερικό τους, δηλαδή με το βαθμό εισχώρησης της κεφαλαιακής σχέσης, την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας κ.λπ. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι δυνατόν το επίπεδο των μισθών να μετατραπεί σε παράγοντα ανταγωνισμού στο διεθνές επίπεδο.⁷

Πίνακας 1.

Κατανομή ΞΑΕ ανά περιοχή και επιλεγμένες χώρες, 1980 - 2005 (%)

Περιοχή	Εισερχόμενες, Απόθεμα				Εξερχόμενες, Απόθεμα			
	1980	1990	2000	2005	1980	1990	2000	2005
Αναπτυγμένες χώρες	75.6	79.3	68.5	70.3	87.3	91.7	86.2	86.9
Ευρωπαϊκή Ένωση	42.5	42.9	37.6	44.4	37.2	45.2	47.1	51.3
Ιαπωνία	0.6	0.6	0.9	1.0	3.4	11.2	4.3	3.6
ΗΠΑ	14.8	22.1	21.7	16.0	37.7	24.0	20.3	19.2
Αναπτυσσόμενες χώρες	24.4	20.7	30.3	27.20	12.7	8.3	13.5	11.9
Αφρική	6.9	3.3	2.6	2.6	1.3	1.1	0.7	0.5
Λατινική Αμερική και Καραϊβική	7.1	6.6	9.3	9.3	8.5	3.4	3.3	3.2
Νότια, Ανατολική & Ν.-Α. Ασία	8.8	8.5	17.2	13.8	2.5	3.4	9.3	7.8
Ν.-Α. Ευρώπη και ΚΑΧ (CIS)	...	0.01	1.2	2.5	...	0.01	0.3	1.2
Κόσμος	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Περιοχή	Εισροές				Εκροές			
	1978-80	'88-90	'98-00	'03-05	1978-80	'88-90	'98-00	'03-05
Αναπτυγμένες χώρες	79.7	82.5	77.3	59.4	97.0	93.1	90.4	85.8
Ευρωπαϊκή Ένωση	39.1	40.3	46.0	40.7	44.8	50.6	64.4	54.6
Ιαπωνία	0.4	0.04	0.8	0.8	4.9	19.7	2.6	4.9
ΗΠΑ	23.8	31.5	24.0	12.6	39.7	13.6	15.9	15.7
Αναπτυσσόμενες χώρες	20.3	17.5	21.7	35.9	3.0	6.9	9.4	12.3
Αφρική	2.0	1.9	1.0	3.0	1.0	0.4	0.2	0.2
Λατινική Αμερική και Καραϊβική	13.0	5.0	9.7	11.5	1.1	1.0	4.1	3.5
Νότια, Ανατολική & Ν.-Α. Ασία	6.7	10.0	10.7	18.4	0.6	5.1	5.0	7.7
Ν.-Α. Ευρώπη και ΚΑΧ (CIS)	0.02	0.02	0.9	4.7	...	0.01	0.2	1.8
Κόσμος	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: UNCTAD, FDI/TNC database (www.unctad.org/fdistatistics)

Πίνακας 2.

Εισροές ΞΑΕ ανά περιοχή υποδοχής και σημαντικές χώρες υποδοχής, 2006 - 2007

(Δις δολάρια)

Περιοχή/χώρα υποδοχής	2006	2007 ^a	Ρυθμός μεγέθυνσης (%)
Κόσμος	1 305.9	1 537.9	17.8
Αναπτυγμένες οικονομίες	857.5	1 001.9	16.8
Ευρώπη	566.4	651.0	14.9

Ευρωπαϊκή Ένωση	531.0	610.0	14.9
<i>EE 15, 1995</i>	<i>492.1</i>	<i>572.0</i>	<i>16.2</i>
Γαλλία	81.1	123.3	52.1
Γερμανία	42.9	44.8	4.4
Ιταλία	39.2	28.1	- 28.1
Ολλανδία	4.4	104.2	2 285.1
Ηνωμένο Βασίλειο	139.5	171.1	22.6
<i>Νέα μέλη EE (10)</i>	<i>38.9</i>	<i>38.0</i>	<i>- 2.3</i>
ΗΠΑ	175.4	192.9	10.0
Ιαπωνία	- 6.5	28.8	
Αναπτυσσόμενες οικονομίες	379.1	438.4	15.7
Αφρική	35.5	35.6	0.1
Λατινική Αμερική και Καραϊβική	83.8	125.8	50.2
Ασία και Ωκεανία	259.8	277.0	6.6
Δυτική Ασία	59.9	52.8	- 11.9
Νότια, Ανατολική και Ν.-Α. Ασία	199.5	224.0	12.3
Κίνα	69.5	67.3	- 3.1
Χονγκ Κονγκ (Κίνα)	42.9	54.4	26.9
Ινδία	16.9	15.3	- 9.4
Σιγκαπούρη	24.2	36.9	52.6
Οικονομίες σε μετάβαση	69.3	97.6	40.8
Ρωσική Ομοσπονδία	28.7	48.9	70.3

Πηγή: UNCTAD, *Investment Brief No 1, 2008*

^a Προσωρινές εκτιμήσεις

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, είμαστε πλέον σε θέση να επιχειρήσουμε μία απάντηση στην ερώτηση που διατυπώσαμε στο πρώτο

μέρος του κεφαλαίου αυτού. Εάν η αναλογία των ξένων επενδύσεων στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες παραμένει σταθερά σε χαμηλά επίπεδα, αυτό συμβαίνει διότι η παραγωγικότητα της εργασίας και πάνω απ' όλα το ποσοστό κέρδους παραμένουν σε σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα στις χώρες αυτές σε σχέση με το «κέντρο».

8.2. Διεθνές εμπόριο και εξαγωγές κεφαλαίου

8.2.1. Συναλλαγματικές ισοτιμίες και τροποποίηση του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου έχει ως προϋπόθεση τον διεθνή ανταγωνισμό των εθνικών συνολικών κεφαλαίων. Ο σχηματισμός της παγκόσμιας αγοράς που προκύπτει σε συνάρτηση με τον διεθνή αυτόν ανταγωνισμό κάνει προφανές ότι το «διεθνές καπιταλιστικό σύστημα», παρότι δεν αποτελεί μία ενιαία καπιταλιστική οικονομική δομή, εντούτοις, *δεν παριστά απλώς το άθροισμα κάποιων αυτοτελών κοινωνικών σχηματισμών-αλλά ένα αποτέλεσμα πολύ πιο σύνθετο, μία «αλυσίδα» διεθνών σχέσεων και αιτιατικών αλληλουχιών που προκύπτουν από τη διαπλοκή των διαφορετικών (καπιταλιστικών) κοινωνικών σχηματισμών, των διαφορετικών συστημάτων καπιταλιστικής εξουσίας, μεταξύ τους.*

Η παγκόσμια αγορά δεν αποτελεί έτσι μόνο τον τόπο των διεθνών ανταλλαγών, αλλά πολύ περισσότερο συνιστά το οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από το οποίο σχηματίζονται οι διεθνείς τιμές αγοράς. Η παγκόσμια αγορά και ο σχηματισμός διεθνών τιμών δεν οδηγούν όμως στο σχηματισμό ενός γενικού ποσοστού κέρδους της «παγκόσμιας οικονομίας» (δηλαδή στη δημιουργία διεθνών τιμών παραγωγής, στη μαρξιστική ορολογία), ακριβώς γιατί η εθνική συγκρότηση των κεφαλαίων (ως στοιχείων των εθνικών-κοινωνικών κεφαλαίων) *τροποποιεί* τη λειτουργία του ανταγωνισμού στην πα-

γκόσμια αγορά και ως εκ τούτου διατηρεί και αναπαράγει (όχι χωρίς μεταβολές) τις διεθνείς διαφορές της παραγωγικότητας της εργασίας και των εθνικών ποσοστών κέρδους.

Οι κινήσεις κεφαλαίου και ειδικότερα οι ΞΑΕ ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες, όπως επίσης και η συσχέτισή τους με το διεθνές εμπόριο έχουν αναλυτικά διερευνηθεί στη Γερμανία από αρκετούς μαρξιστές οικονομολόγους κατά το παρελθόν,⁸ οι οποίοι, χρησιμοποιώντας την ορολογία «τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά», υποστήριξαν ότι οι ΞΑΕ γίνονται από επιχειρήσεις σε έναν εθνικό οικονομικό τομέα που αρχικά απολάμβανε μια ηγεμονική ανταγωνιστική θέση στην παγκόσμια αγορά. Ο τομέας αυτός αποκομίζει πρόσθετα κέρδη εξάγοντας εμπορεύματα στις ξένες αγορές, όπου η παραγωγικότητα της εργασίας των τοπικών παραγωγών είναι χαμηλότερη. Αυτά τα πρόσθετα κέρδη, που αποκτώνται από την επιχείρηση της χώρας με την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας, διαβρώνονται γρήγορα, εντούτοις, μέσα από την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος εξαιτίας του πλεονάσματος στο εμπορικό ισοζύγιο. Αντίστοιχα, τα εμπορικά ελλείμματα οδηγούν σε υποτίμηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας στη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα. Η πλεονεκτική θέση της πιο αναπτυγμένης χώρας στις ξένες αγορές απειλείται από τους τοπικούς παραγωγούς, καθώς οι αλλαγές στην ισοτιμία του συναλλάγματος μετατρέπουν τα σχετικά κόστη σε απόλυτες διαφορές κόστους – εκτός και εάν υπάρξει μια μεταφορά της παραγωγής (δηλαδή ΞΑΕ) σ' αυτή την ξένη αγορά.

Η πραγματική νομισματική υποτίμηση επομένως λειτουργεί προστατευτικά για τη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, παρακινώντας εισροή άμεσων επενδύσεων στο εσωτερικό της. Ωστόσο, οι κλάδοι στους οποίους η παραγωγικότητα της εργασίας υπερβαίνει τον μέσο όρο της χώρας αποκομίζουν μέσω του μηχανισμού της συναλλαγματικής ισοτιμίας ένα πλεονέκτημα (πρόσθετα κέρδη) στο διεθνές εμπόριο με τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Η ανάσχεση αυτού του πλεονεκτήματος στον διεθνή ανταγωνισμό (π.χ. μέσω μιας ανεπιθύμητης προσαρμογής στη συναλλαγματική ισοτιμία)

μπορεί να οδηγήσει σε ροή άμεσων επενδύσεων από τις λιγότερο στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες. *Οι άμεσες ξένες επενδύσεις δεν ρέουν προς μία μόνο κατεύθυνση αλλά είναι σταυροειδείς, καθώς η ψαλίδα της παραγωγικότητας μειώνεται μεταξύ των βιομηχανικών χωρών.*

Σε ό,τι ακολουθεί θα παρουσιάσουμε την προσέγγιση αυτή πιο αναλυτικά, καίτοι σε απλοποιημένη μορφή, αφήνοντας έξω από την επιχειρηματολογία μας τους «υπόλοιπους παράγοντες», όπως το χρηματοπιστωτικό σύστημα (με τις σύγχρονες μορφές παραγωγών και στις αγορές συναλλάγματος), τις διακυμάνσεις και τις κρίσεις του, τις διαφορές στον πληθωρισμό, τους επιχειρηματικούς κύκλους κ.λπ. Με άλλα λόγια, θα αναφερθούμε στη μορφή τους διεθνούς ανταγωνισμού με τρόπο αφηρημένο, παρουσιάζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά του ως νόμου-τάσης. Όπως ακριβώς η εγχώρια αγορά είναι η αρένα για τον καθορισμό της αξίας των εμπορευμάτων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους και πραγματοποιούνται εντός της, *έτσι και η παγκόσμια αγορά είναι ο τόπος που καθορίζεται η αξία των εμπορευμάτων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους σε διεθνές επίπεδο.* Η αγορά, τόσο η εσωτερική όσο και η παγκόσμια, κάνει διακριτή την κοινωνική διασύνδεση και συνοχή που επικρατεί ανάμεσα στις μεμονωμένες ατομικές διαδικασίες εργασίας και παραγωγής. Η παγκόσμια αγορά είναι συνεπώς η ουσιαστικής έκφραση αυτής της οικονομικής και κοινωνικής σύνδεσης και αλληλεξάρτησης των ατομικών διαδικασιών παραγωγής που σχετίζονται με τα διαφορετικά (εθνικά) κοινωνικά κεφάλαια.

Είναι αλήθεια ότι, παρά τις αναλογίες που υφίστανται ανάμεσα στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά, *η πρώτη δεν αποτελεί ένα απλό υποσύνολο της δεύτερης.* Η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου αντανακλάται σε συγκεκριμένες διαχωριστές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές (εθνικές) σφαίρες κυκλοφορίας, οι οποίες εκφράζονται κατά κύριο λόγο με την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων, δηλαδή την απουσία ενός κοινού διεθνούς νομίσματος. Έτσι, ενώ στο εθνικό επίπεδο, στο επίπεδο της εσωτερικής αγοράς, οι τιμές των εμπορευμάτων εκφράζονται αυτομάτως

σε μονάδες του εθνικού νομίσματος, στο διεθνές επίπεδο λαμβάνει χώρα ένας μετασχηματισμός. Το εμπόρευμα που εξάγεται και κυκλοφορεί στην παγκόσμια αγορά πρέπει να μετασχηματίσει το «χρηματικό του όνομα», δηλαδή να εκφράσει την τιμή του σε διεθνές ή ξένο νόμισμα.

Η απουσία ενός γενικού ισοδυνάμου (χρήμα) σε διεθνές επίπεδο απαιτεί έτσι τη δημιουργία μιας σχέσης ανταλλαγής ανάμεσα στις νομισματικές μονάδες των διαφορετικών χωρών. Αυτή η ανταλλακτική σχέση (η συναλλαγματική ισοτιμία) εκφράζει στην ιδανική περίπτωση την πραγματική θέση των διαφορετικών εθνικών κεφαλαίων στον διεθνή ανταγωνισμό. Οι ανισορροπίες (ελλείμματα ή πλεονάσματα) στο εμπορικό ισοζύγιο και κατ' επέκταση στο ισοζύγιο πληρωμών μιας χώρας θέτουν σε κίνηση διορθωτικούς μηχανισμούς αναπροσαρμογής των νομισματικών ισοτιμιών (υποτίμηση ή ανατίμηση του εθνικού νομίσματος λόγω εμπορικών ελλειμμάτων ή αντίστοιχα πλεονασμάτων), οι οποίοι αποκαθιστούν (σε κάποιο βαθμό) την αντιστοιχία ανάμεσα στη θέση αυτής της χώρας στη διεθνή κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας και στη διεθνή θέση του νομίσματός της (όπως αυτή αποτυπώνεται στη συναλλαγματική ισοτιμία). Στα ζητήματα όμως αυτά θα επιμείνουμε, γιατί θα μας επιτρέψουν να αντιληφθούμε το μηχανισμό σχηματισμού πρόσθετων κερδών μέσα από το διεθνές εμπόριο και αντίστοιχα τη σχέση ανάμεσα σ' αυτά τα πρόσθετα κέρδη και τις εξαγωγές κεφαλαίων.

Ας ξεκινήσουμε με τη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας. Το εθνικό κεφάλαιο το οποίο λειτουργεί με μια πάνω από τον διεθνή μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος στην παγκόσμια αγορά, κάτι που είναι βέβαια διαφορετικό από την περίπτωση του εθνικού κεφαλαίου το οποίο παράγει με την κοινωνικά μέση διεθνή παραγωγικότητα της εργασίας.

Ομοειδή εμπορεύματα έχουν στην παγκόσμια αγορά ενιαία αξία, έχουν όμως παραχθεί από κεφάλαια με διαφορετικές εθνικές παραγωγικότητες εργασίας. Έτσι, ακολουθώντας την επιχειρημα-

τολογία του Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, η ενιαία διεθνής αξία αντιστοιχεί σε διαφορετικές «εθνικές αξίες» του εν λόγω εμπορεύματος, όπως ακριβώς η αξία ενός εμπορεύματος στο πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς αντιστοιχεί στις διαφορετικές «ατομικές αξίες» των διαφορετικών μεμονωμένων κεφαλαίων.⁹ Το εμπόρευμα που εξετάζουμε αντιπροσωπεύει λοιπόν μια χαμηλότερη από τη διεθνή εθνική αξία για το σε διεθνή σύγκριση πάνω από τον μέσο όρο αναπτυγμένο κεφάλαιο και μια υψηλότερη εθνική αξία για το σε διεθνή σύγκριση λιγότερο αναπτυγμένο κεφάλαιο. *Καθώς στην παγκόσμια αγορά το εμπόρευμα αυτό πραγματοποιείται, όπως είπαμε, με βάση τη διεθνή αξία του, το πάνω από τον διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος, ενώ το κάτω από τον διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο αποκομίζει ένα κέρδος χαμηλότερο από το μέσο.*

Πρόκειται λοιπόν εδώ για έναν διεθνή ανταγωνισμό ο οποίος προσομοιάζει με τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό ενός εθνικού βιομηχανικού κλάδου. Κεφάλαια με άριστη παραγωγικότητα της εργασίας ανταγωνίζονται κατά την παραγωγή ομοειδών εμπορευμάτων. Ο ενδοκλαδικός αυτός ανταγωνισμός στην εσωτερική αγορά οδηγεί στον διακλαδικό ανταγωνισμό, με τις μετακινήσεις κεφαλαίων από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο και τη δημιουργία τελικά των τιμών παραγωγής. Προϋπόθεση για μια τέτοια εξέλιξη είναι όμως η καταρχήν δημιουργία ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους *σε κάθε κλάδο* παραγωγής, η τάση δηλαδή για κατάργηση των πρόσθετων κερδών και των γενικότερων ενδοκλαδικών ανισοτήτων στο ποσοστό κέρδους: α) με τη γενίκευση των παραγωγικότερων τεχνικών παραγωγής στο εσωτερικό κάθε κλάδου, β) με τον εκμηδενισμό (κλείσιμο ή απορρόφηση από άλλα κεφάλαια) των μεμονωμένων κεφαλαίων που δεν μπορούν να εκσυγχρονίσουν τις παραγωγικές τους τεχνικές ώστε να φθάσουν τα μέσα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας.

Στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς υφίστανται, εντούτοις, ορισμένα αποφασιστικής σημασίας εμπόδια, που ακυρώνουν την τάση

εμπέδωσης των δυο αυτών διαδικασιών. Η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου (αναγκαστικά, ως στοιχείο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου) τροποποιεί αποφασιστικά τους όρους του διεθνούς ανταγωνισμού και τείνει να καταργήσει τα πρόσθετα κέρδη των πιο αναπτυγμένων κεφαλαίων, άρα και την πίεση στα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια. Μπορούν λοιπόν να σταθεροποιηθούν σχετικά και να αναπαράγονται σε μονιμότερη βάση οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας, γεγονός που δεν επιτρέπει την ανάπτυξη ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού, ο οποίος και θα κατέληγε στο σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής και ενός διεθνούς γενικού ποσοστού κέρδους.

Πρόκειται με άλλα λόγια για την *τροποποίηση του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά*. Στην ιδανική περίπτωση (δηλαδή αν αγνοήσουμε τόσο τα ιδιαίτερα θεσμικά και ιστορικά χαρακτηριστικά οργάνωσης ενός κοινωνικού σχηματισμού όσο και τα όποια μέτρα προστατευτικής κρατικής οικονομικής πολιτικής, όπως δασμούς, επιδοτήσεις εξαγωγών, εύνοια των εγχώριων επιχειρήσεων στις προμήθειες του δημοσίου, «προδιαγραφές ποιότητας» κ.ο.κ.), οι συνθήκες του κεφαλαιακού ανταγωνισμού τροποποιούνται από την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων και τις αντίστοιχες νομισματικές ισοτιμίες. Η διακύμανση των ισοτιμιών αυτών λειτουργεί δηλαδή προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια.

Οι χώρες με τη διεθνώς υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας είναι αρχικά σε θέση να πραγματοποιούν στην παγκόσμια αγορά τα εμπορεύματα που παράγουν σε τιμές χαμηλότερες από αυτές των λιγότερο παραγωγικών ανταγωνιστών τους, ώστε, όχι μόνο να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη, αλλά και να διευρύνουν συνεχώς το μερίδιό τους στην αγορά εις βάρος των ανταγωνιστών τους. Το αποτέλεσμα για τις περισσότερο παραγωγικές χώρες είναι η δημιουργία σημαντικών εμπορικών πλεονασμάτων, ενώ παράλληλη είναι και η συνεχής αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων στις χώρες με διεθνώς χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας. Υπό την πίεση έτσι των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου υπο-

χρεώνεται η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα να υποτιμήσει το εθνικό της νόμισμα, ενώ αντίστοιχα τα πλεονάσματα του εμπορικού ισοζυγίου της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας θέτουν σε κίνηση μια διαδικασία ανατίμησης του δικού της εθνικού νομίσματος.

Στην παγκόσμια αγορά, η αναπροσαρμογή της τιμής του εθνικού νομίσματος λειτουργεί προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα (εθνικά) κεφάλαια. Οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας μπορούν έτσι να αναπαράγονται. Τα πρόσθετα κέρδη, που αποκομίζουν τα πιο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια, εξανεμίζονται. Μέσα από την υποτίμηση του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας μετασχηματίζονται οι υψηλές εθνικές τιμές των προϊόντων της σε μέσες (ή και χαμηλές) διεθνείς τιμές αγοράς. Αντίστοιχα, οι χαμηλές εθνικές τιμές των προϊόντων της πιο αναπτυγμένης χώρας μετατρέπονται και πάλι, μέσα από την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος, σε μέσες διεθνείς τιμές. Όπως παρατηρούν οι Busch κ.ά. (1984: 49): «από τη μία καθίσταται αδύνατη – σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο – η σε μόνιμη βάση ιδιοποίηση πρόσθετων κερδών από τα εθνικά κεφάλαια με παραγωγικότητα πάνω από τον μέσο όρο [...]. Από την άλλη, μπορούν να διατηρηθούν επίσης με επιτυχία στην παγκόσμια αγορά εθνικά κεφάλαια με κάτω από τον μέσο όρο παραγωγικότητας».

Όπως είδαμε και στο Κεφάλαιο Ι, η ανάλυση του Μπουχάριν (Bukharin 1972a) για το διεθνές εμπόριο εντόπισε τη δυνατότητα απόσπασης πρόσθετων κερδών στην παγκόσμια αγορά, δεν μπόρεσε όμως να αντιληφθεί την υπονόμηση αυτών των πρόσθετων κερδών από την τροποποιημένη λειτουργία του ανταγωνισμού στο διεθνές επίπεδο. Δεν μπόρεσε, με άλλα λόγια, να αντιληφθεί τα αποτελέσματα της εθνικής συγκρότησης του συνολικού κεφαλαίου πάνω στον διεθνή κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Αυτός είναι και ο λόγος που η ανάλυση αυτή δεν μπόρεσε να διεισδύσει στην αιτιακή σχέση που συνδέει τις εξαγωγές κεφαλαίων με τις εξαγωγές εμπορευμάτων. Οι εξαγωγές κεφαλαίων από μία χώρα (ή έναν εθνικό βιομηχανικό κλάδο) με χαμηλότερο ποσοστό κέρδους σε

μία χώρα με ψηλότερο ποσοστό κέρδους έχει ως βασική προϋπόθεσή της αυτή την κατάργηση των πρόσθετων κερδών που καταρχήν αποκόμιζε, μέσω του διεθνούς εμπορίου, η πιο αναπτυγμένη χώρα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια επιθετική κίνηση του (ατομικού) κεφαλαίου με την υψηλότερη ανάπτυξη, για να ξεπεράσει τα εμπόδια που τίθενται από την κρατική συγκρότηση των ανταγωνιστών του στην παγκόσμια αγορά (συναλλαγματικοί μηχανισμοί, αλλά επίσης προστατευτικά κρατικά μέτρα) και να οικειοποιηθεί εκ νέου ένα αυξημένο-πρόσθετο-κέρδος.

8.2.2. Διεθνές εμπόριο και εξαγωγές κεφαλαίου

Η σχέση ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου με βάση τις άμεσες παραγωγικές επενδύσεις στο εξωτερικό εδράζεται λοιπόν στο κύριο αποτέλεσμα που προκύπτει από την τροποποίηση του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά. Το θεωρητικό σχήμα έχει περίπου ως εξής: Σε μια *πρώτη φάση*, οι πιο αναπτυγμένες χώρες πραγματοποιούν με τις εξαγωγές εμπορευμάτων πρόσθετα κέρδη και αυξάνουν με αυτόν τον τρόπο το μέσο εθνικό ποσοστό κέρδους τους. Σε μια *δεύτερη φάση*, οι προσαρμογές των συναλλαγματικών ισοτιμιών σταματούν τη διαδικασία εκκαθάρισης των κεφαλαίων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών¹⁰ από τα κεφάλαια των πιο αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Τόσο τα πλεονάσματα όσο και τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών των εθνικών κεφαλαίων, που συμμετέχουν στην παγκόσμια αγορά, συμψηφίζονται. Σε μια *τρίτη φάση*, τα κεφάλαια της παγκόσμιας αγοράς των πιο αναπτυγμένων χωρών αντικαθιστούν την εξαγωγή εμπορευμάτων με τη μετατόπιση των παραγωγικών μονάδων τους στις κατά το παρελθόν εξαγωγικές αγορές τους. Με αυτόν τον τρόπο καταργούν την προστασία, μέσω των συναλλαγματικών ισοτιμιών, για τα λιγότερο παραγωγικά εθνικά κεφάλαια και καρπούνται εκ νέου πρόσθετα κέρδη, μεταφέροντας στη χώρα υποδοχής τις πιο ανταγωνιστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής (οι οποίες εφαρμόζονται στο εκεί οικο-

νομικό και κοινωνικό πλαίσιο). Αυτή η εξαγωγή κεφαλαίων, που διεξάγεται κατά περιοχές και κλάδους σε μονή κατεύθυνση, παράγει εκ νέου μια τάση (καίτοι ασθενέστερη συγκριτικά με την εσωτερική αγορά) για εξίσωση των εθνικών ποσοστών κέρδους.

Επίσης, επειδή οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αντικατοπτρίζουν το μέσο επίπεδο παραγωγικότητας ενός εθνικού συνολικού κεφαλαίου, δεν προστατεύονται επαρκώς από τη συναλλαγματική ισοτιμία οι κάτω από τον μέσο όρο παραγωγικοί κλάδοι και κινδυνεύουν να καταστραφούν από τον διεθνή ανταγωνισμό. Εάν τα κεφάλαια αυτών των κλάδων θέλουν να διατηρήσουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητά τους, τότε είναι αναγκασμένα-είτε να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους με αύξηση της παραγωγικότητας ή και πώση των πραγματικών μισθών, είτε να καθιερώσουν έναν εθνικό κλαδικό προστατευτισμό ή και επιδοτήσεις (μέτρα, πάντως, που συχνά δεν μπορούν να έχουν μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, καθώς έρχονται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου). Μια άλλη δυνατότητα για την επανάκτηση της ανταγωνιστικότητας στην παγκόσμια αγορά συνιστά η μετατόπιση της παραγωγής σε οικονομικά λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, γιατί έτσι το αντίστοιχο κλαδικό κεφάλαιο απολαμβάνει πάλι την προστασία των συναλλαγματικών ισοτιμιών και πέραν τούτου μπορεί να εγγράφει στο ενεργητικό του το προνόμιο του χαμηλότερου μισθολογικού κόστους ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος.¹¹

Ακριβώς επειδή ο μηχανισμός των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών προστατεύει συνολικά την οικονομία της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας, αφήνει τους λιγότερο αναπτυγμένους τομείς σχετικά απροστάτευτους, ενώ την ίδια στιγμή είναι σχετικά υπερπροστατευτικός απέναντι στους πιο αναπτυγμένους οικονομικούς τομείς της εν λόγω χώρας. Εάν αυτοί οι υπερπροστατευμένοι τομείς της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας διαθέτουν τουλάχιστον ένα μέσο επίπεδο διεθνούς παραγωγικότητας της εργασίας, μπορούν να εξασφαλίσουν πρόσθετα κέρδη από το εμπόριο με την πιο αναπτυγμένη χώρα. Περιτολή των πρόσθετων αυτών κερδών από την πιο αναπτυγμένη χώρα μέσω εφαρμογής, για παράδειγμα, επιλε-

κτικών προστατευτικών μέτρων θα ευνοούσε τις εξαγωγές κεφαλαίου από τη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα προς αυτήν. Στο ίδιο αποτέλεσμα θα οδηγούμασταν από μια σχετική υποτίμηση του νομίσματος της πιο αναπτυγμένης χώρας, η οποία θα είχε σαν στόχο την επαύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων στους κλάδους της χώρας χαμηλότερης (από το μέσο εθνικό επίπεδο) παραγωγικότητας της εργασίας.

Οι θέσεις αυτές σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου, που προκύπτουν από τη θεωρία της τροποποίησης του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, αναφέρονται αποκλειστικά στον διεθνή οικονομικό χώρο του αναπτυγμένου καπιταλισμού και των λεγομένων νέων βιομηχανικών χωρών.¹² Πρόκειται για τις χώρες μεταξύ των οποίων αναπτύσσεται καταρχήν στην ολοκληρωμένη του μορφή ο διεθνής εμπορικός ανταγωνισμός των (εθνικών) κεφαλαίων. Οι συνθήκες αυτές δεν εξασφαλίζονται στις σχέσεις των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών με τις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Η χαμηλή ή χωρικά περιορισμένη ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης στις τελευταίες έχει ως αποτέλεσμα ένα συγκριτικά χαμηλό ποσοστό κέρδους (παρά τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου), ενώ παράλληλα το εξωτερικό τους εμπόριο με τις βιομηχανικές χώρες τείνει να πάρει τη μορφή ενός κατά βάση διαφοροποιημένου εμπορίου (π.χ. βιομηχανικά προϊόντα έναντι πρώτων υλών ή αγροτικών προϊόντων). Για την ανάλυση των εξαγωγών κεφαλαίου στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου απαιτείται μια διαφορετική προσέγγιση.¹³ Όπως διαπίστωσε ο Schweers (1980), η κατεύθυνση των εξαγωγών κεφαλαίου προς τον Τρίτο Κόσμο (όχι μόνο προς τις λεγόμενες «λιγότερο αναπτυγμένες χώρες» -LDCs, αλλά προς όλες τις εκτός ΟΟΣΑ χώρες με την εξαίρεση των «νέων βιομηχανικών χωρών» – NICs) υποκινείται από άλλες κατηγορίες κινήτρων, όπως η εκμετάλλευση των πρώτων υλών και της φθηνής εργατικής δύναμης στους τομείς εντάσεως εργασίας.

Πολύ συχνά στη βιβλιογραφία εμφανίζεται η θέση ότι οι επιχειρήσεις των αναπτυγμένων χωρών (και ιδίως ορισμένες βιομηχανίες εντάσεως εργασίας), προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον ανταγω-

νισμό από τις αναπτυσσόμενες χώρες στις οποίες η τιμή της εργατικής δύναμης εξακολουθεί να παραμένει ιδιαίτερα χαμηλή, μεταφέρουν τμήμα της παραγωγής τους σε αντίστοιχες χώρες χαμηλού κόστους επανεισάγοντας τα τελικά προϊόντα στις αρχικές απειλούμενες αγορές. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η διαδικασία αυτή αποτελεί μία δευτερεύουσα (αν όχι περιθωριακή) μορφή άμεσων παραγωγικών επενδύσεων. Οι επενδύσεις αυτές έχουν αποκτήσει σημασία στις χώρες που βρίσκονται σε διαδικασία γρήγορης καπιταλιστικής ανάπτυξης (νέες βιομηχανικές χώρες), στις οποίες οι χαμηλοί μισθοί μπορούν εντός ενός ευρύτερου πλαισίου να αποτελέσουν συγκριτικό πλεονέκτημα διεθνώς. Εδώ, επίσης, εξαιτίας της δυναμικής της καπιταλιστικής ανάπτυξης, οι κατηγορίες άμεσων ξένων επενδύσεων που κυριαρχούν είναι εκείνες που επισημάνθηκαν προηγουμένως, δηλαδή εκείνες που συνδέονται με την τροποποίηση του ανταγωνισμού στη διεθνή αγορά και με τις κρατικές πολιτικές υποκατάστασης των εισαγωγών, ενώ ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο παίζει να θεωρείται το προλεταριάτο πειθαρχημένο, σκληρά εργαζόμενο και επαρκώς μορφωμένο.¹⁴

Τα πορίσματα αυτά της θεωρίας της τροποποίησης επαληθεύονται με πολύ μεγάλη ακρίβεια από την εικόνα των κεφαλαιακών εξαγωγών και της κεφαλαιακής διεθνοποίησης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

1. Πρώτα απ' όλα, συγκεντρώνονται στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ περισσότερο από το 85% των άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό. Την κυρίαρχη θέση στις κεφαλαιακές εξαγωγές από τον πόλεμο και μετά καταλαμβάνουν αρχικά οι ΗΠΑ, πράγμα που αποτελεί άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι η αμερικανική βιομηχανία και οικονομία κατέχει αρχικά την υψηλότερη στον κόσμο παραγωγικότητα της εργασίας. Από τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες εμφανίζουν σημαντικές κεφαλαιακές εξαγωγές μόνο εκείνες που ανήκουν στο σχετικά υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, δηλαδή η Ο.Δ. Γερμανίας, η Ιαπωνία, η Μ. Βρετανία, ο Καναδάς, η Ελβετία, η Ολλανδία και η Γαλλία. Εντούτοις, ο όγκος των άμεσων επενδύσεων που πραγματοποιούν οι περισσό-

τερες από αυτές τις χώρες στο εξωτερικό είναι μικρότερος από τον όγκο των άμεσων επενδύσεων που αυτές δέχονται από το εξωτερικό (δηλαδή από τις άλλες αναπτυγμένες χώρες). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι δυτικογερμανικές εξαγωγές κεφαλαίου (άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό) ξεπερνούν σε όγκο τις άμεσες ξένες επενδύσεις στη Δ. Γερμανία μόλις από το 1974 και μετά. Από την άλλη, οι σημαντικές βρετανικές άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό είναι ένα ιστορικό αποτέλεσμα της προπολεμικής βρετανικής ηγεμονίας στην παγκόσμια αγορά, δηλαδή αφορούν στο μεγαλύτερο μέρος τους επενδύσεις σε θυγατρικές εταιρίες που ιδρύθηκαν στο εξωτερικό πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁵

2. Οι μετατοπίσεις και αλλαγές στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο σε βάρος των ΗΠΑ (η αμερικανική παραγωγικότητα της εργασίας αναπτυσσόταν με σημαντικά χαμηλότερους ρυθμούς από ό,τι εκείνη της Ιαπωνίας ή των ευρωπαϊκών χωρών) είχαν σημαντικά αποτελέσματα τόσο στο επίπεδο του διεθνούς εμπορίου όσο και στο επίπεδο των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οπότε έπαψε να ισχύει το σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Μπρέτον Γουντς (Bretton Woods), οι μετατοπίσεις αυτές της παραγωγικότητας της εργασίας προκαλούσαν αναδιάρθρωση του διεθνούς εμπορίου προς όφελος της Ιαπωνίας και της δυτικής Ευρώπης (αύξηση των μεριδίων τους στο διεθνές εμπόριο με παράλληλη μείωση των αμερικανικών μεριδίων). Στη συνέχεια έλαβαν χώρα μεγάλες ανακατατάξεις στις συναλλαγματικές ισοτιμίες, από τις οποίες προέκυψαν σημαντικές αναδιατάξεις της περιφερειακής κατανομής των ξένων άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό: Ενώ στη δεκαετία του 1960 οι ΗΠΑ εξήγαγαν στο εξωτερικό δέκα φορές περισσότερο κεφάλαιο (καθαρές κεφαλαιακές εκροές) από ό,τι η Ιαπωνία και έξι φορές περισσότερο από ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας, οι σχέσεις αυτές μειώθηκαν απότομα κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970. Οι ΗΠΑ εξήγαγαν τώρα μόνο 1,3 φορές περισσότερο κεφάλαιο απ' ό,τι η Ιαπωνία και 16 φορές περισσότερο απ' ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας.¹⁶ Όπως φαίνεται από τον

Πίνακα 1, το μερίδιο των εκροών ΞΑΕ των ΗΠΑ ως ποσοστό των συνολικών εκροών από τις αναπτυγμένες χώρες μειώθηκε από 39,7% κατά την περίοδο 1978-80 σε 15,7% το 2003-05.

3. Αυτή η διεθνής εξέλιξη σε βάρος του αμερικανικού κεφαλαίου συνοδεύεται από μια παράλληλη αύξηση των άμεσων επενδύσεων ξένου κεφαλαίου (κυρίως ιαπωνικού και ευρωπαϊκού) στις ΗΠΑ. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, οι άμεσες διεθνείς επενδύσεις παύουν να έχουν κατά κύριο λόγο μονή κατεύθυνση (από τις ΗΠΑ προς τις άλλες βιομηχανικές χώρες) και γίνονται σταυροειδούς μορφής, καθώς μειώνονται οι διαφορές παραγωγικότητας ανάμεσα στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες. Στην κατεύθυνση αυτή επέδρασαν επίσης συγκυριακοί παράγοντες. Ταυτόχρονα, καθώς ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες φτάνουν σε υψηλά επίπεδα καπιταλιστικής ανάπτυξης και μετασχηματίζονται έτσι σε εξαγωγείς αγαθών και υπηρεσιών προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο και τις άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, αναπτύσσουν την τάση να γίνουν και εξαγωγείς κεφαλαίου: «Ενώ μόνο 6 από αυτές τις οικονομίες είχαν αποθέματα άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό περισσότερα των 5 δισεκατομμυρίων \$ το 1990, το ποσό αυτό τώρα αφορά 25 από αυτές. [...] Οι βασικές πηγές άμεσων ξένων επενδύσεων (σε όρους αποθεμάτων) από τις αναπτυσσόμενες και τις μεταβατικές οικονομίες είναι το Χονγκ Κονγκ (Κίνα), οι Βρετανικές Παρθένες Νήσοι, η Ρωσία, η Σιγκαπούρη, η Ταϊβάν, και η Βραζιλία» (UNCTAD, *Investment Brief* 3, 2006).

Σε κάθε περίπτωση, αποδεικνύεται από τα παραπάνω δεδομένα ότι *ο συνδυασμός της εισαγωγικής διείσδυσης με τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εγχώριας παραγωγής αποτελεί την προϋπόθεση για την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων.*

Η θεωρία της τροποποίησης μάς επιτρέπει να αποκωδικοποιήσουμε το «αίνιγμα» της φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου κατά τη διάρκεια ολόκληρης της φάσης οικονομικής ανάκαμψης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θυμίζουμε καταρχήν ότι οι κλασικοί θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού γενίκευαν την προπολεμική οικονομική συγκυρία και ονόμαζαν ουτοπική κάθε σκέψη ότι το διεθνές εμπόριο θα μπορούσε κάποτε να απαλλαγεί από τους υπέρογκους δασμούς και τ' άλλα κρατικά μέτρα προστατευτισμού. Στη σημερινή εποχή είναι, αντίθετα, πολύ συνηθισμένο η μεταπολεμική φιλελευθεροποίηση του εμπορίου να θεωρείται έκφραση της αμερικανικής ηγεμονίας στην παγκόσμια αγορά ή έστω μια πολιτική μέσα από την οποία διασφαλίζονται τα αμερικανικά (και τα άλλα ιμπεριαλιστικά) οικονομικά συμφέροντα σε παγκόσμιο επίπεδο. Βεβαίως, η εκδοχή αυτή σχετικά με την αμερικανική ηγεμονία δεν μπορεί να ερμηνεύσει ούτε γιατί η εμπορική θέση των ΗΠΑ στην παγκόσμια αγορά εξασθένησε (προς όφελος των χωρών της Ευρώπης και της Ιαπωνίας) σε συνθήκες, ακριβώς, φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου, ούτε γιατί οι ανταγωνιστές των ΗΠΑ προωθούσαν με κάθε τρόπο αυτή τη φιλελευθεροποίηση.

Η θεωρία της τροποποίησης ερμηνεύει ως εξής το αίνιγμα της φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου:

Επειδή ο νόμος της αξίας στην παγκόσμια αγορά δεν προστατεύει απλώς τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια, αλλά παράλληλα προωθεί τη θεσμοθέτηση ενός διεθνούς καταμερισμού εργασίας ο οποίος αποφέρει σχετικά πλεονεκτήματα ακόμα και για τις χώρες που κατέχουν μια υποδεέστερη θέση στην κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας, *πιέζουν και οι παραγωγικότεροι κλάδοι των φτωχότερων χωρών το εθνικό τους κράτος προς την κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης της παγκόσμιας αγοράς.* Για προστατευτικές κρατικές παρεμβάσεις στον διεθνή ανταγωνισμό πιέζουν, σε αντιστοιχία με αυτές τις αιτιακές σχέσεις, μόνο τα λιγότερο αναπτυγμένα κεφάλαια ή κλάδοι της παραγωγής και μάλιστα ακόμα και στην περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Αυτό συμβαίνει γιατί ακόμα και αυτοί οι κάτω από τον μέσο όρο αναπτυγμένοι κλάδοι (της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας) ζημιώνονται, σε ό,τι αφορά τη διεθνή τους ανταγωνιστικότητα, από τα νομοτελειακά αποτελέσματα στο επίπεδο του καταμερισμού ερ-

γασίας που συνεπάγεται το παγκόσμιο εμπόριο (Busch 1974: 272).

Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στο Κεφάλαιο 12. Κατά τη διάρκεια της ανοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου, οι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου διασφαλίζουν την ηγεμονία των δυναμικών κλάδων της βιομηχανίας και, ως εκ τούτου, το άνοιγμα της εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά με την ελαχιστοποίηση των κάθε λογής μέτρων οικονομικού προστατευτισμού. Η κρίση υπερσυσσώρευσης του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1970 υπονόμωσε τη δυνατότητα επέκτασης των περισσότερων καπιταλιστικών χωρών στην παγκόσμια αγορά με τους ρυθμούς που αυτό ήταν δυνατόν κατά τις προηγούμενες περιόδους. Παράλληλα, ορισμένοι κλάδοι της δυτικοευρωπαϊκής και αμερικανικής βιομηχανίας (σίδηρος και χάλυβας, αυτοκινητοβιομηχανία, ναυπηγεία, υφαντουργία, ένδυση) περιήλθαν σε οξεία κρίση, από την οποία μπόρεσαν να επωφεληθούν τα αντίστοιχα εξαγωγικά κεφάλαια της Ιαπωνίας και ορισμένων νέων βιομηχανικών χωρών. Η συγκυρία αυτή οδήγησε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 στη θέσπιση, από τις ΗΠΑ και ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, επιλεκτικών προστατευτικών μέτρων, που περιορίζουν την ελευθερία των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της προηγούμενης περιόδου.

Καθώς οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και η αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής έχουν μετατοπίσει το συσχετισμό δύναμης προς όφελος του κεφαλαίου και έχουν αποκαταστήσει τα υψηλά επίπεδα κερδοφορίας στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και ύστερα, τα προστατευτικά μέτρα έχουν εκτοπισθεί από την ηγεμονική τάση προς τη φιλελευθεροποίηση των αγορών και τη χρηματιστικοποίηση (βλ. Κεφάλαιο 9).

8.2.3. Η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά και η «άνιση ανταλλαγή»: Κριτικές παρατηρήσεις

Όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια για την τροποποίηση του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά ανασκευάζουν θεμελιωδώς και το θεωρητικό σχήμα της «άνισης ανταλλαγής» που εισήγαγε ο Εμμανουήλ (Emmanuel).

Ο Εμμανουήλ προϋποθέτει στην ανάλυσή του ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους στην παγκόσμια αγορά. Όμως, η τροποποιημένη μορφή του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά επιτρέπει να αναπαράγονται οι διαφορές στα ποσοστά κέρδους και στην παραγωγικότητα της εργασίας ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες. Η εξαφάνιση των πρόσθετων κερδών μέσα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς μειώνει την πίεση του ανταγωνισμού και επιτρέπει να αναπαράγονται διαφορετικά εθνικά ποσοστά κέρδους.

Η υπόθεση του ενιαίου ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τη συγκεκριμένη κατεύθυνση που διατηρούν καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου: τις «σταυροειδείς επενδύσεις» μεταξύ των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, με παράλληλη συνέχιση της περιθωριοποίησης των φτωχών χωρών του Τρίτου Κόσμου. Αντίθετα, η ύπαρξη ενός ενιαίου ως προς την τάση του ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά θα έπρεπε να συνδέεται με μια τέτοια κίνηση κεφαλαίων προς την περιφέρεια που θα εξάλειφε την υπανάπτυξη.¹⁷ Όπως σωστά παρατηρεί ο Μπους, εδώ ακριβώς εμφανίζεται το «παράδοξο του Εμμανουήλ», καθώς ο τελευταίος «δεν μπορεί από τη μια να ισχυρίζεται ότι υπάρχει ένα διεθνές μέσο ποσοστό κέρδους και από την άλλη να συνάγει το πρόβλημα της υπανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου από την ύπαρξη ακριβώς αυτού του μέσου ποσοστού κέρδους» (Busch 1973: 63).

Οι κινήσεις κεφαλαίου προς τις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου (τις «ελάχιστα αναπτυγμένες χώρες» σύμφωνα με την UNCTAD 2010) παραμένουν περιθωριακές, διότι το ποσοστό κέρδους

στις χώρες αυτές παραμένει σε πολύ χαμηλά διεθνή επίπεδα, αντίθετα με ό,τι ισχυρίζεται η θεωρία της άνισης ανταλλαγής.

Επιπλέον, η θεωρία της άνισης ανταλλαγής προϋποθέτει ένα υπεραπλουστευτικό σχήμα για τη διεθνή ειδικευση, με δύο απόλυτα διακριτικές ομάδες χωρών, που η καθεμιά παράγει εμπορεύματα μη ανταγωνιστικά για την άλλη. Στην πραγματικότητα, οι αναπτυσσόμενες χώρες εισάγουν και εξάγουν από και προς τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες εμπορεύματα κάθε είδους και ταξινόμησης (UNCTAD, όπ. π.). Έτσι, συνολικά η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» όχι μόνο αποκλίνει ριζικά από τη μαρξιστική θεωρία, αλλά προσφέρει και μια εντελώς διαστρεβλωμένη εικόνα των πραγματικών διαδικασιών που συνδέονται με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Χωρίς την (αυθαίρετη) υπόθεση ότι στην παγκόσμια αγορά διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους, η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» απλώς καταρρέει.

Η ανασκευή, όμως, της θεωρίας του Εμμανουήλ σχετικά με το μέσο διεθνές ποσοστό κέρδους δε σημαίνει και ότι απουσιάζουν ολοκληρωτικά οι διεθνείς διαδικασίες που κατατείνουν στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους ανάμεσα στα διαφορετικά εθνικά κεφάλαια. Μόνο που οι διαδικασίες αυτές αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, ανάμεσα στις οποίες κυρίως εντοπίζονται οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων.¹⁸

Είναι επίσης φανερό από την προηγούμενη ανάλυση σχετικά με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου ότι δεν είναι οι «χαμηλοί μισθοί» (όπως υποστηρίζει ο Εμμανουήλ) αλλά η παραγωγικότητα της εργασίας και η κερδοφορία των επενδύσεων (το ποσοστό κέρδους μιας χώρας), όπως καθορίζεται από το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, που «αποφασίζουν» για την κατεύθυνση του διεθνούς εμπορίου και των ροών του κεφαλαίου. Επιπλέον, η συγκρότηση κάθε εθνικού κεφαλαίου στο επίπεδο του εθνικού κράτους στο οποίο δραστηριοποιείται κάθε φορά εκφράζεται μεταξύ άλλων τόσο στην ύπαρξη ιδιαίτερου εθνικού νομίματος κάθε χώρας (γεγονός που ισοδυναμεί με την απουσία ενιαίου παγκόσμιου νομίματος για όλες τις χώρες) όσο και στη δια-

τήρηση μέτρων προστατευτικής οικονομικής πολιτικής που περιορίζουν το διεθνές εμπόριο,¹⁹ εμποδίζοντας το σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής και άρα ενός διεθνούς γενικού ποσοστού κέρδους στο επίπεδο της παγκόσμιας αγοράς.

Το ποσοστό κέρδους συνεπώς διαφέρει από χώρα σε χώρα και υπόκειται στην τάση εξίσωσης μόνο ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στη βάση των αυξανόμενων όγκων των διεθνών επενδύσεων. Η διαδικασία αυτή ενισχύεται από τη γρήγορη μεγέθυνση της διεθνούς χρηματοπιστωτικής σφαίρας, με την οποία θα ασχοληθούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο. Οι υπανάπτυκτες και λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, αντίθετα, είναι τοποθετημένες στα χαμηλότερα επίπεδα τις διεθνούς ιεραρχίας των ποσοστών κέρδους, εξαιτίας της αδυναμίας του κεφαλαίου να ελέγξει τις προκαπιταλιστικές και προβιομηχανικές σχέσεις, από τη μία, και την εργατική τάξη, από την άλλη, με αποτέλεσμα να παρατηρείται χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας. Οι υπανάπτυκτες χώρες είναι επομένως ασθενώς ολοκληρωμένες στο διεθνές εμπόριο και στη διεθνή κίνηση του κεφαλαίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως θα δούμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο 9, σ' αυτό το πλαίσιο οι αγορές συναλλάγματος θα πάψουν να είναι νευρικές, μόνο εφόσον θυσιαστεί η όποια «αυτονομία» της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής.

2. Βλ. Duménil/Lévy (2011).

3. Ο Λένιν άσκησε κριτική τον Ιούλιο του 1916 στον «οικονομισμό» των αντιλήψεων που συστηματικά αγνοούν το κράτος: «Δεν θέλουν να σκεφτούν ούτε για τα σύνορα του κράτους ούτε ακόμα και γενικά για το κράτος. Πρόκειται για ένα είδος "ιμπεριαλιστικού οικονομισμού", όμοιο με τον παλιό οικονομισμό της περιόδου 1894-1902 [...]. Μια τέτοια απολιτική θεωρία είναι εξαιρετικά επιβλαβής για το μαρξισμό» (*Άπαντα* [1953], τ. 22: 330-331.)

4. Βλ. ενδεικτικά Dooley, Garber και Folkerts-Landau (2007).

5. Μόνο 18 (κυρίως οι λεγόμενες «Νεο-εκβιομηχανισμένες χώρες [Newly Industrializing Countries -NICs]») από το σύνολο των 150 και περισσότερων χωρών εκτός ΟΟΣΑ συγκεντρώνουν περισσότερο από το 85% των άμεσων επενδύσεων που κατευθύνονται στις περιοχές του πλανήτη που δεν ανήκουν στον ΟΟΣΑ.

6. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΞΑΕ – FDI) υποδηλώνουν εξαγωγή παραγωγικού μη δανειακού κεφαλαίου από μία χώρα σε κάποια άλλη. Συμπεριλαμβάνουν συνεπώς εξαγωγές κεφαλαίου για την ίδρυση θυγατρικών εταιριών, κοινοπραξιών, συγχωνεύσεων κ.λπ. Ως ΞΑΕ προσδιορίζονται εκείνες οι επενδύσεις που καταλήγουν σε ιδιοκτησία τουλάχιστον του 10% των μετοχών μιας επιχείρησης, καλύπτοντας απαιτήσεις που πρόκειται να παραμείνουν ανοικτές για περισσότερο από ένα χρόνο. Δάνεια ανάμεσα σε μία συνέταιρο ή θυγατρική επιχείρηση και τη μητρική στις περισσότερες περιπτώσεις θεωρούνται από τις διεθνείς στατιστικές ως ΞΑΕ. Οι ΞΑΕ συνιστούν ένα βασικό τμήμα του χρηματοπιστωτικού ισοζυγίου στις διεθνείς συναλλαγές.

7. Βλ. επίσης Busch (1984).

8. Busch/Schöller/Seelow (1971), Neussüss (1972), Busch (1974), Busch/Grunert/Tobergte (1984). Για μια ανάλυση επιχειρηματολογία και πιο πρόσφατη εμπειρική θεμελίωση βλ. Fieldhouse (2002), Caves (2007), Goldstein (2007).

9. Ο Μαρξ αναπτύσσει ως εξής το επιχείρημά του αναφορικά με την ατομική επιχείρηση η οποία έχει μια μεγαλύτερη από τον μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας (μικρότερη αξία των εισροών που απαιτούνται για την παραγωγή του ίδιου πάντα εμπορεύματος): «Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία [...]. Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος όμως δεν είναι η ατομική του αλλά η κοινωνική του αξία [...]. Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρεμά του στην κοινωνική του αξία [...] το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια πρόσθετη υπεραξία» (Μαρξ 1978α: 332.)

10. Στη δυναμική αυτού του σχήματος, η μερική προστασία από τον διεθνή ανταγωνισμό, που προσφέρει η συναλλαγματική ισοτιμία, μπλοκάρει εξίσου μερικούς και τη δυναμική της αναδιάρθρωσης και άρα της ενδυνάμωσης των πιο αποδοτικών ατομικών κεφαλαίων.

11. Βλ. Busch κ.ά. (1984: 76-7).

12. Αναφερόμαστε εδώ σε όλες τις «αναπτυσσόμενες χώρες» που κατατάσσονται από την UNCTAD σε μία τουλάχιστον από τις ακόλουθες κατηγορίες: *Κύρια εξαγωγείς βιομηχανικών αγαθών, Αναπτυσσόμενες οικονομίες, Προσφάτως εκβιομηχανισμένες οικονομίες*. Οι χώρες αυτές είναι: η Αργεντινή, η Βραζιλία, η Χιλή, η Κίνα και το Χονγκ Κονγκ, η Ινδία, η Ινδονησία, η Μα-

λαισία, το Μεξικό, το Περού, η Νότια Κορέα, οι Φιλιππίνες, η Σιγκαπούρη, η Ταϊλάνδη, η Ταϊβάν, η Τουρκία.

13. «Πενήντα χώρες χαρακτηρίζονται πλέον από τα Ηνωμένα Έθνη ως «ελάχιστα αναπτυγμένες χώρες» (LDCs): το Αφγανιστάν, η Αγκόλα, το Μπανγκλαντές, το Μπενίν, το Μπουτάν, η Μπουργκίνα Φάσο, το Μπουρούντι, η Καμπότζη, το Πράσινο Ακρωτήριο (μέχρι τον Δεκέμβριο 2007), η Δημοκρατία της Κεντρικής Αφρικής, το Τσαντ, τα Νησιά Κομόρες, η Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, το Τζιμπουτί, η Ισημερινή Γουινέα, η Ερυθραία, η Αιθιοπία, η Γκάμπια, η Γουινέα, η Γουινέα-Μπισσάου, η Αϊτή, το Κιριμπάτι, η Λαϊκή Δημοκρατία του Λάος, το Λεσότο, η Λιβερία, η Μαδαγασκάρη, το Μαλάουι, οι Μαλδίβες, το Μαλί, η Μαυριτανία, η Μοζαμβίκη, το Μιανμάρ, το Νεπάλ, η Νιγηρία, η Ρουάντα, η Σαμόα, το Σάο Τομέ και Πρίνσιπε, η Σενεγάλη, η Σιέρρα Λεόνε, τα Νησιά Σολομώντος, η Σομαλία, το Σουδάν, η Λαϊκή Δημοκρατία του Τιμόρ-Λέστε, το Τόγκο, το Τουβαλού, η Ουγκάντα, η Ενωμένη Δημοκρατία της Τανζανίας, το Βανουάτου, η Υεμένη και η Ζάμπια» (UNCTAD, *The Least Developed Countries Report 2010*, United Nations 2008β).

14. Schweers (1980: 173), Menzel 1988.

15. Busch (1987: 73-90).

16. Busch κ.ά. (1984: 97).

17. Ακόμα και στις ημέρες μας η ροή των «αποταμιεύσεων» είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που θα προέβλεπε ότι μόνο η προσέγγιση του Εμμανουήλ αλλά και η κυρίαρχη νεοκλασική θεωρία (βλ. σχετικά Doolley κ. ά. 2008).

18. Εξελίσσονται, βέβαια, οι διαδικασίες εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μ' έναν σχετικά αργό ρυθμό, λόγω της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά αλλά και εξαιτίας των διαφορετικών θεσμικών αποκρυσταλλώσεων που εξακολουθούν να αναπαράγονται στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η αναπροσαρμογή των συναλλαγματικών ισοτιμιών επιτρέπει πάντα τη διατήρηση διαφορετικών επιπέδων παραγωγικότητας και ποσοστού κέρδους και δεν επιτρέπει το σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής.

19. Είναι όντως αλήθεια ότι ένα σημαντικό κομμάτι του σημερινού παγκόσμιου εμπορίου διευθύνεται «ως αποτέλεσμα της πληθώρας μη δασμολογικών περιορισμών-απαγορεύσεων, επιδοτήσεων παραγωγής και εξαγωγών, διεθνείς στρατηγικές συμμαχίες, κανόνες τοπικού χαρακτήρα και συμφωνίες περιορισμού των εισαγωγών» (McNally 2006: 31).

9. Χρηματιστικοποίηση:

Πειθαρχία στην αγορά ή πειθαρχία στο κεφάλαιο;

*9.1. Μια σύντομη εισαγωγή στις σύγχρονες συζητήσεις:
Νεοφιλελευθερισμός, χρηματιστικοποίηση, κρίση*

Μια βασική πλευρά σχεδόν όλων των σύγχρονων προσεγγίσεων για τον καπιταλισμό και τον ιμπεριαλισμό είναι η μονότονη ιδέα ότι η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού και του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού τομέα της οικονομίας συμβάλλει σε μια εκδοχή καπιταλισμού που εγγενώς τείνει προς την κρίση και την κατάρρευση.

Η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κατάρρευση δεν έχει προηγούμενο στην μεταπολεμική περίοδο. Αυτό άλλωστε έχει αναγνωριστεί και από το σύνολο των οικονομολόγων που εκφράζουν τη θεωρητική «ορθοδοξία» του κλάδου. Υπάρχει σημαντική συναίνεση για την ανάγκη ρύθμισης αρκετών τμημάτων της οικονομίας. Δεν είναι λίγες οι διαμάχες σχετικά με το χαρακτήρα των μελλοντικών μεταρρυθμίσεων οι οποίες ανακηρύσσουν με βεβαιότητα το τέλος της εποχής Ρήγκαν (και, μ' αυτόν τον τρόπο, το τέλος της πρώτης περιόδου του νεοφιλελευθερισμού).

Όλες αυτές οι συζητήσεις είναι σημαντικές, αλλά δεν κατορθώνουν να θίξουν τον πυρήνα της σύγχρονης καπιταλιστικής οργάνωσης. Η χρηματοοικονομική *αστάθεια* και η *εισοδηματική αναδιανομή προς όφελος των ισχυρών* είναι κρίσιμες στιγμές του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά, εάν παραμείνουμε σ' αυτές, δεν θα κατανοήσουμε τη λογική της οργάνωσής του.

Η ετερόδοξη βιβλιογραφία επίσης κυριαρχείται από ένα μονότονο αναλυτικό μοτίβο. Το επιχείρημα που κατά κανόνα προβάλλεται¹ προσεγγίζει τη σύγχρονη χρηματοπιστωτική φιλελευθροποίηση σαν μια διαδικασία στην οποία οι χρηματοοικονομικές ελίτ και οι χρηματοπιστωτικοί «ενδιάμεσοι», δηλαδή οι σύγχρονοι *εισοδηματίες* στην κεντρική προσέγγιση, έχουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των λεπτομερειών της νεοφιλελεύθερης μορφής του καπιταλισμού. Γράφοντας στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ο Κένυς (2001: 392) προέβλεψε την τελική εξάλειψη («ευθανασία») των εισοδηματιών «μέσα σε μια ή δυο γενιές». Οι σύγχρονοι οπαδοί του ερμηνεύουν τις εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών ως την επιστροφή των εισοδηματιών τρεις γενιές αργότερα για να ανακαταλάβουν την οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό ο νεοφιλελευθερισμός ισοδυναμεί με την «εκδίκηση των εισοδηματιών» (Smithin 1996: 84), οι οποίοι θεωρείται ότι έχουν κατορθώσει να προσανατολίσουν τη σύγχρονη πολιτική και οικονομική ατζέντα με βάση τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους.

Η σχετική οικονομική βιβλιογραφία, σύμφωνα με τον Epstein (2001: 1), έχει καταλήξει στον όρο *χρηματοπιστωτικοποίηση* (financialization), ώστε να επισημάνει την «αυξανόμενη σημασία των χρηματοπιστωτικών αγορών, των χρηματοοικονομικών κινήτρων, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των χρηματοπιστωτικών ελίτ στη λειτουργία της οικονομίας και στους θεσμούς διακυβέρνησής της τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο». Σε αυτή την κεντρική λογική η οικονομική και πολιτική ισχυροποίηση των εισοδηματιών συνεπάγεται: (1) μια αύξηση στην οικονομική σημασία του χρηματοπιστωτικού τομέα σε βάρος του «πραγματικού» βιομηχανικού τομέα της οικονομίας, (2) τη μεταφορά εισοδήματος από τον δεύτερο προς τον πρώτο, αυξάνοντας έτσι τις κοινωνικές ανισότητες και συμπίεζοντας την ενεργό ζήτηση, (3) τη μετατροπή της χρηματοπιστωτικής αστάθειας σε κεντρική όψη του σύγχρονου καπιταλισμού.

Δεν σκοπεύουμε να προχωρήσουμε εδώ σε μια αναλυτική εξέταση των κεντρικών προσεγγίσεων σχετικά με τη νεοφιλελεύθερη

χρηματοπιστωτικοποίηση. Πέρα από τα ποσοτικά κριτήρια που συνήθως παρέχονται στις σχετικές αναλύσεις, είναι πολύ δύσκολο να ανιχνεύσουμε μία επαρκή επιχειρηματολογία σχετικά με το τι είναι αυτό που συνιστά την κυριαρχία των εισοδηματιών και το τι είναι αυτό που τη διάβρωσε κατά το παρελθόν. Η συστηματική θεματοποίηση μιας τέτοιας ανάλυσης οδηγεί σ' έναν ιδιόζοντα ντετερμινισμό, «εάν κάτι σαν τη χρηματοοικονομική κυριαρχία εξισώνεται με την επίμονη ή ακόμα και απότομη μεγέθυνση» ενός τομέα της οικονομικής ζωής (Martin 2009: 117). Οι αναλύσεις στις οποίες αναφερόμαστε με γενικό τρόπο επιχειρούν να αντιμετωπίσουν κρίσιμες πλευρές του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως είναι τα δομημένα πιστωτικά προϊόντα και οι συνδεδεμένες με αυτά επικίνδυνες χρηματοοικονομικές καινοτομίες, η χαλαρή εποπτεία, η απορρύθμιση και η χρηματοπιστωτική αστάθεια (Wray 2008). Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι η χρηματοπιστωτικοποίηση έχει συμβάλει σε μια ριζική αναδιαμόρφωση της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων (ειδικότερα των μεγάλων μετοχικών επιχειρήσεων).

Σύμφωνα με τις πρόσφατες μετακεντρικές και θεσμικές αναλύσεις,² οι βιομηχανικές εταιρίες έχουν πάψει να αποτελούν την «ατμομηχανή» της οικονομίας, όπως θεωρούσαν κατά το παρελθόν οι Κένυς και Σουμπέτερ. Προτεραιότητα του «θεσμού» της επιχείρησης είναι πλέον να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εισοδηματιών (στη συγκεκριμένη περίπτωση, των βασικών μετόχων και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων που τους εκπροσωπούν), αυξάνοντας τα μετοχικά μερίσματα και διευρύνοντας την επιρροή τους επάνω στη λήψη αποφάσεων σε βάρος των υπολοίπων «εταίρων» (δηλαδή των εργαζομένων, των καταναλωτών και των διευθυντών). Φαίνεται, επομένως, ότι δύο βασικές αλλαγές έχουν πλέον συμβεί στο εσωτερικό της επιχείρησης.³ Πρώτον, οι μετοχικές εταιρίες θεωρούνται τώρα ως χαρτοφυλάκια με ρευστά στοιχεία, και οι ανώτεροι μάνατζερ θα πρέπει διαρκώς να φροντίζουν για τη μεγιστοποίηση της αξίας τους. Δεύτερον, και σαν συνέπεια της πρώτης μεταβολής, υπάρχει θεμελιώδης (βίαιη) αλλαγή στα κίνητρα των ανώτερων μάνατζερ οι οποίοι σκέφτονται τώρα με

όρους μεγιστοποίησης των βραχυχρόνιων αξιών των μετοχών. Το βασικό αποτέλεσμα ολόκληρης της διαδικασίας είναι η προώθηση αντεργατικών επιχειρηματικών πολιτικών από τη μία, και η επικέντρωση στα βραχυχρόνια (κερδοσκοπικά) οφέλη παρά στην μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη, σταθερότητα και απασχόληση από την άλλη.⁴

Για την κενύσιανή επιχειρηματολογία, συνεπώς, ο νεοφιλελευθερισμός αναδεικνύεται σε μια «άδικη» (σε όρους εισοδηματικής διανομής), ασταθή, και αντιαναπτυξιακή εκδοχή καπιταλισμού, άμεση συνέπεια της οποίας είναι η συρρίκνωση των εργατικών εισοδημάτων και η εξάπλωση της κερδοσκοπίας. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για την *ανεπιθύμητη* απόκλιση από έναν «υγιή» και καλοργανωμένο καπιταλισμό που παρέχει απασχόληση και κοινωνική ευημερία (στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στην ανάλυση του Κεφαλαίου 13). Το βασικό του χαρακτηριστικό είναι ότι επικεντρώνει την οικονομική δραστηριότητα στην *αναζήτηση κερδών στη σφαίρα της κυκλοφορίας*. Για να το θέσουμε σχηματικά, οι εισοδηματίες (ιδιοκτήτες και διαχειριστές των χρεογράφων) επιβάλλουν ένα καθεστώς οικονομικής οργάνωσης της παραγωγής που συμπιέζει την «τιμή» της εργασίας, έτσι ώστε να αυξήσει την αξία των χρεογράφων τους (ομόλογα και μετοχές), την ίδια στιγμή που αναδεικνύουν την κερδοσκοπία σε βασική τους ενασχόληση, ώστε να εξασφαλίσουν βραχυπρόθεσμα οφέλη σε σχέση με τους ανταγωνιστές τους εισοδηματίες.

Η γενική αυτή αντίληψη φαίνεται να διεμβολίζει και το πεδίο της μαρξιστικής συζήτησης. Για αρκετούς θεωρητικούς που αναφέρονται στην τελευταία, ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός δεν έχει κατορθώσει (τουλάχιστον μέχρι στιγμής) να επαναφέρει την κερδοφορία του κεφαλαίου (ποσοστό κέρδους) σε υψηλά επίπεδα, δηλαδή σε επίπεδα ικανοποιητικά για μια δυναμική κεφαλαιακή συσσώρευση (ποια είναι αυτά τα επίπεδα, άραγε;). Φαίνεται να είναι εγκλωβισμένος (μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970) σε μια διαρκή κρίση, το τέλος της οποίας είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να συσσωρεύονται μεγάλα χρη-

ματικά κεφάλαια τα οποία αδυνατούν να βρουν διεξόδους αξιοποίησης. Δύο, λοιπόν, είναι οι πιθανές συνέπειες. *Πρώτον*, τα «πλεονάζοντα» αυτά κεφάλαια λιμνάζουν στις χρηματαγορές δημιουργώντας «φούσκες» ή υποστηρίζουν ατελέσφορες πολιτικές «εξαναγκασμένης» συσσώρευσης που έχει ως βάση της το δανεισμό (Brenner 2001, 2008, Wolff 2008). *Δεύτερον*, τα κεφάλαια αυτά κυκλοφορούν διεθνώς, επιδιδόμενα σε ένα καθεστώς *συσσώρευσης μέσω υφαρπαγής* (Χάρβεϊ, βλ. Κεφάλαιο 3), δηλαδή κερδίζουν όχι από την εκμετάλλευση της εργασίας αλλά από την άμεση απόσπαση εισοδήματος κυρίως από εκείνους που δεν είναι εισοδηματικά ευνοημένοι ή που δεν διαθέτουν κατάλληλη *θέση* στην αγορά πίστης (Lapavistas 2008).

Δεν σκοπεύουμε εδώ να επιχειρήσουμε μια συνολική κριτική των παραπάνω απόψεων. Αναμφίβολα αναπαράγουν σημαντικές όψεις του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά, κατά την άποψή μας, αδυνατούν να ερμηνεύσουν με ολοκληρωμένο τρόπο την αιτία και το χαρακτήρα των συνολικότερων νεοφιλελεύθερων μετασχηματισμών. Η βασική τους αδυναμία – και την ίδια στιγμή ο «κρίκος» που τις συνδέει – είναι ότι *εμφανίζουν τη νεοφιλελεύθερη συνταγή κερδοφορίας του κεφαλαίου όχι ως ζήτημα παραγωγής υπεραξίας αλλά ως ζήτημα εισοδηματικής αναδιανομής που αφορά κατά βάση τη σφαίρα της κυκλοφορίας*. Φαίνεται, επομένως, ότι η υποτιθέμενη αναπτυξιακή «αστοχία»⁵ και η αστάθεια του σύγχρονου καπιταλισμού είναι αποτελέσματα μιας κάποιας «απληστίας» ή έστω κακής ρύθμισης των εισοδηματικών σχέσεων.

Η «διδειδυτικότητα» των παραπάνω απόψεων στη σύγχρονη συζήτηση είναι εξαιρετικά μεγάλη και μάλλον απρόσμενη. Σε αντίθεση με την πασίγνωστη ρήση στην περίοδο της κρίσης: *δεν (πρέπει να) είμαστε όλοι κενύσιανοί*.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε το συλλογισμό μας, αφού αναφερθούμε παρεκβατικά στην πρόσφατη χρηματοπιστωτική κατάρρευση.

9.2. Από το Μπέτον Γούντς στη χρηματοπιστωτικοποίηση

9.2.1. Η κρίση του 2008 και το τέλος της υπέρμετρης αισιοδοξίας

Η δεκαετής επέτειος των κρίσεων που εκδηλώθηκαν στις αναπτυσσόμενες ασιατικές χώρες στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (1997-2000) επεφύλασσε μία αρνητική έκπληξη στους οργανικούς διανοούμενους του νεοφιλελευθερισμού. Είναι αλήθεια ότι οι κρίσεις αυτές δημιούργησαν ανησυχία και προβληματισμό όσον αφορά στην οργάνωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Έπληξαν, όμως, την αναπτυσσόμενη «περιφέρεια» και όχι τον «πυρήνα» του καπιταλιστικού κόσμου. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε το επιχείρημα των θεωρητικών του νεοφιλελευθερισμού, οι οποίοι υποστήριξαν ευθύς εξαρχής ότι το πρόβλημα στις αναπτυσσόμενες χώρες υπήρξε ακριβώς διότι εκείνες δεν κατόρθωσαν να «μιμηθούν» με αξιοπιστία την «πετυχημένη» συνταγή των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών δυνάμεων της Δύσης. Κατά συνέπεια, η λύση δεν θα έπρεπε να αναζητηθεί στη ριζική αναδιαμόρφωση της οικονομικής τους οργάνωσης (σενάριο που ενδεχομένως παρείχε δυνατότητες για κοινωνικές διεκδικήσεις και παροχές προς όφελος της εργασίας). Οι αναπτυσσόμενες χώρες όφειλαν να οικοδομήσουν τις χρηματαγορές και τα τραπεζικά τους συστήματα με βάση το δυτικό νεοφιλελεύθερο πρότυπο. Περιττό να προσθέσουμε ότι μια τέτοια «λύση» ευνοούσε την καπιταλιστική εξουσία τόσο του «κέντρου» όσο και της «περιφέρειας».

Η κρίση του 2008 διάλυσε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τις παραπάνω αυταπάτες, προσβάλλοντας τον πυρήνα του φημισμένου «προτύπου». Δημιούργησε παράλληλα τις προϋποθέσεις κατάρρευσης των θεωρητικών συναινέσεων στο εσωτερικό της κυρίαρχης ακαδημαϊκής διανόησης.

Οι ομοιότητες της σύγχρονης εποχής με την περίοδο του χρυσού κανόνα είναι πολύ περισσότερες απ' όσες έβλεπαν για πολλά χρόνια οι κυρίαρχες αναλύσεις. Πρέπει να επιστρέψει κανείς τόσο πίσω στην οικονομική ιστορία για να ξανασυναντήσει ένα φιλελευ-

θεροποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα το οποίο να συνοδεύεται από νομισματικές πολιτικές που επιβάλλουν (και επιτυγχάνουν) σταθερότητα στις τιμές. Από αυτή την άποψη, όλα τα μακροοικονομικά μοντέλα που κυριάρχησαν στις μέρες μας και τα οποία θεωρούσαν ότι η σταθερότητα των τιμών μπορεί να εγγυηθεί σε σημαντικό βαθμό τη μακροοικονομική σταθερότητα αγνόησαν την προηγούμενη ιστορική εμπειρία η οποία είχε αποδείξει ότι έντονες χρηματοπιστωτικές κρίσεις είναι πιθανές (και μάλλον αναμενόμενες) μετά από μεγάλες περιόδους σταθερότητας στις τιμές.

Η αμηχανία ήταν έκδηλη. Ο πάλαι ποτέ «μάγος» των αγορών Alan Greenspan θα δηλώσει εμβρόντητος μπροστά στην εξεταστική κυβερνητική επιτροπή ότι όλοι όσοι είχαν πιστέψει στο αλάνθαστο των αγορών «βρίσκονται σε κατάσταση συνταρακτικής δυσπιστίας», συμπληρώνοντας μάλιστα ότι «είμαστε στο μέσο ενός πιστωτικού τσουνάμι που συμβαίνει μία φορά στον αιώνα». Ετούτη η αμηχανία είναι ενδεικτική του συνολικότερου κλίματος που επικρατούσε στους κόλπους των «golden boys» της αστικής διανόησης. Άλλωστε, εκείνο που έχει αμφισβητηθεί είναι η ίδια η θεμελιώδης νεοφιλελεύθερη αρχή του αόρατου χεριού: *Η συστημική αστοχία εκδηλώθηκε στις πλέον απελευθερωμένες αγορές*. Ο Raghuram Rajan, από τους πλέον διάσημους εκπροσώπους της Σχολής του Σικάγο, θα παραδεχτεί ότι: «υπάρχουν βαθιές ρηγματώσεις στην παγκόσμια οικονομία, ρηγματώσεις οι οποίες έχουν προκύψει επειδή, σε μία ολοκληρωμένη οικονομία και σε έναν ολοκληρωμένο κόσμο, εκείνο που είναι καλύτερο για τον ατομικό παράγοντα ή θεσμό δεν είναι πάντα καλύτερο για το σύστημα» (Rajan 2010: 4). Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, τουλάχιστον προς το παρόν, έχει υποστεί ένα σημαντικό πλήγμα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο φιλελεύθερος Φουκουγιάμα (Fukuyama 2008) θα διαπιστώσει – είναι αλήθεια, όχι και τόσο ευτυχής – το «τέλος» της εποχής Ρήγκαν! Σοκαρισμένος και αυτός θα παραδεχτεί ότι οι αγορές κεφαλαίου δεν μπορούν τελικά να αυτορρυθμίζονται και επομένως, θα συμπληρώσουμε εμείς, είναι *εγγενώς ασταθείς*. Βέβαια, η ύπαρξη ενός νέου τέλους αποτελεί σχήμα οξύμωρο και καταρρίπτει κατα-

φανώς κάθε «θεωρία τέλους», καθώς φαίνεται ότι τίποτα δεν μπορεί να είναι *οριστικά τελικό* και συνεπώς προβλέψιμο ή εκ των προτέρων διαχειρίσιμο.

Το πεδίο των κυρίαρχων Οικονομικών τα τελευταία χρόνια έμοιαζε «αφιλόξενο» ακόμα και για τις πιο μετριοπαθείς αναγνώσεις του Κέυνς. Σε μια προσπάθεια να απλοποιήσουμε την κυρίαρχη λογική, εάν κανείς δεχτεί ως αναλυτική του αφητηρία ότι οι παράγοντες της αγοράς συμπεριφέρονται σύμφωνα με την «ορθολογική» τους οικονομική φύση (όπως αυτή αναλύεται από το νεοκλασικό σύστημα, δηλαδή ως ιστορικά αδιαπραγμάτευτη) και ότι οι αγορές είναι πλήρως αποτελεσματικές, τότε η όποια ανεργία είναι εκούσια και κάθε ύφεση επιθυμητή. Ακόμα και η παραμικρή «υποψία» κρατικής οικονομικής παρέμβασης μόνο προβλήματα θα μπορούσε να δημιουργήσει σ' ένα τέτοιο καλορυθμισμένο και «αρμονικό» σύμπαν. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, γύρω από την αντίληψη αυτή οργανώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες μια θεωρητική σύμπνοια που συμπεριέλαβε και τη μετριοπαθή κεννσιανή βιβλιογραφία. Το βασικό σημείο σύγκλισης αφορούσε τη δυσπιστία στην αποτελεσματικότητα της (επεκτατικής) δημοσιονομικής πολιτικής, γεγονός που απηχεί τον συνολικότερο νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό της κρατικής πολιτικής.

Για παράδειγμα, τα κυρίαρχα νεοκεννσιανά υποδείγματα αποδέχτηκαν σε σημαντικό βαθμό ότι η αστάθεια των τιμών είναι ο καθοριστικός παράγοντας που επηρεάζει τη μακροχρόνια μεγέθυνση.⁶ Επιπλέον, για μια σειρά από λόγους (που είναι μάλλον μάταιο να αναφέρουμε), έγινε ευρύτατα αποδεκτό ότι η δημοσιονομική πολιτική παρουσιάζει σημαντικά μειονεκτήματα, εάν είναι να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο αντικυκλικής πολιτικής σε μια απόπειρα εξομάλυνσης των πραγματικών οικονομικών διακυμάνσεων. Αντίθετα, η λύση θεωρήθηκε ότι βρίσκεται στη νομισματική πολιτική της κεντρικής τράπεζας. Σ' ένα περιβάλλον ευέλικτων συναλλαγματικών ισοτιμιών και διεθνούς κινητικότητας του κεφαλαίου, η κεντρική τράπεζα θα μπορούσε μέσα από κατάλληλο χειρισμό των βραχυχρόνιων επιτοκίων της να ελέγξει τη σταθερότητα των τιμών

και να εξομαλύνει τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις του προϊόντος. Η συνταγή της επιτυχίας, συνεπώς, υποτίθεται ότι θα βρισκόταν στα χαμηλά ελλείμματα και στην ετοιμότητα του «κεντρικού τραπεζίτη» – σενάριο το οποίο προφανώς δεν άφηγε δυσαρεστημένους τους ακραίους φιλελεύθερους.

Στην εναρκτήρια ομιλία της ετήσιας συνάντησης της Αμερικανικής Εταιρίας Οικονομικών το 2003, ο Robert Lucas (κάτοχος του Νόμπελ Οικονομικών το 1995), αφού έδωσε μια σύντομη ιστορική περιγραφή της εξέλιξης της μακροοικονομικής θεωρίας, κατέληξε στην ακόλουθη διαπίστωση: «Το κεντρικό πρόβλημα της παρεμπόδισης της ύφεσης έχει λυθεί»⁷. Πολλά από τα γεγονότα που ακολούθησαν και εξακολουθούν να ταλαιπωρούν τις καπιταλιστικές κοινωνίες πηγάζουν εν μέρει από την προηγούμενη «στενοκέφαλη» και στερούμενη κάθε έμπνευσης πεποίθηση. Και, όμως, η γη γυρίζει...

Αν κρίνουμε από το επίπεδο της αντιπαράθεσης ακόμη και μετά το ξέσπασμα της κρίσης, μπορούμε να καταλάβουμε ότι ακόμα και ένας μετριοπαθής ή «μπάσταρδος» κεννσιανισμός (όπως θα έλεγε η Joan Robinson) φαντάζει ως κάτι ακραίο στην κεντρική θεωρητική σκηνή. Αναμφίβολα οι διαμάχες γύρω από το χαρακτήρα της δημοσιονομικής πολιτικής συνδέονται με τη σύγκρουση στρατηγικών στο εσωτερικό του κυρίαρχου μπλοκ εξουσίας και αλληλοτροφοδοτούνται από αυτήν (στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στο Κεφάλαιο 14). Ταυτόχρονα, όμως, ο ίδιος ο χαρακτήρας της διαμάχης είναι τέτοιος ώστε να επιτρέπει στον συλλογικό κεφαλαιοκράτη να σχεδιάζει κατάλληλες μορφές παρεμβάσεων χωρίς να αφήνει καμία προσδοκία αναιρέσης του πυρήνα της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής. Και στο σημείο αυτό βρίσκεται το μεγάλο δίλημμα (ή «αντίφαση») της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης: απλόχερη νεοφιλελεύθερη παρεμβατικότητα ώστε το βάθεμα της ύφεσης να αποτελέσει αφορμή για μια νέα δυναμική του κεφαλαίου αρθρωμένη επάνω στην ήττα της εργασίας.⁸

9.2.2. Το γενικό νεοφιλελεύθερο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής

Σε σημαντικό κομμάτι της σύγχρονης βιβλιογραφίας⁹ γίνεται πλέον αποδεκτό ότι η κρατική πολιτική δεν μπορεί να ικανοποιήσει *ταυτόχρονα* τους τρεις στόχους που απεικονίζονται στην αριστερή στήλη του παρακάτω πίνακα. *Θα πρέπει αναγκαστικά να θυσιάσει έναν.* Και όχι απλά να θυσιάσει, *αλλά να τον δεσμεύσει στην ικανοποίηση των υπολοίπων δύο.* Σύμφωνα, λοιπόν, με το επιχείρημα των κεινσιανών της «νεοκλασικής σύνθεσης» Krugman - Obstfeld, τα κράτη, κατά το σχεδιασμό των επιδιώξεών τους, έρχονται αντιμέτωπα με το εξής «*τρίλημμα*» πολιτικής: θα πρέπει να παραιτηθούν από την επίτευξη του ενός από τους τρεις εν λόγω στόχους – ανεξαρτησία της νομισματικής πολιτικής, σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας, απελευθέρωση στη διεθνή κίνηση του κεφαλαίου – *ώστε μέσω αυτού να έχουν τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν τους υπόλοιπους δύο.*

Οι όροι με τους οποίους έχει τεθεί το ζήτημα είναι αμιγώς νομισματικοί και εντάσσονται στο πλαίσιο της «ορθόδοξης» μακροοικονομικής βιβλιογραφίας. Ακολουθώντας την ανάλυση των Bryan και Rafferty (2006: 107) θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε μία επαναδιατύπωσή τους, έτσι ώστε να είναι περισσότερο αξιοποιήσιμοι από την πλευρά της μαρξιστικής επιχειρηματολογίας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει στο δεξιό σκέλος του παραπάνω πίνακα. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι:

Πρώτον, η ανεξαρτησία της νομισματικής πολιτικής δεν αποτελεί κοινωνικά «ουδέτερη» επιλογή και φυσικά δεν μπορεί να ειπωθεί παρά μόνο ως συστατικό κομμάτι μιας γενικότερης αστικής στρατηγικής του κεφαλαίου. Συνεπώς, οι όροι και οι μορφές αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης συνδέονται αναγκαστικά με την «επιλογή» του χαρακτήρα της νομισματικής πολιτικής. Από την άποψη αυτή, θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε το στόχο της «ανεξαρτησίας της νομισματικής πολιτικής» με την εναλλακτική «πολιτική στήριξης των όρων διαβίωσης της εργασίας».¹⁰

Δεύτερον, η απελευθέρωση στη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων στην πραγματικότητα αποτελεί «απελευθέρωση» των χρηματαγορών και κατά συνέπεια απελευθέρωση του διεθνούς ανταγωνισμού και ένταξη της *διεθνοποίησης του κεφαλαίου.*

Το παραπάνω επιχείρημα συνεπάγεται ότι ο στόχος που «θυσιάζεται» κάθε φορά λειτουργεί ως *μηχανισμός-μέσο επίτευξης* των υπολοίπων δύο. Μια σειρά από οικονομετρικές αναλύσεις κατατείνουν σε αυτό ακριβώς γεγονός. Ολόκληρη η ιστορία του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος του 20ού αιώνα μπορεί σε γενικές γραμμές να περιοδολογηθεί σύμφωνα με εναλλακτικές «επιλογές» στο παραπάνω «τρίλημμα» πολιτικής, οι οποίες αναδομούν κάθε φορά το μηχανισμό μέσω του οποίου επιτυγχάνονται οι μη θυσιαζόμενοι στόχοι εντός ενός συγκεκριμένου πάντα θεσμικού πλαισίου.¹¹

Ωστόσο, υπάρχει πραγματική «επιλογή» για τα κράτη; Και, αν ναι, ποιοι είναι οι όροι μιας τέτοιας επιλογής; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει όχι μόνο μια τοποθέτηση (α) *στο τι είναι το καπιταλιστικό κράτος (ένα προικισμένο με διάφορα «μονοπώλια» Υποκείμενο που πραγματοποιεί «επιλογές» εντός περιορισμών);*, αλλά πολύ περισσότερο μια επιχειρηματολογία (β) *του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται ο ιμπεριαλισμός, δηλαδή του πεδίου των ανισομερών σχέσεων ανάμεσα στα κράτη, το οποίο φυσικά αντανακλάται (ως δευτερεύουσα αντίφαση) στο εσωτερικό τους, κατατείνοντας στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος εξουσίας ως σύνολου.* Για λόγους οικονομίας στην ανάπτυξη του επιχειρήματός μας (με τα ζητήματα αυτά έχουμε ήδη ασχοληθεί στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, ενώ θα επανέλθουμε και στην επιχειρηματολογία των Κεφαλαίων 10, 11 και 12) θα περιοριστούμε σε ορισμένες μόνο επιγραμματικές επισημάνσεις (οι οποίες απέχουν πολύ από το να εξαντλήσουν τα προηγούμενα ερωτήματα).

9.2.3. Η στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό

Θα μπορούσαμε εναλλακτικά να σκεφτούμε ως εξής την επιχειρηματολογία της προηγούμενης παραγράφου. Είδαμε αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια ότι στην ανάλυση του Μαρξ ο ανταγωνισμός αποτελεί χαρακτηριστικό που εγγράφεται στην ίδια την κεφαλαιακή σχέση.¹² Σ' ένα από τα πολλά σχετικά αποσπάσματα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ (1978α: 613) επισημαίνει ότι ο ανταγωνισμός «επιβάλλει στον κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν εξωτερικούς αναγκαστικούς νόμους». Επειδή, ωστόσο, κάθε κοινωνικός σχηματισμός δεν υπάρχει απομονωμένος, αλλά εντάσσεται με συγκεκριμένους όρους εντός του πλέγματος της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, η έννοια του ανταγωνισμού αναγκαστικά εμπεριέχει δύο αλληλένδετες όψεις: (1) τον ανταγωνισμό των ατομικών κεφαλαίων που αποτελούν στοιχεία του ίδιου εθνικού συνολικού κεφαλαίου, αποφέροντας ως *τάση* ίσα ποσοστά κέρδους, και (2) τον «ανταγωνισμό» ατομικών κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά που αναφέρονται σε διαφορετικά εθνικά συνολικά κεφάλαια (και που ως *τάση* συνήθως αποφέρουν διαφορετικά ποσοστά κέρδους). Ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας των κειμένων του Μαρξ έχει ως αποτέλεσμα η περιγραφή του σημείου (2) να μην είναι ιδιαίτερα επεξεργασμένη από τον ίδιο, γεγονός που προκαλεί σημαντικές αποκλίσεις στο εσωτερικό της μαρξιστικής συζήτησης.¹³

Στην παγκόσμια αγορά ο «νόμος του ανταγωνισμού» λαμβάνει χώρα «τροποποιημένος». Αυτό σημαίνει ότι, ακόμα και στην ιδανική περίπτωση που αγνοήσουμε τα μέτρα προστατευτισμού που έμμεσα ή άμεσα κάθε κράτος υιοθετεί, οι συνθήκες του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά *τροποποιούνται* (από την άποψη ότι αποκλίνουν από το «πρότυπο» του διακλαδικού ανταγωνισμού στο εσωτερικό μιας εθνικής οικονομίας) μόνο και μόνο από το γεγονός της ύπαρξης διαφορετικών εθνικών νομισμάτων. Ο τρόπος με τον οποίο κινούνται μακροχρόνια οι συναλ-

λαγματικές ισοτιμίες λειτουργεί «προστατευτικά» ως προς τα ατομικά κεφάλαια του λιγότερου ανταγωνιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Και ο «προστατευτισμός» αυτός (όπως και κάθε είδους προστατευτισμός) αποτελεί τη βασική αιτία διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ένα «ανταγωνιστικό» κεφάλαιο το οποίο πραγματοποιεί πρόσθετα κέρδη εξάγοντας εμπορεύματα σε μια ξένη αγορά θα «αναγκαστεί» σε διεθνοποίηση (εξαγωγή κεφαλαίων), ώστε να παρακάμψει όποια εμπόδια κινδυνεύουν να ξαναμείσουν τα κέρδη του (η ανάλυση του *Κεφαλαίου* 8 παρουσιάζει αναλυτικά τον εν λόγω μηχανισμό).

Γίνονται, έτσι, κατανοητά τα ακόλουθα δύο συμπεράσματα: (1) ο διεθνής ανταγωνισμός δεν μπορεί να αφορά αμιγώς το διεθνές εμπόριο, αλλά απαραίτητα διαπλέκεται και με τη διεθνή «κινητικότητα» των κεφαλαίων,¹⁴ (2) ο διεθνής ανταγωνισμός προϋποθέτει τη φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος (και για λόγους που θα αναφανούν στη συνέχεια του κειμένου).

Οι παραπάνω γενικές διατυπώσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό η δυναμική της τελευταίας εξαρτάται από την κερδοφορία της παραγωγής (δηλαδή από τη δυνατότητα του κεφαλαίου να εκμεταλλεύεται αποτελεσματικά την εργασία), αλλά και από τη *φύση του ανταγωνισμού, δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, από τη δυνατότητα του συνολικού κεφαλαιοκράτη να επιβάλλει τους «νόμους» του κεφαλαίου.* Όπως πολύ εύστοχα διατυπώνει ο Μπους (1986: 106, σε μία εξαιρετική επιχειρηματολογία αναφορικά με το ζήτημα της συσσώρευσης): «κεφάλαια που βρίσκονται σε εξίσου ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης θα συσσωρεύουν άνισα, όσο αποκλίνει ο εξαναγκασμός για συσσώρευση, όπως αυτός προκύπτει από τη διαφορετική πίεση του ανταγωνισμού στην οποία υπόκεινται». Με άλλα λόγια, για τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες η *στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό* (την οποία προωθούν με διαφορετικούς όρους και αποκλίσεις, ανάλογα με τα αντίστοιχα εθνικά συμφέροντα) αποτελεί την *κατεξοχήν* στρατηγική του κεφαλαίου.

Σε σχέση, συνεπώς, με το «τρίλημμα» πολιτικής που εκθέσαμε παραπάνω, οι στρατηγικοί και «αδιαπραγμάτευτοι» στόχοι (όσο το επιτρέπει προφανώς η ταξική πάλη) για τους ανεπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς δεν μπορεί παρά να είναι οι κυμαινόμενες (αλλά όχι ασταθείς¹⁵) συναλλαγματικές ισοτιμίες και η απελευθερωμένη διεθνής κίνηση των κεφαλαίων, *δηλαδή στόχοι που υπηρετούν τη στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό*. Πρόκειται για ένα οικονομικό περιβάλλον που συνθλίβει τις παραδοσιακές προνοιακές πολιτικές, και από αυτή την άποψη η εποχή του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού μοιάζει με την περίοδο του χρυσού κανόνα.¹⁶ Η αύξηση της παραγωγικότητας σε σχέση με το πραγματικό εισόδημα της εργασίας (οι «όροι» της εργασίας) είναι η *συνθήκη* που «προσαρμόζεται» στη στρατηγική της απελευθέρωσης του κεφαλαιακού ανταγωνισμού.

9.2.4. Λίγα λόγια σχετικά με το καθεστώς του Μπρέτον Γούντς

Πολλά είναι όσα έχουν γραφτεί για τη συμφωνία του Μπρέτον Γούντς (στη διαπραγμάτευση της οποίας ενεπλάκη, όπως είναι γνωστό, προσωπικά και ο ίδιος Κέυνς). Η συμφωνία αυτή έθεσε το πλαίσιο λειτουργίας του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος από το 1944 έως το 1971. Για να είμαστε πιο ακριβείς, *επικύρωσε* τους όρους εντός των οποίων αναπτύχθηκε η μορφή του περιβόητου κοινωνικού κράτους πρόνοιας.

Για σημαντικό κομμάτι της βιβλιογραφίας (ιδιαίτερα επηρεασμένο από την κεύνσιανή προβληματική), η περίοδος του Μπρέτον Γούντς παρουσιάζεται σαν ένας παράδεισος που χάθηκε.¹⁷ Τα πράγματα δεν είναι, βέβαια, ακριβώς έτσι.

Οι «άκαμπτες» συναλλαγματικές ισοτιμίες ήταν περισσότερο αποτέλεσμα της μεταπολεμικής πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας εντός της οποίας οι προσδοκίες του Μπρέτον Γούντς θα μπορούσαν σε σημαντικό βαθμό να γίνουν πραγματικότητα. Ή, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, οι ταξικοί και οι ιμπεριαλιστικοί συσχετισμοί της περιόδου, όπως επίσης και τα ιδιαίτερα και πρωτό-

τυπα ιστορικά χαρακτηριστικά της (τέλος ενός παγκόσμιου πολέμου που ακολούθησε ύστερα από μία δεκαετία ύφεσης, ανάπτυξη εργατικών και εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, ήττα του φασισμού, έναρξη των ψυχροπολεμικών διενέξεων), συνέβαλαν στη συγκεκριμένη «προνοιακή» μορφή του καπιταλισμού τουλάχιστον για τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης. Εποχή που δεν πρέπει να λαμβάνεται ως φάση «κοινωνικής ειρήνης» και «συμφιλίωσης», αφού ούτε οι ταξικοί αγώνες σταμάτησαν ούτε και οι όποιες υποχωρήσεις από την πλευρά του κεφαλαίου έγιναν χαρισματικά και «αναίμακτα».

Βασική προϋπόθεση του όλου σχεδίου υπήρξε ο δραστικός έλεγχος στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου. Η αποτελεσματικότητα των ελέγχων αυτών δεν οφειλόταν μόνο στην αμοιβαία «συγκατάβαση» των κρατών. Οι νομικοί περιορισμοί στη διεθνή τραπεζική που θεσπίστηκαν εξαιτίας της ύφεσης του 1930 σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι διεθνείς αγορές ομολόγων απείχαν πολύ από το να ανακάμψουν ύστερα από το κύμα των χρεοκοπιών της ίδιας περιόδου αποτέλεσαν συγκυριακές προϋποθέσεις που υποστήριζαν καθοριστικά τη δυνατότητα των κεφαλαιακών ελέγχων. Από την άλλη, οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες είχαν ήδη εισέλθει σε τροχιά ραγδαίας ανασυγκρότησης μετά από έναν ιδιαίτερα καταστροφικό παγκόσμιο πόλεμο. Πολλές από αυτές (ιδίως οι ευρωπαϊκές οικονομίες) ήταν απόλυτα ικανοποιημένες με τις άκαμπτες αλλά υποτιμημένες συναλλαγματικές ισοτιμίες σε σχέση τις ΗΠΑ (γεγονός που ευνοούσε την ανταγωνιστικότητά τους, φυσικά), αναγνωρίζοντας στις τελευταίες το «προνόμιο» να διατηρούν το δολάριο ως παγκόσμιο νόμισμα. Έτσι και αλλιώς, η ραγδαία μεταπολεμική οικονομική ανασυγκρότηση αποκλιμάκωνε τις κοινωνικές συγκρούσεις (εντός ενός ιδιαίτερου πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος – δεν θα πρέπει να το ξεχνάμε αυτό) σχετικά με το ύψος των πραγματικών μισθών (και τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης), ενώ δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για σταθερές συνθήκες απασχόλησης.¹⁸

Στο νέο περιβάλλον, η ακαμψία των συναλλαγματικών ισοτιμιών αποτελούσε τη διακηρυγμένη προτεραιότητα της οικονομικής πο-

λιτικής των αναπτυγμένων κρατών, τον «αδιαπραγμάτευτο» στόχο. Οι τυχόν ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν μέσα από άμεση κρατική παρέμβαση χωρίς να επηρεάσουν τις σχέσεις των νομισμάτων. Κατά συνέπεια, *το κράτος «απέκτησε» τη δυνατότητα¹⁹ να καταφεύγει σε κατάλληλες νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές, ώστε να «προκαλεί» διεθνείς χρηματοοικονομικές ροές στην κατεύθυνση υποστήριξης της επιθυμούμενης σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας.* Η διαδικασία αυτή είχε «παράπλευρες» απώλειες, σημαντικότερες από την ίδια τη ρύθμιση της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Διότι η δυνατότητα χρησιμοποίησης μακροοικονομικών πολιτικών εργαλείων για εξυπηρέτηση «εγχώριων» στόχων, που δεν αφορούν κατ' ανάγκη την «ανταγωνιστικότητα» του κεφαλαίου, θα μπορούσε να αποβεί προς όφελος της εργασίας, δηλαδή άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο στροφής σε κοινωνικές πολιτικές. Αναγκαία προϋπόθεση ήταν ο έλεγχος της ανεξέλεγκτης διεθνούς κίνησης του κεφαλαίου, δηλαδή η δραστική αναδιαμόρφωση των διεθνών χρηματαγορών.

Οι σχετικά «αδρανείς» και «ελεγχόμενες» διεθνείς χρηματαγορές άφηναν χώρο για κοινωνικές και εισοδηματικές διεκδικήσεις, χωρίς να θέτουν επιτακτικά το ζήτημα υπεράσπισης της συναλλαγματικής ισοτιμίας ή των κινδύνων «συμμόρφωσης» που μια ελεύθερη μεταβολή της θα συνεπαγόταν.²⁰ Τυχόν αποκλίσεις στην οικονομική πολιτική που θα οδηγούσαν σε αμελητέες μεταβολές της συναλλαγματικής ισοτιμίας δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή για κερδοσκοπικές επιθέσεις. Με άλλα λόγια, οι αγορές δεν ήταν «αποτελεσματικές»: Ήταν αδύνατο να παραγάγουν αξιόπιστα «σήματα», και έτσι δεν ήταν ικανές να ασκήσουν αξιόπιστο έλεγχο στην οργάνωση της κρατικής πολιτικής. Παρότι οι εταιρίες και οι χρηματοοικονομικοί ενδιάμεσοι είχαν τη δυνατότητα να παρακάμψουν τους ελέγχους και να «ποντάρουν» στις μικρές νομισματικές μεταβολές, κάτι τέτοιο μπορούσε να γίνει μόνο με ανάληψη σημαντικού κόστους. Θα έπρεπε να υπάρχει μια εύλογη προσδοκία υποτίμησης που να αφορά έναν εξίσου εύλογο χρονικό ορίζοντα, ώστε ένα ενδεχόμενο κερδοσκοπικό «στοίχημα»

εναντίον της να έχει νόημα. Όμως, και σε αυτή την περίπτωση η νομισματική μεταβολή θα ήταν αμελητέα (ακόμα και εάν αντιστοιχούσε σε σημαντική μετατόπιση της οικονομικής πολιτικής), με αποτέλεσμα το κόστος του «στοιχήματος» να είναι τελικά ασύμφορο. Εδώ ακριβώς είναι που διανοίγεται ένας «χώρος ελευθερίας» που θα μπορούσε να ικανοποιήσει εν μέρει ταξικές στρατηγικές επιδιώξεις χωρίς να σηματοδοτήσει «αυτόματα» παράπλευρα φαινόμενα που να τις ακυρώνουν.

Κατά συνέπεια, το καθεστώς του Μπρέτον Γουντς αποτελούσε μία διαφορετική «λύση» στο προαναφερθέν «τρίλημμα» πολιτικής: *Ο θυσιαζόμενος στόχος ήταν αυτή τη φορά η ελευθερία στην κίνηση του κεφαλαίου, δηλαδή μια σημαντική περιστολή στη στρατηγική έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό.* Το νέο θεσμικό πλαίσιο άφηνε ανοικτή τη δυνατότητα βελτίωσης στους όρους της εργασίας, γεγονός που έφερνε στο προσκήνιο μια νέα αστική στρατηγική: την ενσωμάτωση των κοινωνικών κινήματων και την «απόσπαση» της ταξικής συναίνεσης μέσα από σημαντικές παραχωρήσεις στο οικονομικό επίπεδο, οι οποίες, βέβαια, δεν έφτασαν ποτέ να αμφισβητήσουν τον πυρήνα της πολιτικής εξουσίας της αστικής τάξης (ούτε και εξάλειψαν το στοιχείο του κοινωνικού ελέγχου και της καταστολής – κάθε άλλο μάλιστα).

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι οικονομικές πολιτικές του συλλογικού κεφαλαιοκράτη ποτέ δεν κατόρθωσαν να εκμηδενίσουν τις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου (για μια σειρά από λόγους, κυριότερος από τους οποίους ήταν η ισχυρή πίεση για διεθνοποίηση του κεφαλαίου από τους αναπτυγμένους καπιταλισμούς: από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα η δυναμική ανάπτυξης των διεθνών χρηματαγορών είναι μια διαρκής πραγματικότητα). Έτσι και αλλιώς, αυτό ποτέ δεν ήταν το τελικό ζητούμενο. Η βασική προϋπόθεση για την ευστάθεια του Μπρέτον Γουντς ήταν μάλλον ένας κατάλληλος διαχωρισμός ανάμεσα στις εθνικές και τις διεθνείς χρηματαγορές, ώστε να αποκτήσει η μακροοικονομική πολιτική την απαραίτητη «ανεξαρτησία» στην επίτευξη των εγχώριων επιδιώξεων της.²¹ Στο πλαίσιο αυτό, η παρέμβαση για την περιφρού-

ρηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας θα μπορούσε να γίνει χωρίς να προκαλεί σημαντικές διαταραχές στο ύψος των επιτοκίων ή του πληθωρισμού και οπωσδήποτε χωρίς το φόβο απρόσμενης διαφυγής από το νόμισμα. Βέβαια, όλα αυτά θα μπορούσαν εύλογα να λειτουργήσουν και αντίστροφα. Δηλαδή, θα μπορούσε να οργανωθεί (πάντα κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος) μια γενναία οικονομική πολιτική κοινωνικών παροχών χωρίς να υπάρχει η σκληρή άνωθεν «εποπτεία» των αγορών. Οι βασικοί αρχιτέκτονες του Μπρέτον Γουντς, οι Γουάιτ και Κέυνς, ήταν σε σχετική συμφωνία στο σημείο αυτό. Οι έλεγχοι στις διεθνείς κινήσεις των κεφαλαίων, «απομονώνοντας» κατάλληλα τις εγχώριες χρηματαγορές, άφηναν περιθώρια να οριστούν επιτόκια και κρατικές δαπάνες που να υπηρετούν την απασχόληση χωρίς να υπάρχει άμεσα το φάντασμα του χρέους, της χρεοκοπίας και της κρίσης.

9.2.5. Από το τέλος του Μπρέτον Γουντς στη χρηματιστικοποίηση

Ήρθε η στιγμή να «τρέξουμε» το χρόνο και να μεταφερθούμε στο «παρόν» του νεοφιλελευθερισμού. Η σταδιακή διεθνοποίηση του καπιταλισμού (το προτσές της «παγκοσμιοποίησης» στην κοινή ακαδημαϊκή και δημοσιογραφική καθομιλουμένη), αποτέλεσμα της μεταβολής στους ταξικούς συσχετισμούς υπέρ του κεφαλαίου, ανέτρεψε οριστικά τις ισορροπίες που είχαν αποκρυσταλλωθεί στο καθεστώς του Μπρέτον Γουντς. Όπως αναλυτικά έχει υποστηριχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, πάνω απ' όλα ήταν η αλλαγή συσχετισμών μεταξύ των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (αποτέλεσμα και αυτό της ταξικής πάλης) που αύξησε τις ανάγκες για διεθνοποίηση του εμπορίου και του κεφαλαίου. Διότι, σε αντίθεση με ό,τι συχνά υποστηρίζεται από τους περισσότερους ετερόδοξους ερευνητές στη σχετική βιβλιογραφία, η καπιταλιστική συσσώρευση προωθείται και ενισχύεται κυρίως μέσα από την ανάπτυξη του διεθνούς ανταγωνισμού (εάν εξαιρέσουμε τους υπανά-

πτυκτους κοινωνικούς σχηματισμούς). Η ανάλυση των Κεφαλαίων 7, 8 και 10 είναι ενδεικτική.

Η «έξοδος» από το καθεστώς Μπρέτον Γουντς ήταν επιβεβλημένη από τις αντιφάσεις που συσσωρεύτηκαν εντός του,²² ενώ παράλληλα στάθηκε αναγκαία προϋπόθεση για την τεράστια ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου και των επενδύσεων κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980. *Ήταν απαραίτητη, πρωτίστως, για την οργάνωση της νεοφιλελεύθερης μορφής του καπιταλισμού.* Η συζήτηση επανέφερε δυναμικά στο προσκήνιο επιχειρήματα τα οποία είχαν «ηττηθεί» στις διαμάχες του 1930 και 1940. Ο βασικός και έμμεσος υπαινιγμός των παραδοσιακών αναλύσεων του Hayek (1943) και του Friedman (1951) – πίσω από τις κορόνες περί ελευθερίας (επιταγές που έτσι και αλλιώς ο δεύτερος τις εξαργύρωσε καταλλήλως με την υποστήριξη που παρείχε στο καθεστώς Πινόσέτ, για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα) – ήταν ότι η *απελευθέρωση και η διεθνοποίηση των χρηματαγορών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμόρφωση στον φιλελεύθερο «κορσέ» και την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους.*²³ Τα κράτη σταδιακά εισέρχονται στην κατεύθυνση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, καθώς η απελευθέρωση των χρηματαγορών δημιουργεί η ίδια τους όρους για την προώθηση των μεταρρυθμίσεων αυτών, δηλαδή για την αναδιάταξη των όρων του παιχνιδιού και την εμπέδωση μιας νέας μορφής κρατικής εξουσίας (όχι λιγότερο «δραστήριας» από το παρελθόν).

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, τα κράτη υπάγονται στον καθολικό «έλεγχο» των αγορών και εγγράφονται ανεξαρτήτως ισχύος στο πεδίο της νεοφιλελεύθερης πειθαρχίας. Εάν δεν είναι «υπάκουα», οι αγορές επιφυλάσσουν ποινές: αλλαγή στην τιμολόγηση του χρέους και ενδεχόμενη διαφυγή κεφαλαίων. Η «ελευθερία» των αγορών σε όλο της το μεγαλείο. Και οι νέοι όροι του παιχνιδιού έγιναν πρώτα αποδεκτοί από τις ΗΠΑ, τη δύναμη που από τις αρχές τις δεκαετίας του 1970 υπηρετούσε απαρέγκλιτα τη νεοφιλελεύθερη στρατηγική, όντας στο «τιμόνι» της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πρόγραμμα λιτότητας

του Βόλκερ (Volcker) που ήρθε ως απάντηση στην κρίση του δολαρίου του 1978-9.²⁴

Στα τέλη του 1978 οι χρηματαγορές έπαψαν να «εμπιστεύονται» την κυβέρνηση Κάρτερ στο σχέδιο της μονομερούς οικονομικής επέκτασης που επιχείρησε. Οι διεθνείς πιστωτές άρχισαν να «αποχωρούν» από το δολάριο, καθώς δεν διέκριναν σημάδια μείωσης του εξωτερικού χρέους και περιστολής του πληθωρισμού.²⁵ Με το δολάριο σε ελεύθερη πτώση, οι ΗΠΑ ήρθαν ξαφνικά αντιμέτωπες με τον πιο επίμονο εξωτερικό περιορισμό στην «αυτονομία» της πολιτικής τους που είχαν γνωρίσει στην μεταπολεμική περίοδο (με τον επιπρόσθετο κίνδυνο να τρωθεί η αξιοπιστία του ίδιου του δολαρίου στο ρόλο του παγκόσμιου νομίσματος). Η απάντηση που ήρθε, από κυβέρνηση Δημοκρατικών μάλιστα, ήταν η αποδοχή των νέων όρων του παιχνιδιού και η εφαρμογή ενός προγράμματος λιτότητας, με απώτερο στόχο την εξασφάλιση της «εμπιστοσύνης» των αγορών. Ο «έλεγχος» που επέβαλαν οι τελευταίες υπήρξε τελικά καλοδεχούμενος από την αστική εξουσία, διότι συνέβαλε αποφασιστικά στην εμπέδωση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου.

Το Νοέμβριο του 1978 ο Κάρτερ ανακοίνωσε αποπληθωριστικό πρόγραμμα που εκτός των άλλων περιλάμβανε περικοπές στις κυβερνητικές δαπάνες και σημαντική αύξηση στα επιτόκια. Όταν έγινε φανερό ότι τα μέτρα αυτά στάθηκαν ανεπαρκή για να «πείσουν» τις αγορές, αποφασίστηκε επιμονή στη στρατηγική της λιτότητας για την αποκατάσταση της αξιοπιστίας του δολαρίου. Το όνομα κλειδί ήταν εκείνο του Πωλ Βόλκερ, φημισμένου μονεταριστή που κλήθηκε από τον Κάρτερ να αναλάβει την προεδρία της κεντρικής τράπεζας τον Αύγουστο του 1979. Οι απόψεις του Βόλκερ ήταν εν πολλοίς αποτέλεσμα της επιρροής που ασκούσαν οι φιλελεύθεροι «αυστριακοί» του Πρίνστον, δηλαδή οι καθηγητές Frederick Lutz και Oscar Morgenstern. Ο Βόλκερ, με το προσωπικό του κύρος και με τις σκληρές μονεταριστικές πολιτικές που εισηγήθηκε, έδωσε το στίγμα της νέας εποχής, προετοιμάζοντας την έλευση του Ρήγκαν.

Πολλά είναι τα παραδείγματα που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε και για τις υπόλοιπες χώρες του αναπτυσσόμενου κα-

πιταλισμού. Η υποχώρηση των ελέγχων στις διεθνείς κινήσεις του κεφαλαίου ενίσχυσε τη σταδιακή διόγκωση των διεθνών χρηματοπιστωτικών αγορών, όπως και την «εκτίναξη» των διαφόρων χρηματοοικονομικών καινοτομιών (παράγωγα). Το φαινόμενο αυτό, που συχνά έχει ονομαστεί ως χρηματιστικοποίηση (financialization) στη σχετική βιβλιογραφία, αποτελεί μία βασική όψη του σύγχρονου νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. *Εκφράζει μία ορισμένη διεύθετηση του προηγούμενου «τριλήμματος» πολιτικής, θυσιάζοντας τις ανάγκες της εργασίας στην ικανοποίηση της κινητικότητας του κεφαλαίου και της σταθερότητας των (κυμαινόμενων) συναλλαγματικών ισοτιμιών.*

Η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση «αποδόμηση» του αστικού κράτους, όπως μια ολόκληρη σειρά μεταμοντέρνων αναλύσεων έχει σπύσει να διαπιστώσει. Εκείνο που συμβαίνει με τη μετάβαση στο νεοφιλελευθερισμό είναι η «αναπροσαρμογή» των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στις απαιτήσεις του νέου υποδείγματος και η εμπέδωση νέων μορφών κρατικής συγκεφαλαίωσης της αστικής εξουσίας, οι οποίες οριοθετούν μία ιστορικά νέα μορφή καπιταλιστικού κράτους. Το βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης περιόδου είναι ότι η οργάνωση της συναίνεσης στις επιλογές του κεφαλαίου επιτυγχάνεται λιγότερο μέσα από τις παραδοσιακές οικονομικές παραχωρήσεις και παρεμβάσεις, γεγονός που ιδεολογικά αποτυπώνεται ως «υποχώρηση» και «αδυναμία» του κράτους ως προς τους «πολίτες» (βλ. και Κεφάλαιο 5).

Στο νέο πλαίσιο οργάνωσης της συναίνεσης ιδιαίτερα κρίσιμος είναι ο ρόλος των χρηματοπιστωτικών αγορών. Κατά συνέπεια, η σύγχρονη χρηματιστικοποίηση της οικονομικής ζωής καταλαμβάνει αποφασιστικό ρόλο στην εμπέδωση της ηγεμονίας του κεφαλαίου. Πρόκειται για μία διαπίστωση η οποία αποτελεί κατευθυντήρια ιδέα στη συγκρότηση μιας σύγχρονης Πολιτικής Οικονομίας (στα ζητήματα αυτά θα επανέλθουμε στο Μέρος 4 του βιβλίου).

9.3. Ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος σε σχέση με τα υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου

Ποια είναι όμως η *δομή* του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού συστήματος; Η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος υπό τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία σχετίζεται με τα υπόλοιπα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Θα αναφερθούμε εν συντομία στην «τοπολογία» των εν λόγω σχέσεων για να αποκτήσουμε μία πρώτη ιδέα των σύγχρονων εξελίξεων:

Πρώτον, κεντρικό και ρητά διακηρυγμένο στόχο αποτέλεσε η «απορρύθμιση» της αγοράς εργασίας ως μέσο όχι μόνο για τη μείωση της ισχύος των μισθωτών να διεκδικούν αυξήσεις μισθών και καλύτερους όρους εργασίας, αλλά και για την πιο εύκολη υποταγή τους στη λογική του κεφαλαίου εντός και εκτός εργασίας. Για την επίτευξη του στόχου αυτού χρειάστηκαν κατασταλτικές μέθοδοι αλλά και οι μονεταριστικές πολιτικές καταπολέμησης του πληθωρισμού, στο βαθμό που οδήγησαν σε σημαντική αύξηση της ανεργίας (ως εφεδρικού στρατού που διαρκώς θα διαβρώνει τις αντιστάσεις των εργαζομένων). Την ίδια στιγμή ο ίδιος στόχος υπηρέτηθηκε και με το όπλο της *πειθάρχησης και στοίχισης της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων και των κρατών που προωθούν οι νεοφιλελεύθερες χρηματαγορές* (βλ. αναλυτικά στη συνέχεια, αλλά και στο Κεφάλαιο 13). Εδώ πρέπει κανείς να σημειώσει ότι οι μονεταριστικές πολιτικές που ευνόησαν την αύξηση των επιτοκίων στις αρχές της δεκαετίας του 1980, εκτός από τη σημαντική αύξηση στα επίπεδα της ανεργίας, είχαν επίσης ως αποτέλεσμα να σχηματιστεί μια σημαντική σφαίρα επένδυσης διεθνών κεφαλαίων: τα αυξημένα χρέη των κρατών.

Δεύτερον, και από μια πλευρά συνέχεια του πρώτου, η ελεύθερη κινητικότητα των κεφαλαίων και το υπόλοιπο νεοφιλελεύθερο σύ-

νολο ρύθμισης της χρηματοπιστωτικής σφαίρας (εξωτραπεζική χρηματοδότηση, ανάπτυξη διαφοροποιημένων διεθνών χρηματοπιστωτικών αγορών κ.λπ.) αποτελούν βασική συνθήκη για την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και του «εξωπορισμού» (outsourcing, «ανάθεση σε τρίτους»), δηλαδή της έκθεσης στον (διεθνή) ανταγωνισμό, ώστε να απαξιωθούν τα μη επαρκώς αξιοποιούμενα (δηλαδή, μη ανταγωνιστικά) κεφάλαια (βλ. σχετικά Κεφάλαιο 7 και 8). Αυτά τα στοιχεία αποτέλεσαν μηχανισμούς πειθάρχησης της εργασίας στις ανάγκες της κεφαλαιακής αναδιάρθρωσης και συνέχισης της συσσώρευσης. Αν μείνουμε στην πλευρά των αποτελεσμάτων που είχε η ανάπτυξη της εξωτραπεζικής χρηματοδότησης των επιχειρήσεων, μπορούμε να διαπιστώσουμε και κάποια σημαντικά αποτελέσματα στον τρόπο λειτουργίας τους, ειδικά γι' αυτές που έχουν πρόσβαση στις αγορές χρήματος. Αναφέρουμε κάποια ελάχιστα σημεία, στα οποία θα επιστρέψουμε στη συνέχεια. *Πρώτον*, μπορεί να διαπιστωθεί μια αύξηση του χρέους των επιχειρήσεων σε σχέση με τα ίδια κεφάλαια, εφόσον αυτό αυξάνει την απόδοση και επομένως δίνει σήμα κερδοφορίας στις χρηματαγορές. *Δεύτερον*, για την ομαλή συνέχιση της χρηματοδότησης κάθε επιχείρησης *απαιτούνται υψηλοί δείκτες απόδοσης*, ενώ κάθε υποψία μη επαρκούς αξιοποίησης αυξάνει τους κινδύνους επαχθών όρων χρηματοδότησης και μειώνει τις δυνατότητες της επιχείρησης στον ανταγωνισμό (π.χ. διακινδυνεύει την εξαγορά της). *Τρίτον*, *οι μετοχές δεν αποτελούν το κύριο μέσο για τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων* αλλά πρώτη ύλη των εξαγορών και των συγχωνεύσεων· με άλλα λόγια, υπάρχει διαχείριση των χρηματοροών και των αποφάσεων πώλησης και επαναγοράς των μετοχών, ώστε να αυξάνει η τιμή τους (γεγονός που μπορεί να παίζει ρόλο στη συσσώρευση, όταν απαιτείται επένδυση που θα αποδώσει σε μακρό ορίζοντα). Τα εργατικά συνδικάτα και γενικότερα ο κόσμος της εργασίας βίωσε αυτά τα αποτελέσματα ως απώλεια διαπραγματευτικών θέσεων. Το επιχείρημα ήταν και είναι απλό: *Δεκτείτε* ό,τι προτείνουμε αλλιώς η επιχείρηση θα χάσει τις δυνατότητες χρηματοδότησής της, θα δημιουργηθούν αμφιβολίες για την κερδο-

φορία της και θα κινδυνεύει ή να εξαγοραστεί με απώλεια θέσεων εργασίας ή ν' αναδιρθώσει την αλυσίδα παραγωγής και να μεταφέρει τμήμα της αλυσίδας σε άλλες χώρες. Δεν είναι λίγες οι αναλύσεις που επισημαίνουν ότι το δεύτερο αποτέλεσε περισσότερο απειλή παρά «πράξη».

Τρίτον, η *ιδιωτικοποίηση τομέων κρατικής δραστηριότητας και η αλλαγή της σύνθεσης των κρατικών δραστηριοτήτων*. Η διεύρυνση των χώρων τοποθέτησης ατομικών κεφαλαίων αποτελεί κεντρικό, επίσης, στοιχείο του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Οι ιδιωτικοποιήσεις αποτελούν σημαντική δραστηριότητα-αποτέλεσμα που δημιουργεί η ίδια η διεύρυνση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Και αυτό το στοιχείο έχει αποτελέσματα στη μισθωτή εργασία. Το ελάχιστο αποτέλεσμα είναι η ανάγκη αυξημένης χρηματοδότησης των «ατομικών» αναγκών, εφόσον δωρεάν παροχές αντικαθίστανται διαρκώς μ' εμπορεύματα που έχουν τιμή ή που περνάνε στον έλεγχο ενός ατομικού κεφαλαίου, όταν αλλάξει ο τρόπος τιμολόγησης. Επομένως, δημιουργείται η βάση για την *αύξηση του χρέους των νοικοκυριών* τα οποία έχουν πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα, ταυτόχρονα με τη δυνατότητα των τραπεζών να έχουν διείσδυση, όταν απαιτείται, σε νέα τμήματα αγοράς όπως π.χ. τα φοιτητικά δάνεια, τα δάνεια «δεύτερης» κατηγορίας (subprimes) σε μετανάστες και επισφαλώς εργαζόμενους κ.λπ. Συμβατή με την ιδιωτικοποίηση και την αυξανόμενη «αγιοποίηση» του κέρδους είναι η μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων που συμβάλλει στη διατήρηση του υψηλού χρέους των κρατών. Οι ασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις έχουν προσθέσει σημαντικούς «κυνηγούς» της ασφαλούς απόδοσης στην παρέα των τραπεζών: των ασφαλιστικών εταιριών, των αμοιβαίων κεφαλαίων, των hedge funds («αμοιβαία κεφάλαια αντιστάθμισης κινδύνου») κ.λπ. και, φυσικά, περισσότερες πιέσεις στους μισθωτούς.

Τέταρτον, η *οικοδόμηση συναίνεσης στο νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα στηρίχτηκε στη δυνατότητα πρόσβασης των μισθωτών στον*

πτηνό δανεισμό για τη χρηματοδότηση καταναλωτικών, στεγαστικών ή άλλων δαπανών, όπως επίσης και στη συμμετοχή τους σ' αυτό το παγκόσμιο κυνήγι απόδοσης (από τις πιο προφανείς διαδικασίες τέτοιας συμμετοχής είναι τα ιδιωτικά ασφαλιστικά ταμεία ή τα αμοιβαία κεφάλαια), έτσι ώστε να υπάρχει αυξημένο εισόδημα που υποκαθιστά με καλύτερο τρόπο την απόσυρση του κράτους από τη χρηματοδότηση καθολικών συστημάτων ασφάλισης, υγείας, σπουδών, κοινωνικών υπηρεσιών κ.λπ. Επομένως, η διερεύνηση δυνητικών δανειοληπτών, δηλαδή η ενσωμάτωση στο πιστωτικό σύστημα ευρύτερων ομάδων πληθυσμού δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της απληστίας των τραπεζών και των πάσης φύσεως επενδυτών αλλά *επιταγή της ίδιας της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης*. Η ιδιόκτητη κατοικία ως όνειρο το οποίο μπορεί να εκπληρώσει η χρηματοπιστωτική ρύθμιση του νεοφιλελευθερισμού αποτέλεσε διακηρυγμένη πρόταση από όλους τους εκπροσώπους του υποδείγματος σε αναπτυσσόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες του καπιταλισμού. Την ίδια στιγμή η ιδιόκτητη κατοικία ως περιουσιακό στοιχείο γίνεται μέσο για πρόσβαση σε άλλες διευκολύνσεις του πιστωτικού συστήματος.

Από μια διαφορετική οπτική, η συμπίεση των μισθών, αποτέλεσμα και στόχος του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος, καθιστά και τις καταναλωτικές δαπάνες αντίστοιχα πιεζόμενες. Επομένως, η διαχείριση της συνολικής ζήτησης από την πλευρά του συλλογικού κεφαλαιοκράτη αναγκαστικά συνδέεται με λογικές λήψης «εναλλακτικών» μέτρων που διευκολύνουν την καταναλωτική πίστη (και όχι τις κρατικές δαπάνες και τη φορολόγηση του κεφαλαίου). Η σημερινή κρίση αποκαλύπτει τις δυσκολίες αυτής της λύσης διαχείρισης της συνολικής ζήτησης και οικοδόμησης συναίνεσης στο νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα. Κάλιστα, αντί για τις αστοχίες στα «δεύτερης» κατηγορίας («subprime») δάνεια, θα μπορούσε κανείς να φανταστεί προβλήματα στους «δομημένους» τίτλους που προέρχονται από τις πιστωτικές κάρτες και πιθανότατα αύριο από τίτλους φοιτητικών δανείων κ.ο.κ.

9.4. Από τη χρηματοοικονομική κατάρρευση στην κρίση υπερσυσσώρευσης

Στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ παρατηρούσε: «Όσο καιρό ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας θα εμφανίζεται ως η *χρηματική ύπαρξη* του εμπορεύματος και, επομένως, ως ένα πράγμα έξω από την πραγματική παραγωγή, είναι αναπόφευκτες οι χρηματικές κρίσεις, είτε ανεξάρτητα από τις πραγματικές κρίσεις είτε σαν όξυνση πραγματικών κρίσεων» (Μαρξ 1978: 650).

Όπως γνωρίζουμε, οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις αποτελούν άλλοτε προπομπό και άλλοτε αποτέλεσμα της εκδήλωσης μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Άλλοτε πάλι, η χρηματοπιστωτική κρίση εκδηλώνεται «ανεξάρτητα» από τη γενικότερη οικονομική συγκυρία, δηλαδή δεν επηρεάζει σημαντικά το ύψος της κερδοφορίας και το επίπεδο απασχόλησης των «παραγωγικών συντελεστών» στους άλλους τομείς της οικονομίας πέραν της χρηματοπιστωτικής σφαίρας ή κάποιων επιμέρους περιοχών της. Αυτό, για παράδειγμα, συνέβη με τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 1987, όταν κατέρρευσαν οι τιμές των μετοχών στα διεθνή χρηματιστήρια, δίνοντας την ευκαιρία στον διεθνή τύπο να μιλήσει για «επιστροφή στο 1929 και τη μεγάλη ύφεση», αλλά και στις περισσότερες από τις 124 συστημικές τραπεζικές κρίσεις που καταγράφηκαν από το 1970 έως το 2007.

Είναι, επομένως, προφανές ότι κάθε συγκεκριμένη χρηματοπιστωτική κρίση πρέπει να μελετάται τόσο σε αναφορά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, όσο και σε σχέση με την αλληλεπίδρασή της με τις άλλες σφαίρες οικονομικής δραστηριότητας και τη γενικότερη οικονομική συγκυρία, προτού καταστεί δυνατό να εξαχθούν συμπεράσματα για τις αιτίες, την έκταση και τις επιπτώσεις της. *Η τρέχουσα κρίση έχει αιτίες οι οποίες αφορούν μόνιμα χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης παραγωγής και αναπαραγωγής, αλλά και χαρακτηριστικά τα οποία ιδιάζουν στον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης αυτής της σχέσης.*

Η συμπίεση των μισθών και η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, δηλαδή η ελάττωση της διαπραγματευτικής ισχύος του κόσμου της εργασίας απέναντι στο κεφάλαιο, αποτελεί επιτυχία του νεοφιλελευθερισμού και *συγχρόνως* έναν όρο για την εκκώλυση και εκδήλωση της κρίσης.

Αποτελεί επιτυχία του υποδείγματος ότι εμπλουτίζει τις αγορές με πολλούς παίκτες και κινητοποιεί κάθε κεφάλαιο, στο βαθμό που αυτό δεν επενδύεται άμεσα στην παραγωγική διαδικασία, να μετέχει στο «κλαμπ» των αξιώσεων επί του μελλοντικού κέρδους. Ταυτόχρονα, όμως, το «βάθος» αυτό σημαίνει και μεγαλύτερες πιέσεις για ασφάλεια αποδόσεων, για έκδοση τίτλων, δηλαδή για ένταση του ανταγωνισμού, ώστε ανεξερεύνητες αγορές να υπαχθούν στον κόσμο της πίστης και, επομένως, υποτίμηση των κινδύνων και μαζική απόσυρση από τη συμμετοχή και χρηματοδότηση, όταν διακυβεύεται η ασφαλής απόδοση.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι η «σοφία των αγορών», σημαντικό στοιχείο συγκρότησης του πυρήνα του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος, επιτάσσει την αγοραία αποτίμηση των περιουσιακών στοιχείων (mark-to-market value). Αυτό το στοιχείο πυροδότησε την έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των παικτών, εφόσον η πτώση της αξίας των τίτλων χειροτέρευσε τους ισολογισμούς των ιδρυμάτων που τους κατείχαν και συνέτεινε στην αβεβαιότητα (όταν οι αξίες των εγγυήσεων για δανεισμό κατέρρευσαν). Με άλλα λόγια, οι όροι αύξησης της ταξικής κυριαρχίας του κεφαλαίου εμφανίζονται συγχρόνως και ως όροι υπόσκαψής της. Η απαρχή της κρίσης φανερώνει τη στιγμή σύγκλισης όλων των προηγούμενων αντιφάσεων.

Πρόκειται για μια κρίση που εκδηλώθηκε στη χρηματοπιστωτική σφαίρα η οποία είναι συστημική. Συστημική με την έννοια ότι γεννήθηκε από τα στοιχεία και τις σχέσεις που συνθέτουν τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Συστημική, επίσης, διότι έπληξε σημαντικούς κόμβους του συστήματος και μέσω αυτών τους όρους οργάνωσης της διεθνούς κίνησης του κεφαλαίου. Συστημική με την έννοια επίσης ότι έπληξε το ισχυρότερο κέντρο οργάνωσης

του υποδείγματος: τις αγορές και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα των ΗΠΑ που ήταν οδηγητικοί κόμβοι του συνολικού συστήματος για την οργάνωση αγορών, τη μεσολάβηση σε αυτές και την προώθηση χρηματοοικονομικών καινοτομιών και εργαλείων. Αν συνυπολογίσουμε ότι επλήγη και η Βρετανία, το δεύτερο κατά σειρά χρηματοπιστωτικό κέντρο, επίσης με πολύ μεγάλη ένταση, αποκτούμε μια εικόνα του γιατί επλήγη ο πυρήνας. Και, τέλος, συστημική δότι η ικανότητα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη να εγγυάται τη λειτουργία αυτής της ρύθμισης επλήγη εξίσου.

Η χρηματοπιστωτική κρίση δεν άργησε να μετατραπεί μέσω της δανειακής και χρηματοδοτικής «ασφυξίας» σε κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου που άρχισε να πλήττει όλους τους κλάδους της οικονομίας (καίτοι όχι όλους με την ίδια ένταση).

Έτσι, η αλληλουχία των γεγονότων είναι αντίστροφη από ό,τι συχνά υποστηρίζεται. Δεν πρόκειται για μια διαρκούσα από τη δεκαετία του 1970 κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία τροφοδοτούσε με πλεονάζον κεφάλαιο τη χρηματοπιστωτική (ΧΠ) σφαίρα, οδηγώντας έτσι στην κερδοσκοπία, τη «φούσκα» και την ύφεση. Η προηγούμενη κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου είχε ήδη αμβλυνθεί με τη συνδρομή της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης (στην οποία αποφασιστικός κόμβος υπήρξε η λειτουργία της ΧΠ σφαίρας), τα κέρδη είχαν ανακάμψει σε επίπεδα που πλησίαζαν εκείνα των αρχών της δεκαετίας του 1970, η παραγωγή είχε αναδιαρθρωθεί, η εργασία ελαστικοποιηθεί, οι μισθοί είχαν καθηλωθεί, η μερίδα των μισθών συνεχώς μειωνόταν (Ioakimoglou/Milios 2005).

Όμως, το μπλοκάρισμα της ΧΠ σφαίρας και της πιστωτικής χρηματοδότησης στην οποία βασιζόταν η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου αναγκαστικά μεταφράζεται σε «εμπλοκή» αυτής της διευρυνόμενης αναπαραγωγής: Εκφράζεται αρχικά σε υπερπαραγωγή (αδιάθετων) εμπορευμάτων, καθώς η συρρίκνωση της πίστης σημαίνει περιορισμό της παραγωγικής και ατομικής κατανάλωσης (την οποία συντηρούσε η πίστη). Αυτό με τη σειρά του συνεπάγεται απότομη πτώση της κερδοφορίας και ανάγκη περιορισμού της παραγωγής, δηλαδή αργούσα δυναμικότητα μέσω πα-

ραγωγής, υπερσυσσώρευση παραγωγικού κεφαλαίου, ανάγκη για έναν νέο κύκλο αναδιάρθρωσης (τα σχόλια αυτά θα πρέπει να διαβαστούν σε συνάρτηση με την ανάλυση του Κεφαλαίου 14).

Η κρίση του πυρήνα του συστήματος θέτει επί τάπητος το ζήτημα επαναρρύθμισής του και φυσικά αποτύπωσης των διεθνών συσχετισμών δύναμης. Το ότι έχουμε συστημική κρίση δεν σημαίνει την καταστροφή του συστήματος. Σημαίνει ανάδυση των αντιφάσεών του. Και οι εκπρόσωποι του συλλογικού κεφαλαιοκράτη το αντιλαμβάνονται κάπως έτσι, με βάση την τρέχουσα δυναμική εκδίπλωσης και διάχυσης της κρίσης: ότι πρόκειται για μια αρρώστια η οποία δεν περνά μ' ένα απλό χάπι αλλά με κάποιας μορφή εγχείριση, η οποία θα επιτρέψει ο ίδιος οργανισμός να συνεχίσει να λειτουργεί, έστω και με διαφοροποιημένο τρόπο. *Κάθε απόπειρα ρύθμισης όμως σημαίνει ανακατανομή ισχύος και πιθανότατα ακύρωση λειτουργιών.* Από τις νέες ρυθμίσεις που αναμένονται δεν πρόκειται να πληγεί ο διεθνής χαρακτήρας του ΧΠ συστήματος, η τιτλοποίηση, το βάθεμα των αγορών, η συμπίεση του κόσμου της εργασίας. Αυτά αποτελούν απαραίτους όρους κάθε νέας ρύθμισης-με βάση τη σημερινή στρατηγική του κεφαλαίου. *Αποτελούν στρατηγικές επιλογές χωρίς εναλλακτικό σχέδιο.* Επομένως, όπως αντιλαμβάνονται πλήθος οργανισμοί και διαμορφωτές πολιτικών, η παρέμβαση του κράτους θα πρέπει να βαθαίνει κι όχι να αμβλύνει το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο λειτουργίας των αγορών, συμπεριλαμβανομένης φυσικά και της αγοράς εργασίας.

Αν, λοιπόν, πρέπει να μείνει ανέπαφος ο πυρήνας του νεοφιλελεύθερου δόγματος και απλά να επαναρρυθμιστούν οι σχέσεις και οι ρυθμοί λειτουργίας των στοιχείων ή των περιφερειακών μηχανισμών, με δεδομένο τον συντριπτικό συσχετισμό δύναμης υπέρ του κεφαλαίου, η εργασία θα συνεχίσει να αντιμετωπίζεται ως η «ευμετάβλητη» μεταβλητή που θα απορροφά όλους τους κραδασμούς, τρέχοντες και μελλοντικούς.

Ωστόσο, κρίση του πυρήνα συνεπάγεται και ρήγματα στους όρους της ιδεολογικής του ηγεμονίας. Απλά οι πολίτες κατανοούν:

Αν το κράτος παρεμβαίνει για να σωθούν οι τράπεζες, γιατί να μη το κάνει με τα ασφαλιστικά ταμεία, με το σύστημα υγείας, με...;

Τα ίχνη, όμως, που εγχαράσσει η τρέχουσα συγκυρία της κρίσης, δεν απαιτούν ιδιαίτερες ικανότητες ανίχνευσης. Πρώτον, πλήττεται μια βασική ιδεολογική παράμετρος: ότι το κράτος είναι «κακό επειδή είναι ανίκανο» και οι αγορές «καλές γιατί είναι και ικανές και αποτελεσματικές». Τα κράτη καλούνται να δράσουν ως εγγυητές της σταθερότητας, ωστόσο με έναν τρόπο παρεμβατικό. Γεγονός που δεν μπορεί να ξεχαστεί εύκολα από τη συλλογική μνήμη. Δεύτερον, πλήττεται η δυνατότητα συγκρότησης συναίνεσης λόγω των αποτελεσμάτων που έχει η κρίση στον εργατικό πληθυσμό και στους «από κάτω». Τα όρια διαχείρισης της ζήτησης όχι μέσω ενίσχυσης των μισθών και βελτίωσης των όρων εργασίας αλλά μέσω υπερχρέωσης των νοικοκυριών είναι πλέον ορατά. Και τα δύο ενισχύουν τις πολιτικές δυνάμεις που προσβλέπουν σε μια άλλη διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος. Μία ρύθμιση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος ενέχει πάντα τη δυνατότητα να ξαναγραφτούν κανόνες και υποχρεώσεις διεθνώς· επομένως, δίνεται η δυνατότητα να αποτυπωθούν οι συσχετισμοί δυνάμεων που έχουν ανακύψει. Η απάντηση των κυβερνήσεων απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη ρύθμιση που θα ενίσχυε τα συμφέροντα των δυνάμεων της εργασίας είναι οι «πολιτικές-σοκ»: η βίαιη προώθηση μέτρων αναδιανομής του εισοδήματος και της εξουσίας υπέρ του κεφαλαίου (στα ζητήματα θα επανέλθουμε μερικώς στο Κεφάλαιο 14).

Οι δυνάμεις της εργασίας δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν μέρος αυτής της νέας ρύθμισης, που στρέφεται ενάντια στα συμφέροντά τους. Για πρώτη φορά εδώ και δεκαετίες η Αριστερά διατυπώνει στοιχεία στρατηγικής που αμφισβητούν πλήρως το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο. Κατανοεί ότι πλέον είναι αδύνατο να συνεχίσει η κοινωνική ασφάλιση να εξαρτάται από τις αποδόσεις των ασφαλιστικών ταμείων, η παιδεία από τα ιδιωτικώς χρηματοδοτούμενα «ερευνητικά προγράμματα» και τα φοιτητικά δάνεια, η εργασία από τη διεθνή αποτίμηση της κερδοφορίας της επιχείρησης

στα χρηματιστήρια και τις τράπεζες του κόσμου, τα τρόφιμα από την εύρυθμη λειτουργία των αγορών συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης, οι λειτουργίες των δήμων από τα αμοιβαία κεφάλαια και τις διεθνείς χρηματαγορές τίτλων, το περιβάλλον από τα δικαιώματα ρύπων και η κάλυψη βασικών κοινωνικών αναγκών από το ύψος του χρέους στις πιστωτικές κάρτες. Μπαίνει έτσι στην ημερήσια διάταξη το πρόταγμα αποεμπορευματοποίησης των αναγκών. Δηλαδή, η υπεράσπιση της οργάνωσης των κοινωνιών με βάση την ελευθερία ικανοποίησης των αναγκών και όχι με βάση τον ψυχαναγκασμό του λογισμού της αξιοποίησης των κεφαλαίων επείγει...

9.5. Επιστροφή στην προβληματική του Μαρξ:

Προς μία διαφορετική ερμηνεία του νεοφιλελευθερισμού

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε, ανατρέχοντας στην ανάλυση του Μαρξ (ιδιαίτερα στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*), να παρουσιάσουμε μία γενική ερμηνεία των θεσμικών αλλαγών της νεοφιλελεύθερης μορφής καπιταλισμού, στο βαθμό που αυτές συνδέονται με τη διόγκωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας και με την οργάνωση της εκμετάλλευσης στο εσωτερικό της ατομικής επιχείρησης. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε με πιο συγκεκριμένους όρους τον τρόπο με τον οποίο τα ατομικά κεφάλαια συγκροτούνται σε στοιχεία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στον σύγχρονο καπιταλισμό. Η ανάλυση αυτή θα μας φέρει αναγκαστικά σε αντιπαράθεση με τις κενσινανού τύπου προβληματικές περί αντιπαλότητας ανάμεσα στις «κερδοσκοπικές» χρηματοπιστωτικές αγορές και την «πραγματική οικονομία».

Πριν κάποια χρόνια, ο κάτοχος του Νόμπελ Οικονομικών το 2008 Paul Krugman (1997: 155) διερωτήθηκε: *Γιατί ο κόσμος της χρηματοοικονομικής έχει γίνει τόσο παράφρων*. Θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό απορρίπτοντας την κενσινανή επιχειρηματολογία ότι ο νεοφιλελευθερισμός ενσαρκώνει την ηγε-

μονία του εισοδηματία (Κέυνς) ή του απόντα ιδιοκτήτη (Βέμπλεν) επάνω στην παραγωγική επιχείρηση (η οποία υποτίθεται ότι πρέπει να στηρίζεται στη συνεργασία καπιταλιστών-μάντζερ και εργατών). Η αδυναμία της άποψης αυτής είναι ότι εμφανίζει τη νεοφιλελεύθερη φόρμουλα της κερδοφορίας όχι ως ζήτημα παραγωγής υπεραξίας αλλά σαν πρόβλημα εισοδηματικής αναδιανομής που αφορά αποκλειστικά τη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Παρά τα όποια ενδιαφέροντα σημεία της κεύνσιανής προβληματικής (αλλά και όσων αναλύσεων δεν κατορθώνουν να αποσπαστούν πειστικά από αυτή), εάν ο Κέυνς είχε δίκιο, τότε θα έπρεπε να προχωρήσουμε στις ακόλουθες δύο διαπιστώσεις. Πρώτον, ο Μαρξ δεν είναι τίποτα περισσότερο από έναν προάγγελο του Κέυνς ή, ακόμα χειρότερα, από έναν θεωρητικό του οποίου η χρησιμότητα εξαντλείται στη συμπλήρωση της παρέμβασης του Κέυνς. Δεύτερον, και τούτο συνιστά ένα κρίσιμο πολιτικό συμπέρασμα, το πολιτικό μέτωπο μεταξύ των «παραγωγικών» τάξεων (καπιταλιστές και εργαζόμενοι) θα ήταν εφικτό και απαραίτητο, ώστε ν' ανατραπεί η ηγεμονία των εισοδηματιών. Και στο βαθμό δε που οι «εισοδηματίες» αφορούν κυρίως διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (σε μία χώρα σαν την Ελλάδα με συνεχή πλεονάσματα στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές), η κεύνσιανή λογική μετατρέπεται εύκολα σε μια στρατηγική «αυτόκεντρης» εθνικής ανάπτυξης, όπου το υποτιθέμενο «μενού» των κρατικών εργαλείων (προστατευτισμός, υποτίμηση, νομισματική πολιτική, πληθωρισμός, εθνικοποιήσεις κ.λπ.) θα εξασφαλίσει διά μαγείας καλύτερους όρους διαβίωσης για τους εργαζόμενους.

Όμως, οι κατηγορίες της ανάλυσης του Μαρξ δεν αφορούν μόνο την εισοδηματική διανομή, αλλά περιγράφουν το χαρακτήρα της καπιταλιστικής εξουσίας και επομένως της οργάνωσης ενός συγκεκριμένου πεδίου εξουσίας και εκμετάλλευσης. Η επιστροφή στην ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* καταρρίπτει τις θεωρητικές και πολιτικές αυταπάτες της κεύνσιανής έμπνευσης και δείχνει ότι η σύγχρονη εκδοχή καπιταλισμού είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ευνοϊκή για το σύνολο της

αστικής τάξης και κατάλληλη για την εμπέδωση επιθετικών στρατηγικών εκμετάλλευσης πάνω στην εργασία.

9.5.1. Η δομή του χρηματοπιστωτικού συστήματος σύμφωνα με το πλαίσιο της ανάλυσης του Μαρξ

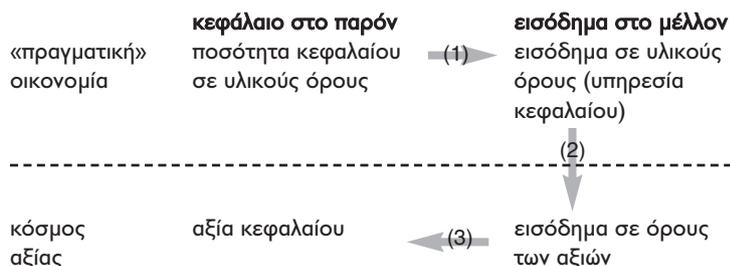
Το κεφάλαιο αποτελεί μια ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική σχέση η οποία εμφανίζεται με τη μορφή του «χρήματος που τίκει χρήμα» (Μαρξ 1978α: 168), σύμφωνα με τη φόρμουλα $X-E-X'$ (όπου το X συμβολίζει το χρήμα και το E το εμπόρευμα). Όπως έχει πολλές φορές υποστηρίξει ο Μαρξ, η παραπάνω μορφή κυκλοφορίας αποτελεί τη μορφή εμφάνισης των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβάνοντας και την ίδια την παραγωγική διαδικασία, η οποία τώρα μορφοποιείται σε *παραγωγή για την ανταλλαγή* και *παραγωγή για το κέρδος*. Μία ιστορικά συγκεκριμένη μορφή εκμετάλλευσης αναδύεται: η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο. Το χρήμα γίνεται η γενική μορφή εμφάνισης της αξίας και επομένως του κεφαλαίου (για περισσότερα βλ. Μέρος 2).

Σ' αυτό το επίπεδο αφαίρεσης, ο καπιταλιστής καταλαμβάνει μία ορισμένη θέση και αποκτά έναν εξίσου συγκεκριμένο ρόλο: γίνεται η προσωποποίηση της αυτόνομης κίνησης της αξίας, ενσαρκώνοντας την κίνηση $X-E-X'$. Η θεωρία του κεφαλαίου δεν είναι η ανάλυση των δράσεων ενός υποκειμένου. Αντίθετα, είναι η κίνηση του κεφαλαίου που διαμορφώνει τη «συνείδηση» του καπιταλιστή. Η εξουσία του κεφαλαίου είναι απρόσωπη. Στην πραγματικότητα, είναι η εξουσία του χρήματος σε έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής (Μαρξ 1978α: 86 κ.ε., Μπαλιμπάρ 1988).

Περνώντας σ' ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης, ο Μαρξ παραδέχεται ότι η θέση του κεφαλαίου μπορεί να καταλαμβάνεται από περισσότερα του ενός υποκείμενα, συγκεκριμένα από τον *καπιταλιστή του χρήματος* και από τον *ενεργό καπιταλιστή*.²⁶ Τούτο σημαίνει ότι μία αναλυτική περιγραφή του καπιταλισμού δεν μπορεί να αγνοεί την *κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου*, η οποία

αποδίδει όχι μόνο τη δομή του χρηματοπιστωτικού συστήματος αλλά και τη γενική και ανεπτυγμένη μορφή κάθε κεφαλαιακής κίνησης. Στις γενικότερες συνέπειες αυτής της διαπίστωσης θα επανέλθουμε στη συνέχεια (αλλά και στο Κεφάλαιο 13). Η επιχειρηματολογία του Μαρξ συνοψίζεται στο παρακάτω σχήμα.

Σχήμα 1

Κατά την τέλεση του δανεισμού, ο καπιταλιστής του χρήματος Α γίνεται αποδέκτης και κάτοχος ενός *χρεογράφου* ή *αξιογράφου* Α, δηλαδή μιας γραπτής υπόσχεσης πληρωμής (που αναγκαστικά έχει ενδεχομενικό χαρακτήρα) από τον ενεργό καπιταλιστή Β. Η υπόσχεση αυτή πιστοποιεί ότι ο Α εξακολουθεί να παραμένει ιδιοκτήτης του χρηματικού κεφαλαίου Χ. Δεν μεταβιβάζει το κεφάλαιό του στον Β, αλλά του εκκωρεί τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσει για κάποιο διάστημα. Θα αναγνωρίσουμε δύο γενικούς τύπους χρεογράφων: τα *ομόλογα* A_O και τις *μετοχές* A_M . Στην πρώτη περίπτωση, η επιχείρηση δεσμεύεται να καταβάλει σταθερές και προ-συμφωνημένες χρηματοοικονομικές πληρωμές ανεξάρτητα από την οικονομική της κερδοφορία. Στη δεύτερη περίπτωση, εξασφαλίζει δανειακό κεφάλαιο πουλώντας τμήμα της ιδιοκτησίας της, γεγονός που τη δεσμεύει να αποδίδει μερίσματα ανάλογα με τα κέρδη της. Εάν η εταιρία είναι εισηγμένη στο χρηματιστήριο και αναφερόμαστε στην έκδοση μετοχών, ο κεφαλαιοκράτης Β αντιπροσωπεύει τον μάντζερ, ενώ ο κεφαλαιοκράτης Α τον νομικό ιδιοκτήτη.

Σε κάθε περίπτωση, στα χέρια του Β είναι που η ποσότητα Χ λειτουργεί σαν κεφάλαιο. Το χρήμα, αποτελώντας την αυτοτελή μορφή εμφάνισης της αξίας των εμπορευμάτων, δίνει τη δυνατότητα στον ενεργό καπιταλιστή Β να αγοράσει τα απαραίτητα μέσα παραγωγής (Μπ) και την αναγκαία εργασιακή δύναμη (Εδ), ώστε να οργανώσει την παραγωγική διαδικασία. Η τελευταία λαμβάνει χώρα υπό το καθεστώς συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής (που αποτελούν μία συγκεκριμένη ιστορική μορφή σχέσεων εκμετάλλευσης) και μ' αυτόν τον τρόπο μορφοποιείται σε διαδικασία παραγωγής υπεραξίας. Το χρηματικό απόθεμα που έχει πλέον στη διάθεσή του ο Β αποτελεί υλική έκφραση της κοινωνικής εξουσίας του να θέτει σε κίνηση αλλά και να ελέγχει την παραγωγική διαδικασία (για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο 5).

Η ανάλυση αυτή έχει τέσσερις πολύ βασικές συνέπειες στις οποίες θα αναφερθούμε εν συντομία.

Πρώτον, η θέση του κεφαλαίου (η ενσάρκωση των εξουσιών που ορίζονται από τη δομή των σχέσεων παραγωγής) *καταλαμβάνεται από κοινού τόσο από τον καπιταλιστή του χρήματος όσο και από τον ενεργό καπιταλιστή*. Με άλλα λόγια, η θέση του κεφαλαίου καταλαμβάνεται από παράγοντες τόσο «εσωτερικούς» της επιχείρησης (μάντζερ) όσο και «εξωτερικούς» αυτής (κάτοχοι χρεογράφων). Στη γενική αντίληψη του Μαρξ καταργείται ο βασικός διαχωρισμός του Κέυνς ανάμεσα στις παραγωγικές τάξεις του «εσωτερικού» της επιχείρησης και στην παρασιτική τάξη των «εξωτερικών» εισοδηματιών. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου: «στο προτσές της αναπαραγωγής ο ενεργός κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μισθωτούς εργάτες το κεφάλαιο σαν ξένη ιδιοκτησία, ο δε κεφαλαιοκράτης του χρήματος, αντιπροσωπευόμενος από τον ενεργό κεφαλαιοκράτη, συμμετέχει στην εκμετάλλευση της εργασίας» (Μαρξ 1978β: 480). Οι δευτερεύουσες αντιφάσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μάντζερ και τους μεγάλους επενδυτές είναι υπαρκτές, αλλά οπωσδήποτε αφορούν ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης.

Δεύτερον, η καθαρή μορφή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για παραγωγικό κεφάλαιο) αποτελεί χρηματοοικονομικό τίτλο. Αντιστοιχεί, δηλαδή, σε μία «φανταστική χρηματική περιουσία» (Μαρξ όπ. π.: 602). Ο τίτλος ιδιοκτησίας είναι ένα «χάρτινο διπλότυπο» είτε του εκκωρούμενου χρηματικού κεφαλαίου στην περίπτωση του ομολόγου A_0 , είτε του πραγματικού κεφαλαίου στην περίπτωση της μετοχής A_M . Ωστόσο, η τιμή του χρεογράφου δεν προκύπτει ούτε από την ποσότητα («αξία») του προσφερόμενου χρήματος, αλλά ούτε και από την αξία του των μέσων παραγωγής. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας τιμολογούνται στη βάση του (μελλοντικού) εισοδήματος που «αναμένεται» να αποφέρουν στον ιδιοκτήτη τους (*κεφαλαιοποίηση* σύμφωνα μ' ένα τρέχον επιτόκιο το οποίο ενσωματώνει και το ρίσκο επένδυσης), το οποίο βέβαια αποτελεί τμήμα της παραγόμενης υπεραξίας. Με την έννοια αυτή, γίνονται *sui generis* εμπορεύματα που διαγράφουν τη δική τους ιδιαίτερη κίνηση (όπ. π.: 601-2, 589-91).

Τρίτον, η χρηματοοικονομική «μορφή ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας – ως *υπόσχεση* και την ίδια στιγμή *απαίτηση* ιδιοποίησης της υπεραξίας που θα παραχθεί στο μέλλον – δημιουργεί ένα συνολικότερο πεδίο εντός του οποίου κάθε ροή εισοδήματος μπορεί να θεωρηθεί ως έσοδο που αντιστοιχεί σε ένα «πλασματικό κεφάλαιο» (που δύναται να πωληθεί στις δευτερογενείς αγορές, Μαρξ όπ. π.: 589). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Μαρξ, *η δυνατότητα της τιτλοποίησης είναι εγγενής στην κίνηση του κεφαλαίου*. Άλλωστε, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Minsky (1987), «κάθε απόπειρα διερεύνησης της τιτλοποίησης οφείλει να ξεκινά από την εμπορική τραπεζική πίστη στη Βρετανία των αρχών του 19ου αιώνα και από την υπόθεση ότι η αποδοχή των τυχαίων υποχρεώσεων αποτελεί μια θεμελιώδη τραπεζική πράξη».

Τέταρτον, είδαμε προηγουμένως ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του νεοφιλελεύθερου μοντέλου είναι η αύξηση της εξωτραπεζικής χρηματοδότησης του χρέους τόσο των κρατών όσο και των επιχειρήσεων. Πέρα των άλλων συνεπειών, κάτι τέτοιο τοπο-

θετεί στο επίκεντρο των χρηματαγορών τη *διαχείριση κινδύνου*, δηλαδή το συνυπολογισμό του ενδεχόμενου μη επίτευξης της προσδοκώμενης απόδοσης (ιδιαίτερα σε μια διεθνή αγορά με πολλαπλές και αποκλίνουσες δυνάμεις καθορισμού των αποδόσεων). Επειδή ο ίδιος ο χαρακτήρας της παραγωγής υπεραξίας αλλά και των συνολικών απαιτήσεων επάνω στην τελευταία είναι *αστάθμητος*, η διαχείριση του ρίσκου συνδέεται οργανικά με την ίδια την κίνηση του κεφαλαίου. Από τη στιγμή που, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, το εσωτερικό της επιχείρησης είναι ένα πολιτικό πεδίο, η παραγωγή υπεραξίας ως διαδικασία «πάλης» που συναντά αντίσταση δεν είναι ποτέ διασφαλισμένη. Οι τεχνικές διαχείρισης ρίσκου, οργανωμένες στην ίδια τη λειτουργία των «απελευθερωμένων» χρηματαγορών, αποτελούν κρίσιμο σημείο στη διαχείριση των αντιστάσεων της εργασίας (σε μια εποχή νεοφιλελεύθερης ρύθμισης των αγορών και της κρατικής παρέμβασης²⁷). Με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 13.

9.5.2. Πειθαρχία στις αγορές ή πειθαρχία στο κεφάλαιο; Η ουσία της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής της εκμετάλλευσης

Το παραπάνω γενικό πλαίσιο ανάλυσης έχει μια σειρά από λιγότερο ορατές αλλά ιδιαίτερα κρίσιμες συνέπειες για την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού. Οι χρηματαγορές συμβάλλουν στον ανταγωνισμό και την κινητικότητα των ατομικών κεφαλαίων (ενισχύοντας την τάση προς το ενιαίο ποσοστό κέρδους). Την ίδια στιγμή δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αγορές κεφαλαίου είναι κυρίως δευτερογενείς (ρευστές) αγορές. Τούτο σημαίνει ότι, εκτός από την παροχή δανείων, αποτελούν τόπους επαναδιαπραγμάτευσης των χρεωστικών απαιτήσεων επάνω στη μελλοντική παραγωγή υπεραξίας και επομένως *τόπους (ατελούς προφανώς) αξιολόγησης και εποπτείας της αποτελεσματικότητας των ατομικών κεφαλαίων*.²⁸ Στη συνέχεια θα αναπτύξουμε μία επιχειρηματολογία που θεμελιώνει ακριβώς αυτή τη θέση.

1. Η επιχείρηση διατρέχεται εξ ολοκλήρου από την ταξική πάλη. Ο ενεργός κεφαλαιοκράτης (είτε πρόκειται για μικρό καπιταλιστή είτε για τους μάντζερ των μεγάλων επιχειρήσεων) αποτελεί το σημείο συνάρθρωσης ανάμεσα σε δύο διακριτά πεδία της κίνησης του κεφαλαίου.²⁹ Από τη μία πλευρά, καλείται να οργανώσει με αποτελεσματικό τρόπο την παραγωγή της υπεραξίας στο εσωτερικό της παραγωγής. Σε γενικές γραμμές, μια τέτοια διαδικασία περιλαμβάνει τη διαρκή προσπάθεια εκσυγχρονισμού των μέσων παραγωγής, οικονομιών στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου και μείωσης του μεριδίου της εργασίας στο καθαρό προϊόν.³⁰ Βέβαια, όλες αυτές οι πρακτικές δεν είναι απλές «τεχνικές» αποφάσεις που πρέπει να παρθούν αλλά το μεταβλητό και αστάθμητο αποτέλεσμα της ταξικής πάλης. Επομένως, από την άλλη πλευρά, η κεφαλαιοκρατική επιχείρηση αποτελεί τον τόπο της οργανωμένης αναμέτρησης των κοινωνικών δυνάμεων και με την έννοια αυτή συγκροτείται διαρκώς σε κατεξοχήν συγκρουσιακό (πολιτικό) πεδίο. Είναι εγγενώς σηματοδωμένη από την ταξική πάλη, γεγονός που έρχεται σε καθολική ρήξη με τις νεοκλασικές αλλά και τις περισσότερες ετερόδοξες προσεγγίσεις.

2. Οι οργανωμένες χρηματαγορές διευκολύνουν τη μετακίνηση των κεφαλαίων και επιτείνουν τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Συμβάλλουν, έτσι, στην τάση προς ενιαίο ποσοστό κέρδους, ενώ παράλληλα εξασφαλίζουν ευνοϊκότερες συνθήκες αξιοποίησης (εκμετάλλευσης) για τα ατομικά κεφάλαια.³¹ Ο Κέυνς θεωρούσε ότι μη ρευστές αγορές θα ήταν αποτελεσματικές με την παραδοσιακή νεοκλασική σημασία του όρου, διότι σε αυτή την περίπτωση «άπαξ και πραγματοποιηθεί η επένδυση, οι ιδιοκτήτες της έχουν το κίνητρο να χρησιμοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις υπάρχουσες μονάδες, εντελώς ανεξάρτητα από τις αναπάντεχες περιστάσεις που μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκεια ζωής των εγκαταστάσεων και των μηχανημάτων» (Davidson 2002: 188). Εντούτοις, μια τέτοια αντίληψη απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Μη ρευστές χρηματαγορές (ή έστω ισχυρά ρυθμισμένες) σημαίνει ότι το κεφάλαιο, μην μπορώντας εύκολα να μετακινηθεί σε

διαφορετική απασχόληση, μένει «δεμένο» με τις συγκριμένες «εγκαταστάσεις και μηχανήματα» για λόγους που δεν σχετίζονται κατ' ανάγκη με την αποτελεσματικότητά του στην παραγωγή υπεραξίας (κερδοφορία). Ή, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, η αδυναμία του κεφαλαίου να μετακινηθεί-δημιουργεί στο εσωτερικό του εργοστασίου ευνοϊκότερους όρους διεξαγωγής της πάλης για τις δυνάμεις της εργασίας, καθώς οι λιγότερο παραγωγικές επενδύσεις μπορούν να επιβιώνουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Το κεφάλαιο δεν είναι αναγκασμένο να παραμένει σε μία απασχόληση για πολύ χρόνο. Δεδομένης της ρευστότητας των χρηματαγορών, μπορεί εύκολα να αποκτήσει τη χρηματική του μορφή και να αναζητήσει πιο αποτελεσματικές περιοχές για την αξιοποίησή του. Το κεφάλαιο ενδιαφέρεται για κερδοφόρες προοπτικές, οι οποίες σαν αιτία τους δεν έχουν την ενεργό ζήτηση αλλά την ένταση της ταξικής εκμετάλλευσης. Το κεφάλαιο «φοβάται» την έλλειψη υπεραξίας και την απουσία ενεργού ζήτησης (Mattick 1980: 92-3). Ο αντικειμενικός στόχος του δεν είναι σε καμία περίπτωση η προσφορά απασχόλησης. Αντίθετα, ένας εφεδρικός στρατός ανέργων είναι πάντα καλοδεχούμενος από τους καπιταλιστές, διότι όχι μόνο διατηρεί τους πραγματικούς μισθούς χαμηλά, αλλά παράλληλα αναγκάζει τους εργαζομένους να πειθαρχούν στις «εντολές» του κεφαλαίου (Μαρξ 1978α: 651-671). Την ίδια στιγμή, η ελαστικοποίηση της εργασίας είναι το πλέον κατάλληλο για το κεφάλαιο μέσο προσαρμογής στις διακυμάνσεις του καπιταλιστικού οικονομικού κύκλου.

3. Οι χρηματαγορές συνιστούν μια δομή ελέγχου της αποτελεσματικότητας των ατομικών κεφαλαίων, δηλαδή μια μορφή εποπτείας της κίνησης του κεφαλαίου. Για όσες επιχειρήσεις δεν έχουν κατορθώσει να δημιουργήσουν στο εσωτερικό τους κατάλληλες προϋποθέσεις για την εκμετάλλευση της εργασίας, η «εμπιστοσύνη» των αγορών, δηλαδή η «εμπιστοσύνη» του κεφαλαίου, πρόκειται γρήγορα να εξαεμιστεί. Οι επιχειρήσεις αυτές είτε θα «συμμορφωθούν» είτε θα οδηγηθούν γρήγορα σε εκφυλισμό. Με τον

τρόπο αυτό οι αγορές κεφαλαίου «επιδιώκουν» (όχι πάντα αξιόπι-στα) να μετατρέψουν σε ποσοτικά σήματα τα «πολιτικά» συμβά-ντα του εσωτερικού της επιχείρησης.

Για να κατανοήσουμε το συλλογισμό αυτό, θα πρέπει θυμη-θούμε ότι η θέση του κεφαλαίου δεν καταλαμβάνεται από ένα και μοναδικό υποκείμενο. Από τη μία πλευρά, ο μάντζερ αναλαμβάνει μία κρίσιμη διαμεσολάβηση: αποτελεί το *σημείο συνάρθρωσης* ανάμεσα στο «δεσποτισμό» της παραγωγής που πρέπει να ανα-συγκροτεί ο ίδιος ακατάπαυστα και στην *πειθαρχία στις αγορές* στην οποία υποτάσσεται διαρκώς και ο ίδιος (Μπαλιμπάρ 1988). Από την άλλη, έξω τώρα από το χώρο του εργοστασίου, οι καπι-ταλιστές του χρήματος κατευθύνουν τα κεφάλαιά τους ανάλογα με το «χάρτη αποδόσεων» που διαμορφώνεται από τις ίδιες τις αγο-ρές κεφαλαίου και σε σημαντικό βαθμό «απεικονίζει»³² τις συνθή-κες συσσώρευσης και αξιοποίησης που επικρατούν κάθε στιγμή στην παραγωγή (αφορώντας προφανώς διαφορετικά σημεία του κόσμου). Με τον τρόπο αυτό, οι αγορές φέρνουν σε πέρας μία κρίσιμη λειτουργία: *ανταμείβουν τις κερδοφόρες και ανταγωνιστι-κές επιχειρήσεις και την ίδια στιγμή «τιμωρούν» τις μη επαρκώς κερδοφόρες.*

Το αποφασιστικό κριτήριο για τη διαδικασία αυτή είναι η *ενί-σχυση και μεγιστοποίηση της αξίας* των χρεογράφων της επιχεί-ρησης (μετοχών και ομολόγων) όπως αποτιμώνται από τις διεθνείς αγορές (προεξόφληση μελλοντικής κερδοφορίας).³³ Με τον τρόπο αυτό, οι κάτοχοι μετοχών και χρέους ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με την κερδοφορία της επιχείρησης.³⁴ Οι προσδοκίες κερ-δοφορίας των αγορών μεταφέρουν πιέσεις στα ατομικά κεφάλαια (επιχειρήσεις) για εντατικότερη και αποτελεσματικότερη εκμετάλ-λευση της εργασίας, δηλαδή για έμπρακτη επιβεβαίωση των προσ-δοκιών. Η πίεση αυτή μεταφέρεται μέσω διαφόρων «καναλιών». Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, όταν μία μεγάλη εταιρία είναι εξαρτημένη για τη χρηματοδότησή της από τις αγορές, κάθε «υπο-ψία» μη επαρκούς αξιοποίησης αυξάνει το κόστος χρηματοδότη-σης, μειώνει τις δυνατότητες χρηματοδότησης και ρίχνει τις τιμές

των μετοχών. Αντιμέτωπος μ' ένα τέτοιο κλίμα, οι δυνάμεις της ερ-γασίας στο εσωτερικό της επιχείρησης (πολιτικό πεδίο) βρίσκο-νται εμπρός στο εξής δίλημμα: *είτε* να αποδεχτούν τους αρνητι-κούς όρους της «εργοδοσίας», που προϋποθέτουν απώλεια των διαπραγματευτικών τους θέσεων και εισαγωγή καπιταλιστικών «και-νοτομιών», *είτε* να συμβάλουν με την «άκαμπτη» στάση τους στο κλείσιμο της επιχείρησης (γεγονός που θα οδηγήσει σε επιθετική εξαγορά ή σε μεταφορά των κεφαλαίων σε άλλες σφαίρες παρα-γωγής και άλλες χώρες). Προφανώς το εν λόγω δίλημμα όχι μόνο είναι υποθετικό, αλλά διατυπώνεται προκαταβολικά: *αποδεχτείτε τους «νόμους του κεφαλαίου» ή ζήστε με την ανασφάλεια της ανεργίας.*

Η παραπάνω πίεση που μεταφέρουν οι αγορές αφορά τη συνολι-κότερη οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή τη διαρκή αναδιοργάνωση της μορφής του συλλογικού εργαζομένου αλλά και των εισοδηματικών σχέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργα-σία. Αναδιάρθρωση της επιχείρησης, πάνω από όλα, σημαίνει ανα-διαμόρφωση του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων που «εσω-κλείει» με σκοπό την αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας. Είναι, επομένως, μία συνολικότερη στρατηγική η οποία προϋπο-θέτει, από τη μία πλευρά, την ισχυροποίηση της αστικής εξουσίας στο εσωτερικό του εργοστασίου, γεγονός που σημαίνει μεγαλύ-τερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, και, από την άλλη, την «υποτίμηση» των μη επαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων (συρρί-κνωση και εκκαθάριση) και συνεπώς την εξοικονόμηση στη χρήση σταθερού κεφαλαίου (πολλές φορές μέσα από επιθετικές εξαγο-ρές). Προϋποθέτει, λοιπόν, όχι μόνο την καθολική κυριαρχία του μάντζερ επάνω στους εργαζομένους, αλλά και την ανεργία και τη μεγαλύτερη δυνατή ελαστικότητα στην αγορά εργασίας.³⁵

Η οικονομική αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων είναι συνώνυμη με την επιθετικότητα του κεφαλαίου απέναντι στην εργασία. Επο-μένως, η πειθαρχία της επιχείρησης στις αγορές θα πρέπει να θε-ωρείται ως πειθαρχία στις «προσταγές» του κεφαλαίου. Στον ανε-

πτυγμένο καπιταλισμό, ο κεντρικός ρόλος των χρηματαγορών δεν είναι μόνο για να παρέχει πιστωτικό χρήμα στις επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου μετοχών στις εισηγμένες επιχειρήσεις έχει να κάνει με συναλλαγές ανάμεσα σε μετόχους, γεγονός που δεν προσφέρει καινούργιο κεφάλαιο στις επιχειρήσεις.³⁶ *Πίσω από την απαίτηση για μεγιστοποίηση της αξίας των επιχειρήσεων κρύβεται η διαρκής απαίτηση επιβολής στο εσωτερικό τους στρατηγικών εκμετάλλευσης που ευνοούν την αποτελεσματικότερη παραγωγή της υπεραξίας.*³⁷ Ο συμπληρωματικός ρόλος των χρηματαγορών είναι να «παρακολουθεί» τη δυναμικότητα των ατομικών κεφαλαίων, διευκολύνοντας την εμπέδωση στο εσωτερικό τους στρατηγικών εκμετάλλευσης που να ευνοούν το κεφάλαιο. Εντός του χρηματοπιστωτικού συστήματος εμπορευματοποιούνται οι αξιώσεις σε μελλοντική παραγωγή υπεραξίας. Η αξιοσημείωτη διόγκωση των χρηματοπιστωτικών παραγώγων, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αποτελεί το απαραίτητο συμπλήρωμα αυτής της διαδικασίας παρακολούθησης, εξετάζοντας λεπτομερώς τα εταιρικά χαρτοφυλάκια (δηλαδή εξετάζοντας την ικανότητα των εταιριών για παραγωγή κέρδους, Bryan/Rafferty 2006: 97) μέσα από την εμπορευματοποίηση και αποτίμηση των συγκεκριμένων κινδύνων (για περισσότερα αναφορικά με το ζήτημα αυτό βλ. Κεφάλαιο 13).

Συμπερασματικά, είναι μάλλον φανερό ότι ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί μία εξαιρετικά αποτελεσματική στρατηγική ηγεμονίας του κεφαλαίου (και όχι των εισοδηματιών). Εδώ η έννοια της «αποτελεσματικότητας» έχει σαφέστατο ταξικό περιεχόμενο. Αναφέρεται στη δυνατότητα του κεφαλαίου να επιβάλλει τους «νόμους» της κεφαλαιακής συσσώρευσης υπερνικώντας τα εμπόδια και τις αντιστάσεις των εργαζομένων. Η διαπίστωση αυτή εκτός από θεωρητικές έχει και σημαντικές πολιτικές συνέπειες: *Η ενότητα συμφερόντων των «εσωτερικών» της επιχείρησης (εργατών και μάντζερ) ενάντια στους «εξωτερικούς» των χρηματοοικονομικών αγορών είναι απλά μία φαντασίωση.* Η φαντασίωση αυτή είναι χτισμένη στην εξίσου φανταστική διάκριση ανάμεσα στις πα-

ραγωγικές και μη παραγωγικές τάξεις, αντίληψη που πηγάζει από την προβληματική των Κέυνς και Βέμπλεν. Μια τέτοια οπτική εγκλωβίζει τον στρατηγικό ορίζοντα του εργατικού κινήματος στην υπεράσπιση ενός (υποτιθέμενου) «καλύτερου» καπιταλισμού, δηλαδή ενός «καλύτερου» συστήματος ταξικής κυριαρχίας. Η κενσινική κριτική στο νεοφιλελευθερισμό, στο βαθμό που γίνεται αποδεκτή, οριοθετεί την πρακτική των κινήματων εντός των πλαισίων της αστικής εκμεταλλευτικής κοινωνίας, εξωραϊζοντας την εικόνα του καπιταλισμού.

9.6. Σκέψεις για μια έρευνα: Η πολιτική οικονομία του κινδύνου

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρότι τα σχόλια του Μαρξ περιορίζονται κυρίως στην αγορά κεφαλαίου, η επιχειρηματολογία του είναι άμεσα γενικεύσιμη. Για παράδειγμα, τα πράγματα δεν είναι και πολύ διαφορετικά στην περίπτωση των κρατών. Εδώ ο τρόπος λειτουργίας των χρηματαγορών δημιουργεί τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της νεοφιλελεύθερης μορφής της αστικής εξουσίας. Ο μηχανισμός παρουσιάζει κάποιες τυπικές αναλογίες με την περίπτωση των ατομικών κεφαλαίων. Μόνο που εκείνο που «εποπτεύουν» τώρα οι χρηματαγορές είναι τελικά η δυναμική της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού, δηλαδή η «απαρέγκλιτη» προώθηση του νεοφιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος. Και εδώ θα είμαστε σχηματικοί,³⁸ ενώ στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στα Κεφάλαια 12, 13 και 14.

Ας σκεφτούμε κάπως αντίστροφα. Όταν μία εθνική οικονομία βρίσκεται σε κρίση, καταφεύγει συνήθως για δανεισμό στο ΔΝΤ (αναφερόμαστε εδώ στη γενική περίπτωση, αφού παρατηρήσουμε ότι τα πράγματα τροποποιούνται ελαφρώς στην περίπτωση της Ζώνης του Ευρώ – για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο 12). Το τελευταίο εξακολουθεί να λειτουργεί ως ύστατος δανειστής, γεγονός που σημαίνει ότι θα «προσφέρει» στις προστρέχουσες χώρες ό,τι αυτές χρειάζονται ώστε να επανέλθουν στον «ίσιο δρόμο» του νε-

οφιλελευθερισμού. Συνεπώς, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά την περίοδο του Μπρέτον Γουντς, στην εποχή της χρηματοοικονομικής φιλελευθεροποίησης η παρέμβαση του ΔΝΤ αναμένεται να έχει ως στρατηγικό της στόχο την αποκατάσταση της «εμπιστοσύνης» των αγορών. Δάνεια με νεοφιλελεύθερο αντίτιμο, λοιπόν. Δημοσιονομική λιτότητα και «διαρθρωτικές» μεταρρυθμίσεις. Ο κοινωνικός σχηματισμός που διατρέχει δυσκολίες «οφείλει» να «μιλήσει» τη γλώσσα των αγορών, ώστε αυτές να τον ξαναεμπιστευτούν και η αστική ηγεμονία να «επανεέλθει» στις απαιτήσεις της νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης. Όπως γίνεται απολύτως αντιληπτό, η διαδικασία αυτή δύσκολα θα μπορούσε να γίνει κατανοητή ως *εξάρτηση* από «ξένα» κέντρα εξουσίας ή διεθνή «αρπακτικά» κεφάλαια. Και δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η διαδικασία αυτή έχει το «εθνικιστικό» της σύστοιχο: τη μη προσφυγή στο ΔΝΤ και τη μη αποδοχή του χρέους, με «θυσίες όλων», ώστε να διασφαλιστεί η «εθνική ανεξαρτησία». Για μια σειρά λόγων το σενάριο αυτό δεν θα αποτελέσει προτεραιότητα στη διαχείριση της κρίσης από πλευράς κρατικής εξουσίας, αλλά θα παραμείνει το *τελευταίο καταφύγιο*. Στο βαθμό που ο διεθνής απομονωτισμός δεν συνδεθεί με ριζοσπαστικές αντικαπιταλιστικές στρατηγικές καταστροφής και «απονέκρωσης» της καπιταλιστικής εξουσίας, τότε θα αποτελέσει την πιο καθολική συντριβή της εργασίας και αναδιοργάνωσης του κεφαλαίου!

Βέβαια, όλα τα παραπάνω αποτελούν «διλήμματα» που είναι πάντα διατυπωμένα εκ των προτέρων. Μία χώρα «οφείλει» να είναι προσεκτική, να μην παρεκκλίνει από τη στρατηγική του νεοφιλελευθερισμού, ώστε να μη βρεθεί στη δυσάρεστη θέση να χάσει την εμπιστοσύνη των αγορών και να προσφύγει στο «κακό» ΔΝΤ. Και επάνω σε αυτόν ακριβώς τον «υλικό» εκβιασμό οργανώνονται σημαντικές κοινωνικές συναινέσεις. Ωστόσο, ακόμα και όταν η ταξική πάλη προκαλέσει σημαντικά πολιτικά γεγονότα, π.χ. παγώσει τις ιδιωτικοποιήσεις και αναγκάσει την κρατική εξουσία σε ελλείμματα, οι αγορές θα άρουν σταδιακά την εμπιστοσύνη τους αυξάνοντας το κόστος δανεισμού (αμφισβητώντας την πιστοληπτική

ικανότητα του κράτους) και επισπεύδοντας το ενδεχόμενο της χρεοκοπίας. Όταν τα πράγματα «φτάσουν στα άκρα», ένα τέτοιο συμβάν είναι καλοδεχούμενο για την αστική εξουσία, διότι επαναφέρει (έστω βίαια) τον άξονα της αστικής στρατηγικής στον ίσιο δρόμο (όπως ακριβώς γίνεται και με τη χρεοκοπημένη επιχείρηση).

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Εντελώς σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο νεοφιλελευθερισμός αντιστοιχεί περισσότερο σε μια αναδιάταξη ή αναδιαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στα καπιταλιστικά κράτη (άνισοι κρίκοι-τμήματα της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας), τα ατομικά κεφάλαια (τα οποία συγκροτούνται ως τέτοια πάντα σε αναφορά μ' ένα συγκεκριμένο εθνικό συνολικό κεφάλαιο) και τις «απελευθερωμένες» πλέον χρηματαγορές. Η εν λόγω αναδιάταξη προϋποθέτει μια κατάλληλη μορφοποίηση όλων των επιμέρους «συστατικών» της διαδικασίας, με τρόπο που να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις αναπαραγωγής του νεοφιλελεύθερου καπιταλιστικού υποδείγματος. Από αυτή την άποψη, ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί μία ιστορικά συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας όπου η «κυβερνησιμότητα» (governmentality) μέσω των αγορών παίζει έναν καθοριστικό ρόλο. Στο ζήτημα αυτό όμως θα επανέλθουμε στα κεφάλαια του Μέρους 4 και ιδιαίτερα στο Κεφάλαιο 13.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για παράδειγμα βλ. Palley (2007), Crotty (2005), Smithin (1996), Pollin (1996), Wray (2007), Duménil/Lévy (2004), Ertein/Jayadev (2005), Helleiner (1994), O'Hara (2006), Krippner (2005).

2. Οι αναλύσεις της μετακεϋνσιανής σκέψης (Minsky 1993, Palley 2007, Pollin 1996) είναι στενά συνδεδεμένες με διάφορες θεσμικές οικονομικές αναλύσεις (Lazonick/O'Sullivan 2000), με τα έργα των οπαδών της σχολής της ρύθμισης (Grahl/Teague 2000), αλλά και με ορισμένες προσεγγίσεις περί «κρη-

ματιστικοποίησης» (Froud κ.ά. 2007, Crotty 2005, Duménil/Lévy 2004). Θα επιστρέψουμε στη συζήτηση αυτή στο Κεφάλαιο 13.

3. Βλ. Crotty (2005). Στην ίδια κατεύθυνση ο O' Hara (2006: 165) υποστηρίζει ότι: «η μεταβαλλόμενη δομή και ο δυναμισμός του χρηματοπιστωτικού συστήματος των ΗΠΑ από τα 1970 έχει αυξήσει τη σύγκρουση ανάμεσα στον χρηματοοικονομικό τομέα και τη βιομηχανία, καθώς ο πραγματικός τομέας έχει μετατραπεί σε δευτερεύουσα παράσταση σε σχέση με το κεντρικό παιχνίδι των κεφαλαιακών κερδών στο χρηματιστήριο».

4. Όλες αυτές οι αναλύσεις είναι λίγο-πολύ παραλλαγές του ίδιου πάντα επιχειρήματος. Οι κάτοχοι μετοχών και οι μάντζερ που αυτοί προσλαμβάνουν γίνονται κατανοητοί ως *συλλογικοί οικονομικοί παράγοντες* με διακριτές και ιδιαίτερες οικονομικές συμπεριφορές και σκοπούς. Οι μάντζερ υποτίθεται ότι ενδιαφέρονται για την προώθηση της προσωπικής τους ισχύος και κατάστασης μέσα από την απεριόριστη επέκταση του μεγέθους της επιχείρησης, θέλοντας να αυξήσουν τα μη διανεμόμενα κέρδη σε βάρος των μερισμάτων που κατευθύνονται προς τους μετόχους. Η αναγεννημένη κυριαρχία των εισοδηματιών που έχει επέλθει με την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού έχει αναγκάσει τους μάντζερ να συμμορφωθούν στις απαιτήσεις των μετόχων. Έχουν υποχρεωθεί να εγκαταλείψουν τη μακρόπνοη πολιτική τού να «διατηρούν και να επανεπενδύουν» τα κέρδη προς όφελος της κοντόφθαλμης πρακτικής «συρρίκνωση και διανομή» των κερδών. Με μια συστηματική θεωρητική κριτική της προβληματικής αυτής από μια μαρξιστική άποψη θα ασχοληθούμε στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού.

5. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρά τη μείωση των ρυθμών ανάπτυξης, ιδιαίτερα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, οι ρυθμοί αυτοί παραμένουν σε «ικανοποιητικά» ιστορικά επίπεδα (Panitch/Gindin 2003).

6. Π.χ. βλ. Cecchetti κ.ά. (2009).

7. Παρατίθεται σε Krugman (2008: 9).

8. Στα ζητήματα αυτά θα επανέλθουμε πιο αναλυτικά στα Κεφάλαια του Μέρους 4 του βιβλίου.

9. Για παράδειγμα βλ. Krugman (2008), Obstfeld κ.ά. (2005, 2008), Bryan/Rafferty (2006).

10. Εδώ με την έκφραση «όροι διαβίωσης» δεν αναφερόμαστε ασφαλώς μόνο στα εισοδηματικά αποτελέσματα, αλλά και στην ίδια την αποκρυστάλλωση των σχέσεων εξουσίας τόσο στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας και στον τρόπο μορφοποίησης του συλλογικού εργαζομένου όσο και στους διάφορους μηχανισμούς αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

11. Βλ. σχετικά Bryan/Rafferty (2006: 105-123).

12. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι πρόκειται για μια θέση που αποτελεί σημείο ρήξης και οριοθέτησης από τις διάφορες κεύσινανές και θεσμικές προσεγγίσεις.

13. Μια σημαντική τάση στη βιβλιογραφία θέλει την έννοια του συνολικού κεφαλαίου να αφορά την παγκόσμια οικονομία (π.χ. βλ. Emmanuel [1972], Pijl [1998], Smith [2006]). Η τοποθέτηση αυτή, βέβαια, αποτελεί βασική προϋπόθεση της προβληματικής της εξάρτησης (βλ. σχετικά Κεφάλαιο 2).

14. Όχι μόνο για το λόγο που προαναφέρθηκε. Όπως σημειώνει ο Eichengreen (2003: 15-16), το χρηματοπιστωτικό σύστημα τείνει να φιλελευθεροποιείται (εκτίναξη του δανεισμού) σε περιόδους επέκτασης του παγκόσμιου εμπορίου. Δίχως εξαγωγές, οι οικονομίες που βασίζονται στο δανεισμό δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν το ξένο συνάλλαγμα που είναι απαραίτητο για την εξυπηρέτηση του χρέους τους. Παράλληλα, εάν δεν υπάρχουν αυξανόμενες εμπορικές ευκαιρίες διεθνώς, εξασθενεί το κίνητρο για τις οικονομίες αυτές να παραμείνουν σε καλούς όρους δανεισμού με τους πιστωτές τους. Από την άποψη αυτή, ο διεθνής δανεισμός πάει «κέρρι με κέρρι» με την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς.

15. Στη σημερινή εποχή με την ανάπτυξη των παραγώγων στην αγορά συναλλάγματος, ο τρόπος με τον οποίο «βιώνονται» οι αλλαγές στις συναλλαγματικές ισοτιμίες από τα ατομικά κεφάλαια είναι εντελώς διαφορετικός από τη συναλλαγματική ισοτιμία που καταγράφεται κάθε στιγμή.

16. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση των Bryan/Rafferty (2006: 121-123). Βλ. επίσης και Polanyi (2001), McKinnon (1993).

17. Βλ. σχ. Eichengreen (1997).

18. Βλ. Eichengreen (1997), McKinnon (1993), Helleiner (1994).

19. Καλύτερα, αναδιαμορφώθηκε εντός αυτής της δυνατότητας ως αποτέλεσμα των ταξικών συσχετισμών.

20. Bryan/Rafferty (2006: 113), Eichengreen (1997), Helleiner (1994).

21. Βλ. McKinnon (1993), LiPuma/Lee (2004: 70-1), Marston (1993).

22. Στο σημείο αυτό θα είμαστε αναγκαστικά συνοπτικοί (βλ. σχετικά Eichengreen 1997, Busch 1986, McKinnon 1993). Ήδη από τη δεκαετία του 1960 οι διεθνείς χρηματαγορές είχαν αρχίσει (με τη συνειδητή στήριξη των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών δυνάμεων) ν' ανακάμπτουν σημαντικά. Οι διεθνείς αγορές ομολόγων απέκτησαν πάλι δυναμική, γεννήθηκε η αγορά ευρωδολαρίων, οι τράπεζες άρχισαν να παρέχουν διεθνή δάνεια. Τα αμερικανικά αποθέματα χρυσού απείχαν υπερβολικά πολύ από την «κάλυψη» των δανειακών υποχρεώσεων των ΗΠΑ. Για πρώτη φορά, συνεπώς, έγιναν αισθητοί οι πρώτοι σημαντικοί περιορισμοί στο ισοζύγιο πληρωμών. Την ίδια στιγμή, η έστω μετρίως αυξημένη κινητικότητα του κεφαλαίου άρχισε να θέτει νέα ερωτήματα σχετικά με την ανεξαρτησία των μακροοικονομικών πολιτικών.

Στο πλαίσιο αυτό, εάν οι αγορές «θεωρούσαν» ένα νόμισμα ευάλωτο, μπορούσαν πλέον να του «επιτεθούν». Η ανάπτυξή τους δεν άφηνε χρόνο για διαβουλεύσεις από την πλευρά των κυβερνητικών επιτελείων, διότι κάτι τέτοιο θα λειτουργούσε ενισχυτικά για την κερδοσκοπική επίθεση. Αυτό σημαίνει ότι εντός του Μπρέτον Γουντς τα κράτη δεν είχαν πια το περιθώριο να ξετάζουν το ενδεχόμενο της υποτίμησης, διότι τότε η κρίση θα ήταν δεδομένη. Η αύξηση της κινητικότητας του κεφαλαίου σε συνδυασμό με τη στρατηγική περιφρούρησης των συναλλαγματικών ισοτιμιών άρχισε να μετατρέπει το Μπρέτον Γουντς σ' ένα άκαμπο και εύθραυστο σύστημα. Για να μην υπάρξει κρίση θα έπρεπε να «ακινητοποιηθούν» με κάθε τρόπο οι συναλλαγματικές ισοτιμίες. Η κατάσταση αυτή σε συνδυασμό με τις μεταβολές στους διεθνείς οικονομικούς συσχετισμούς σε βάρος των ΗΠΑ (αφήνοντας, έτσι, την οικονομία των τελευταίων «απροστάτευτη») έγραψε το τέλος της περιόδου του Μπρέτον Γουντς.

23. Για περισσότερα βλ. Eichengreen (2003), Bryan/Rafferty (2006).

24. Για το παράδειγμα που ακολουθεί βλ. Helleiner (1994: 131-135).

25. Το μεγάλο έλλειμμα που συνόδευε την επεκτατική πολιτική των ΗΠΑ χρηματοδοτήθηκε αρχικά από ξένες κεντρικές τράπεζες. Οι Ιάπωνες και οι Δυτικοευρωπαίοι είχαν επίσης σημαντικούς λόγους να θέλουν ένα ενισχυμένο δολάριο, αφού το μεγαλύτερο μέρος του εξαγωγικού τους εμπορίου κατευθυνόταν προς τις αγορές των ΗΠΑ. Το ίδιο και οι χώρες του ΟPEC, διότι τόσο τα έσοδά τους από τις εξαγωγές του πετρελαίου όσο και οι χρηματοπιστωτικοί τίτλοι που κατείχαν ήταν σε δολάρια. Το κλίμα αυτό, βέβαια, στα τέλη του 1978 αντιστράφηκε. Οι αγορές προεξόφλησαν – με την ανοχή των ΗΠΑ – πτώση στην ισοτιμία του δολαρίου (Helleiner 1994: 131-2).

26. Η ανάλυση που ακολουθεί συνοψίζει το βασικό πλαίσιο του μαρξικού επιχειρήματος για την κίνηση του τοκοφόρου κεφαλαίου στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (Μαρξ 1978β, Κεφ. 21, 22, 23, 24, 29, 30).

27. Βλ. Lapatsioras/ Milios/Sotiriopoulos (2010).

28. Η παρατήρηση αυτή γενικεύεται άμεσα και στην περίπτωση των κρατών. Τώρα οι αγορές «εποπτεύουν» τη δυνατότητα «απόσπασης συναινέσεων» στις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού.

29. Το σημείο αυτό της ανάλυσης του Μαρξ αναπτύσσεται πολύ εύστοχα από τον Μπαλιμπάρ (1988). Βλ. επίσης Οικονομάκης (1999).

30. Μαρξ (1991: 170-240), Μηλιός κ.ά. (2005), Μηλιός (1997: 183-198).

31. Η ανάλυση του Μαρξ (1978α: 613) είναι κατηγορηματική: «Η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μετατρέπει σε αναγκαιότητα τη διαρκή αύξηση του κεφαλαίου που είναι τοποθετημένο σε μια βιομηχανική επιχείρηση, και ο συναγωνισμός επιβάλλει στον κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν εξωτερικούς

αναγκαστικούς νόμους». Για περισσότερα βλ. Μαρξ (1978β: 244-252), Busch (1986: 105-114), Hilferding (1981: 130-150), Busch (1974).

32. Με τους όρους της «απεικόνιση» αυτής θα ασχοληθούμε στο Κεφάλαιο 13.

33. Για μία σύνοψη της λογικής αυτής βλ. Jensen (2001), Rajan (2010).

34. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η υψηλή κερδοφορία μιας επιχείρησης μεταφράζεται συνήθως και σε υψηλές τιμές μετοχών, ενώ την ίδια στιγμή το χαμηλό αποτιμώμενο ρίσκο της «υγιούς» επιχείρησης μειώνει το προεξοφλητικό επιτόκιο αυξάνοντας και την αξία των εκδιδόμενων ομολογιών.

35. Βλ. Milios (1999β: 196).

36. Όπως πολλές φορές έχει υποστηριχθεί στη σχετική βιβλιογραφία αλλά και προηγουμένως (βλ. παράγραφο 9.3), τα χρηματιστήρια δεν αποτελούν τους βασικούς τόπους χρηματοδότησης των καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Ακόμα και στις πλέον νεοφιλελεύθερες χώρες, όπως οι ΗΠΑ, η Αγγλία και η Αυστραλία, οι επενδύσεις χρηματοδοτούνται κυρίως μέσα από παρακρατηθέντα κέρδη, από έκδοση εταιρικών ομολόγων και από τραπεζικά δάνεια (Bryan/Rafferty 2006, Duménil/Lévy 2004, Herring/Chatusripatak 2000, Deakin 2005). Την ίδια στιγμή, είναι χρήσιμο να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζονται πολλές φορές στην ετερόδοξη βιβλιογραφία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι μετοχικές εταιρίες γίνονται διαρκώς λιγότερο πρόθυμες στη διανομή μερισμάτων (Fama/French 2001).

37. Είναι ακριβώς αυτή η αναδιαμόρφωση του συστήματος που συντελεί τόσο στο μετασχηματισμό της τραπεζικής δραστηριότητας και στην ανάδυση του ρόλου της τιτλοποίησης (που απασχολεί τόσο τη σύγχρονη συζήτηση) όσο και σε αυξημένη εξάρτηση των επιχειρήσεων (αλλά και των κρατών) από τις μη τραπεζικές κεφαλαιαγορές (αλλαγή του υποδείγματος χρηματοδότησης).

38. Ενδεικτικές εδώ είναι οι αναλύσεις των Krugman (2008), LiPuma/Lee (2004), Helleiner (1994).

10. Η «παγκόσμια» σφαίρα και η έννοια της *ιμπεριαλιστικής αλυσίδας*

*10.1. Τα δύο άκρα του ιστορικισμού στις σύγχρονες συζητήσεις
περί παγκόσμιας σφαίρας*

*10.1.1. Η νεογκραμισινή ιστορικοιστική προβληματική για τον κα-
πιταλισμό*

Αναφέραμε στο Κεφάλαιο I ότι με την έμφαση που έδωσαν στην έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού» οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό προετοίμασαν το έδαφος για τις σύγχρονες συζητήσεις περί παγκοσμιοποίησης. Η διχοτόμηση ανάμεσα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο αντιμετωπιζόταν ως υποκείμενη στην παγκόσμια δυναμική του «ιμπεριαλιστικού» κεφαλαίου. Μία αναλυτική συνέπεια της αντίληψης αυτής θα μπορούσε να είναι ότι τα εθνικά κράτη δεν είναι τίποτα περισσότερο από εύθραυστες στιγμές στο εσωτερικό της ευρύτερης αυτόνομης παγκόσμιας δυναμικής της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Πριν ασχοληθούμε με τη μορφή και τις εξελίξεις στη σύγχρονη ιμπεριαλιστική τάξη πραγμάτων, θα πρέπει πρώτα να επανέλθουμε σ' ένα ζήτημα που αφορά τη σύγχρονη συγκυρία και έχει τεθεί κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) από τους οπαδούς της ιστορικοιστικής νεογκραμισιανής προσέγγισης. Θα ξαναδώσουμε το λόγο πάλι στον Κοξ για να συνοψίσει το βασικό επιχείρημα:

Η παγκόσμια οικονομία έχει γίνει κάτι ξεχωριστό από τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, δηλαδή από τις διασυνο-

ριακές οικονομικές ροές που θεωρούνταν ότι είναι υποκείμενες στον κρατικό έλεγχο και ρύθμιση. Η *παγκόσμια παραγωγή* και το *παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα* συνιστούν τώρα *ξεχωριστές σφαίρες σχέσεων εξουσίας*, οι οποίες περιορίζουν το σύστημα των κρατών τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό που επηρεάζονται από αυτό. Δημιουργούν *μία νέα κοινωνική δομή σχέσεων παραγωγής* εκτοπίζοντας τις εθνοκεντρικές σχέσεις κεφαλαίου - εργασίας του παρελθόντος (Cox 1999: 515). Μέσα από αυτή τη διαδικασία το εθνικό κράτος γίνεται τμήμα μιας μεγαλύτερης και πιο σύνθετης πολιτικής δομής, η οποία είναι το συμπλήρωμα στη διεθνή παραγωγή (Cox 1987: 253).

Πρόκειται για μία επιχειρηματολογία, οι παραλλαγές της οποίας διατηρούν αρκετούς οπαδούς στις σύγχρονες συζητήσεις.¹ Η γενική ιδέα μπορεί εν συντομία να διατυπωθεί και ως εξής. Καταρχήν υποτίθεται ότι έχει υπάρξει μια σωρευτική αύξηση στη δομική εξουσία του διεθνώς κινούμενου κεφαλαίου. Η διχοτόμηση εθνικού - διεθνούς είναι πλέον εσωτερική και υποκείμενη στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων που διαπλέκονται με το εν λόγω παγκόσμιο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένοι θεωρούν ότι η διαδικασία της ταξικής συγκρότησης ήταν πάντα ένα υπερεθνικό φαινόμενο (Pijl 1998), ενώ άλλοι ότι είναι ο σύγχρονος καπιταλισμός που πέτυχε την εγκαθίδρυση αμοιβαίων συμφερόντων και κοινών ιδεολογικών αντιλήψεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις διαφορετικών χωρών (Cox 1987, Gill 2003). Σε κάθε περίπτωση, όμως, εκείνο που γίνεται κοινά αποδεκτό είναι η ανάδυση ενός *υπερεθνικού ιστορικού μπλοκ* (με τη γκραμσιανή σημασία του όρου) και η εμφάνιση μιας υπερεθνικής διοικούσας τάξης που βρίσκεται προστατευμένη σε παγκόσμιες δομές διακυβέρνησης για τον έλεγχο της παγκόσμιας οικονομίας (Overbeek 2000: 177). Με άλλα λόγια, αυτή η διαδικασία παγκοσμιοποίησης φέρεται να έχει δημιουργήσει μία ιεραρχικά διαστρωματωμένη *παγκόσμια κοινωνία* στην οποία οι *παγκόσμιες ελίτ* ανοίγουν το δρόμο στη διαμόρφωση της κοινωνικής τάξης. Οι εν λόγω παγκόσμιες ελίτ συγχωνεύονται σε μία ενιαία δύναμη, ακόμα και όταν ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την πρωτοκαθε-

δρία της συνολικής κίνησης. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για τη γνωστή ιστορικοιστική προβληματική που εφαρμόζεται τώρα στη διεθνή σφαίρα. Ένα νέο παγκόσμιο ή υπερεθνικό ιστορικό μπλοκ υποστηρίζεται ότι *έχει συγκροτήσει έναν εξίσου παγκόσμιο οικονομικοπολιτικό χώρο*, με τις δικές του προσίδιες σχέσεις παραγωγής και τη δική του ιδιαίτερη πολιτική οργάνωση:

Οι *παγκόσμιες ελίτ* μπορούν να οριστούν σαν ομαδοποίηση οργανικών διανοουμένων και πολιτικών ηγετών εντός εκείνου που μπορεί να ονομαστεί υπερεθνική μερίδα των καπιταλιστικών τάξεων του κόσμου. [...] Αυτές οι ελίτ συγκροτούνται εν μέρει από τις θέσεις τους σε στρατηγικές τοποθεσίες σε υπερεθνικές εταιρίες, τράπεζες, πανεπιστήμια, ινστιτούτα μελετών, εταιρίες μέσων μαζικής ενημέρωσης, κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμούς όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο ΟΟΣΑ, όπως επίσης και από το λόγο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Οι δραστηριοποιητές τους επιχειρούν να κάνουν το υπερεθνικό κεφάλαιο μία τάξη «*δι' εαυτήν*» με το να *θεωρητικοποιούν την παγκόσμια τάξη και να συνθέτουν τη στρατηγική της*. Βασικά μέλη είναι τοποθετημένα σε οργανισμούς στην κορυφή της παγκόσμιας γνώσης, της παραγωγής και των χρηματοπιστωτικών δομών, όπως και σε κρίσιμα πολιτικά κόμματα και κυβερνητικές αντιπροσωπίες στα σημαντικά καπιταλιστικά κράτη, κυρίως στα μέλη του G7 (Gill 2003:169, η έμφαση δική μας).²

Πριν προχωρήσουμε σε μία σύντομη κριτική της προηγούμενης προβληματικής, αξίζει να επιμείνουμε λίγο στο γεγονός πως δεν αποτελεί κάτι το ριζικά καινούργιο στο χώρο των ιδεών. Όπως αναλυτικά διαπιστώσαμε στο Κεφάλαιο I, επανέρχεται σε θέσεις που πολύ παλαιότερα (σε μία ανάλογη μάλλον ιστορική συγκυρία) βρέθηκαν στο επίκεντρο της μαρξιστικής συζήτησης. Τόσο η Λούξεμπουργκ όσο και ο Μπουχάριν υποστήριξαν ότι κατά την περίοδο του ιμπεριαλισμού η διευρυμένη αναπαραγωγή του ΚΤΠ λαμβάνει χώρα σε παγκόσμια κλίμακα, και όχι μόνο στο επίπεδο κάθε μεμονωμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Πιο ενδεικτική είναι, βέβαια, η ανάλυση του Μπουχάριν, η οποία μάλλον αποτυπώ-

νει τον *δυναμικό ορίζοντα* της προηγούμενης ιστορικοιστικής προβληματικής. Στον τελευταίο υπάρχει η έννοια της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία εμφανίζεται ως «ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και αντίστοιχα σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο» (Bukharin 1972: 27). Σε αυτή τη βάση, ο Μπουχάριν υποστήριξε ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες αποτελούν *επιμέρους στιγμές* της παγκόσμιας οικονομίας και σχηματίζουν έναν παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου οικοδομείται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και το παγκόσμιο προλεταριάτο (για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο 1).

Δεν πρόκειται για μια πολύ διαφορετική εικόνα από εκείνη που μας δίνει ο Κοξ για τη σύγχρονη οργάνωση του καπιταλισμού, όπου *δίπλα* στο εθνικό συνυπάρχει ένα παγκόσμιο οικονομικοπολιτικό επίπεδο, ένας παγκόσμιος «τρόπος παραγωγής». Η μόνη διαφορά έγκειται στο ότι η έννοια το ιμπεριαλισμού έχει αντικατασταθεί πλέον στο λεξιλόγιο του Κοξ (1987: 137) από την έννοια της *ηγεμονίας* και πιο πρόσφατα από εκείνη της *Αυτοκρατορίας* (Cox 2004): «Η ηγεμονία στο διεθνές επίπεδο δεν είναι συνεπώς ένα σύστημα μεταξύ κρατών. Είναι ένα σύστημα εντός της παγκόσμιας οικονομίας με έναν κυρίαρχο τρόπο παραγωγής που διεισδύει σε όλες τις χώρες και συνδέεται με άλλους υποκείμενους τρόπους παραγωγής. Είναι επίσης ένα σύνθετο όλο αποτελούμενο από διεθνείς κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συνδέουν τις κοινωνικές τάξεις των διαφορετικών χωρών. Η παγκόσμια ηγεμονία μπορεί να περιγραφεί σαν μια κοινωνική δομή, μια οικονομική δομή και μια πολιτική δομή. Και δεν μπορεί να είναι απλά ένα από αυτά τα πράγματα, αλλά πρέπει να είναι και τα τρία».

10.1.2. Η μεταμοντέρνα «αυτοκρατορία» και η «εργασιακή θεωρία» της κοινωνίας

Η επιχειρηματολογία των νεογκραμισιανών αναλύσεων, επηρεασμένη εμφανώς από τη συνολικότερη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης, διαμορφώνει έναν πυρήνα ιδεών και συμπερασμάτων τα

οποία μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει και στις πρόσφατες αναλύσεις των Χαρτ (Hardt) και Νέγκρι (Negri) περί *αυτοκρατορίας*. Οι επεξεργασίες των τελευταίων αναπαράγουν την εικόνα ενός παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, βασικές όψεις του οποίου είναι η ανάδυση μιας παγκόσμιας αγοράς, η υποχώρηση των εθνικών κρατών (ως μοντέρνων προτύπων κυριαρχίας αλλά και ως περιοχών που περιορίζουν την επέκταση του κεφαλαίου) και η διάχυση στον πλανήτη νέων αποκεντρωμένων μορφών κυριαρχίας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε (γνωρίζοντας, βέβαια, τους κινδύνους που κρύβει κάτι τέτοιο) την ουσία του επιχειρήματος των συγγραφέων, προσπαθώντας να μην απομακρυνθούμε από τα ζητήματα που σχετίζονται με τον ιμπεριαλισμό.

Αρχικά θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Χαρτ και Νέγκρι (2002: 229-324) συμμερίζονται αρκετά από τα επιχειρήματα των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού: ιδιαίτερα τις ιδέες που αναπαράγονται στις παρεμβάσεις των Λούξεμπουργκ, Χίλφερντινγκ και Κάουτσκι (όπ. π.). Θεωρούν, λοιπόν, ότι η υποκατανάλωση αποτελεί δομική «δυσλειτουργία» στο σώμα του νεωτερικού καπιταλισμού. Στην αντίληψή τους, πρόκειται για μια αντίφαση η οποία εκδηλώνεται σαν πρόβλημα αξιοποίησης. Εφόσον δεν υπάρχει επαρκής αγοραστική δύναμη για να απορροφήσει το παραγόμενο προϊόν, η υπεραξία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Έτσι, το κεφάλαιο στα πρώτα του ιστορικά βήματα δεν «κινδυνεύει» από την ταξική πάλη αλλά από την ακατάλληλη ρύθμιση των κυκλωμάτων της κυκλοφορίας. Σύμφωνα πάντα με τη «γνώριμη» επιχειρηματολογία, το κεφάλαιο δεν έχει καμία άλλη προοπτική παρά εκείνη της «μετανάστευσης»: «Το κεφάλαιο είναι ένας οργανισμός που αδυνατεί να επιβιώσει χωρίς να στρέφεται διαρκώς πέραν των ορίων του, χωρίς να απομυζά το εξωτερικό του περιβάλλον. Το έξω έχει ζωτική σημασία γι' αυτό» (όπ. π.: 304). Ήδη αυτή η διατύπωση είναι ικανή να μας προϊδεάσει για το «τι μέλει γενέσθαι» στην επιχειρηματολογία των συγγραφέων. Έχοντας αποδεχτεί τη θεωρητική προβληματική της Λούξεμπουργκ, δεν θα μπορούσαν να διαφύγουν των συνεπειών της, που δεν είναι άλλες από την πα-

ραδοχή της τάσης προς μία παγκοσμιοποιημένη οικονομία: «Το κεφάλαιο τείνει από μιας αρχής να γίνει μια παγκόσμια δύναμη, ή μάλλον η παγκόσμια δύναμη» (όπ. π.: 304).

Τα πράγματα, ωστόσο, δεν σταματούν εδώ. Οι συγγραφείς πολύ σωστά κατανοούν ότι η εξαγωγή κεφαλαίων δεν αποτελεί οριστική λύση στο πρόβλημα της υποκατανάλωσης, διότι την ίδια στιγμή θέτει σε εφαρμογή μια διαδικασία εξάπλωσης του καπιταλισμού (καπιταλιστικοποίηση). Τα εξαγόμενα κεφάλαια προς τις μη καπιταλιστικές ζώνες τις μετασχηματίζουν σε κεφαλαιοκρατικές, με αποτέλεσμα να μπαίνει σε εφαρμογή μια «διαδικασία της κεφαλαιοποίησης» η οποία εσωτερικοποιεί το εξωτερικό του καπιταλισμού (όπ. π.: 306-7). Συνεπώς, η μη οριστική επίλυση της αντίφασης της υποκατανάλωσης οδηγεί στη «θεμελιακή αντίφαση της κεφαλαιοκρατικής επέκτασης»: «Άπαξ και ένα τεμάχιο του εξωτερικού περιβάλλοντος “εκπολιτιστεί”, άπαξ και ενσωματωθεί οργανικά στα άρτι διευρυμένα σύνορα της επικράτειας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, δεν δύναται πλέον να λειτουργεί ως το αναγκαίο για την υλοποίηση της υπεραξίας του κεφαλαίου έξω» (όπ. π.).

Δύο θα ήταν οι δυνατοί τρόποι επίλυσης της νέας αντίφασης: επανάσταση ή αυτοκρατορία (όπ. π.: 325). Και στις δύο περιπτώσεις η υπό διακύβευση οντότητα είναι το εθνικό κράτος, με αποτέλεσμα ο ρόλος του τελευταίου να είναι εξαρχής καταφανώς «εφήμερος» και μεταβατικός. Από τη στιγμή που οι «διαδικασίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης καθορίζουν την αξιοποίηση και την εκμετάλλευση ως λειτουργίες ενός παγκόσμιου συστήματος παραγωγής», το εθνικό κράτος, αποτελώντας εμπόδιο, «τείνει μακροπρόθεσμα να υπερκεραστεί» (όπ. π.: 317). Με άλλα λόγια, αφού το πεδίο εμβέλειας του κεφαλαίου είναι παγκόσμιο, μόνο ένα αντίστοιχα «παγκόσμιο κράτος», μια αυτοκρατορία, θα μπορούσε τελικά να «συνοδεύσει» την κίνησή του (όπ. π.).

Ήδη έχουμε θέσει το βασικό πλαίσιο που βρίσκεται πίσω από το επιχείρημα της αυτοκρατορίας. Η διατύπωση, ωστόσο, του προηγούμενου θεωρητικού στοχασμού έχει μία βασική προϋπόθεση, η οποία δεν είναι άλλη από τη μη αντιστοιχία ανάμεσα στο κεφάλαιο

και το (εθνικό) κράτος. Για μία ακόμη φορά το κράτος και το κεφάλαιο θεωρούνται *αυτόνομες οντότητες* («παράγοντες» όπως είχαν επισημάνει νωρίτερα οι Χάρβεϋ, Γουντ, Καλλίνικος και Arrighi, βλ. αναλυτικά στο Κεφάλαιο 3), εμφανιζόμενες ως αντιφατικός «συνδυασμός» (όπ. π.: 434). Συνεπώς, ολόκληρη η ιστορία του καπιταλισμού μπορεί να διαχωριστεί σε φάσεις, καθεμία από τις οποίες αντιστοιχεί σε μια ορισμένη διάρθρωση όπως προκύπτει από τη «διαλεκτική κράτους - κεφαλαίου» (όπ. π.: 409). Συγκεκριμένα:

Καθένα από τα νεότερα παραδείγματα κυριαρχικής εξουσίας υποστηρίζει όντως τη λειτουργία του κεφαλαίου για μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ταυτόχρονα όμως θέτει προσκόμματα στην ανάπτυξη του κεφαλαίου, τα οποία τελικά πρέπει να ξεπεραστούν. Αυτή η εξελισσόμενη σχέση συνιστά ίσως την κεντρική προβληματική που καλείται να αντιμετωπίσει κάθε θεωρία του κεφαλαιοκρατικού κράτους (όπ. π.: 437).

Παραμένει, ωστόσο, ένα βασικό ερώτημα: Έχοντας το κεφάλαιο τελικά εξαντλήσει το μη καπιταλιστικό «εκτός», πώς μπορεί να εξασφαλίσει τους όρους για την επιβίωσή του; Με άλλα λόγια, ποια είναι τα «καύσιμα» του νέου καπιταλισμού, όταν αυτός θα έχει τελικά εξαντλήσει τις μη καπιταλιστικές του εφεδρείες;

Η απάντηση των συγγραφέων κινείται μακριά από τον καταστροφισμό που χαρακτήρισε τις κλασικές θεωρίες. Θεωρούν ότι σε σημαντικό βαθμό η διεθνοποίηση του κεφαλαίου πέτυχε την οργάνωση του κόσμου σε καπιταλιστική βάση, φέρνοντας σε πέρας τη διαδικασία της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Με τον όρο αυτό οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τη σταδιακή εξάντληση των μη καπιταλιστικών εφεδρειών, δηλαδή την «επέκταση της επικράτειας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των κεφαλαιοκρατικών αγορών» (όπ. π.: 344). Ο κόσμος υπό μία έννοια ομογενοποιήθηκε και συνεπώς προσέγγισε ένα όριο (όπ. π.: 354, 344).

Προσεγγίζοντας το όριο αυτό, ο καπιταλισμός εισέρχεται στη φάση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία δεν θέτει σε κίνηση «τις ίδιες διαδικασίες επέκτασης», διότι

«η ενσωμάτωση της εργασίας στο κεφάλαιο γίνεται περισσότερο εντατική παρά εκτεταμένη και η κοινωνία διαμορφώνεται σε διαρκώς αυξανόμενο βαθμό από το κεφάλαιο» (όπ. π. 344). Η ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς, αποτέλεσμα κυρίως της αυτόνομης κίνησης των πολυεθνικών επιχειρήσεων (όπ. π.: 408, 415, 2004: 169-172), είναι αδύνατο να προκύψει «ως αποτέλεσμα απλώς και μόνο οικονομικών ή νομισματικών παραγόντων», αλλά πρέπει να συμβεί «μέσω ενός μετασχηματισμού των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων» (όπ. π.: 345). Οι συγγραφείς, για να αποδώσουν αυτούς τους μετασχηματισμούς, συνέχισαν στην επιχειρηματολογία των αναλύσεων του ιταλικού κινήματος του εργατισμού (Operaismo, που μετά το 1973 ενσωματώθηκε στην «Autonomia»), στοχαζόμενοι επάνω στο θεωρητικό σχήμα του κοινωνικού εργάτη.³

Η βασική ιδέα του εργατισμού πηγάζει από μία ορισμένη ανάγνωση των *Grundrisse* του Μαρξ, ιδιαίτερα του περιβόητου κεφαλαίου με τίτλο «Πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο [...] Μηχανήματα και ζωντανή εργασία [...]» (Μαρξ 1990: 536-39). Η εργατική τάξη συγκροτείται ως μια κοινωνική υποκειμενικότητα που βρίσκεται σε διαρκή αντίσταση απέναντι στην προσπάθεια του κεφαλαίου να την καθυποτάξει. Ιδιαίτερα με το πέρασμα στην πραγματική υπαγωγή, η καπιταλιστική παραγωγή διαχέεται στο σύνολο της κοινωνίας για να ενσωματώσει κάθε στιγμή της κοινωνικής ζωής. Το κεφάλαιο, βέβαια, παρουσιάζεται υποτελές και αλλοτριωμένο απέναντι στη ζωτική δημιουργικότητα της κοινωνικής εργατικής υποκειμενικότητας (Bensaid 2004). Η τελευταία οργανώνει την αντίστασή της τόσο μέσα από την άρνηση της εκμετάλλευσης όσο και μέσα από την ενεργοποίηση ποικίλων μηχανισμών ατομικής και συλλογικής αυτοβελτίωσης και αυτοπραγμάτωσης (Σωτήρης 2005). Η εργατική υποκειμενικότητα διαθέτει μια αυτόνομη παραγωγική και δημιουργική δύναμη, την οποία το κεφάλαιο επιχειρεί διαρκώς να ελέγξει και να καθυποτάξει. Πρόκειται για ένα σχήμα που τοποθετεί την οντολογική πρωτοκαθεδρία στην αντίσταση (Bosteels 2010: 48).

Επομένως, σύμφωνα με τους συγγραφείς, η ιστορία του καπιταλισμού δεν θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως το αποτέλεσμα των

εκδιπλούμενων δομικών στρατηγικών στοχεύσεων του κεφαλαίου. Η μετάβαση από την τυπική στη πραγματική υπαγωγή στιγματίστηκε από τη δημιουργική αγωνιστικότητα των προλεταρίων σε όλα τα μέρη του κόσμου, ενώ είναι ακριβώς αυτοί οι αγώνες που «ανάγκασαν» το κεφάλαιο σε μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής προς την κατεύθυνση της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης. Στο εσωτερικό του «κοινωνικού εργάτη» οι «προϋποθέσεις απελευθέρωσης και αγώνα» διαμορφώθηκαν μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο, που το κεφάλαιο έπρεπε να ελέγξει. Ως αποτέλεσμα, «η παγκοσμιοποίηση των αγορών, μακράν του να είναι απλώς ο ειδικής καρπός του κεφαλαιοκρατικού επιχειρηματικού δαιμονίου, ήταν κατ' ουσίαν απότοκος των επιθυμιών και των αιτημάτων της ανά τον κόσμο ταιηλορικής, φορντικής και πειθαρχημένης εργατικής δύναμης» (όπ. π.: 345).

Βλέπουμε, συνεπώς, ότι ο ιμπεριαλισμός, με τη συνακόλουθη επέκταση του κεφαλαίου για περισσότερο από έναν αιώνα, συνηγόρησε στην εγκαθίδρυση μιας διαρκώς ενοποιούμενης παγκόσμιας οικονομικής δομής:

Υπήρξε λοιπόν μια τάση για συνένωση του διεθνούς και πολυεθνικού προλεταριάτου σε μια κοινή επίθεση εναντίον του κεφαλαιοκρατικού πειθαρχικού συστήματος. [...] Για περισσότερο από έναν αιώνα, οι πρακτικές του ιμπεριαλισμού είχαν λειτουργήσει για να υπαγάουν κάθε μορφής παραγωγή ανά τον κόσμο στον έλεγχο του κεφαλαίου, και, στη δεδομένη μεταβατική περίοδο, η τάση αυτή απλώς εντάθηκε, προκαλώντας αναπόφευκτα μια πιθανή ή δυνητική ενότητα του διεθνούς προλεταριάτου. Αυτή η *δυνητική ενότητα* ουδέποτε πραγματώθηκε πλήρως ως *παγκόσμια πολιτική ενότητα*, μολαταύτα οι επιπτώσεις της ήταν σημαντικές (όπ. π.: 354-5).

Οι εργατικοί αγώνες σ' ολόκληρο τον κόσμο οδήγησαν στη μεγάλη κρίση της καπιταλιστικής παραγωγής στα τέλη της δεκαετίας του 1960, αναγκάζοντας για μια ακόμα φορά «το κεφάλαιο να μεταβάλλει τις δομές του και να υποβληθεί σε μια αλλαγή παραδείγ-

ματος» (όπ. π.: 352). Η μετάβαση στη μεταβιομηχανική κοινωνία της πληροφορίας «υπαγορεύτηκε» και αυτή στο κεφάλαιο από τη δημιουργική αντίσταση της εργασίας. Το κεφάλαιο «εξαναγκάστηκε» σε αλλαγή του υποδείγματος εργασίας, ώστε να καθυποτάξει μια νέα μεταμοντέρνα μορφή εργατικής υποκειμενικότητας που γεννήθηκε: το παγκόσμιο πλήθος. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την άποψη των συγγραφέων:

Η δύναμη του προλεταριάτου θέτει όρια στο κεφάλαιο και όχι μόνον αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την έκβαση της κρίσης, αλλά και υπαγορεύει τους όρους και τη φύση του μετασχηματισμού. *Το προλεταριάτο ουσιαστικά επινοεί τις κοινωνικές και παραγωγικές μορφές που το κεφάλαιο θα αναγκαστεί να υιοθετήσει στο μέλλον. [...] Η αναδιάρθρωση της παραγωγής, από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό, από τον εκσυγχρονισμό στο μετα-εκσυγχρονισμό, προοικονομήθηκε από την ανάδυση μιας νέας υποκειμενικότητας. [...] Το κεφάλαιο δεν χρειαζόταν να εφεύρει ένα νέο παράδειγμα (ακόμη κι αν είχε τη δυνατότητα να το κάνει), διότι η αληθινή δημιουργική στιγμή είχε ήδη συντελεστεί. Το πρόβλημα του κεφαλαίου ήταν μάλλον να επιβληθεί σε μια νέα σύνθεση, η οποία είχε ήδη παραχθεί αυτόνομα και καθοριζόταν στο πλαίσιο μιας νέας σχέσης με τη φύση και την εργασία, μιας σχέσης αυτόνομης παραγωγής (όπ. π.: 362, 371).*

Από εδώ και πέρα μεταφερόμαστε στο πλέον σχολιασμένο τμήμα της επιχειρηματολογίας των Χαρτ και Νέγκρι που αφορά την εμφάνιση του πλήθους. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με μια εκδοχή του γνωστού θεωρητικού σχήματος για τη μεταβιομηχανική κοινωνία, η οποία στην πραγματικότητα είναι μια κοινωνία της πληροφορίας (οι Χαρτ και Νέγκρι εδώ συμπλέουν με πολύ διαδεδομένα επιχειρήματα στην κοινωνική θεωρία). Στην αντίληψή τους, οι σημερινές μεταμοντέρνες μορφές παραγωγής «παράγουν όχι μόνον εμπορεύματα αλλά και πλούσιες και ισχυρές κοινωνικές σχέσεις» (όπ. π.: 286). Αυτό συμβαίνει διότι όλες οι μορφές παραγωγής «υπάρχουν μέσα στα δίκτυα της παγκόσμιας αγοράς και τε-

λούν υπό την κυριαρχία της πληροφοριακής παραγωγής υπηρεσιών» (όπ. π.: 387). Πλέον, η άυλη παραγωγή κοινωνικών αντιλήψεων, στάσεων, γνώσεων δίνει έναν ιδιαίτερο γνωσιακό, επικοινωνιακό και γλωσσικό χαρακτήρα στην παραγωγή. Στην πραγματικότητα, έχουμε να κάνουμε με μια παραγωγή κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. «Οι γραμμές της παραγωγής και η γραμμή της αναπάρστασης συναντώνται και υφίστανται συγκερασμό στην ίδια γλωσσική και παραγωγική σφαίρα. [...] Η παραγωγή γίνεται αδιαχώριστη από την αναπαραγωγή [...]. Τα κοινωνικά υποκείμενα είναι ταυτόχρονα παραγωγοί και προϊόντα αυτής της ενιαίας μηχανής» (όπ. π.: 509, η έμφαση δική μας).

Υπό μία έννοια, στο συλλογισμό των συγγραφέων η εποχή του μεταμοντέρνου έχει επιλύσει «ιστορικά» τη βασική δυσκολία του ρικαρδιανού στοχασμού, διότι τώρα η ίδια η καπιταλιστική παραγωγή έχει de facto ομογενοποιήσει κάθε ποιοτικά διαφορετική συγκεκριμένη εργασία: «Σήμερα, εντούτοις, με την υπολογιστικοποίηση της παραγωγής, η ετερογένεια της συγκεκριμένης εργασίας τείνει να μειωθεί [...]. Η εργασία της υπολογιστικοποιημένης κατασκευής ενδυμάτων και της υπολογιστικοποιημένης υφαντουργίας ίσως ενέχουν τις ίδιες συγκεκριμένες πρακτικές – δηλαδή το χειρισμό συμβόλων και πληροφορίας» (όπ. π. 393). Οι Σμιθ και Ρικάρντο ανήγαγαν κάθε μορφή πλούτου στην ανθρώπινη εργασία, ανάγοντας με τον τρόπο αυτό ολόκληρη την πολιτική οικονομία στην εργατική υποκειμενικότητα (Altusser 1999: 171-2). Στον μεταμοντέρνο στοχασμό των Χαρτ και Νέγκρι, αντίστοιχα, η άυλη ομογενοποιημένη εργασία «παράγει» κυρίως κοινωνικές σχέσεις και με τον τρόπο αυτό φέρει τη δυνατότητα του ίδιου της του μετασχηματισμού (η κοινωνική ζωή φέρεται εν πολλοίς ως αποτέλεσμα της άυλης εργασίας). Σε τελευταία ανάλυση, οι συγγραφείς αναπτύσσουν μια «εργασιακή θεωρία της κοινωνίας». Στη βάση αυτή, είναι εντελώς αναμενόμενο και το φλερτ τους με τους αμερικανική φιλοσοφία του πραγματισμού (Hardt και Negri 2004: 196-202).⁴

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αυθόρμητη δυναμική του συλλογικού εργατικού υποκειμένου έχει «οδηγήσει» τον καπιταλισμό στην

ολοκληρωσή του, στην παγκόσμια ομοιογενή κυριαρχία του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα το επιχείρημα των συγγραφέων να είναι οιονεί τελεολογικό.⁵ Το προλεταριάτο παρουσιάζεται εξαρχής εγκλωβισμένο σε δύο επιλογές: είτε να επιβάλει την επανάσταση είτε να «υπαγορεύσει» την ολοκληρωτική ανάπτυξη του κεφαλαίου σε παγκόσμια δύναμη. Η αντίφαση αυτή προκύπτει, επειδή ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύονται το εθνικό κράτος είναι τελικά αυτόνομος από την ταξική πάλη. Για μία ακόμη φορά επιστρέφουμε στο σταθερό σημείο της βιβλιογραφίας που αφορά τη σχέση του κεφαλαίου με το κράτος.

10.2. Επαναπροσεγγίζοντας τη «μη αντιστοιχία» ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο: Η σημασία της έννοια του συνολικού κεφαλαίου

Από την επιχειρηματολογία που έχουμε αναπτύξει μέχρι στιγμής μπορούμε να καταλήξουμε στην ακόλουθη γενική διαπίστωση. Αρκετά διαφορετικές αφηγήσεις για τον ιμπεριαλισμό ή τον διεθνή καπιταλισμό συγκλίνουν σε ένα και μοναδικό σημείο: στην απόρριψη της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου. Βέβαια, η απόρριψη αυτή «συμπαρασύρει» και ολόκληρη εκείνη την ανάλυση που εμφανίζει το κράτος ως ιδιαίτερο συλλογικό κεφαλαιοκράτη, δηλαδή ως το κέντρο της καπιταλιστικής πολιτικής κυριαρχίας (βλ. την επιχειρηματολογία του δεύτερου μέρους). Τούτο αποτελεί ένα θεωρητικό γεγονός με μία βασική αναλυτική συνέπεια: *Το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν «αυτόνομη οντότητα» η οποία τείνει διαρκώς να αναπτύσσεται σε γεωγραφικό πεδίο πολύ μεγαλύτερο από την πολιτική εμβέλεια ενός μεμονωμένου κράτους.* Με άλλα λόγια, οι διάφορες θεωρήσεις του «νέου ιμπεριαλισμού», οι νεογκραμισιανές αναλύσεις του «παγκόσμιου επιπέδου», οι μεταμοντέρνες εκδοχές περί αυτοκρατορίας και οι παραδοσιακές θεωρίες της εξάρτησης και των «παγκόσμιων συστημάτων» ή του «παγκόσμιου συστήματος» αποτελούν εναλλακτικές απόπειρες εννοιολόγησης της υποτιθέμενης

«έλλειψης αντιστοιχίας» ανάμεσα στην πεπερασμένη εδαφικότητα του εθνικού κράτους (εθνικά σύνορα), από τη μία πλευρά, και στο πεδίο «εμβέλειας» και κυριαρχίας του ατομικού κεφαλαίου (είτε διατηρεί την «εθνική του ταυτότητα» είτε όχι), από την άλλη. Με τον τρόπο αυτό αποτελούν εναλλακτικές θεωρητικές διαδρομές που διατηρούν πάντα ένα ενιαίο σημείο αφετηρίας, μία κοινή θεωρητική (και όχι εμπειρική) προκείμενη, επιχειρώντας κατά κύριο λόγο να οργανώσουν μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση των σύγχρονων μορφών διεθνοποίησης του κεφαλαίου (πολυεθνικές εταιρίες) και βγάζοντας από αυτή συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με το κράτος και τη σχέση του με το διεθνοποιημένο κεφάλαιο.⁶

Εάν το κεφάλαιο ως οντότητα υπερβαίνει το κράτος (το αποτέλεσμα της μη αντιστοιχίας), τότε διαμορφώνονται δύο αντίπαλες αναλυτικές εκδοχές. Στην πρώτη περίπτωση, γίνεται αποδεκτό ότι το κεφάλαιο, καθώς επεκτείνεται πέρα από τα πολιτικά όρια του κράτους, δεν παύει να «διατηρεί» την εθνική του ταυτότητα. Η ερμηνεία αυτή επαναφέρει στο προσκήνιο την κλασική επιχειρηματολογία περί ιμπεριαλισμού, η οποία, είτε στην εκδοχή Χόμπσον είτε σ' εκείνη του Κάουτσκι, επισημαίνει τη σημασία των κρατών στην «υποστήριξη» της επέκτασης-διεθνοποίησης του «εθνικού» κεφαλαίου (βλ. Κεφάλαιο 3). Στη δεύτερη περίπτωση, το κεφάλαιο δεν διατηρεί εθνικό σημείο αναφοράς, με αποτέλεσμα η κίνησή του να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμπέδωση παγκόσμιων οικονομικοπολιτικών δομών και την υπαγωγή των κρατών σε αυτές.

Η επιχειρηματολογία αυτή αποτυγχάνει συνολικά να προσδιορίσει τον πραγματικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού κράτους, που αποτελεί την πολιτική συμπύκνωση των ταξικών σχέσεων κυριαρχίας, τον παράγοντα που εγγυάται τη συνοχή της καπιταλιστικής κοινωνίας κάτω από την ηγεμονία του κεφαλαίου. Σε πλήρη αρμονία με τις οικονομιστικές προσεγγίσεις και με την εργαλειακή θεώρηση του κράτους, η αντίληψη αυτή προσεγγίζει το κράτος ως σύνολο λειτουργιών ή αρμοδιοτήτων που υπηρετούν (ή δεν υπηρετούν) τα συμφέροντα του ατομικού κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, κράτος και κεφάλαιο εμφανίζονται στο πλαίσιο της ως ξεχωριστοί

κοινωνικοί «παράγοντες». Επομένως, αποτυγχάνει να συλλάβει *ότι το κεφάλαιο αποτελεί κοινωνική σχέση που αναπαράγεται με σύνθετο τρόπο (πολιτικά και ιδεολογικά επικαθορισμένο) στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου (εθνικού) κοινωνικού σχηματισμού*. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες δύο βασικές επισημάνεις:

Πρώτον, τα μεμονωμένα ατομικά κεφάλαια ή οι μερίδες κεφαλαίου στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού μετασχηματίζονται *μέσω του ανταγωνισμού* (και όχι μέσω της έξωθεν πολιτικής επενέργειας του κράτους ή άλλων θεσμών της κοινωνίας των πολιτών, όπως λανθασμένα υποστηρίζουν οι Χαρτ και Νέγκρι [2000: 304-5]) σε στοιχεία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσα από αυτή τους την αλληλεξάρτηση, δηλαδή τη συγκρότησή τους σε κοινωνικό κεφάλαιο, τα μεμονωμένα κεφάλαια ή οι μερίδες του κεφαλαίου *αναγορεύονται από κοινού σε κοινωνική τάξη και λειτουργούν ως ενιαία κοινωνική δύναμη που αντιπαράκειται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία* (για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο 6). Σε αντίθεση, επομένως, με ό,τι αταλάντευτα υποστηρίζουν οι ιστορικο-ιστορικές αναλύσεις (π.χ. βλ. Gill 2003: 168, Cox 1999: 137, Hardt/Negri 2000: 305-324, Pijl 1998: 49-64, επίσης Panitch/Gindin 2003), υπάρχει όντως ένα υπαρκτό γενικό ταξικό συμφέρον του κεφαλαίου, παρά τις ενδεχόμενες (σημαντικές) ενδοαστικές αντιθέσεις. Από αυτή την άποψη, δεν είναι σε καμία περίπτωση δυνατό τμήματα ή μερίδες ενός εθνικού συλλογικού κεφαλαίου να *αποσχιστούν* από την προαναφερθείσα ενότητα για να σχηματίσουν μία υπερεθνική καπιταλιστική τάξη ή ένα υπερεθνικό ιστορικό μπλοκ ή ακόμα και για να μετουσιωθούν σε οντότητες μη αντιστοιχίας με κάποιον συγκεκριμένο συλλογικό κεφαλαιοκράτη. Διότι, πολύ απλά, όπως είδαμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο 6, *η ενότητα του συλλογικού κεφαλαίου είναι εξασφαλισμένη εξαιτίας του τρόπου συγκρότησης της ίδιας της ταξικής πάλης*. Για να το θέσουμε διαφορετικά, ο διεθνής καπιταλιστικός χώρος καθορίζεται από τη συγκεφαλαίωση της συνολικής ταξικής κυριαρχίας στο πλαίσιο κάθε κοινωνικού σχηματισμού, στο εσωτερικού του οποίου αναπαράγονται ως *εθνικά ιδιαίτερες* κάθε φορά οι συγκεκριμένες

οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης.

Δεύτερον, μια συστηματική κριτική της προβληματικής της «μη αντιστοιχίας» οφείλει να συμπεριλάβει τη θέση ότι η συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων, που συσσωρεύουν στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο *αποτελεί διαδικασία ανεξάρτητη από τις νομικές μορφές ύπαρξης (κρατική ιδιοκτησία, ξένη ιδιοκτησία) του κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου*. Από σημαντική πλειοψηφία των συγγραφέων υποστηρίζεται σχετικά με το ζήτημα αυτό ότι οι αποφασιστικοί παράγοντες πίσω από την ανάδυση ενός παγκόσμιου τρόπου παραγωγής είναι οι υπερεθνικές εταιρίες και η διεθνοποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών. Η θεώρηση της εδαφικής μη αντιστοιχίας κράτους και κεφαλαίου υποθέτει σιωπηρά ότι ένα μεμονωμένο κεφάλαιο δεν χάνει ποτέ την εθνικότητα που του προσδίδουν οι νομικές σχέσεις ιδιοκτησίας ή ότι μπορεί να αποκτήσει (νομική) υπόσταση εντελώς ανεξάρτητα από κάθε εθνικό κριτήριο. Έτσι, ακόμα κι αν εξαχθεί στο εξωτερικό, θα «ανήκει» πάντα στη χώρα από την οποία προήλθε ή θα λάβει χαρακτήρα που θα υπερβαίνει κάθε εθνική κρατική δικαιοδοσία. Μόνο με βάση αυτή την υπόθεση μπορεί να τεθεί το ζήτημα της εδαφικής μη αντιστοιχίας.

Αντίθετα με αυτή τη θέση της αστικής νομικής ιδεολογίας, η μαρξιστική θεωρία υποδεικνύει ότι οι νομικές μορφές ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν αντιστοιχούν αναγκαστικά στις πραγματικές σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αυτή είναι πρώτα απ' όλα η περίπτωση των ανωνύμων εταιριών, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο σύνολο των μετόχων τους, ή των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο. Ανάλογη είναι και η περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ, των επιχειρήσεων που ανήκουν νομικά σ' ένα ξένο ή διεθνές τραστ, αλλά λειτουργούν παραγωγικά στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, ως τμήμα του (εθνικού) συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η περίπτωση αυτή είχε απασχολήσει τον ίδιο τον Μαρξ:

Το γεγονός ωστόσο ότι υπάρχουν μέσα εργασίας που είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γη, αναθέτει σ' αυτό το μέρος του παγίου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των εθνών. Δεν μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν σαν εμπόρευμα στην παγκόσμια αγορά. Μπορεί ν' αλλάζουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό το πάγιο κεφάλαιο, μπορεί το πάγιο κεφάλαιο ν' αγοράζεται και να πουλιέται και έτσι να κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα να κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές λ.χ. με τη μορφή μετοχών. Όμως, η αλλαγή των προσώπων, που είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του παγίου κεφαλαίου, δεν αλλάζει τη σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου μέρους του πλούτου μιας χώρας προς το κινητό μέρος του (Μαρξ 1979: 158-159).

Στη διατύπωση αυτή του Μαρξ βρίσκεται η κύρια πλευρά του ζητήματος της ιδιοκτησίας ενός «ξένου» κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αυτό, παρότι διατηρεί την ξένη νομική ιδιοκτησία *ενσωματώνεται στη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής. Εντάσσεται στο συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αυτής της χώρας.* Τα μέσα παραγωγής αντιστοιχούν στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο της χώρας αυτής, χρησιμοποιούν εγχώρια εργατική δύναμη (ακριβώς όπως κάθε άλλο μεμονωμένο κεφάλαιο στο εσωτερικό της χώρας) και τα παραγόμενα εμπορεύματα εκφράζουν την τιμή τους σε εγχώριο νόμισμα. Όπως σωστά παρατηρεί η Neuss (1972: 150), «πρόκειται για εξαγωγές κεφαλαίων τα οποία υποχρεώνονται να συμπεριφερθούν ως εθνικά κεφάλαια στο εξωτερικό, επειδή το κεφάλαιο λειτουργεί ως παραγωγικό κεφάλαιο στη χώρα υποδοχής».

Κάτω απ' αυτή την οπτική γωνία, που υποδεικνύει το θεωρητικό σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, το ζήτημα της μη αντιστοιχίας κράτους και κεφαλαίου είναι ένα ψευδοπρόβλημα. Διαστρεβλώνοντας την κύρια πλευρά των πραγμάτων, δηλαδή την αντιστοιχία κράτους και συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου ανεξάρτητα από τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας των μεμονωμέ-

νων κεφαλαίων, η αντίληψη αυτή δεν επιτρέπει ούτε καν την επισημάνση της δευτερεύουσας πλευράς των πραγμάτων. Η άποψη που συνήθως προκρίνεται στη σχετική βιβλιογραφία είναι ότι η μητρική εταιρία έχει την τυπική δικαιοδοσία να αποφασίζει για το τι και πώς θα παράγουν οι θυγατρικές της στο εξωτερικό. Όμως και πάλι έχουμε εδώ να κάνουμε με τη «φαινόμενη» κίνηση του κόσμου. Οι εξαγωγές κεφαλαίου δεν είναι το αποτέλεσμα της βούλησης ή της απόφασης κάποιων κεφαλαιοκρατών. Η θεωρία του κεφαλαίου δεν αποτελεί ανάλυση των «δράσεων» του καπιταλιστή. Δεν αποτελεί διερεύνηση των δράσεων ενός *υποκειμένου*. Η εξουσία του κεφαλαίου είναι απρόσωπη. Οι «αποφάσεις» αυτές «παίρονται» από τις ίδιες τις κοινωνικές συνθήκες, από τους διαφορετικούς ρυθμούς συσσώρευσης και το προσδοκώμενο ποσοστό κέρδους στις διαφορετικές χώρες, ανεξάρτητα από το ποιος τις επικυρώνει.

10.3. Ανακεφαλαίωση: Η δομή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας

Η ανάλυση του ΚΤΠ στο δεύτερο μέρος του βιβλίου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού χαρακτηρίζεται από μια διπλή τάση, οι όψεις της οποίας ξετυλίγονται ταυτόχρονα και αφορούν την εσωτερική και τη διεθνή συγκυρία.⁷ Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, κανένας κοινωνικός σχηματισμός δεν υπάρχει απομονωμένος *αλλά μόνο μέσα στις σχέσεις του με τους υπόλοιπους κοινωνικούς σχηματισμούς*, καταλαμβάνοντας μία συγκεκριμένη *θέση* (αναγκαστικά *μη ισότιμη*) στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Το σύνολο των διεθνών αυτών σχέσεων (οι οποίες φυσικά αφορούν όλα τα βασικά επίπεδα ενός κοινωνικού συνόλου: οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό), που συχνά αποκρυσταλλώνονται σε διεθνείς οργανισμούς, αποτελεί εκείνο που μπορούμε να ονομάσουμε *διεθνές πεδίο* ή *διεθνή σφαίρα*. Πρόκειται για ένα σημείο θεωρητικής αφηρησίας που έρχεται σε άμεση

αντίθεση με τις απόψεις που παρουσιάστηκαν προηγουμένως σ' αυτό το κεφάλαιο. Θα εξηγήσουμε εν συντομία γιατί.

Είδαμε στο Κεφάλαιο Ι ότι η έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας διατυπώθηκε από τον Λένιν σε μία συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία, διανοίγοντας έναν πλούσιο θεωρητικό χώρο σε μια προσπάθεια επέκτασης της μαρξικής προβληματικής. Ο Λένιν εισήγαγε την έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας για να αντιπαρατεθεί στις αναλύσεις περί «παγκόσμιου καπιταλισμού» που κυριαρχούσαν εκείνη την περίοδο στο εσωτερικό της Αριστεράς. Εδώ θα σταθούμε στις θεωρητικές και όχι στις πολιτικές συνέπειες μιας τέτοιας τοποθέτησης. Σχηματικά μπορούμε να διατυπώσουμε ότι η ολοκληρωμένη σύλληψη της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας προϋποθέτει την *αντιστοιχία* μεταξύ κεφαλαίου και κράτους.

Σε αντίθεση με ό,τι παραδέχεται το μεγαλύτερο τμήμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας, η σχέση του κεφαλαίου με το εθνικό κράτος δεν είναι «εξωτερική». Με άλλα λόγια, ούτε το κράτος ούτε και το (κοινωνικό) κεφάλαιο συγκροτούνται ως διακριτές ή αυτόνομες «οντότητες», οι «διαλεκτικές σχέσεις» των οποίων οφείλουν να διερευνηθούν. Όπως υποστηρίξαμε στα Κεφάλαια 6 και 7, το κράτος αναλαμβάνει έναν διπλό οργανωτικό ρόλο: οργανώνοντας την πολιτική ενότητα της αστικής τάξης, οργανώνει ταυτόχρονα την αστική τάξη ως κυρίαρχη τάξη.⁸ Με την έννοια αυτή το κράτος, με το σύνολο των θεσμών του, με τις λειτουργίες διαμεσολάβησης και διαχείρισης, είναι εσαεί παρόν στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων και στην κίνηση του κεφαλαίου.⁹ Το κράτος δεν παρέχει μία έξωθεν υποστήριξη στην κίνηση του κεφαλαίου, αλλά βρίσκεται πάντα «μέσα σε αυτήν». Η ενότητα των καπιταλιστών, η συμφιλίωση των αντικρουόμενων συμφερόντων τους και η συγκρότησή τους σε ενιαία κοινωνική δύναμη, η διεκπεραίωση των κρίσιμων λειτουργιών για την οργάνωση της εκμετάλλευσης θα ήταν αδύνατες χωρίς τη διαρκή μεσολάβηση του κράτους. Καμία στρατηγική εκμετάλλευσης δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς πάλι τη μεσολάβηση του κράτους, γεγονός που μας επισημαίνει ότι το κράτος «είναι μέσα» και στην εργατική τάξη. *Ο διαπλαστι-*

κός αυτός ρόλος του κράτους καταργεί κάθε εξωτερικό διαχωρισμό σε «κράτος» και «κεφάλαιο», με αποτέλεσμα το κατεξοχήν πεδίο των ταξικών αγώνων και της συγκρότησης των τάξεων να είναι αναγκαστικά ο εθνικός χώρος. Ή, διαφορετικά, η έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου υπαινίσσεται σαφέστατα την υλική ύπαρξη του κράτους ως *συλλογικού κεφαλαιοκράτη*. Το κράτος εκφράζει με τον τρόπο αυτό το «ενιαίο συμφέρον» της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Κατά συνέπεια, ανάμεσα στο εθνικό κράτος και το ατομικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται στην επικράτειά του συγκροτείται μια σχέση εσωτερικότητας και «αντιστοιχίας». Στη σύλληψη του Μαρξ, η «πολιτική» ενυπάρχει στην «οικονομία» μέσα σε μια διαλεκτική σύνθετου καθορισμού και επικαθορισμού. Το κράτος δεν αποτελεί ούτε «ουδέτερο εργαλείο» αλλά ούτε και «αυτόνομη οντότητα» την οποία μία παρασιτική γραφειοκρατία αναλαμβάνει, υποτίθεται, να ενοποιήσει. Το κεφάλαιο δεν έρχεται αντιμέτωπο με μια εξωτερική κρατική εξουσία που το απειλεί, αλλά ούτε και με μια κρατική εξουσία που απλά το προστατεύει. Η σχέση «εσωτερικότητας» μεταξύ κράτους και κεφαλαίου αποτελεί μια διπλή συνθήκη. Από τη μία, δεν επιτρέπει την αυτοδιάχυση των κρατικών κρίκων σε μια παγκόσμια αυτοκρατορία που δήθεν εποπτεύει μια ομοιογενή παγκόσμια οικονομική δομή. Από την άλλη, δεν επιτρέπει στο κεφάλαιο που απομακρύνεται από το εθνικά σύνορα να συνεχίζει να διατηρεί «σφραγίδα προέλευσης» και, από αυτή την άποψη, το κεφάλαιο δεν έχει πατρίδα αλλά πάντα αποκτά μία.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η λενινιστική έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας έρχεται σε ρήξη τόσο με τις θεωρήσεις του «νέου ιμπεριαλισμού» όσο και με τις εναλλακτικές εκδοχές της παγκοσμιοποίησης. Αποδίδει τη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικοκοινωνικών δομών, καθεμία από τις οποίες αναπτύσσεται με διαφορετικό και άνισο ρυθμό, ως αποτέλεσμα *πρωτίστως* των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της.

Το διεθνές αυτό πεδίο δεν καταργεί την αυτονομία των κρατών-κρίκων της αλυσίδας, αλλά κατά κάποιον τρόπο τη σχετικοποιεί. Εάν ο ιμπεριαλισμός οριστεί ως η εκάστοτε μορφή των επεκτατικών τάσεων και πρακτικών κάθε συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και κατά συνέπεια ιδωθεί σαν μια διαρκής δυνατότητα που προκύπτει από τη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η τελική ιστορική μορφή που θα αποκτήσει για έναν κοινωνικό σχηματισμό εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο η «εξωτερική» κατάσταση (δηλαδή ο διεθνής συσχετισμός δύναμης) *επικαθορίζει* αλλά και *δεσμεύει σε κάποιο βαθμό* τις πρακτικές που προκύπτουν από την εξέλιξη των «εσωτερικών» ταξικών συσχετισμών.

Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό μ' ένα παράδειγμα δανεισμένο από την ανάλυση του Λένιν. Ο τελευταίος πίστευε ότι κατά την πρώτη φάση της ρωσικής επανάστασης η παρέμβαση του «ιμπεριαλισμού», δηλαδή των υπερδυνάμεων της Αγγλίας και της Γαλλίας, ενίσχυσε σημαντικά την προσπάθεια της αστικής τάξης να ηγηθεί ενός νέου συνασπισμού εξουσίας και να επιβάλει έτσι ένα νέο καθεστώς αστικής πολιτικής ηγεμονίας. Προφανώς, μια τέτοια «ενίσχυση» δεν θα είχε καμία απολύτως τύχη (δεν θα μπορούσε καν να οργανωθεί), εάν δεν υπήρχαν ήδη συγκροτημένες οι κατάλληλες πολιτικές δυνάμεις που κατέστησαν δυνατό το πεδίο της ιμπεριαλιστικής παρέμβασης. Εντούτοις, στάθηκαν τελικά εντελώς ανίκανες και αυτές να ελέγξουν και να διαμορφώσουν το τελικό πολιτικό αποτέλεσμα και να αποτρέψουν έτσι την επερχόμενη επανάσταση (βλ. τις «Θέσεις του Απρίλη», που περιέχονται στο κείμενο του Λένιν «Για τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην τωρινή επανάσταση», *Άπαντα* [1953], τ. 24: 3-8. Επίσης, «Τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην επανάστασή μας», *Άπαντα* [1953], τ. 24: 41-74).

Η θεωρητική διατύπωση του συλλογισμού αυτού βρίσκεται ολοκληρωμένη έκφραση στα κείμενα του Αλτουσέρ (1978, ιδιαίτερα στα δοκίμια «Αντίφαση και επικαθορισμός» και «Για την υλιστική διαλεκτική»). Η διεθνής συγκυρία αποτελεί «καθορισμό» στο πεδίο της ταξικής πάλης με «ειδικό ρόλο», δηλαδή επενεργεί πολ-

λαπλώς αλλά είναι πάντα ήδη-καθορισμένη. Η ταξική πάλη, εσωτερική σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, είναι «πρωταρχική» και «θεμελιώνει τον ρόλο της εξωτερικής ανισότητας μέχρι και στις επιδράσεις που ασκεί η δευτερεύουσα αυτή ανισότητα στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών που είναι παρόντες. Κάθε ερμηνεία που παραπέμπει τα φαινόμενα της εσωτερικής ανισότητας στην εξωτερική ανισότητα (που θα εξηγούσε για παράδειγμα την «εξαιρετική» συγκυρία που υπήρχε στη Ρωσία στα '17 με μόνες τις σχέσεις της εξωτερικής ανισότητας: διεθνείς σχέσεις, ανισότητα οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ Ρωσίας και Δύσης κ.λπ.) πέφτει στο μηχανισμό ή σ' αυτό που είναι συχνά το άλλοθι του: σε μία θεωρία της αλληλεπίδρασης μεταξύ του έξω και του μέσα» (Althusser 1978: 211-212).

Εάν γενικεύσουμε αυτή την παρατήρηση στο σύνολο των κρίκων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, έχουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται κάθε φορά η διεθνής συγκυρία. Η τελευταία ενσωματώνεται-επενεργεί ως *δευτερεύουσα αντίφαση* στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών (με την έννοια ότι δεν αποκτά προτεραιότητα σε σχέση με την ταξική πάλη), γεγονός που σημαίνει ότι η θέση (ισχύος) κάθε κράτους-κρίκου και τα περιθώρια ιμπεριαλιστικής του δράσης καθορίζονται από το σύνολο των εσωτερικών ταξικών συσχετισμών που είναι πάντα ήδη-επικαθορισμένοι από τη διεθνή συγκυρία.¹⁰

Στο πλαίσιο αυτό, οι διεθνείς οργανισμοί δεν αποτελούν εκδοχές μιας παγκόσμιας πολιτικής αρχής αλλά ούτε και οχήματα για τα συμφέροντα μιας και μόνης υπερδύναμης. Η συγκεκριμένη ιστορική μορφή των διεθνών ή παγκόσμιων οργανισμών αποτελεί υλική συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς. Τους ίδιους συσχετισμούς «επιτηρεί» και αναπαράγει και ανάλογα μ' αυτούς τους συσχετισμούς μεταβάλλεται και εξελίσσεται (έστω με καμπές και υστερήσεις) – πάντα σε συνάρτηση με τη σύνθετη δομή της διεθνούς «σφαίρας».

Η δομή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας έχει ένα *διπλό αποτέλεσμα*.¹¹

Από τη μια πλευρά, η ιμπεριαλιστική αλυσίδα αποτελεί το πεδίο συγκρότησης διαφορετικών, συχνά αντιφατικών και οπωσδήποτε άνισων σε ισχύ εθνικών στρατηγικών. Οι στρατηγικές αυτές συνδέονται με τα συμφέροντα του κάθε ιδιαίτερου συλλογικού κεφαλαιοκράτη και αλληλοσυμπληρώνουν την «εσωτερική λειτουργία» του κράτους (συμβάλλοντας πολλές φορές – όπως επεσήμανε σωστά και ο Βέμπερ – στην οργάνωση της αστικής ηγεμονίας). Οι στρατηγικές αυτές δεν θα αμφισβητήσουν ποτέ ριζικά τις παγκόσμιες διαδρομές των εμπορευμάτων και των κεφαλαίων, δηλαδή την καπιταλιστική «φύση» της διεθνούς σφαίρας. Απλά θα διεκδικήσουν διαφορετικές εκδοχές των όρων με τους οποίους θα πρέπει να παιχτεί το παιχνίδι. Άλλωστε, η παγκόσμια αγορά είναι σύμφυτη με την κεφαλαιακή σχέση, συμβάλλοντας δραστικά στην αναπαραγωγή της. Πρόκειται για ανταγωνισμό ανάμεσα σε διαφορετικά εθνικά συνολικά κεφάλαια, ο οποίος οπωσδήποτε έχει και μία ισχυρή πολιτική πλευρά. Μάλιστα, στο βαθμό που η στρατιωτική ισχύς συμπυκνώνει και εγγυάται την όποια πολιτική ισχύ, ο ανταγωνισμός αυτός μετατρέπεται και σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Τα κράτη διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι αυτόνομοι φορείς κυριαρχίας, το πεδίο της οποίας επεκτείνεται και εκτός συνόρων. Με την έννοια αυτή, η ερμηνεία του ιμπεριαλισμού που προτείνουμε εδώ «αγκαλιάζει» τη δυναμική των γεωπολιτικών ανταγωνισμών, προσδιορίζοντας τους όρους μέσα στους οποίους εκδηλώνονται, οι οποίοι τελικά πάντα υπόκεινται στην εξέλιξη των ταξικών ανταγωνισμών.

Από την άλλη, το σύνθετο παιχνίδι στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας είναι αναδραστικό επάνω στους κρίκους. Εδώ ερχόμαστε αντιμέτωποι με την άλλη όψη του ίδιου πάντα νομίσματος. Μία έννοια δανεισμένη από την ανάλυση του Άνταμ Σμιθ θα μας βοηθούσε ενδεχομένως να περιγράψουμε καλύτερα τη διαδικασία αυτή (όταν ενσωματωθεί κατάλληλα στο μαρξικό πλαίσιο): πρόκειται για την έννοια του *σάρατου χεριού*.¹² Οι άνισοι κρίκοι της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας μοιράζονται καταστατικά ένα στρατηγικό συμφέρον: την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος

εξουσίας. Οι γεωπολιτικές ή οικονομικές αντιπαραθέσεις, όσο και εάν οξυνθούν, δεν πρόκειται ποτέ να καταλήξουν από μόνες τους στην αναίρεση της σταθεράς αυτής. Η αλυσίδα θα πρέπει να αναπαραχθεί ως καπιταλιστική. Το κάθε κράτος, οριοθετώντας μια στρατηγική στη διεθνή αρένα, δηλαδή σ' ένα πεδίο ρευστών συσχετισμών, συμβάλλει τελικά στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνολικά. Δηλαδή, επιδιώκοντας το «εθνικό» συμφέρον, αναπαράγει τον καπιταλισμό ως σταθερή σχέση εξουσίας.

Όπως ακριβώς η κοινωνία και η οικονομία δεν αποτελούν απλό συν-άθροισμα ατομικών πρακτικών,¹³ έτσι και η ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως «άθροισμα» ή αποτέλεσμα των πράξεων εξατομικευμένων κρατών, αλλά ως το πεδίο της διευρυμένης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής εξουσίας – πάντα καθοριζόμενο σε «πρώτη» και σε «τελευταία» ανάλυση από την ταξική πάλη όπως αυτή εκτυλίσσεται στο εσωτερικό κάθε άνισου κοινωνικού σχηματισμού.

Όλα αυτά θα γίνουν πιο κατανοητά με τα σχόλια των επόμενων παραγράφων. Επειδή ο χαρακτήρας της αλυσίδας είναι σύνθετος και ανισομερής, συχνά το εθνικό συμφέρον των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων «απορροφά» και «ενσωματώνει» καθήκοντα κρίσιμα για την αναπαραγωγή της παγκόσμιας τάξης. Π.χ. στις μέρες μας είναι συνηθισμένο να χαρακτηρίζεται ο ρόλος των ΗΠΑ ως αυτοκρατορικός εξαιτίας αυτού ακριβώς του γεγονότος. Έτσι, θα πρέπει να πάρουμε αποστάσεις από δύο διαφορετικές θεωρητικές και πολιτικές υπερβολές. Δεν υπάρχει παγκόσμια αυτοκρατορία που να «ελέγχει» τις κρατικές δομές, αλλά ούτε οι ΗΠΑ αποτελούν μία τέτοια. Βέβαια, οι τελευταίες, για μια σειρά από λόγους, εκφράζουν μία διεθνή πολιτική δύναμη¹⁴ που περνάει και μέσα από την ικανότητα του στρατιωτικού τους μηχανισμού και η οποία είναι απαραίτητη για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή των *μακροπρόθεσμων* συμφερόντων όλων των αστικών τάξεων του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Η δυτική συμμαχία, με τον πρωταγωνιστικό ρόλο των ΗΠΑ, υπερασπιζόμενη τα ιδιαίτερα εθνικά συμφέροντα των συγκεκριμένων συνολικών-κοινωνικών κεφαλαίων διαμορφώνει την

ίδια στιγμή ένα ηγεμονικό σχέδιο για όλα τα καπιταλιστικά κράτη. *Η μοναδική πραγματική «αυτοκρατορία» είναι η ιμπεριαλιστική αλυσίδα στο σύνολό της.*

Η έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας λειτουργεί συμπληρωματικά με τις μαρξικές έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, επεκτείνοντας την ερμηνευτική «εμβέλεια» της μαρξικής προβληματικής χωρίς να αναιρεί ή να αντιτίθεται σε αυτή, όπως συμβαίνει με τις προσεγγίσεις της υποκατανάλωσης, του μονοπωλιακού καπιταλισμού, του παγκόσμιου καπιταλισμού, της αυτοκρατορίας...

10.4. Αναπτυγμένοι και υπανάπτυκτοι κοινωνικοί σχηματισμοί

Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τα γενικά χαρακτηριστικά της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, αναφερόμενοι παράλληλα σε ορισμένες ιστορικές περιπτώσεις που είναι χρήσιμες για την κατανόηση της επιχειρηματολογίας.

Στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο δύο γενικές κατηγορίες κοινωνικών σχηματισμών: Οι *αναπτυγμένοι* καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί, στους οποίους έχει ολοκληρωθεί η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (ο ΚΤΠ αρθρώνεται εδώ αποκλειστικά με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής) και οι *μη αναπτυγμένοι*, ή και *υπανάπτυκτοι* καπιταλιστικοί σχηματισμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τη διευρυμένη αναπαραγωγή προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ή και των πρώιμων μορφών του πρωτομηχανικού καπιταλισμού στο εσωτερικό τους (βλ. κεφάλαιο 7).

10.4.1. Οι ανεπτυγμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί

Οι αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί παρουσιάζουν την ισχυρότερη ενσωμάτωση στο δίκτυο των διεθνών (και μάλιστα όχι μόνο οικονομικών) σχέσεων. Συγκεντρώνουν μεταξύ

τους το μεγαλύτερο μέρος του διεθνούς εμπορίου και των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου στο εξωτερικό. Η δυναμική των εξαγωγικών κλάδων όλων των αναπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών και οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά είχαν ως αποτέλεσμα τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί αποτελούν τον αποκλειστικό τόπο λειτουργίας της τροποποιημένης μορφής του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά (βλ. σχετικά Κεφάλαιο 8), αλλά παράλληλα και τον αποκλειστικό τρόπο οργάνωσης της χρηματιστικοποίησης.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου κάθε αναπτυγμένου καπιταλιστικού σχηματισμού βασίζεται σημαντικά στις σχέσεις που διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ή, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, *μέσα από τις διεθνείς σχέσεις προωθείται και ενισχύεται η διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.*¹⁵ Υπό αυτή την έννοια, οι στρατηγικές του φιλελευθερισμού στις διεθνείς αγορές εμπορευμάτων και κεφαλαίου αντιπροσωπεύουν (όχι πάντα στις ίδιες λεπτομέρειες) όλους τους κρίκους αυτής της ομάδας. Μπορεί η οργάνωση των γενικότερων στρατηγικών να «βαραίνει» περισσότερο τους ισχυρότερους κρίκους, αλλά η αποδοχή τους στα γενικά χαρακτηριστικά είναι κοινή. Αντικείμενο τριβής μπορεί να είναι οι «όροι» εφαρμογής του διεθνούς ανταγωνισμού, αλλά όχι ο πυρήνας της στρατηγικής. Θα ήταν, δηλαδή, λάθος να θεωρήσουμε (όπως συχνά γίνεται στη βιβλιογραφία) ότι ο φιλελευθερισμός στις διεθνείς συναλλαγές αφορά μόνο τα συμφέροντα των υπερδυνάμεων, ενώ η ευρύτερη αποδοχή τους αποτυπώνει «εξάρτηση» και υπαγωγή. Αντίθετα, όπως φάνηκε στα προηγούμενα κεφάλαια αυτού του μέρους, *η πίεση του ανταγωνισμού προς το εθνικό κεφάλαιο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για μια ισχυρή καπιταλιστική ανάπτυξη.* Βέβαια, η ικανή συνθήκη αφορά τη δυνατότητα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη να εξασφαλίζει συναινέσεις στις ταξικές προϋποθέ-

σεις μιας τέτοιας στρατηγικής (γεγονός που δεν είναι πάντα εξασφαλισμένο).

Η ισχυρή ενσωμάτωση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών στο δίκτυο των διεθνών σχέσεων και η συνεπαγόμενη στενή διαπλοκή και αλληλεξάρτηση ανάμεσα σ' αυτούς τους σχηματισμούς οδήγησε στο σχηματισμό μιας σειράς θεσμών διεθνούς συνεργασίας ή ολοκλήρωσης (ΟΟΣΑ, ΕΟΚ, ΕΖΕΣ, ΕΕ, ΒΑΖΕΕ [Βορειο-Αμερικανική Ζώνη Ελεύθερου Εμπορίου – ΝΑΦΤΑ], ΠΟΕ κ.λπ). Η σημαντικότερη διαδικασία αυτής της μορφής, η διαδικασία ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς, η οποία πήρε τελικά τη μορφή της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και κατόπιν της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 χωρών-μελών, προέκυψε κατά κύριο λόγο από την επιδίωξη των ηγετικών βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης να περιορίσουν την υπεροχή των ΗΠΑ στην παγκόσμια αγορά (στο επίπεδο της παραγωγής, της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και του νομίματος).¹⁶ Από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες υπάρχουν ορισμένες οι οποίες παίζουν έναν ηγετικό ρόλο ως παγκόσμιοι βιομηχανικοί παραγωγοί και εξαγωγείς εμπορευμάτων και κεφαλαίου.¹⁷ Οι χώρες αυτές αποτελούν τις ηγετικές δυνάμεις του δυτικού ιμπεριαλισμού, τους κατεξοχήν φορείς ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Εντούτοις, ο ρόλος όλων αυτών των χωρών στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν είναι ισότιμος. Ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες κατέχουν οι ΗΠΑ, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, την αδιαμφισβήτητη ηγεμονία τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικόστρατιωτικό επίπεδο.

Πέρα, βεβαίως, από τις ηγετικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις που αναφέραμε, μπορούμε εύκολα να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας διεθνούς ιεραρχικής κλίμακας, η οποία διαμορφώνεται από τη διαφορετική θέση και ισχύ του κάθε αναπτυγμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Στις κατώτερες βαθμίδες αυτής της διεθνούς ιμπεριαλιστικής ιεραρχίας κατατάσσονται χώρες μικρού μεγέθους ή συγκριτικά χαμηλότερης ανάπτυ-

ξης όπως η Δανία, η Φιλανδία, η Νέα Ζηλανδία, η Ιρλανδία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία κ.ο.κ.

Η ιστορική εξέλιξη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και οι συσχετισμοί που αποκρυσταλλώθηκαν ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες κατά την πρώτη περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Busch 1987: 13-28), ενώ παράλληλα η ενίσχυση, μέσα από τον πόλεμο, της διεθνούς θέσης της Σοβιετικής Ένωσης και η παράλληλη δημιουργία του ανατολικού συνασπισμού οδήγησαν στη συγκρότηση του ατλαντικού πολιτικοστρατιωτικού συνασπισμού ανάμεσα στις ΗΠΑ και τις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης.

Η κατάρρευση των κρατικοκαπιταλιστικών καθεστώτων της ΕΣΣΔ και της ανατολικής Ευρώπης¹⁸ και η οικονομική παρακμή που χαρακτήρισε την πρώτη φάση της «μετάβασης» στον δυτικό καπιταλισμό-συνοδεύτηκαν από την αναβίωση του εθνικισμού και τη συγκρότηση νέων εθνικών κρατών, μέσα από τη διάλυση πολυεθνικών κρατών, όπως η Γιουγκοσλαβία ή η Τσεχοσλοβακία, και την απόσχιση από την ΕΣΣΔ εθνών, όπως οι Λιθουανοί, οι Λεττονόι, οι Εσθονόι, οι Αζέροι και οι λοιποί μωαμεθανικοί λαοί της ευρύτερης περιοχής του Καυκάσου, οι Αρμένιοι κ.λπ. Ό,τι ίσχυε την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τους Πολωνούς, τους Ούγγρους και τους Φιλανδούς ίσχυσε μετά την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων για τα έθνη και τους λαούς που αναφέραμε, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά ότι το *έθνος αποτελεί συστατική όψη της σύγχρονης δυτικής καπιταλιστικής εξουσίας* ή ότι, όπως αναπτύξαμε προηγουμένως, κράτος, έθνος και κεφάλαιο συνιστούν εκφάνσεις ενός και του αυτού συστήματος ταξικής εξουσίας: του καπιταλισμού.

Η στενή διαπλοκή ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (προς τις οποίες επιχειρούν να συγκλίνουν και οι περισσότερες πρώην κρατικοκαπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης) υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ εκφράζεται και με την πολιτικοστρατιωτική τους σύμπραξη. Η ταχύτερη ανάπτυξη του ιαπωνικού και του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960 και

μετά, είχε ως αποτέλεσμα την εξασθένηση της αμερικανικής οικονομικής ηγεμονίας στο εσωτερικό του δυτικού ιμπεριαλιστικού στρατοπέδου. Παρόλ' αυτά η αμερικανική οικονομική ηγεμονία εξακολουθεί να διατηρείται: οι ΗΠΑ διατηρούν ακόμα την ηγετική θέση ανάμεσα στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και σε πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο. Προφανώς ο ηγεμονικός αυτός ρόλος είναι διαρκώς υπό διαμόρφωση, καθώς νέοι παράγοντες ισχύος, οικονομικής και πολιτικής, αναπτύσσονται στο ιμπεριαλιστικό πεδίο (αναβαθμισμένη παρουσία των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χώρων Κίνας, Ινδίας κ.λπ.).

Η αμερικανική ηγεμονία στο στρατιωτικό-στρατηγικό επίπεδο δεν αμφισβητήθηκε ποτέ, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής Δύσης. Η ιαπωνική ουδετερότητα και η πολιτική προς Ανατολάς ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών, όσο κι αν τροποποιούν τους ενδοϊμπεριαλιστικούς συσχετισμούς δύναμης σε διεθνές επίπεδο, δεν αρκούν και ούτε επιδιώκουν να κλονίσουν την αμερικανική πολιτικοστρατιωτική και στρατηγική ηγεμονία, την οποία άλλωστε σταθεροποίησαν και μορφοποίησαν περαιτέρω, στο νέο τοπίο που διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1990, οι στρατιωτικές επεμβάσεις εναντίον του Ιράκ (δύο φορές), της Σερβίας και του Αφγανιστάν.

10.4.2. Οι λιγότερο αναπτυγμένοι ή υπανάπτυκτοι κοινωνικοί σχηματισμοί

Οι υπανάπτυκτοι ή καπιταλιστικά μη αναπτυγμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί παρουσιάζουν μια συγκριτικά πιο περιορισμένη ενσωμάτωση στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών και πολιτικοστρατιωτικών σχέσεων. Οι διαφορές που υφίστανται εντούτοις στην οικονομικοκοινωνική δομή των χωρών αυτών και συνακόλουθα η διαφορετικού τύπου ένταξή τους στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα μάς υποχρεώνει να τις θεωρήσουμε ως δυο διακριτές *υποκατηγορίες χωρών*.

Οι κοινωνικοί σχηματισμοί των οποίων η οικονομική και κοινωνική δομή κυριαρχείται ασφυκτικά από μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (αυτή είναι η περίπτωση π.χ. πολλών αφρικανικών και άλλων «ελάχιστα αναπτυγμένων» σχηματισμών) καταλαμβάνουν μια περιθωριακή θέση στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων και συνακόλουθα μια αντίστοιχα περιθωριακή θέση στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Η αποικιοκρατία είχε προωθήσει στο παρελθόν τις καπιταλιστικές σχέσεις σ' αυτούς τους σχηματισμούς, αλλά μόνο στο βαθμό που επέβαλε εκεί μια ενιαία κρατική δομή καπιταλιστικού τύπου. Μέσω του κράτους αυτού επιχειρείται μετά την αποαποικιοποίηση η συγκρότηση της εθνικής ενότητας, ενός έθνους με τη σύγχρονη αστική έννοια του όρου. Η διαδικασία αυτή προσκρούει κυρίως στις οξύτερες αντιθέσεις ανάμεσα στις φυλές και τις πατριές, που αποτελούν ακόμα και σήμερα βασικές ενότητες της κοινωνικής οργάνωσης. Πρόκειται εδώ για μια τυπική περίπτωση μη αντιστοιχίας¹⁹ ανάμεσα στα κοινωνικά επίπεδα ενός σχηματισμού. Ένα «σύγχρονο» κράτος, δηλαδή ένα κράτος καπιταλιστικού τύπου, αρθρώνεται με οικονομικές και πολιτιστικές δομές στις οποίες διατηρούν ισχυρή θέση οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Αυτή η ειδική μορφή συνάρθρωσης των κοινωνικών επιπέδων εξηγεί το γεγονός ότι όλες οι απόπειρες για προώθηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχουν ως σημείο εκκίνησης τον κρατικό μηχανισμό. Παίρνουν έτσι πολύ συχνά τη μορφή ενός πραξικοπήματος μέσα από το οποίο εγκαθιδρύεται ένα «επαναστατικό» καθεστώς. Ο επαναστατικός μανδύας του πραξικοπήματος επιτρέπει, ή έστω διευκολύνει, τη ριζική απομόνωση της υπανάπτυκτης χώρας από την παγκόσμια αγορά και το δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων γενικότερα, πράγμα που αποτελεί προϋπόθεση για μια ενδεχόμενη καπιταλιστική ή κρατικοκαπιταλιστική ανάπτυξη.²⁰ Λόγω της εξαιρετικά χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας, δεν είναι προσοδοφόρο, στην περίπτωση που συνεχίζεται η ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, να παράγονται βιομηχανικά προϊόντα σε ευρεία κλίμακα στην ίδια τη χώρα. Στην εσω-

τερική οικονομία εναπομένει έτσι μόνο η παραγωγή παραδοσιακών αγροτικών προϊόντων ή πρώτων υλών.²¹ Ο «επαναστατικός» απομονωτισμός μπορεί αντίθετα να επιτρέψει την προώθηση μέτρων για τη βίαιη απαλλοτρίωση των παραδοσιακών παραγωγών ή των αγροτικών ολιγαρχιών και να λειτουργήσει έτσι ως προϋπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Η αστική τάξη μπορεί, λοιπόν, να υπάρξει καταρχήν, σε αυτές τις υπανάπτυκτες χώρες, κυρίως ως «κρατική αστική τάξη». Τόσο η πολιτική όσο και η οικονομική κυριαρχία της εμποδώνεται και αναπαράγεται μέσω του κρατικού μηχανισμού.

Σημαντικά διαφορετικές παρουσιάζονται οι ταξικές σχέσεις και οι ταξικοί συσχετισμοί στις μη αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες στις οποίες, όμως, έχει ήδη προχωρήσει η καπιταλιστικοποίηση και ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τομέας της οικονομίας έχει ήδη δημιουργήσει έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο. Αυτή είναι για παράδειγμα η περίπτωση των κοινωνικών σχηματισμών της Λατινικής Αμερικής – αλλά και των ραγδαία αναπτυσσόμενων σχηματισμών της Κίνας και της Ινδίας. Στις κοινωνίες αυτές εξασφαλίζεται τελικά η καπιταλιστική κυριαρχία στις διαφορετικές κοινωνικές βαθμίδες (οικονομία, κράτος, ιδεολογία) – παρά τη διευρυμένη αναπαραγωγή ταξικών σχέσεων που ανάγονται σε προβιομηχανικές ή μη καπιταλιστικές κοινωνικές δομές ή, πάνω από όλα, παρά την αναπαραγωγή περιθωριοποιημένων πληθυσμών στο εξωτερικό όριο της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κυρίαρχου ΚΤΠ (φαβέλες κ.λπ.) – ενώ συγχρόνως προκύπτει και μια αντίστοιχη, πολύ σημαντικότερη, ενσωμάτωση των χωρών αυτών στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων (διεθνές εμπόριο, κινήσεις κεφαλαίου κ.λπ.).

Η καπιταλιστική ανάπτυξη των χωρών αυτής της κατηγορίας και αντίστοιχα η βελτίωση της θέσης τους στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μια διαδικασία που μπορεί έτσι να οδηγήσει στην ενσωμάτωσή τους στο χώρο των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (κάτι που συνέβη στο παρελθόν, αρκετές δεκαετίες όμως μετά τη βιομηχανική επανάσταση, στην Αγγλία, την Ιαπωνία, τις

Σκανδιναβικές χώρες, τις χώρες της Ν. Ευρώπης και πιο πρόσφατα στις χώρες της Ν.Α. Ασίας), συναρτάται με τη δυνατότητα της εκτόπισης-διάλυσης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ή των μορφών προβιομηχανικού καπιταλισμού και έμμεσης υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (βλ. Κεφάλαιο 7) και της ανάπτυξης της παραγωγικής ικανότητας του συλλογικού εργαζόμενου. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία που η έκβασή της κρίνεται αποκλειστικά στην πάλη των τάξεων. Για κάθε λοιπόν ειδική περίπτωση, για κάθε ξεχωριστό μη αναπτυγμένο καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό μπορούμε να διερευνήσουμε τη δυνατότητα αλλά και τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποκλειστικά και μόνο στη βάση μιας συγκεκριμένης ανάλυσης των συγκεκριμένων ταξικών σχέσεων και της δυναμικής τους.²²

Η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας στις χώρες αυτής της κατηγορίας τις οδήγησε κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 στον περιορισμό της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, μέσω μιας προστατευτικής κρατικής οικονομικής πολιτικής, που ονομάστηκε πολιτική «υποκατάστασης εισαγωγών». Η πολιτική αυτή δίνει τη θέση της, στην περίπτωση που επιτυγχάνεται πράγματι ο στόχος της μείωσης του χάσματος ανάμεσα στο εθνικό και το μέσο διεθνές επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας ή λόγω της «έλλειψης» κεφαλαίων και συνακόλουθα της ανάγκης σύναψης διεθνών δανείων για έργα υποδομής κ.λπ., σε μια πολιτική εκβιομηχάνισης προσανατολισμένη στην παγκόσμια αγορά.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στις υπανάπτυκτες και τις μη αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αξίζει να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις για εκείνες τις χώρες που ενσωματώνονται στην παγκόσμια αγορά ως ιδιαίτερα σημαντικοί προμηθευτές πρώτων υλών ή πρωτογενών προϊόντων. Μια τέτοιου τύπου σύνδεση με την παγκόσμια αγορά σταθεροποιεί καταρχάς οικονομικά τη μερίδα εκείνη των αρχουσών τάξεων η οποία ελέγχει τον εξαγωγικό αυτόν τομέα της οικονομίας. Ενισχύεται, συνακόλουθα, εξαιρετικά η θέση της μερίδας αυτής στον εσωτερικό ταξικό συσχετισμό των δυνάμεων, τόσο έναντι άλλων μερίδων της αστικής τάξης όσο και

σε σχέση με τη διατήρηση των κληρονομούμενων μορφών οργάνωσης της πολιτείας (μοναρχικού τύπου δομές στις χώρες του Περσικού Κόλπου κ.λπ.).

Σε κάθε περίπτωση, η ειδική λειτουργία και θέση στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα των χωρών που αποτελούν σημαντικούς προμηθευτές πρώτων υλών, και ιδιαίτερα των πετρελαιοεξαγωγικών χωρών, απαιτεί μια ιδιαίτερη ανάλυση. Εδώ αξίζει απλώς να θυμίσουμε ότι, ακόμα και στην περίπτωση που έχουμε να κάνουμε με έναν κρατικοποιημένο εξαγωγικό (π.χ. πετρελαϊκό) τομέα, στην περίπτωση επομένως που το κράτος ή οι κρατικές επιχειρήσεις αποκομίζουν σημαντικά ποσά από το εξωτερικό εμπόριο, το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης μπορεί κάλλιστα να εξακολουθεί να παραμένει «άλυτο». *Το χρήμα μπορεί να λειτουργήσει ως χρηματικό κεφάλαιο (δηλαδή να επενδυθεί καπιταλιστικά), μόνο όταν (καλύτερα, εκεί που) το επιτρέπουν οι συνολικές κοινωνικές δομές και οι αντίστοιχοι ταξικοί συσχετισμοί.* Αλλιώς, απλά παρέχει χρηματοδότηση για τις διεθνείς χρηματοπιστωτικές τροχιές.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε τώρα να αντιληφθούμε και να λύσουμε τα ζητήματα που για τις περισσότερες προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό αποτελούν απλώς αινίγματα. Αν οι υπανάπτυκτες και οι μη αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχουν την ευκαιρία να υιοθετούν μια αδέσμευτη θέση στη διεθνή πολιτική σκηνή, αν, ακόμα, άλλες φορές αλλάζουν από τη μια μέρα στην άλλη τον πολιτικοστρατιωτικό τους προσανατολισμό (ας θυμηθούμε μόνο την απέλαση των σοβιετικών συμβούλων τον Ιούλιο του 1972 από τη μέχρι τότε φιλοσοβιετική και αμέσως μετά φιλοδυτική Αίγυπτο), αυτό δεν συμβαίνει επειδή πρόκειται για χώρες κυριαρχημένες και «εξαρτημένες» από έναν ή περισσότερους κυρίαρχους κοινωνικούς σχηματισμούς, αλλά αντίθετα επειδή πρόκειται για χώρες με χαλαρή ή περιθωριακή ενσωμάτωση στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, έχει ιδιαίτερη σημασία να τονίσουμε ότι η «παγκοσμιοποίηση», ευνοώντας την «απορρύθμιση» των αγορών και το άνοιγμα των οικονομικών συνόρων, δηλαδή την

άμεση έκθεση της εγχώριας παραγωγής στον διεθνή ανταγωνισμό, δυσχεραίνει πλέον τις πολιτικές «υποκατάστασης εισαγωγών» του παρελθόντος. Επομένως, ενδέχεται να επιβραδύνει την οικονομική ανάπτυξη και τη διάλυση των προκαπιταλιστικών και προβιομηχανικών μορφών παραγωγής σε κάποιες χαμηλά αναπτυγμένες χώρες. Είναι γνωστό, ακόμα και στους οπαδούς της κυρίαρχης σκέψης, ότι οι περισσότερες εγχώριες επιχειρήσεις στις χώρες αυτές χρειάζονται την κρατική οικονομική προστασία ώστε να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό με τις πιο παραγωγικές ξένες επιχειρήσεις. Η ερώτηση που προκύπτει είναι συνεπώς: *Γιατί, σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι κυρίαρχες τάξεις στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες υιοθετούν τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα της «παγκοσμιοποίησης», υποστηρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα ιμπεριαλιστικά πλάνα του αναπτυγμένου καπιταλισμού;* Δεν είναι δύσκολο να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα στη βάση όσων έχουν υποστηριχθεί μέχρι τώρα. Οι τάξεις αυτές είναι «πρόθυμες» να θυσιάσουν την εγχώρια κεφαλαιακή συσσώρευση στους λιγότερο αναπτυγμένους τομείς της εθνικής οικονομίας όχι μόνο προς όφελος της ενίσχυσης των πιο ανεπτυγμένων (βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο 8 αναφορικά με την τροποποίηση του ανταγωνισμού στη παγκόσμια αγορά), αλλά και για να *σταθεροποιήσουν την αναπαραγωγή της πολιτικής τους εξουσίας.* Γίνεται επομένως κατανοητό ότι η φιλελευθεροποίηση της παγκόσμιας αγοράς και η στρατιωτική «παρουσία» των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων δεν γίνεται απρόθυμα αποδεκτή από αυτές τις υπανάπτυκτες χώρες, διότι, μιλώντας γενικά, ο «ιμπεριαλισμός» εξασφαλίζει και εγγυάται την αναπαραγωγή των εγχώριων δομών εξουσίας.

10.5. Ο ιμπεριαλισμός μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ

Σε μια πρόσφατη παρέμβασή του, ο Μπαλιμπάρ (2004: 101-105) θα διατυπώσει το επιχειρήμα ότι οι διάφοροι σύγχρονοι λόγοι περί

παγκοσμιοποίησης (οι οποίοι στο φόντο της παρούσας κρίσης και των συνακόλουθων εξελίξεων έχουν σχετικά υποχωρήσει) είναι το αποτέλεσμα της συνάντησης τριών παραγόντων (ο καθένας από τους οποίους υπερκαθορίζει τους άλλους). Αυτοί είναι, πρώτον, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η διόγκωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δεύτερον, η κατάρρευση του Σοβιετικού Μπλοκ και το τέλος της διάκρισης των διεθνών σχέσεων σε δύο ανταγωνιστικά «στρατόπεδα» (ένα συμβάν με σαφέστατα πολιτικά και ιδεολογικά αποτελέσματα) και, τρίτον, το γεγονός ότι η «γη» έχει εν ολίγοις γίνει ένα «ενιαίο» σύστημα στο οποίο οι ροές πληροφορίας, ενέργειας και ύλης επηρεάζουν η μία την άλλη. Χωρίς να μπορούμε σε μια αναλυτική εξέταση του επιχειρήματος αυτού, καταλαβαίνουμε ότι είναι χρήσιμη μία επιστροφή στο ζήτημα της κατάρρευσης του «Ανατολικού Μπλοκ» για να στοχαστούμε έναν από τους όρους συγκρότησης της σύγχρονης φάσης του καπιταλισμού.

Η διεθνής «νέα τάξη πραγμάτων» προέκυψε από την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» το 1989-91 και την «απομόνωση» της Ρωσίας, με την απόσχιση από το κράτος της Ουκρανίας, της Λευκορωσίας, της Αρμενίας, των μωαμεθανικών Δημοκρατιών και εκείνων της Βαλτικής και τον προσανατολισμό των πρώην συμμάχων της Ρωσίας (Τσεχία, Ουγγαρία, Πολωνία, Βουλγαρία κ.λπ.) προς τη Δύση (ΗΠΑ και ΕΕ). Προτού προχωρήσουμε στην εξέταση των δεδομένων της νέας περιόδου, χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού υπήρξε μια διαδικασία που οι αιτίες και η δυναμική της διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ και των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών. Πρόκειται δηλαδή *πρωτίστως* για ένα αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων στις χώρες αυτές (κι όχι των έξωθεν «ιμπεριαλιστικών πιέσεων και επεμβάσεων», όπως συχνά υποστηρίζεται σε κύκλους της Αριστεράς).

Η Σοβιετική Ένωση (όπως και οι άλλες κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού») ήταν μια ταξική κοινωνία, η κυρίαρχη τάξη της οποίας αποτελείτο από δύο μερίδες: το στρώμα των ανώτερων κρα-

τικών και κομματικών αξιωματούχων από τη μια μεριά (οι οποίοι επάνδρωναν τόσο τους πολιτικούς μηχανισμούς όσο και τους διοικητικούς μηχανισμούς ελέγχου της «σχεδιασμένης» οικονομίας που διασφάλιζαν τη συλλογική-κρατικοκαπιταλιστική ιδιοποίηση της υπερεργασίας) και, από την άλλη μεριά, τους διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων. Ηγεμονική μερίδα της κυρίαρχης τάξης ήταν το στρώμα των κρατικών και κομματικών αξιωματούχων, οι οποίοι προσωποποιούσαν το οικονομικό και πολιτικό σύστημα της κρατικοκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης και της μονοκομματικής πολιτικής διακυβέρνησης επί όλων των άλλων τάξεων της σοβιετικής κοινωνίας. Ανάμεσα στις δύο μερίδες της κυρίαρχης τάξης οξύνονταν πολύ συχνά οι αντιθέσεις, κυρίως υπό το βάρος των ασθενών επιδόσεων της σοβιετικής οικονομίας: *η ανώτερη κρατική διοίκηση επεδίωκε τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των επιχειρήσεων, ενώ οι διευθυντές πάλευαν να αυξήσουν την ανεξαρτησία των επιχειρήσεων από τον κεντρικό έλεγχο του κράτους, ωθώντας συχνά τα πράγματα μέχρι την κατάργηση της κρατικοκαπιταλιστικής ρύθμισης, δηλαδή προς τη «μετάβαση» στον ιδιωτικό καπιταλισμό.* Η οικονομική κρίση και η όξυνση των εσωτερικών αντιφάσεων του σοβιετικού καθεστώτος στα τέλη της δεκαετίας του 1980 επέτρεψε τελικά στην ηγεμονευόμενη μερίδα της κυρίαρχης τάξης, τους διευθυντές και τα ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων, να εξασφαλίσουν την υποστήριξη μεγάλης μερίδας των εργαζόμενων τάξεων και να ανατρέψουν και να καταργήσουν τον «κεντρικό κρατικό σχεδιασμό», ιδιοποιούμενοι ως ατομική ιδιοκτησία τις επιχειρήσεις που μέχρι τότε οι ίδιοι διεύθυναν (υπό κρατικοκαπιταλιστικό έλεγχο). Ένα τμήμα του παλιού κρατικοκαπιταλιστικού προσωπικού (του «κομμουνιστικού» κόμματος) ανέλαβε το ρόλο της πολιτικής εκπροσώπησης της αναδυόμενης «δημοκρατίας».

Εάν λοιπόν, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν μπορεί να αναχθεί σε «ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις», παραμένει το ερώτημα αν το κενό που άφησε η διάλυση του Ανατολικού Σοσιαλισμού, πέρα από το ζήτημα της μετατόπισης του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ της Δύσης (και ιδιαίτερα των ΗΠΑ), οδήγησε σε

μια νέα ποιότητα ιμπεριαλιστικής πολιτικής, που να δίνει ουσιαστικό και όχι απλώς περιγραφικό περιεχόμενο στην περί διεθνούς «νέας τάξης» φιλολογία.

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα, θα πρέπει προηγουμένως να αναφερθούμε σε δύο ζητήματα. Αφενός στις νέες αντιφάσεις που αναδεικνύονται από την πάλη των τάξεων στους επιμέρους κοινωνικούς σχηματισμούς και εγγράφονται στο διεθνοπολιτικό επίπεδο μετά τη διάλυση των κρατικοκαπιταλιστικών καθεστώτων και αφετέρου στον τρόπο και τα μέσα άσκησης διεθνούς πολιτικής από τις ΗΠΑ και τον Δυτικό Συνασπισμό.

Είναι, επομένως, κατανοητό πως μέσα από αυτές τις εσωτερικές εξελίξεις στα εδάφη της πρώην ΕΣΣΔ και στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης ο Δυτικός πολιτικοστρατιωτικός Συνασπισμός αναδεικνύεται σε αδιαμφισβήτητη διεθνοπολιτική «ηγεμονική» δύναμη, καθώς η επιρροή του ρωσικού ιμπεριαλισμού περιορίζεται πλέον στις παρυφές μόνο της ανατολικής Ευρώπης, διατηρώντας τη δυνατότητα της επέμβασης και της γενοκτονίας μόνο σε περιοχές, λαούς και εθνότητες, όπως π.χ. οι Τσετσένοι, που βρίσκονται στο εσωτερικό της ρωσικής επικράτειας ή σε περιοχές άμεσης εγγύτητας, όπως συνέβη με την επέμβαση στη Γεωργία.

Πώς λοιπόν επιχείρησε και επιχειρεί να διαχειριστεί ο Δυτικός Συνασπισμός τις αναδυόμενες νέες κρατικές οντότητες και τις εθνικιστικές εντάσεις; Κατά τη γνώμη μας, ακολουθώντας τους ίδιους άξονες πολιτικής και τα ίδια ιδεολογικά σχήματα που επιβλήθηκαν μέσα από την έκβαση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με ορισμένες πάντα διαφοροποιήσεις που αντανακλούν τις εκάστοτε μεταβολές της διεθνούς συγκυρίας.

Τα «ανθρώπινα δικαιώματα» και η «δημοκρατία», το ιδεολογικό μοτίβο άσκησης διεθνούς πολιτικής στην εποχή της «νέας τάξης», αποτελούν ακριβώς τις ίδιες «πανανθρώπινες αξίες» με τις οποίες γινόταν προσπάθεια να νομιμοποιηθεί η αντικομμουνιστική «αποτρεπτική πολιτική» στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου.²³ Η επέμβαση στην Κορέα και στο Βιετνάμ, σε περιοχές τόσο μακρινές από την αμερικανική επικράτεια ή την Ευρώπη, στο όνομα των

αξιών του «ελεύθερου κόσμου» (δηλαδή της «δημοκρατίας» και των «δικαιωμάτων») δεν έγινε; Εξάλλου, η διετής κατοχική διοίκηση της Γερμανίας από τους νικητές Συμμάχους και οι διεθνείς δίκες της Νυρεμβέργης (αντί της δίκης των ναζιστών εγκληματιών από τον δικαστικό μηχανισμό μιας αντιναζιστικής μεταπολεμικής Γερμανίας) δεν αποτελεί το διεθνοπολιτικό προηγούμενο για τη δώξη από «διεθνή δικαστήρια» όσων «εγκληματούν κατά της ανθρωπότητας»; Έχει ελάχιστη σημασία για την παρούσα ανάλυση να αναφέρει κανείς το προφανές, ότι η παραβίαση των «πανανθρώπινων αξιών» εντοπίζεται επιλεκτικά σε συγκυρίες κρίσεων που αφορούν αδύνατους «αντιδυτικούς» κρίκους, ότι διογκώνεται από τα κατευθυνόμενα ΜΜΕ κ.ο.κ. Αυτό που επιδιώκουμε να τονίσουμε είναι ότι ο μηχανισμός νομιμοποίησης των διεθνών δυτικών πρωτοβουλιών και επεμβάσεων παραμένει στα γενικά χαρακτηριστικά του σε παρόμοιο πλαίσιο με αυτό που επιβλήθηκε με το τέλος του Παγκοσμίου Πολέμου.

Το πλαίσιο αυτό δεν διαμορφώνεται μόνο σε αναφορά με τη στρατιωτική ή πολιτική-διπλωματική ισχύ των δυτικών χωρών, αλλά παράλληλα σε αναφορά με τη συναίνεση που μπορεί να απορρέει από τις αρχές και κυρίως τους «κανόνες λειτουργίας» του «διεθνούς δικαίου».

Η συναίνεση αυτή αποτυπώνει το περιθώριο κίνησης που «διαθέτουν» τα κράτη στο νέο πεδίο συσχετισμών, όπως αυτοί εν πολλοίς αναδιατάσσονται σε αντιστοιχία με τις επιθετικές πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού. Οι πολιτικές αυτές, βέβαια, όπως είδαμε, δεν αντιστοιχούν μόνο στα συμφέροντα των ισχυρών καπιταλιστικών δυνάμεων, αλλά συμβάλλουν στη διεύρυνση και αναπαραγωγή της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής ηγεμονίας σ' όλο το φάσμα της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με άλλα λόγια, αποτυπώνουν τη νέα μορφή ηγεμονίας του κεφαλαίου, όπως αυτή έχει οργανωθεί στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης. Η διαδικασία αυτή, βέβαια, οδηγεί σε μια διαρκή αντίφαση που μόνο με τη βοήθεια της ιμπεριαλιστικής ισχύος μπορεί να αντιμετωπιστεί και η οποία καταδεικνύει το χαρακτήρα του σύγχρονου ιμπεριαλισμού. Με δεδομένο

ότι δεν υφίσταται μια διεθνής ένοπλη δύναμη που να εγγυάται ένα καθολικά αποδεκτό «διεθνές δίκαιο» σε μια συγκεκριμένη συγκυρία: «ένα έθνος μπορεί να είναι πρόθυμο να παραβιάσει την κυριαρχία ενός άλλου στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά την ίδια στιγμή θα επιμείνει στην αρχή της εθνικής κυριαρχίας, ιδιαίτερα της δικής του!» (Hardt/Negri 2004: 275). «Τα πιο ισχυρά έθνη-κράτη διατηρούν σταθερά την ισχύ να ακυρώνουν κάθε νομική πράξη». Έτσι, δεν θα πρέπει να τρέφουμε αυταπάτες «σχετικά με την αποτελεσματικότητα των επιτροπών αλήθειας και των δικαστηρίων ή σχετικά με τη δικαιοσύνη που μπορούμε προσδοκούμε από αυτά. Ορισμένες φορές μας αφήνουν με την πικρή γεύση της “δικαιοσύνης” που επιβάλλεται από τους νικητές. Άλλες φορές λειτουργούν εν μέρει ώστε να ουδετεροποιήσουν και να επιφέρουν την ειρήνευση των συγκρούσεων παρά να επιβάλλουν τη δικαιοσύνη. Η προσποίηση της δικαιοσύνης πολύ συχνά αποκρύβει τις μηχανογραφίες της εξουσίας» (όπ. π.: 275).

Η όποια αναφορά σε ανθρώπινα δικαιώματα δεν μπορεί να λαμβάνεται ως δεδομένη πολιτική πρόθεση, αλλά θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως «ιδεολογικός λόγος» που επανακαθορίζει την κυριαρχία με τρόπο που να συνάδει με την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων στη μεταψυχροπολεμική εποχή της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας.²⁴ Πιο σημαντικό είναι όμως να κατανοήσουμε ότι από το τέλος του Παγκοσμίου Πολέμου παραμένει επίσης εν πολλοίς αναλλοίωτο το πολιτικό πλαίσιο με βάση το οποίο ασκείται η δυτική διεθνής πολιτική. Το πλαίσιο αυτό δεν είναι άλλο από τη σταθερότητα των συνόρων που προέκυψαν από τις συνθήκες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της αμέσως επόμενης περιόδου. Το πλαίσιο αυτό, που μετά τις μετακινήσεις πληθυσμών του τέλους του πολέμου ανταποκρίνεται στα συμφέροντα όλων των δυτικών χωρών, καθιστά ασύμβατη με την αρχή των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» κάθε απόπειρα επιβολής της «ιστορικής ενότητας χώματος και αίματος» που θα παραβίαζε τα υπάρχοντα σύνορα. Δεν είναι λοιπόν απορίας άξιο ότι τα εδάφη που προσάρτησε το 1967 το Ισραήλ διατηρούν μέχρι σήμερα το διεθνοπολιτικό στάτους των

«κατεχομένων», ότι καμιά χώρα πλην της Τουρκίας δεν αναγνωρίζει την «Τουρκική Δημοκρατία Βόρειας Κύπρου»²⁵ κ.λπ. Η δυτική επέμβαση στις διαδικασίες αποσταθεροποίησης και διάλυσης των πρώην κρατικοκαπιταλιστικών πολυεθνικών κρατών και στους εθνικιστικούς πολέμους που ακολούθησαν αποσκοπούσε στη «διάσωση» της αρχής αυτής των σταθερών συνόρων, μέσα από τη διατήρηση των υπάρχοντων ορίων των ομόσπονδων περιοχών, τα οποία πλέον μετατρέπονταν σε κρατικά σύνορα. Ανεξάρτητα δηλαδή από τα «ανθρώπινα σύνορα», π.χ. μεταξύ σερβικών και κροατικών πληθυσμών, τα σύνορα της Κροατίας έπρεπε να συμπέσουν με τα ιστορικά καθορισμένα όρια της ομόσπονδης Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Κροατίας, ακόμα κι αν αυτό θα συνεπαγόταν μετακινήσεις και «ανταλλαγές» πληθυσμών. Η ομόσπονδη «Δημοκρατία της Κροατίας» αποκτούσε δηλαδή το διεθνοπολιτικό στάτους του ανεξάρτητου κράτους, ακριβώς όπως συνέβη με τις άλλες πρώην γιουγκοσλαβικές και πρώην σοβιετικές Δημοκρατίες, αλλά και με την Τσεχία και Σλοβακία.

Η εμμονή των Δυτικών στο πολιτικό πλαίσιο των σταθερών συνόρων δεν πηγάζει φυσικά από την προσήλωση σε «αρχές δικαίου» και «πανανθρώπινες αξίες». Ανταποκρίνεται στην ανάγκη να διατηρηθεί και να νομιμοποιηθεί η διεθνοπολιτική σταθερότητα, άρα και η δυτική πλανητική ηγεμονία. Συμπερασματικά, η «νέα τάξη πραγμάτων» προέκυψε κυρίως από τα διεθνοπολιτικά αποτελέσματα που παρήγαγε η πάλη των τάξεων στο εσωτερικό των ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών και στην πρώην ΕΣΣΔ. Οι δυνάμεις της Δύσης και του ΝΑΤΟ δεν προκάλεσαν, αλλά επιχειρούν να διαχειριστούν αυτά τα αποτελέσματα, ακολουθώντας τον ίδιο τύπο πολιτικοϊδεολογικών (και στρατιωτικών) πρωτοβουλιών και επεμβάσεων όπως στο παρελθόν.

Η πολιτική των ΗΠΑ και των συμμάχων τους στην εποχή της «νέας τάξης πραγμάτων» οικοδομείται με τα ίδια υλικά με τα οποία είχε αρχικά οικοδομηθεί η «αντιφασιστική ειρήνη» του 1945 και ο Ψυχρός Πόλεμος στη συνέχεια. Αποτελεί έκφραση της ηγεμονίας στο διεθνοπολιτικό επίπεδο των δυτικών καπιταλιστικών χωρών

υπό την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ. Η ηγεμονία αυτή σημαίνει απλώς την ικανότητα (μερικής) διαχείρισης των αντιφάσεων οι οποίες αναπτύσσονται αυτοφυώς από την πάλη των τάξεων στο εσωτερικό των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών και αποτυπώνονται στη διεθνή σκηνή ως διακρατικές ή οιονεί διακρατικές σχέσεις και εντάσεις. Δεν σημαίνει την ικανότητα τελικής ρύθμισης αυτών των σχέσεων, ούτε πολύ περισσότερο την ικανότητα ελέγχου των ταξικών συσχετισμών δύναμης και της δυναμικής της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό των επιμέρους κοινωνικών συσχετισμών, από τις οποίες σε μεγάλο βαθμό πηγάζουν οι διεθνολογικές εντάσεις. Η ικανότητα αυτή κρίνεται σε κάθε συγκυρία στη βάση των ιδιαίτερων αντιφάσεων και δυναμικών που αναδύονται (π.χ. αναβάθμιση της Κίνας και άλλων «αναπτυσσόμενων» χωρών στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα κ.λπ.).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για παράδειγμα βλ. Cox (1997, 2004), Gill (2003), Pijl (1998, 2006), Overbeek (2000), Rupert (1995), αλλά και Sklair (2001).

2. Σε κάποιο άλλο σημείο ο ίδιος συγγραφέας, συνοψίζοντας το αντίστοιχο επιχείρημα του Κοξ (1999) και του Ρίιλ (1998), σημειώνει ότι: «Η παγκόσμια παραγωγή, ανταλλαγή και οι ροές κεφαλαίων έχουν διευρύνει τη βάση ετοιότητας της ταξικής συγκρότησης πέρα από τις τροχιές του ατλαντικού κεφαλαίου, καθώς έχει εξελιχθεί η εκβιομηχάνιση πολλών τμημάτων του Τρίτου Κόσμου, και καθώς η Ιαπωνία και η Ανατολική Ασία έχουν γίνει πολύ πιο ισχυρές οικονομικά. Σε αυτό το «υπερεθνικό στάδιο» της ανάπτυξης του καπιταλισμού, η ανάπτυξη μιας υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης ή ενός “διεθνούς κατεστημένου” μπορεί να ειπωθεί ότι συμπεριλαμβάνει τα τμήματα των εθνικών αστικών τάξεων και κρατικών γραφειοκρατιών μιας σειράς χωρών που έχουν υλικά συμφέροντα στη σχετική ελεύθερη ροή του κεφαλαίου, των αγαθών και των υπηρεσιών εντός της παγκόσμιας οικονομίας».

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Σωτήρης (2005), Thoburn (2001), Bowring (2004).

4. Πολύ εύστοχο είναι το κριτικό σχόλιο του Zizek (2009: 14) στο επιχείρημα του Νέγκρι (του «γκουρού της μεταμοντέρνας αριστεράς», όπως ενδεικτικά τον αποκαλεί). Για τον Ζίζεκ, ο Νέγκρι «επαινεί τον ψηφιακό καπιταλισμό, διότι εμπεριέχει in nuce όλα τα στοιχεία του κομμουνισμού – έτσι κανείς μπορεί μόνο να εγκαταλείψει την καπιταλιστική μορφή, και ο επαναστατικός στόχος έχει επιτευχθεί».

5. Ας συνοψίσουμε τα βασικά βήματα του συλλογισμού τους: (1) είναι «αδύνατο να υπάρξει μια πλήρως υλοποιημένη παγκόσμια αγορά χωρίς τις διαδικασίες της πραγματικής υπαγωγής» (όπ. π. 345), (2) η μεταμοντέρνα αλλαγή παραγωγικού προτύπου «προς το δικτυακό μοντέλο συνέβαλε στην ενδυνάμωση της εξουσίας των υπερεθνικών εταιριών πέρα και πάνω από τα παραδοσιακά σύνορα των εθνικών κρατών» (όπ. π.: 408), συνεπώς, (3) «οι μεγάλες υπερεθνικές εταιρείες έχουν κατ' ουσίαν υποσκελίσει τη δικαιοδοσία και την εξουσία των εθνικών κρατών», με αποτέλεσμα «αυτή η μακράιωνη διαλεκτική σχέση [να] έχει φτάσει πια στο τέλος της: το κράτος έχει ηττηθεί και οι εταιρείες κυβερνούν πλέον τον πλανήτη!» (όπ. π.: 411), (4) μια νέα προσίδια στο κεφάλαιο παγκόσμια μορφή διακυβέρνησης έχει προκύψει (όπ. π.: 434-449).

6. Φυσικά, οι ιδέες αυτές δεν είναι νέες στο πεδίο της κοινωνικής σκέψης. Στη μεταπολεμική βιβλιογραφία, μπορούμε να συναντήσουμε την αντίληψη αυτή στα κείμενα τόσο ορισμένων παλαιότερων οπαδών της θεωρίας του παγκόσμιου καπιταλισμού, όπως είναι ο Χάιμερ (Hymer 1975), όσο και ορισμένων θεωρητικών του παραδοσιακού μαρξισμού, όπως είναι ο Μαντέλ (Mandel 1971). Εντούτοις, παρότι ο Χάιμερ απλά αναπαράγει την παραδοσιακή επιχειρηματολογία (συγκεκριμένα του Μπουκάριν) για τον παγκόσμιο καπιταλισμό, ο Μαντέλ υποστήριξε ότι είναι πρωτίστως οι σύγχρονες μορφές ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης που οδηγούν για πρώτη φορά στη συγκρότηση διαμεσολαβήσεων και λειτουργιών «διεθνούς» κράτους. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η αυξανόμενη αλληλοεισχώρηση του κεφαλαίου στην ενιαία αγορά, η ανάδυση μεγάλων τραπεζικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων που δεν ανήκουν κατά προτεραιότητα σε κάποια καπιταλιστική τάξη αποτελούν την υλική υποδομή για την ανάπτυξη των υπερεθνικών εργαλείων της κρατικής εξουσίας στην Ενιαία Αγορά (Mandel 1975: 147).

Η επιχειρηματολογία αυτή, που αναφέρεται στη διεθνοποίηση των λειτουργιών του κράτους ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, απέκτησε την πιο ολοκληρωμένη έκφρασή της από τον Μάρρεϋ (Murray 1971). Ο τελευταίος υποστήριξε ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου οδήγησε στην εδαφική μη αντιστοίχιση του κράτους με το κεφάλαιο (του). Η απουσία αντιστοιχίας μεταξύ της εδαφικότητας του κράτους και του πεδίου δραστηριο-

ποίησης του κεφαλαίου, παράλληλα με την αυξανόμενη αστάθεια των κρατών, συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Μάρρεϋ, τη δημιουργία διεθνών αρχών εξουσίας *ημικρατικού τύπου, με αντίστοιχες διεθνείς πολιτικές λειτουργίες*. Η τάση για τις αρχές αυτές προκύπτει από την ανάγκη να καλύπτουν το πεδίο δραστηριότητας, δηλαδή την πραγματική «περιφέρεια», του κεφαλαίου. Πρώτον, δεν είναι απαραίτητο οι κρατικές οικονομικές λειτουργίες που αντιστοιχούν σε κάθε συγκεκριμένο κεφάλαιο ή συνεκτικό σύστημα κεφαλαίων να ασκούνται από μία και μόνη αρχή εξουσίας, παρά το γεγονός ότι συνήθως υπάρχει μόνο μία κυρίαρχη εξουσία. Δεύτερον, θεσμοί που ασκούν αυτές τις λειτουργίες δεν είναι απαραίτητο να είναι οι κυβερνητικές αρχές των εθνικών κρατών. Δημόσια οικονομικά ζητήματα αυτού του είδους μπορεί να διευθετούνται από συνεργασία ιδιωτικών κεφαλαίων, εθνικών κυβερνήσεων ή ορισμένων διεθνών δημόσιων θεσμών (Murray 1971: 87-88).

7. Βλ. Πουλιαντζάς (1981).

8. Αναφορά στον Μπαλιμπάρ (1978: 81-3).

9. Βλ. Πουλιαντζάς (1975), Μπαλιμπάρ (1991: 255-262), βλ. επίσης Κεφάλαιο 7.

10. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να ερμηνεύσουμε μια σειρά από γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη διεθνή συγκυρία, ιδιαίτερα όσα σχετίζονται με παράγοντες άλλους από τις επονομαζόμενες «Μεγάλες Δυνάμεις»: π.χ. τον πόλεμο Ιράν - Ιράκ, τους πολέμους στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην Γιουγκοσλαβία που οδήγησαν στη δημιουργία νέων εθνικών κρατών, τη στρατιωτική παρουσία της Συρίας στο Λίβανο από το Μάιο του 2000 μέχρι τον Απρίλιο του 2005, τη στρατιωτική παρουσία των Βιετναμέζων στην Καμπότζη από το 1978 έως το 1989, τη διένεξη Ινδίας - Πακιστάν, το Κυπριακό κ.λπ.

11. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το επιχείρημα του Ruccio σε αυτή την κατεύθυνση, ακριβώς διότι τονίζει τη σχέση ανάμεσα στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και τον ιμπεριαλισμό (η ανάλυσή του διαφοροποιείται από τη δική μας σε αρκετά σημεία). Δεν αντιλαμβάνεται τον ιμπεριαλισμό ούτε σαν μια συγκεκριμένη κατάσταση ή φάση του καπιταλισμού αλλά ούτε και σαν πολιτική επιλογή. Βασιζόμενος στην επιχειρηματολογία των Deleuze και Guattari, πιστεύει ότι μπορούμε να σκεφτούμε τον ιμπεριαλισμό ως «μηχανή»: «Η ομοιότητα του ιμπεριαλισμού με μηχανή δίνει μία άποψη των διαφόρων μερών του τα οποία (συντά αλλά όχι πάντα) δουλεύουν μαζί, του συνόλου των ενεργειών, των διαθέσιμων ταυτοτήτων και των κατηγοριών που παρακινούν άτομα και ομάδες, θεσμούς και δομές, να θεσπίζουν επιδιώξεις και να εκπολιτίζουν εκείνους που αντιστέκονται στα φαινομενικά μαθήματά του, να τους κάνει να παραδίδονται στη φυσικοποιημένη λογική. *Όχι ένα στάδιο του καπιταλισμού αλλά μάλλον μια μηχανή που ενεργοποιεί και ενεργοποιείται από τον καπιταλισμό σε διάφορα σημεία της ιστορίας του.* [...] Εκείνο που αποκαλούμε καπιταλι-

σμό [...] είναι ο αστερισμός συνθηκών και αποτελεσμάτων που συνδέονται (όχι αφηρημένα ή αναπόφευκτα αλλά συγκεκριμένα και ενδεχομενικά – με άλλα λόγια, ιστορικά) με την απόσπαση υπερεργασίας υπό τη μορφή της υπεραξίας. *Ο ιμπεριαλισμός, εναλλακτικά, είναι το σύνολο των συνθηκών που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από την ύπαρξη αυτής της εκμετάλλευσης*» (Ruccio 2003: 90, 87, η έμφαση δική μας).

12. Στο σχήμα του Σμιθ, τα άτομα προϋποτίθενται ως ίσα, που, δρώντας το καθένα εγωιστικά για το συμφέρον του, προάγουν τελικά όλα μαζί, χωρίς να το γνωρίζουν, το κοινό συμφέρον. Στην προσέγγιση του Μαρξ, αφενός μεν η καπιταλιστική κοινωνία προϋποτίθεται ως ένα δομημένο όλον με συγκεκριμένες ταξικές και ιεραρχικές διαιρέσεις και αρμοδιότητες. Οι τελευταίες συνεπάγονται αντίστοιχους ρόλους για τα άτομα που συγκροτούνται εντός των κοινωνικών αυτών σχέσεων και επομένως είναι, ανάλογα με την ταξική τους θέση, πρωταρχικώς άνισα. Αφετέρου δε αυτή η συγκεκριμένη κοινωνία παράγει στην «επιφάνειά» της μία δική της ιδιαίτερη «αλήθεια», που δεν είναι άλλη από την «αλήθεια» των φυσικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί ειρωνικά το σχήμα του Σμιθ για να δείξει ότι αυτό δεν αποτελεί παρά τη θεωρητικοποίηση της αυθόρμητης «αλήθειας» της καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή της κυρίαρχης ιδεολογίας που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αστικής ταξικής κυριαρχίας. Στη μαρξική προσέγγιση το «αόρατο χέρι» δεν είναι παρά η εκδήλωση της αστικής ηγεμονίας, καθώς το στρατηγικό καπιταλιστικό συμφέρον επικυρώνεται ως το γενικό εθνικό συμφέρον της κοινωνίας, μέσα από τους ανταγωνισμούς των κοινωνικών ομάδων και των ατόμων (που εμφανίζονται ως «ατομικά» ή «μερικά» συμφέροντα). Επομένως, και στο πεδίο της μαρξιστικής προσέγγισης το σμιθιανό σχήμα του «αόρατου χεριού» παραμένει θεωρητικά γόνιμο, καίτοι αποκτά ένα ριζικά διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο. Βλ. χαρακτηριστικά τις τελευταίες παραγράφους του 4ου κεφαλαίου του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (Μαρξ 1978α: 188-89).

13. Όπως σωστά παρατηρεί και ο Rubin (1994: 216 κ.ε.), το κατά Σμιθ «αόρατο χέρι», αλλά και το νόημα που συχνά αποδίδει ο Σμιθ στα «φυσικά» οικονομικά φαινόμενα ή μεγέθη, θα μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία για μια θεωρία της (καπιταλιστικής) οικονομίας και κοινωνίας η οποία να υπερβαίνει την προβληματική του «ορθολογικού υποκειμένου», εστιάζοντας στην αναζήτηση οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων και «νόμων» από τους οποίους απορρέει η «ορθολογική ατομική συμπεριφορά». Αυτό που θα προέκυπτε είναι «μια αναγνώριση της αυθόρμητης, νομοτελειακής κανονικότητας των φαινομένων της αγοράς» (Rubin 1994: 224).

14. Εδώ θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η ικανότητα των ΗΠΑ να οργανώνουν συμμαχίες.

15. Βλ. Hirsch (1977), Busch (1978).

16. Busch (1992). Στην παρούσα ανάλυση δεν σκοπεύουμε να αναφερθούμε στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στη σχετική βιβλιογραφία αναφορικά με τα όριά της ή την προοπτική διαμόρφωσης ενός ενιαίου «ευρωπαϊκού κράτους». Θα επισημάνουμε μόνο ότι, ακόμα και αν η διαδικασία σύγκλισης των ευρωπαϊκών κρατών οδηγήσει τελικά σε ένα νέο ευρωπαϊκό πολυεθνικό κράτος του τύπου Ηνωμένου Βασιλείου (Αγγλίας-Σκωτίας-Ιρλανδίας), κάτι που ακόμα δεν ανιχνεύεται ως κυρίαρχη τάση, η βασική δομή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας που προκύπτει από τη συνάρθρωση κοινωνικών σχηματισμών δεν μεταβάλλεται.

17. Οι χώρες αυτές είναι σήμερα κατά κύριο λόγο εκείνες που απαρτίζουν το G7, μαζί με κάποιες «ισχυρές δυνάμεις» όπως η Ρωσία αλλά και η Κίνα, και, βέβαια, τουλάχιστον η τελευταία δεν μπορεί να καταταγεί στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

18. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το χαρακτήρα των καθεστώτων αυτών και της δυναμικής της αποδιάρθρωσής τους βλ. Bettelheim (1975).

19. Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα στο ζήτημα αυτό είναι η ανάλυση του Eikenberg (1983).

20. Βλ. Bond/Chitonge/Hopfmann (2006).

21. Ενδιαφέρονσα στο σημείο αυτό είναι η ανάλυση του Tibi (1973), κυρίως για τις αραβικές και μουσουλμανικές χώρες.

22. Βλ., για παράδειγμα, την ανάλυση του Menzel (1985α, 1985β), σχετικά με τις Νέες Βιομηχανικές Χώρες της Ν. Α. Ασίας.

23. Βλ. Pijl (2006: 400).

24. Βλ. σχετικά Sakellarios/Sotiris (2008).

25. Το 2004, μετά το Δημοψήφισμα για την επανένωση της Κύπρου με βάση το «Σχέδιο Ανάν» του ΟΗΕ, το οποίο και υπερψηφίστηκε από την τουρκοκυπριακή κοινότητα, ο «Οργανισμός της Ισλαμικής Διάσκεψης» (ΟΙC) αναβάθμισε την εκπροσώπηση της τουρκοκυπριακής κοινότητας στον Οργανισμό, την οποία μέχρι τότε αναγνώριζε ως «μωαμεθανική κοινότητα-παρατηρητή», σε «τουρκοκυπριακό κράτος-παρατηρητή». Η εξέλιξη αυτή ελάχιστα αλλάζει βέβαια το διεθνοπολιτικό στάτους της «Τουρκικής Δημοκρατίας Βόρειας Κύπρου». Αυτή εξακολουθεί να αποτελεί ένα κρατικό μόρφωμα χωρίς διεθνή αναγνώριση.

Μέρος IV

Συμπεράσματα και εξελίξεις.
Ο χαρακτήρας και η κρίση
του σύγχρονου καπιταλισμού

11. Ανακεφαλαίωση: Ιμπεριαλισμός και καπιταλιστική εξουσία

Η βασική ιδέα όσων αναπτύξαμε μέχρι εδώ είναι απλή. Για να μελετήσουμε το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού, χρειαζόμαστε μια θεωρία της καπιταλιστικής εξουσίας. Σε αυτή την κατεύθυνση το έργο του Μαρξ αποτελεί πράγματι μια πολύτιμη αφετηρία.

Βέβαια, ο μαρξισμός είναι ένα εγγενώς σχισματικό θεωρητικό σύστημα.¹ Είναι απολύτως αναμενόμενο να αναπαράγονται εντός του οργανικές διαφωνίες και διχογνωμίες σχετικά με το ζήτημα του ιμπεριαλισμού (ενδεικτική είναι η ανάλυση που προηγήθηκε στα Κεφάλαια 1, 2, 3, 9 και 10). Όπως άλλωστε φάνηκε και στο Κεφάλαιο 1, η εν λόγω σχισματικότητα του μαρξισμού ήταν ήδη ορατή στις διαμάχες που συνόδευσαν τη διατύπωση των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού.

Παρόλ' αυτά δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ένα βασικό σημείο. Οι κλασικές θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού με ελάχιστες αποκλίσεις – οι οποίες βασικά αντικατοπτρίζουν τις αμφιταλαντεύσεις του Λένιν και όψεις από την παρέμβαση του Μπουχάριν – μοιράζονται μία ενιαία πεποίθηση, συγκεκριμένα ότι: *ο καπιταλισμός έχει υποστεί ριζικούς και δομικούς μετασχηματισμούς, με αποτέλεσμα η ανάλυση του Μαρξ να μην επαρκεί πλέον για την πλήρη περιγραφή του.* Ο «νεότερος» καπιταλισμός της εποχής Χίλφερντινγκ δεν είναι ακριβώς ο καπιταλισμός του *Das Kapital*. Η αντίληψη αυτή, ρητά ή άρρητα διατυπωμένη, διαπερνά τις περισσότερες θεωρητικές αναλύσεις των αρχών του 20ού αιώνα, ενώ αποτελεί το

ορατό σύμπτωμα μιας *βαθύτερης συνάντησης* ανάμεσα στο μαρξισμό και την ευρύτερη ετερόδοξη σκέψη της περιόδου.

Ας επιμεινουμε λίγο στο σημείο αυτό. Πρόκειται για μία συνάντηση η οποία οπωσδήποτε δεν ωφέλησε τη μαρξιστική σκέψη, διότι είχε ως προϋπόθεσή της μία *δραστική μετατόπιση* του ίδιου του μαρξισμού. Θα λέγαμε σχηματικά ότι η μαρξιστική συζήτηση αρχίζει να καταλαμβάνεται εν μέρει από έννοιες, συλλογισμούς, επιχειρήματα και ερωτήματα που δεν συνδέονται με το θεωρητικό σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* που εγκαινίασε ο Μαρξ. Η ανάλυση του Κεφαλαίου 6 αποτελεί ένα περιεκτικό παράδειγμα της προηγούμενης διαπίστωσης. Συνεπώς, η ενιαία αντίληψη, που με ελάχιστες αποκλίσεις μοιράζονται οι κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις του ιμπεριαλισμού κατά την περίοδο αυτή, έχει ως βαθύτερη προϋπόθεσή της την άρρητη προσπάθεια επαναδιατύπωσης των ζητημάτων της καπιταλιστικής εξουσίας, η οποία μέσω της έννοιας του ιμπεριαλισμού εισάγει μία νέα προβληματική, που δεν έχει πλέον σαν αποκλειστικό σημείο αναφοράς της το ώριμο έργο του Μαρξ.

Στις αρχές του 20ού αιώνα αρχίζει να διαμορφώνεται (για μια σειρά από λόγους, θεωρητικούς και πολιτικούς) ένα συνολικότερο *επικριτικό κλίμα* απέναντι στην ιδεολογικά κυρίαρχη και ακαδημαϊκά δεσποζούσα φιλελεύθερη-νεοκλασική σκέψη. Χωρίς να εισέλθουμε σε σημαντικές λεπτομέρειες, αξίζει να σημειωθεί ότι στο εσωτερικό της ιδιότυπης αυτής θεωρητικής «αντιπολίτευσης» συναντώνται δύο σημαντικές θεωρητικές παραδόσεις, οι οποίες εξακολουθούν να διατηρούν οπαδούς μέχρι και τις μέρες μας. Αναφερόμαστε, προφανώς, *πρώτον*, στη *θεωρητική παράδοση του ιστορικισμού*, η οποία, βέβαια, δεν αποτέλεσε ποτέ μια ενιαία σχολή σκέψης αλλά πάντα εκδηλώθηκε μέσα από διαφορετικά θεωρητικά συστήματα και, *δεύτερον*, στην *κεϊνσιανή παράδοση* (ή εναλλακτικά στα «οικονομικά της ενεργού ζήτησης»), η οποία, με κεντρική στιγμή τη μεταγενέστερη παρέμβαση του ίδιου του Κέυνς, κατόρθωσε να συνενώσει και να ολοκληρώσει αναλυτικά μια ολόκληρη σειρά υποκαταναλωτικών προσεγγίσεων, τις απαρχές

των οποίων συναντάμε αρκετά νωρίς στις αναλύσεις των Μάλθους και Σισμοντί. Την ίδια ακριβώς περίοδο ο μαρξισμός αρχίζει να βγαίνει από το θεωρητικό παρασκήνιο εξαιτίας κυρίως της δυναμικής των ταξικών αγώνων και κινημάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες του καπιταλισμού (ενδεικτική είναι η ανάλυση του Κεφαλαίου 7). Εντούτοις, η «γενίκευση» αυτή της μαρξιστικής συζήτησης *καθορίστηκε* έντονα από το προηγούμενο θεωρητικό κλίμα, το οποίο και επηρέασε σε διαφορετικό βαθμό (και με ελάχιστες αποκλίσεις) τους σημαντικότερους μαρξιστές στοχαστές της περιόδου.

Η βασική ιδέα των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού βρίσκεται ήδη διατυπωμένη αρκετά νωρίτερα από τον Χόμπσον στη βάση της ουσιοκρατικής προβληματικής του οικονομισμού. Σύμφωνα με την τελευταία, ο «νέος» καπιταλισμός είναι ένα σύστημα της υποκατανάλωσης και των μονοπωλίων. Το γεγονός αυτό αποτελεί εμπόδιο στην απρόσκοπτη κεφαλαιακή συσσώρευση των ανεπτυγμένων κρατών και αναγκάζει τα εμπορεύματα και τα ατομικά κεφάλαια σε διεθνή «μετανάστευση». Η κατεύθυνση της μετανάστευσης δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη των αποικιών ή των υπανάπτυκτων και έτσι «εξαρτημένων» κρατών. Η ανάπτυξη στις μητροπόλεις βασίζεται περισσότερο στην εκμετάλλευση των αποικιών και λιγότερο στην εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Η πολιτική οργάνωση του ιμπεριαλισμού *συνταυτίζεται* αναγκαστικά με τους ρυθμούς της οικονομίας.

Η προηγούμενη γραμμή σκέψης καταλήγει σε κάποια πολύ βασικά συμπεράσματα, που δεν έχουν αναδειχθεί επαρκώς από τη σχετική συζήτηση και τα οποία θίγουν τον πυρήνα της οργάνωσης της αστικής εξουσίας. Η διεθνής κίνηση των ατομικών κεφαλαίων φαίνεται να διαμορφώνει έναν οικονομικό χώρο, η γεωγραφία του οποίου δεν συμπίπτει με την πολιτική γεωγραφία των εθνικών κρατών. *Με άλλα λόγια, διατυπώνεται μία διαλεκτική σχέση μη αντιστοιχίας ανάμεσα στο κράτος και το ατομικό κεφάλαιο*. Ο συλλογισμός αυτός μπορεί να εκφραστεί με δύο εναλλακτικές εκδοχές.

Πρώτη εκδοχή. Οι κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού και οι αμέσως μεταγενέστερες αναλύσεις της εξάρτησης αποδέχτηκαν (σε διάφορες παραλλαγές) ότι *τα ατομικά κεφάλαια, διαπερνώντας τα εθνικά σύνορα, εξακολουθούν να διατηρούν την εθνική τους ταυτότητα.* Διεκπεραιώνουν, με άλλα λόγια, μία κρίσιμη διαμεσολάβηση: *συγκροτούν μία διεθνή οικονομική σφαίρα, περισσότερο ή λιγότερο ομοιογενή, επενδύοντάς την με μια δομική σχέση εξάρτησης και ενδεχομένως άνισης ανταλλαγής.* Συνολικά αυτή η διαδικασία, υποτιμώντας σαφέστατα το ρόλο της ταξικής πάλης, προϋποθέτει μία ορισμένη μορφή κράτους, το οποίο στις χώρες των αναπτυσσόμενου καπιταλισμού οφείλει να είναι *αυτόνομο* και *εξωτερικό* ως προς την ίδια την κίνηση των ατομικών κεφαλαίων. Το κράτος αυτό προσδιορίζεται ως μια κυρίαρχη «οντότητα», η οποία θα μπορούσε να νοηθεί εναλλακτικά είτε ως *αδρανές εργαλείο* είτε ως *αυτοτελές και κυρίαρχο υποκείμενο.*

Καταλαβαίνουμε, συνεπώς, ότι η κριτική στον οικονομισμό των κλασικών θεωριών, η οποία απορρίπτει την εργαλειακή αντίληψη του κράτους για να υποστηρίξει τη βεμπεριανή εκδοχή ενός κράτους κατά βάση θεσμικά αυτοκυρίαρχου, *δεν αναιρεί τη συνολικότερη κατεύθυνση του προηγούμενου συλλογισμού της μη αντιστοιχίας κράτους και κεφαλαίου.* Δεδομένης της διεθνοποιημένης κίνησης των κεφαλαίων, η ουσία των παρεμβάσεων των Βέμπερ και Σουμπέτερ θα μπορούσε να ειπωθεί σαν απλή «προσθήκη» μιας παραπάνω (κρίσιμης) παραμέτρου στο ίδιο πάντα πρόβλημα: της παραμέτρου *του αυτόνομου γεωπολιτικού ανταγωνισμού που είναι (υποτίθεται) ενδογενής στη συγκρότηση των κρατών* (η ανάλυση του Κεφαλαίου 3 είναι η πλέον χαρακτηριστική για τις αντιλήψεις που κινούνται σ' αυτή την κατεύθυνση). Οι σύγχρονες αναλύσεις περί *νέου ιμπεριαλισμού* υλοποιούν στις παραλλαγές τους τη διάθεση να επανεξεταστεί το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού στο έδαφος των κλασικών θεωριών, όταν το έδαφος αυτό έχει «εμπλουτιστεί» από εκδοχές ενός αυτόνομου και μη εργαλειακού κράτους. Και στο νέο αυτό θεωρητικό πεδίο, όμως, η σχέση κράτους και κεφαλαίου εξακολουθεί να υπακούει στη δια-

λεκτική της μη αντιστοιχίας. Τώρα τα «συμφέροντα» των κρατών έρχονται αντιμέτωπα μ' εκείνα των κεφαλαίων σ' ένα παιχνίδι συνταύτισης ή και αντιπαράθεσης (με την πρώτη εκδοχή να υπερτερεί συνήθως στις σχετικές αναλύσεις). Τα κράτη είναι συχνά «διατεθειμένα» να ενισχύσουν τα κεφάλαιά «τους» στη διεθνή κίνηση που διαγράφουν για λόγους ιδίου συμφέροντος. Αναβιώνει, συνεπώς, με ανάλογους όρους η διαμάχη ανάμεσα στον Λένιν και τον Κάουτσκι σχετικά με το ζήτημα του υπεριμπεριαλισμού. Η διεθνής κίνηση των κεφαλαίων, με συγκεκριμένη και «ανεξίτηλη» εθνική καταγωγή, κατά ορισμένους οξύνει τις ενδοιμπεριαλιστικές αντιπαράθεσεις, ενώ κατά άλλους δημιουργεί το πεδίο μιας «συνεργατικής» μορφής ιμπεριαλισμού.

Δεύτερη εκδοχή. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, όπως πολύ σωστά υποστήριξε ο Πουλαντζάς (1990), αναδεικνύοντας έτσι το πρόβλημα που προκύπτει από την εμμονή στην «εθνική προέλευση» των ατομικών κεφαλαίων, το κεφάλαιο δεν είναι «πράγμα» προς εξαγωγή. Η ανάλυση που παρατίθεται στο Μέρος II του παρόντος βιβλίου επεξεργάζεται μια κριτική προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Ωστόσο, η ανάλυση του Πουλαντζά, παρότι επιχειρεί να δώσει έμφαση στο χαρακτήρα του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης, δεν κατορθώνει να απαλλαγεί τελικά από την προβληματική των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού. Σαν αποτέλεσμα, ο ίδιος επιμένει στη λογική της «εθνικής προέλευσης» των κεφαλαίων, θεωρώντας πολλές φορές ότι τα ατομικά κεφάλαια τείνουν να «συμπαρασύρουν» μαζί τους και τις «εθνικές» σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν στη χώρα προέλευσης. Π.χ. στο συλλογισμό του (που διατυπώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970), το «αμερικάνικο» κεφάλαιο διεισδύοντας στον ευρωπαϊκό χώρο αρχίζει να καταλαμβάνει εξουσίες *πραγματικής κυριότητας* (οικονομική ιδιοκτησία και κατοχή), διαδικασία που εγγράφεται με αναπαραγωγή «εξ επαγωγής» και στους κρατικούς θεσμούς της χώρας υποδοχής.

Την ιδέα αυτή θα μπορούσε κάποιος να την τραβήξει στα άκρα και να υποθέσει ότι το διεθνοποιημένο κεφάλαιο συγκροτείται ως

αυτόνομη οντότητα (πράγμα καθαυτό) παγκοσμίως, χωρίς ιδιαίτερους δεσμούς με κάποιο ισχυρό κράτος καταγωγής. Για τη διεθνοποιημένη κίνησή του απαιτούνται, λοιπόν, νέες υπερκρατικές και σίγουρα υπερεθνικές πολιτικές μορφές. Πρόκειται για μια λογική η οποία συνδέθηκε, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 10, με την παρέμβαση του Γκράμσι (ιδιαίτερα όσον αφορά στην έννοια του «ιστορικού μπλοκ») και η οποία είτε θεωρεί ότι υπάρχουν διεθνείς σχέσεις παραγωγής οι οποίες αναπαράγονται δίπλα στις εθνικές (πολλές φορές σε αντίθεση με αυτές) είτε ότι η συγκρότηση των τάξεων ήταν εξαρχής μια παγκόσμια διαδικασία (ή ότι σε κάποια φάση εξελίχθηκε σε τέτοια).

Και οι δύο προηγούμενες εκδοχές, οι οποίες σχηματικά αποδίδουν το σημαντικότερο τμήμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας, αποτελούν διαφορετικούς τρόπους να ερμηνευτεί η *διαλεκτική της μη αντιστοιχίας* ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο. Υπό την έννοια αυτή, αποτελούν θεωρητικές στρατηγικές οι οποίες μοιράζονται μία ενιαία αφετηρία (αποδεχόμενες ακριβώς το ίδιο ερώτημα). Αναμφίβολα, βασική προϋπόθεση των παραπάνω προσεγγίσεων είναι η απόρριψη μιας κρίσιμης έννοιας της μαρξικής ανάλυσης: *της έννοιας του συνολικού κεφαλαίου*. Η απόρριψη αυτή έχει σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο γίνεται κατανοητή πλέον η οργάνωση της ταξικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού και συνακόλουθα στον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού. Το θέμα αυτό επιχειρήσαμε να πραγματευτούμε αναλυτικά στο δεύτερο και το τρίτο μέρος του βιβλίου.

Για λόγους που έχουν να κάνουν με τη συγκεκριμένη ιστορική εγκαθίδρυση του καπιταλισμού μέσα από την αποσύνθεση της φεουδαρχίας (ή/και του ασιατικού τρόπου παραγωγής), η ταξική πάλη συγκροτείται ως τέτοια στο *εσωτερικό* άνισα αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών και όχι σε παγκόσμιο επίπεδο. *Τα ατομικά κεφάλαια, μέσω της διαδικασίας του ανταγωνισμού στο εσωτερικό κάθε εθνικού κράτους, μετασχηματίζονται σε ενιαία κοινωνική δύναμη, δηλαδή σε συνολικό κεφάλαιο, απέναντι στην εργασία*. Η

διαδικασία αυτή προϋποθέτει κατάλληλες πολιτικές μορφές, με αποτέλεσμα το καπιταλιστικό κράτος να μπορεί να νοηθεί μόνο ως *σύνθετος τόπος οργάνωσης της πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης*. Με την έννοια αυτή, το κράτος δεν «κατέχει» τη δική του εξουσία, η οποία θα μπορούσε να ασκείται είτε αυτόνομα είτε κάτω από την έξωθεν καθοδήγηση της αστικής τάξης (συνολικού κεφαλαίου). Από την άλλη όμως, το κράτος αποτελεί μία κρίσιμη «μηχανή» (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο από την ανάλυση του Althusser 2006) για την οργάνωση της πολιτικής κυριαρχίας του κεφαλαίου (αποκρυσταλλώνοντας ταυτόχρονα στο θεσμικό του πεδίο τη δυναμική της ταξικής εξουσίας και των ταξικών αγώνων, όπως αυτοί αναπτύσσονται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού).

Όλα τα παραπάνω έχουν μία βασική συνεπαγωγή. Η οικονομική εξέλιξη του καπιταλισμού δεν εξαρτάται από την «επιθυμία» των ισχυρών ή «ιμπεριαλιστικών» εθνικών κεφαλαίων, αλλά από την ταξική πάλη όπως αυτή αναπαράγεται στο εσωτερικό διαφορετικών εθνικών κρίκων, που με τη συνάρθρωσή τους διαμορφώνουν ό,τι έχουμε ορίσει ως *παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα* (βλ. Κεφάλαιο 7 και 10). Η τελευταία έννοια, που προέρχεται από την παρέμβαση του Λένιν, αποδίδει τους σύνθετους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς δεσμούς που αναπτύσσονται ανάμεσα στους διαφορετικούς και άνισα αναπτυγμένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Επιπλέον, αποδίδει το πραγματικό περιεχόμενο του ιμπεριαλισμού, ο οποίος επικαθορίζει αλλά δεν αποκτά ποτέ προτεραιότητα απέναντι στην ταξική πάλη. Η θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναγκαστικά αποτελεί τη μελέτη ενός αφηρημένου θεωρητικού αντικειμένου – μίας έννοιας – το οποίο προϋποθέτει *ένα* κοινωνικό κεφάλαιο και *ένα* κράτος. Στον υπαρκτό καπιταλισμό, όμως, υπάρχουν πολλά κοινωνικά κεφάλαια και καπιταλιστικά εθνικά κράτη (όπως επίσης υπάρχουν και μη καπιταλιστικοί τρόποι και μορφές παραγωγής στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού). Επομένως, *υιοθετώντας την έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας δίνουμε έμφαση στη μόνη θεωρητική κα-*

τηγορία που δεν καταργεί τη μαρξική ανάλυση περί κοινωνικού κεφαλαίου αλλά λαμβάνει υπόψη τη δομημένη πολλαπλότητα σε διεθνές επίπεδο.

Πολλά μένει να γραφτούν σχετικά με τη δομή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας και την ιστορικότητα που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των άνισων κρίκων. Στο Μέρος ΙΙΙ επιχειρήσαμε να παραθέσουμε τις βασικές αρχές που ακολουθεί η διεθνής κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων, καθώς επίσης και να σκεφτούμε την ιδιαιτερότητά τους στην περίοδο του νεοφιλελευθερισμού. Η πολλαπλότητα των άνισα αναπτυγμένων συνολικών κεφαλαίων ενέχει τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της (π.χ. τροποποίηση του διεθνούς ανταγωνισμού), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η διεθνής ανισότητα δεν είναι δυναμική στην ανάπτυξή της. Οι ανισότητες στους κρίκους δεν είναι παγιωμένες, με αποτέλεσμα οι διεθνείς (ιμπεριαλιστικοί) συσχετισμοί να είναι ιστορικά μεταβλητοί ακόμα και στο επίπεδο των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων. Καθοριστικός όρος πάντα είναι η ταξική πάλη.

Η ιστορικότητα αυτή των διεθνών σχέσεων στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα *αντανάκλαται στο εσωτερικό των άνισα αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών*. Η αντανάκλαση αυτή έχει, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Ι0, ένα διπλό αποτέλεσμα. Από τη μια πλευρά, διαμορφώνει το πεδίο επάνω στο οποίο αναπτύσσονται διαφορετικές, συχνά αντιφατικές και οπωσδήποτε άνισες σε ισχύ εθνικές στρατηγικές (δηλαδή πάντα σύνθετα επικαθορισμένες από τον ιμπεριαλισμό). Την ίδια στιγμή, όμως, οι άνισοι κρίκοι της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας μοιράζονται ένα κοινό στρατηγικό συμφέρον: *την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος εξουσίας*. Κάθε κράτος, οριοθετώντας μια στρατηγική στη διεθνή αρένα, δηλαδή σε ένα πεδίο ρευστών συσχετισμών, συμβάλλει τελικά στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού παγκοσμίως (πάντα στο πλαίσιο σύνθετων αντιθέσεων και αποκλίσεων). Επειδή ο χαρακτήρας της αλυσίδας είναι σύνθετος και ανισομερής, τούτο σημαίνει ότι συχνά το εθνικό συμφέρον των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων «απορροφά» καθήκοντα κρίσιμα για την αναπαρα-

γωγή της παγκόσμιας καπιταλιστικής τάξης (η άλλη όψη της αντανάκλασης). Αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει μία παγκόσμια αυτοκρατορία είτε υπό τη μορφή ενός υπερεθνικού παγκόσμιου μηχανισμού είτε υπό τη μορφή ενός εθνικού «αυτοκρατορικού» κρίκου. Στη σημερινή εποχή, η δυτική συμμαχία, με τον πρωταγωνιστικό ρόλο των ΗΠΑ, υπερασπιζόμενη τα ιδιαίτερα εθνικά συμφέροντα των κοινωνικών κεφαλαίων της, διαμορφώνει την ίδια στιγμή ένα ηγεμονικό σχέδιο για όλα τα καπιταλιστικά κράτη. *Η μοναδική πραγματική «αυτοκρατορία» είναι η ιμπεριαλιστική αλυσίδα στο σύνολό της.*

Το επιχείρημα του βιβλίου για τον ιμπεριαλισμό και την καπιταλιστική εξουσία συνιστά ένα βασικό αλλά και γενικό αναλυτικό πλαίσιο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία πολλών σύγχρονων εξελίξεων. Από αυτή την άποψη, δεν εξαντλεί την ανάλυση του φαινομένου του ιμπεριαλισμού, αλλά προσφέρει το έδαφος για πιο συγκεκριμένες μελλοντικές αναλύσεις. Τα επόμενα τρία κεφάλαια κινούνται προς αυτή περίπου την κατεύθυνση.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Βλ. σχετικά Lapatsioras/Milios/Sotiropoulos (2008), Μηλιός (1996).

12. Η ελληνική κρίση και η κρίση της στρατηγικής του ευρώ

1. Εισαγωγή: Το φάντασμα της εξάρτησης

Ένα από τα βασικά συμπεράσματα του βιβλίου είναι ότι η γενικότερη προβληματική της εξάρτησης εξακολουθεί να παραμένει ισχυρή και στις σύγχρονες συζητήσεις για το χαρακτήρα του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού. Όπως ήταν αναμενόμενο, έκανε την εμφάνισή της και στη συζήτηση για την κρίση της ελληνικής οικονομίας (αλλά και συνολικότερα για την κατάσταση του ευρώ, δηλαδή για την αρχιτεκτονική και την κρίση της Ζώνης του Ευρώ [ΖτΕ]). Εάν πιστέψουμε την πλειοψηφία των αναλύσεων της περιόδου, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι το μοντέλο της ΖτΕ αποτέλεσε μια «αρένα εκμετάλλευσης» των περισσότερων χωρών από ένα στενό πυρήνα ανταγωνιστικών χωρών του ευρωπαϊκού «κέντρου». Υποτίθεται, λοιπόν, ότι η ΖτΕ έχει χωριστεί σε δύο ζώνες: ανάπτυξης και υπανάπτυξης, εκβιομηχάνισης και αποβιομηχάνισης κ.λπ.

Η συζήτηση σχετικά με την ελληνική κρίση μέχρι σήμερα στην Αριστερά έχει εγκλωβιστεί, στα κύρια σημεία της, σε μια κατάσταση που θα μπορούσε να κατανοηθεί υπό τους όρους μιας «δημιουργικής λογιστικής». Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται ότι αρκεί να διορθωθεί, με τη χρήση ενός μολυβιού, η συναλλαγματική ισοτιμία, να ξαναγραφτεί το ύψος του χρέους και να «τυπωθεί» άφθονο εθνικό νόμισμα και, εντελώς αυθόρμητα, η ελληνική οικονομία θα μπει στις ράγες μιας ισχυρής ανάπτυξης και «εκβιομηχά-

νισης». Η ίδια λογική επιμένει ότι η ένταξη της Ελλάδας στη Ζώνη του Ευρώ έχει αποτρέψει τη χρήση αυτού του μαγικού μολυβιού προς όφελος κάποιων τρίτων. Έτσι, εκείνο που χρειάζεται είναι τόσο η ανάκτηση του ίδιου του μολυβιού (ως πράξη «εθνικής κυριαρχίας») όσο και ένας καλός «λύτης», μία καλή «ιδέα» και, ως εκ θαύματος, οι «καταπιεσμένοι» θα απαλλάξουν τη χώρα από τα βάρη, αφήνοντάς την να στροβιλιίζεται ανέμελη στους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Είναι αλήθεια ότι ο Μαρξ θα είχε πολλά να σχολιάσει αναφορικά με την παραπάνω προβληματική. Θα υπενθύμιζε ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν αποτελεί ταξικά ουδέτερη διαδικασία, αλλά ευμετάβλητη διαδρομή στο φόντο ενός σύνθετου μωσαϊκού κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Εδώ οι λογιστικές ή οι όποιες άλλες «ταχυδακτυλουργίες» αποτελούν μια «αυτο-αναιρούμενη αξίωση», καθώς είναι μάταιο να επιχειρεί κανείς «αλλάζοντας τη μορφή μιας σχέσης να ξεμπερδεύει με ουσιαστικούς της όρους» (1989: 83).

Σε ό,τι ακολουθεί θα υποστηρίξουμε μία διαφορετική άποψη στη βάση της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε στο βιβλίο μέχρι τώρα, χωρίς να ξεχνάμε ότι *η καπιταλιστική ανάπτυξη σημαίνει ταξική πάλη και διαρκή επίθεση στην εργασία, ενώ ο ιμπεριαλισμός συμβάλλει στην οργάνωση της αστικής εξουσίας και της ανάπτυξης*. Στο πλαίσιο αυτό, θα υποστηρίξουμε ότι η στρατηγική του ευρώ (η Οικονομική και Νομισματική Ένωση [ΟΝΕ]) αντιστοιχεί σ' ένα μηχανισμό που μεταφέρει διαρκώς πιέσεις για αναδιοργάνωση της εργασίας στις διαφορετικές χώρες-μέλη. Από αυτή την άποψη, οι εργαζόμενοι πλήττονται συστηματικά τόσο στο «κέντρο» όσο και στην «περιφέρεια» της ΖτΕ. Το σχέδιο του ενιαίου νομίσματος δημιουργεί σαφέστατα «οφέλη» για τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη κάθε χώρας που συμμετέχει σε αυτό (χωρίς να αποκλείονται επιμέρους τριβές και αντιθέσεις). Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε να αποδώσουμε τη βασική εικόνα, έχοντας ως σημείο αναφοράς τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

2. Μία γενική αποτίμηση των βασικών αιτιών της ελληνικής κρίσης

Η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας αλλά και οι τριγμοί που μεταφέρθηκαν στο σύνολο της ΖτΕ από την οικονομική κατάσταση των χωρών της «περιφέρειας» (αλλά και του «κέντρου») όχι μόνο επανέφεραν στο προσκήνιο ερωτήματα που δεν απασχολούσαν ιδιαίτερα τις συζητήσεις στο πρόσφατο παρελθόν, αλλά πολύ περισσότερο κλόνισαν παγιωμένες πεποιθήσεις σχετικά με το χαρακτήρα της ΟΝΕ.

Σε ό,τι ακολουθεί θα υποστηρίξουμε ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας συνδέεται εν μέρει με την κρίση της στρατηγικής της ΟΝΕ, όχι όμως για εκείνους τους λόγους που συνήθως αναφέρονται στις σχετικές συζητήσεις. Παρά την αρχική ανατιολόγητη αισιοδοξία, οι οικονομικές εξελίξεις στις διεθνείς χρηματαγορές έπληξαν τον πυρήνα της ΟΝΕ και οδήγησαν σε κρίση τις στρατηγικές εξουσίας που συνδέονται με αυτήν. Το βασικό ερώτημα που προκύπτει, λοιπόν, είναι: Γιατί η στρατηγική της ΟΝΕ και το ευρώ βρέθηκαν τόσο εκτεθειμένες στην κατάρρευση των διεθνών χρηματαγορών;¹

Η βασική μας τοποθέτηση είναι απλή και μπορεί να περιγραφεί με τη βοήθεια των παρακάτω τεσσάρων σημείων (τα οποία θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια):

- Η συμβίωση χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης κάτω από τη «στέγη» του ίδιου νομίσματος (και άρα εντός μιας ενιαίας αγοράς και μιας κοινής νομισματικής πολιτικής) οδήγησε σε πολύ διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης και κερδοφορίας. Η ταχεία ανάπτυξη στις χώρες της «περιφέρειας» και η σχετική στασιμότητα του «κέντρου» μείωσε δραστικά την αναπτυξιακή «ψαλίδα» μεταξύ τους (αυτά, βέβαια, πριν την εκδήλωση της κρίσης).

- Την ίδια στιγμή, οι υψηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης στις πρώτες συνοδεύτηκαν τόσο από ραγδαία μείωση στο κόστος του εγχώριου δανεισμού όσο και από (εύκολη) εισροή ξένων «αποταμιεύσεων» (διαφόρων μορφών), γεγονός που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση σταθερών πλεονασμάτων στο

ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές (και η μερική υστέρηση της ανταγωνιστικότητας παρά τη σημαντική βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας) «αντικατοπτρίζουν» ακριβώς την ισχυρή αύξηση της εσωτερικής ζήτησης και την εισροή ξένων επενδύσεων.

- Οι επίμονες ανισορροπίες στα ισοζύγια χρηματοπιστωτικών συναλλαγών στο εσωτερικό της ΖτΕ και η διόγκωση των εγχώριων τραπεζικών συστημάτων αποτέλεσαν σε κάποιο βαθμό μοχλό αντιστάθμισης των πιέσεων που μεταφέρονται στην εργασία, κυρίως στις οικονομίες της «περιφέρειας», από το μηχανισμό του ευρώ (προς όφελος του κεφαλαίου, φυσικά). Με άλλα λόγια, συνέβαλαν στην οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης γύρω από την αναπτυξιακή στρατηγική που επιβάλλει η λογική της ΖτΕ, αποτελώντας οργανικό στοιχείο της συγκεκριμένης ενδοευρωπαϊκής συμβίωσης.

- Συνιστούσαν, όμως, και μια συνθήκη που ερχόταν σε αντίθεση με την ευρύτερη φιλοσοφία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, ενώ, την ίδια στιγμή, διαμόρφωσαν ένα ασταθές και ευάλωτο πλαίσιο συμβίωσης που δεν άργησε να αποδιοργανωθεί μετά την πρόσφατη κρίση στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα. Παρά την αρχική αμηχανία και τις άστοχες αμφιταλαντεύσεις, η κρίση αντιμετωπίζεται ως αφορμή για την ενίσχυση των νεοφιλελεύθερων στρατηγικών που συνδέονται με το σχέδιο της ΟΝΕ και το ευρώ.

Στην περίπτωση της Ελλάδας συγκεκριμένα, το ίδιο πλαίσιο συμβίωσης επέτρεψε την ισχυρή αύξηση της φοροαπαλλαγής και φοροδιαφυγής όσον αφορά στο κεφάλαιο και εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που αποτέλεσαν σταθερά στηρίγματα της συγκεκριμένης αναπτυξιακής στρατηγικής στο εσωτερικό της ΟΝΕ (εύκολος ενδοκοινωνικός δανεισμός παρά το υψηλό χρέος τη στιγμή που ο κρατικός προϋπολογισμός κατέγραφε πρωτογενή ελλείμματα). Όλα, όμως, αυτά πριν την κατάρρευση της Lehman Brothers.

Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε περισσότερο τα παραπάνω σημεία που συνθέτουν το βασικό μας επιχείρημα. Στην κατεύθυνση αυτή, θα προτείνουμε ένα γενικό πλαίσιο

ερμηνείας της παρούσας οικονομικής συγκυρίας που έρχεται σε ρήξη με τις περισσότερες από τις απόψεις που κυριαρχούν στις σχετικές συζητήσεις εντός και εκτός Ελλάδος.

3. Το «μυστήριο» της παγκόσμιας αγοράς και το σχέδιο της Ζώνης του Ευρώ

Για να περιγράψουμε τη στρατηγική του κοινού νομίσματος θα πρέπει να επιστρέψουμε σε επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν αναλυτικά σε προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου.

Ο σύγχρονος νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός αποδείχτηκε εφιαλτικός για τους οπαδούς του προστατευτισμού. Το ίδιο και η αρχιτεκτονική του ευρώ.² Για να κατανοήσουμε, επομένως, τις σύγχρονες εξελίξεις στην οργάνωση του καπιταλισμού θα πρέπει να απαλλαγούμε από κάθε «μερκαντιστική» δοξασία, ώστε να ερμηνεύσουμε πειστικά γιατί οι ανεπτυγμένοι και αναπτυσσόμενοι κοινωνικοί σχηματισμοί επιδιώκουν – παρά τον άνιστο βαθμό ανάπτυξης τους – τη *στρατηγική της έκθεσης των ατομικών κεφαλαίων τους στον διεθνή ανταγωνισμό*.³

Σε όλα τα κείμενα που εντάσσονται στο στάδιο της θεωρητικής του «ωριμότητας» (με τη σημασία που ο Αλτουσέρ προσέδωσε στον όρο αυτό⁴), ο Μαρξ δεν σταμάτησε ποτέ να πιστεύει ότι ανταγωνισμός αποτελεί αναλυτικό προσδιορισμό που *εγγράφεται στην ίδια τη σχέση του κεφαλαίου* (βλ. Κεφάλαιο 6). Με άλλα λόγια, αποτελεί μορφική έκφραση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και όρο συγκρότησης του κεφαλαίου ως κοινωνικής δύναμης. Την ίδια στιγμή, για τον Μαρξ, το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης αφορά τους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης και εξαρτάται από τη μορφή της καπιταλιστικής ηγεμονίας στο πεδίο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού (βλ. Κεφάλαια 5 και 7). Πώς μπορούν, όμως, οι δύο αυτές παρατηρήσεις να μας βοηθήσουν στην κατανόηση του εγχειρήματος της ΟΝΕ; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει πρώτα να διερευνήσουμε ένα άλλο πιο θεμελιακό ζήτημα το οποίο έχει επανέλθει επιτακτικά στις σχετι-

κές συζητήσεις: *Γιατί ένας κοινωνικός σχηματισμός με χαμηλότερο μέσο επίπεδο παραγωγικότητας να «επιθυμεί» να εισέλθει σε μια οικονομική και νομισματική ένωση με περισσότερο ανταγωνιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς*. Η απάντηση είναι σύνθετη αλλά πρέπει να αναζητηθεί, όπως είδαμε προηγουμένως, στο μαρξικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο: για τις *αναπτυγμένες* καπιταλιστικές χώρες, η στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό (η οποία προωθείται φυσικά με διαφορετικούς όρους και τροποποιήσεις, ανάλογα με τα αντίστοιχα εθνικά συμφέροντα) αποτελεί την *κατεξοχήν* στρατηγική του κεφαλαίου.

Η βασική ιδέα είναι απλή και συνοψίζεται εύστοχα από τον Μπους (1985, 1986, 1992, βλ. επίσης την επιχειρηματολογία των Κεφαλαίων 7 και 10) στο πλαίσιο της ίδιας περίπου συζήτησης, σε μία διαφορετική, παρόλ' αυτά, ιστορική συγκυρία.⁵ Θεμελιώδη προϋπόθεση για την απρόσκοπτη κεφαλαιακή συσσώρευση αποτελούν οι ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, ανάμεσα στις οποίες οφείλουμε να συμπεριλάβουμε και τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Έτσι, μία καπιταλιστική χώρα που ακολουθεί τη νεοφιλελεύθερη στρατηγική αλλά δεν ενσωματώνεται με οργανικό τρόπο στις παγκόσμιες αγορές και παρεμβάλλει ανάμεσα στα ατομικά της κεφάλαια και την παγκόσμια αγορά σημαντικούς φραγμούς και ελέγχους διαφόρων ειδών κινδυνεύει να αποτύχει: Δεν πρόκειται να επιτύχει *ταυτόχρονα υψηλούς ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης και υποβάθμιση της εργασίας σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο*. Με άλλα λόγια, η εμμονή στον άκαμπτο προστατευτισμό «διακινδυνεύει» τις ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου.⁶ Αυτό σημαίνει ότι, εάν μια οικονομία έχει εισέλθει στη φάση του αναπτυγμένου (ή αναπτυσσόμενου) καπιταλισμού, τότε ο «δρόμος» της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό αποτελεί την πλέον ενδεδειγμένη στρατηγική οργάνωσης της αστικής εξουσίας (ως μοντέλο διαρκούς αναδιοργάνωσης της εργασίας και εκκαθάρισης των μη ανταγωνιστικών ατομικών κεφαλαίων προς όφελος τελικά του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου).

Για μια σειρά από συγκεκριμένους ιστορικούς και πολιτικούς λόγους που αφορούν τόσο την οργάνωση της αστικής εξουσίας (των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών) όσο και τις ιδιαίτερες ιμπεριαλιστικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου (τα ζητήματα αυτά δεν θα μας απασχολήσουν προς το παρόν), αρκετοί ευρωπαϊκοί σχηματισμοί έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιο της «ενιαίας αγοράς» ήδη από τη δεκαετία του 1980 (Busch 1986: 91). Το εν λόγω «σχέδιο» κατέληξε σταδιακά να ενσαρκώνει μία μακροπρόθεσμη στρατηγική διαχείρισης των ευρωπαϊκών καπιταλισμών *που είχε, βέβαια, ως αναγκαία προϋπόθεσή της την εισαγωγή ενός ενιαίου νομίσματος*. Διότι είναι βέβαιο ότι η «οικονομική» ενοποίηση (η ενιαία αγορά) δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς μια συνακόλουθη νομισματική ενοποίηση. Εντούτοις, είναι επίσης βέβαιο ότι κάθε εκδοχή νομισματικής ενοποίησης θα ήταν δύσκολο να διασφαλίσει τελικά την αποφυγή «ανισορροπιών» ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες-μέλη, όπως με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο αποδείχτηκε στην πράξη.⁷

Εν συντομία, θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε τα παραπάνω με τον εξής τρόπο: Είναι μάλλον απόλυτα κατανοητό ότι το σχέδιο της ενιαίας αγοράς δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί με επιτυχία στο καθεστώς των ελαστικών και κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών. Μια υποτίμηση του εθνικού νομίσματος ενός κράτους-μέλους θα οδηγούσε πιθανότατα τα υπόλοιπα κράτη-μέλη σε αντίστοιχες «αμυντικές» απαντήσεις με την προσφυγή σε διάφορες εκδοχές προστατευτισμού. Και εν συνεχεία, όσο μεγαλύτερη θα γινόταν η συναλλαγματική αστάθεια, τόσο πιο σημαντική θα ήταν η πίεση για την εισαγωγή πρακτικών προστατευτισμού, με αποτέλεσμα ο στόχος της οικονομικής ενοποίησης να παραμένει ένα διαρκώς επισφαλές πλάνο. (Ενώ, την ίδια στιγμή, μια πιθανή ενδοκοινωνική ανάπτυξη του εμπορίου θα εκτίνασσε στα ύψη τις αγορές παραγωγών ως τον μοναδικό πλέον μηχανισμό αντιστάθμισης του συναλλαγματικού κινδύνου – θα ήταν, όμως, εντελώς αδύνατο να φανταστούμε μία ενιαία αγορά να οικοδομείται στη βάση διογκωμένων και νευρικών αγορών παραγωγών).⁸ Επομένως, καμία

χώρα δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει το σχέδιο της ενιαίας αγοράς και την ίδια στιγμή να αντιστέκεται στην εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος. Σε διαφορετική περίπτωση, το αποτέλεσμα θα ήταν η ακύρωση της στρατηγικής της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό.⁹

Με τον τρόπο αυτό, όμως, οι χώρες-μέλη της ΟΝΕ «παραιτούνται» αναγκαστικά από την άσκηση αυτόνομης νομισματικής πολιτικής. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι η απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων σε συνδυασμό με την παγίωση της συναλλαγματικής ισοτιμίας (ή εναλλακτικά την εγκατάλειψη του εθνικού νομίσματος) συνεπάγονται αναγκαστικά απώλεια του ελέγχου επάνω στη νομισματική πολιτική. Όπως έχουμε σχολιάσει και στο Κεφάλαιο 9, η εν λόγω διαδικασία αποτελεί μια ορισμένη διευθέτηση στο λεγόμενο «τρίλημμα» της οικονομικής πολιτικής, ισοδυναμώντας με μια εξαιρετικά επιθετική μορφή αστικής στρατηγικής. Συγκεκριμένα, *είναι οι «ανάγκες» της εργασίας ο παράγοντας εκείνος που «θυσιάζεται» στην ικανοποίηση της κινητικότητας του κεφαλαίου (δηλαδή, του κεφαλαιακού ανταγωνισμού) και της σταθερότητας των συναλλαγματικών ισοτιμιών.* Μάλιστα η περιβόητη έκθεση Ντελόρ, λαμβάνοντας ως δεδομένο και «φυσικό» το συγκεκριμένο σχέδιο εξουσίας της ενιαίας αγοράς, θεώρησε τη νομισματική ενοποίηση ως κάτι το προφανές και το αναπόφευκτο.¹⁰ Στην πραγματικότητα, το θεσμικό πλαίσιο της ΟΝΕ μπορεί να μεταφραστεί και ως μια συστηματική οργάνωση του τριλήμματος της οικονομικής πολιτικής.

Πρόκειται για ένα οικονομικό περιβάλλον που συνθλίβει τις παραδοσιακές προνοιακές κρατικές πολιτικές και επιβάλλει τις πιο σκληρές αξιώσεις του κεφαλαίου επάνω στην εργασία. Και από αυτή την άποψη, η εποχή του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού «μοιάζει» με την περίοδο του χρυσού κανόνα.¹¹ Η αύξηση της παραγωγικότητας σε σχέση με το πραγματικό εισόδημα της εργασίας (οι «όροι» της εργασίας, τρόπον τινά) είναι η «μεταβλητή» που υποτίθεται ότι «σηκώνει» το βάρος της προσαρμογής στις νέες καπιταλιστικές συνθήκες και ιδιαίτερα στο περιβάλλον της ΟΝΕ. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι οι ανταγωνιστικές πιέσεις από τη λειτουργία της ΟΝΕ «στοχεύουν» στον πυρήνα της καπιταλι-

στικής εκμετάλλευσης, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τη διαρκή αναδιάρθρωση της εργασίας. Η ΟΝΕ υλοποιεί μία ακραία εκδοχή της στρατηγικής της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό που μόνο μέσα από διαρκή «προσαρμογή της εργασίας» μπορεί να συνεχίσει να επιβιώνει. Από αυτή την άποψη, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η στρατηγική της ΟΝΕ αποτελεί έναν *συγκεκριμένο επιθετικό τρόπο οργάνωσης της εξουσίας του κεφαλαίου.*

4. Ο φόβος του «ηθικού κινδύνου» (moral hazard). Πώς εξηγείται η εμμονή στη δημοσιονομική σταθερότητα της Ευρωζώνης;

Η στρατηγική του ενιαίου νομίσματος θα μπορούσε να έχει μια σειρά από «ανεπιθύμητες» συνέπειες, οι οποίες θα έπρεπε να αντιμετωπισθούν δραστικά από την αρχή. Ο «υποθετικός χρόνος» της προηγούμενης πρότασης υποδηλώνει τους αρχικούς σχεδιασμούς και τις αντίστοιχες συζητήσεις της προηγούμενης δεκαετίας. Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι.

Η εισαγωγή των χωρών-μελών στη ζώνη ενός ενιαίου και «ισχυρού» νομίσματος παρέχει σε αυτές ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα. Για παράδειγμα, παρά την απώλεια άσκησης αυτόνομης νομισματικής πολιτικής (η οποία έτσι και αλλιώς δεν μπορεί να είναι και τόσο «αυτόνομη» σ' ένα φιλελευθεροποιημένο διεθνές περιβάλλον), οι χώρες της ευρωπαϊκής «περιφέρειας», σε αντίθεση με άλλες αναπτυσσόμενες αλλά και αναπτυσσόμενες χώρες που αντιμετώπισαν νομισματικές κρίσεις και προβλήματα με το κρατικό χρέος (ή τουλάχιστον έφτασαν κοντά σε τέτοια ενδεχόμενα), *δεν ήταν αναγκασμένες (ή, εναλλακτικά, ο μηχανισμός του ευρώ τις προστάτευε από):* (1) να διατηρούν υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα (π.χ. η Ελλάδα κάποιες στιγμές κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας κατέγραψε ακόμα και πρωτογενή ελλείμματα παρά το αντίστοιχο υψηλό επίπεδο του δημόσιου χρέους – γεγονός που, στο πεδίο των συγκεκριμένων κοινωνικών συσχετισμών, ευνόησε την προώθηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών), (2) να δεσμεύουν οι-

κονομικούς πόρους για τη διατήρηση υψηλών ξένων νομισματικών αποθεματικών (κυρίως δολαρίου), (3) να περιορίζουν τους αναπτυξιακούς τους ορίζοντες στον «ακριβό» εγχώριο δανεισμό.¹²

Ταυτόχρονα, οι χρηματοοικονομικές διευκολύνσεις από τη συμμετοχή στο ενιαίο νόμισμα για τις χώρες-μέλη σε συνδυασμό με την απουσία κεντρικής ομοσπονδιακής οργάνωσης της δημοσιονομικής πολιτικής θα δημιουργούσαν τρία βασικά προβλήματα για τη λειτουργία του ευρώ: τον *πληθωρισμό*, τον *ηθικό κίνδυνο* και το ζήτημα της *εξωτερικής συναλλαγματικής ισοτιμίας*.¹³ Το περιβόητο Σύμφωνο Σταθερότητας ήρθε να αντιμετωπίσει αυτά τα τρία βασικά ζητήματα (και δεν είναι τυχαίο που οι διαπραγματεύσεις για τη διαμόρφωσή του υπήρξαν εξαιρετικά σύντομες – γεγονός που υποδηλώνει τη μεγάλη σύγκλιση των απόψεων). Δεν θα ασχοληθούμε εδώ με το παρασκήνιο των διαπραγματεύσεων και τις διαφορετικές πολιτικές που συγκρούστηκαν. Θα περιοριστούμε σε ορισμένες πολύ βασικές επισημάνσεις.

Η νεοφιλελεύθερη λογική που διαπνέει συνολικά το επιχείρημα της ΟΝΕ έθεσε εξαρχής στο επίκεντρο των σχετικών συζητήσεων το ζήτημα του κρατικού χρέους (παραδόξως, ούτε ένας υπαινιγμός για το ιδιωτικό χρέος!). Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι σημείο-κλειδί για την πειθάρχηση των κρατικών πολιτικών στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο δεν αποτελεί τόσο το ύψος του δημόσιου χρέους ή των ελλειμμάτων αλλά κυρίως ο τρόπος «παρακολούθησής» του από τις χρηματαγορές¹⁴ – ή, εναλλακτικά, το πλαίσιο τιμολόγησης του «κινδύνου». Και εδώ αναφαινόταν εξαρχής μια ενδεχόμενη αντίφαση του συνολικότερου σχεδίου, ικανή να το ακυρώσει εντελώς. Διότι το πλαίσιο του ευρώ παρείχε δυνατότητες χαλάρωσης της εν λόγω εποπτείας, αφήνοντας ανοικτό το πεδίο για «σχετικές» δημοσιονομικές «επεκτάσεις» από τα κράτη-μέλη που θα ήταν εντελώς αντίθετες με τη συνολικότερη φιλοσοφία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.

Το επιχείρημα στις ενδοκοινοτικές συζητήσεις έρεε περίπου ως εξής:¹⁵ Οι «ανεξέλεγκτες» δημοσιονομικές πολιτικές πιθανότητα θα ανάγκαζαν την ΕΚΤ σε απομάκρυνση από το μονεταρι-

στικό πλαίσιο λειτουργίας (με τη γνωστή εμμονή στην ανταγωνιστικότητα και τον χαμηλό πληθωρισμό). Ο μηχανισμός του ευρώ πάλι θα είχε απορρυθμιστεί. Δύο θα ήταν τότε τα πιθανά ενδεχόμενα. Πρώτον, το υπερβολικό χρέος θα ανάγκαζε την ΕΚΤ είτε σε διάσωση (*bail-out*) *εκ των υστέρων* μέσα από νομισματοποίηση των ελλειμμάτων, είτε σε δάσωση *εκ των προτέρων* με στροφή σε πολιτικές χαμηλών επιτοκίων. Οι ενδεχόμενες «απειλές» του πληθωρισμού, της αστάθειας του ενιαίου νομίσματος και κυρίως της δυνατότητας άσκησης κοινωνικών πολιτικών ήταν αρκετές για να οδηγήσουν στην αναζήτηση μιας *φόρμουλας αποφυγής* μιας πιθανής υπερχρέωσης (δηλαδή ενός συμφώνου σταθερότητας). Δεύτερον, ακόμα και εάν μπορούσε να εξασφαλιστεί δια παντός η απαρύγκλιτη πρόσδεση της ΕΚΤ στο άρμα του μονεταρισμού, μια χώρα θα ήταν δυνατόν να φτάσει στα όρια της χρεοκοπίας, «εκβιάζοντας» τη στήριξη από τα υπόλοιπα κράτη μέλη. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο μπορεί να έθετε επίσης σε κρίση το ενιαίο νόμισμα, δημιουργώντας ένα προηγούμενο που πάλι θα ακύρωνε τη φιλελεύθερη φιλοσοφία της ΟΝΕ (θα πρέπει να σημειώσουμε ότι και τα δύο αυτά σενάρια τέθηκαν σε εφαρμογή μετά την πρόσφατη κρίση, με τη μόνη διαφορά ότι αποτέλεσαν πλευρές ενός μηχανισμού στήριξης που εν ολίγοις υποκαθιστούσε το μηχανισμό της αγοράς στην επιβολή της νεοφιλελεύθερης ατζέντας).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από την αρχή ήταν σαφές ότι το σχέδιο της ΟΝΕ δεν θα μπορούσε να διαχειριστεί αποτελεσματικά τον ηθικό κίνδυνο (*moral hazard*) στην περίπτωση των κρατικών πολιτικών. *Οι αγορές δεν θα μπορούσαν να «εποπτεύσουν» αποτελεσματικά τα κράτη-μέλη και να τα «πειθαρχήσουν» έτσι στη νεοφιλελεύθερη στρατηγική, ενώ την ίδια στιγμή δεν υπήρχε κανένας κεντρικός ομοσπονδιακός μηχανισμός που θα μπορούσε να παρέμβει συμπληρωματικά.* Και επειδή η ύπαρξη του τελευταίου προϋποθέτει συνθήκες πολιτικής ενοποίησης που ακόμα και σήμερα παραμένουν εν πολλοίς εκτός συζήτησης, η λύση αναζητήθηκε στην τήρηση μίας κοινής συμφωνίας για την υποτιθέμενη περιφρούρηση της σταθερότητας: ένα Σύμφωνο Σταθερότητας.

Στην πραγματικότητα, το Σύμφωνο Σταθερότητας που εμπεριέχεται στη συνθήκη του Μάαστριχτ επιχειρεί να αντιμετωπίσει τους κινδύνους «απόκλισης» από το συνολικότερο σχέδιο εξουσίας που περιγράφηκε (αντιμετώπιση του στρατηγικού «ηθικού κινδύνου»). Με άλλα λόγια, επιχειρεί να αποσυνδέσει τόσο τη χρηματοδότηση του χρέους από τη νομισματική πολιτική όσο και τη δυνατότητα διάσωσης μιας χώρας από τις υπόλοιπες (το περίφημο «no-bail out clause»). Έτσι, στη συνθήκη σταθερότητας υπάρχουν ρητές απαγορεύσεις προς την ΕΚΤ να προβαίνει σε πράξεις ανοικτής αγοράς που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν τα επιμέρους κρατικά χρέη και να τα μετασχηματίσουν σε κοινωνικές παροχές (η ΕΚΤ παραμένει έτσι «ανεξάρτητη» από τα επιμέρους κράτη-μέλη, αλλά όχι από το «συσχετισμό» δύναμης ανάμεσά τους). Και τέλος, η ρητή απαγόρευση διάσωσης (bail-out) επιχειρούσε να αποτρέψει την «κοινοτικοποίηση» των επιμέρους κρατικών χρηματοπιστωτικών υποχρεώσεων με τη μεταφορά τους στα χαρτοφυλάκια των υπολοίπων μελών (όλα αυτά, βέβαια, πολύ πριν τις πρόσφατες συζητήσεις για τον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης).¹⁶

Το Σύμφωνο Σταθερότητας ήρθε να συμπληρώσει το αρχικό σχέδιο της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό. Πρόκειται για μια πολιτική εποπτεία η οποία έθεσε με «χαλαρούς» όρους τον γενικό χαρακτήρα των επιμέρους δημοσιονομικών πολιτικών. Τα κριτήρια του συμφώνου (δημοσιονομικό έλλειμμα μικρότερο από 3% του ΑΕΠ και χρέος μικρότερο από 60% του ΑΕΠ – ή τουλάχιστον κίνηση προς μια τέτοια κατεύθυνση) δε βασίζονται σε κανέναν συγκεκριμένο θεωρητικό συλλογισμό. Παράλληλα, πολλά είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν σχετικά με τα περιθώρια των επιμέρους κρατών να ασκούν αποτελεσματική αντικυκλική πολιτική (κατάλληλα προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες απαιτήσεις της κάθε χώρας) όταν προκύψει ανάγκη, όπως συμβαίνει στις μέρες μας.

Πριν ολοκληρώσουμε την επιχειρηματολογία της ενότητας αυτής θα κάνουμε τρία σύντομα σχόλια.

Πρώτον, οι συζητήσεις γύρω από τον ηθικό κίνδυνο (την πειθάρχηση προς τις αγορές) και το ύψος του χρέους πρέπει να θεω-

ρηθούν συμπληρωματικές στο συνολικότερο στρατηγικό σχέδιο του ευρώ για διαρκή αναδιάρθρωση της εργασίας και νεοφιλελεύθερη λειτουργία του κράτους. Επομένως, η συζήτηση περί χρέους είναι περισσότερο προσχηματική και αφορά τον πυρήνα της αναπαραγωγής ενός συγκεκριμένου σχεδίου αστικής εξουσίας. Με άλλα λόγια, η «εποπτεία» του χρέους αποτελεί μηχανισμό οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας επάνω στην εργασία.¹⁷ Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε, διότι μόνο κάτω από αυτή την προβληματική μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη στάση τόσο του ΔΝΤ όσο και της ΕΕ με όρους καπιταλιστικής εξουσίας και όχι «εθνικής» καταπίεσης. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι το κράτος δεν είναι απλά ένας «διαίτερος» καπιταλιστικός θεσμός με ισολογισμό. Είναι ο «θεσμός» που οργανώνει ολόκληρη την κοινωνική ζωή για την εξυπηρέτηση των αναγκών της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Και από αυτή την άποψη τα χρέη και τα ελλείμματα αποτελούν στοιχεία στο εσωτερικό της προηγούμενης διαδικασίας.

Δεύτερον, οι αρχικές φοβίες των «αρχιτεκτόνων» του ευρώ βγήκαν σε κάποιο βαθμό αληθινές. Οι αγορές «υποτίμησαν» τους κινδύνους που συνδέονται με τα κρατικά χρέη της ΖτΕ, προχωρώντας σε ενιαίες περίπου τιμολογήσεις (με ελάχιστες διαφορές στις διαφορές επιτοκίων – τα spreads). Το γεγονός αυτό (του φθηνού δανεισμού) σε συνδυασμό με τα υψηλά επίπεδα ανάπτυξης χωρών όπως η Ελλάδα έδωσαν περιθώρια σχετικής δημοσιονομικής χαλάρωσης (η οποία δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και άσκηση κοινωνικών πολιτικών), αφού η εξυπηρέτηση του χρέους θα μπορούσε να γίνει ακόμα και με χαμηλά πρωτογενή πλεονάσματα στον κρατικό προϋπολογισμό. Την ίδια στιγμή, και ενώ οι δημοσιονομικές διατάξεις της ΕΕ έδωσαν ένα γενικότερο πλαίσιο προσαρμογής στα δημόσια οικονομικά, στην πράξη η εφαρμογή τους υπήρξε μάλλον ελαστική εξαιτίας των ίδιων λόγων αισιοδοξίας ως προς τη διαχείριση του χρέους (αλλά και της απροθυμίας των δύο μεγαλύτερων μελών να εφαρμόσουν πιστά της ίδιες διατάξεις στις οικονομίες τους¹⁸). Και έτσι, όταν οι αγορές αναπροσάρμοσαν απότομα τις εκτιμήσεις τους αναφορικά με τα κρατικά χρέη (ανατιμολογώντας

τα ομόλογα σ' ένα διεθνές περιβάλλον χρηματοπιστωτικής στενότητας), οι υπερχρεωμένες οικονομίες απέκτησαν ένα πρόβλημα το οποίο δεν φαινόταν σημαντικό στο πρόσφατο παρελθόν (η περίπτωση της Ελλάδας είναι το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα).

Τρίτον, τα παραπάνω φανερώνουν την ανεπάρκεια του Συμφώνου Σταθερότητας στην εν γένει περιφρούρηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας στη ΖτΕ. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, η συγκεκριμένη «συμβίωση» των χωρών- μελών στο εσωτερικό του ευρώ συνδυάστηκε με υψηλό ιδιωτικό χρέος για τις χώρες της «περιφέρειας» (αλλά και όχι μόνο). Το χρέος αυτό συμβάδιζε με σχετικά ισορροπημένες δημοσιονομικές θέσεις. Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση της Ελλάδας, η οποία έτσι και αλλιώς δεν φαινόταν ιδιαίτερα ανησυχητική,¹⁹ η Ιρλανδία και η Ισπανία εμφάνιζαν ακόμα και πλεονάσματα στον κρατικό προϋπολογισμό. Όταν όμως εκδηλώθηκε η κρίση, τμήμα του ιδιωτικού χρέους αναγκαστικά αντικαταστάθηκε από κρατικό (χωρίς ριζικές αλλαγές στις ανισορροπίες στα ισοζύγια των τρεχουσών συναλλαγών), διότι θα έπρεπε να μπουν σε εφαρμογή κατάλληλες αντικυκλικές πολιτικές. Το αποτέλεσμα ήταν η ραγδαία επιδείνωση των δημοσιονομικών θέσεων. Η συνακόλουθη εμμονή στη μείωση του κρατικού χρέους εν μέσω ύφεσης έχει να κάνει με την προαγωγή πολιτικών λιτότητας που συνεχίζουν στην κατεύθυνση διαρκούς αναδιοργάνωσης της εργασίας.

5. Ο χαρακτήρας της συμβίωσης στο εσωτερικό της Ζώνης του Ευρώ

Η έκθεση στον διεθνή ανταγωνισμό που υπηρετήθηκε με την εισαγωγή στο ενιαίο νόμισμα επέβαλε σημαντικές αναδιορθώσεις προς όφελος του κεφαλαίου και οδήγησε τις (λιγότερο ανταγωνιστικές) χώρες της «περιφέρειας» σε ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης και βελτίωσης της μέσης παραγωγικότητας. Τα μεγέθη που παρουσιάζονται στον Πίνακα Ι είναι ενδεικτικά. Σε γενικές γραμμές, οι χώρες της ευρωπαϊκής «περιφέρειας» περιόρισαν σημα-

ντικά σε πραγματικούς όρους την «ψαλίδα» του κατά κεφαλήν ΑΕΠ που τις χώριζε από τις πιο προηγμένες χώρες του ευρωπαϊκού «κέντρου» (το μέγεθος αυτό σε καμία περίπτωση δεν μεταφράζεται σε κοινωνική ευημερία), ενώ σημείωσαν υψηλότερα μέσα ποσοστά κέρδους, τα οποία και συνοδεύτηκαν από αντίστοιχα υψηλότερους ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης.²⁰ Την ίδια στιγμή, είναι φανερό ότι οι ενισχυμένοι ρυθμοί μεγέθυνσης στην «περιφέρεια» επέφεραν υψηλότερα επίπεδα εγχώριας ζήτησης και πληθωρισμού (οι περιπτώσεις της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Ιρλανδίας είναι οι πλέον χαρακτηριστικές).

Πίνακας Ι

Μεταβολή του ΑΕΠ και της εγχώριας ζήτησης σε πραγματικούς όρους για διάφορες χώρες κατά την περίοδο 1995-2008

	Ελλάδα	Γερμανία	Ιταλία	Ισπανία	Ολλανδία	Ιρλανδία
ΑΕΠ	61,0%	19,5%	17,8%	56,0%	42,0%	124,1%
ιδιωτική κατανάλωση	55,7%	12,3%	19,6%	55,3%	33,1%	104,5%
συνολική επένδυση	102,8%	18,8%	31,6%	95,2%	56,3%	130,5%
δημόσια κατανάλωση	51,1%	14,7%	21,5%	74,8%	41,4%	97,3%
όγκοι εξαγωγών	131,4%	159,0%	34,0%	115,1%	114,1%	232,3%
όγκοι εισαγωγών	123,1%	115,5%	56,7%	174,1%	117,8%	222,4%
δείκτες τιμών καταναλωτή	66,4%	22,2%	37,3%	47,5%	33,1%	47,2%
ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (2008) % ΑΕΠ	-14,6%	+6,7%	-3,4%	-9,6%	+4,8%	-5,2%

Πηγή: ΟΟΣΑ (2009) [υπολογισμοί δικοί μας]

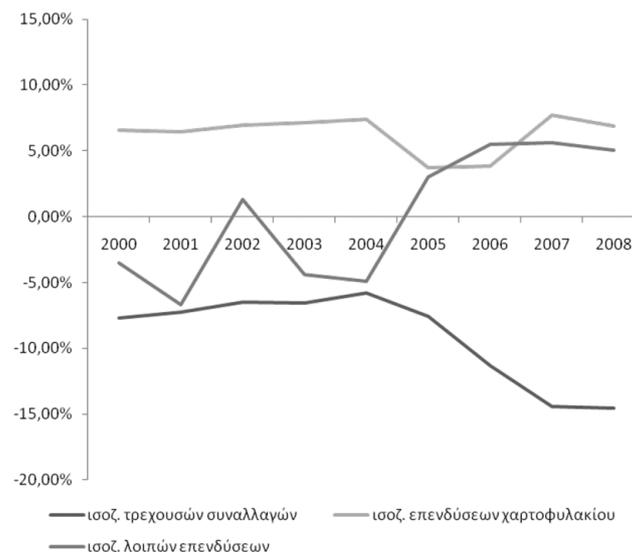
Στο διάστημα 1995-2008 η Ελλάδα σημείωσε υψηλή πραγματική αύξηση του ΑΕΠ κατά 61,0%, η Ισπανία κατά 56,0% και η Ιρλανδία κατά 124,1%, σε αντίθεση με τις πιο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Γερμανία ήταν 19,5%, για την Ιταλία 17,8% και για την Γαλλία 30,8%. Οι χώρες που σημείωσαν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης κατά βάση (η διαπίστωση αυτή δεν ερμηνεύει μονοσήμαντα όλες τις περιπτώσεις) κατέληξαν με σημαντικά ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές. Την ίδια στιγμή παρουσίασαν υψηλότερα επίπεδα πληθωρισμού, γεγονός που σε συνδυασμό με τη σημαντική κερδοφορία του κεφαλαίου φαίνεται να είχε συνέπειες στην ανταγωνιστικότητά τους. Προς το παρόν αξίζει να σχολιάσουμε ότι κατά την ίδια ακριβώς περίοδο η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, σε αντίθεση με αρκετές από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες, βασίστηκε περισσότερο στη σημαντική πραγματική αύξηση του παγίου κεφαλαίου (102,8%) και στη βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας και λιγότερο στην κρατική κατανάλωση.²¹

Για να έχουμε, ωστόσο, μια ολοκληρωμένη εικόνα των συνολικότερων εξελίξεων θα πρέπει στα παραπάνω σχόλια να συνυπολογίσουμε δύο επιπλέον βασικές παραμέτρους που επέδρασαν ενισχυτικά στην αναπτυξιακή δυναμική των χωρών της «περιφέρειας».

Από τη μια, τα υψηλότερα ποσοστά κέρδους στην «περιφέρεια» συμπαρέσυραν προς τα επάνω και το σύνολο των χρηματοπιστωτικών αποδόσεων, με αποτέλεσμα οι διεθνείς επενδυτές να είναι ολοένα και πιο «πρόθυμοι» να χρηματοδοτήσουν τους υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης εκεί, ιδιαίτερα τώρα που στο περιβάλλον του ευρώ απουσίαζαν ορισμένοι σημαντικοί κίνδυνοι, όπως π.χ. αυτός της συναλλαγματικής ισοτιμίας.²² Συνεπώς, οι χώρες της «περιφέρειας» κατέγραψαν ισχυρά πλεονάσματα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας (σχήμα Ι), η εξέλιξη στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αντικατοπτρίζει τις συνθήκες ισχυρής εσωτερικής ζήτησης που ενισχύθηκε τόσο από τη συνεχή εισροή επενδύσεων χαρτο-

φυλακίου όσο και από τις δυνατότητες άντλησης ρευστότητας ενός δυναμικού τραπεζικού συστήματος (κυρίως υπό τη μορφή αποταμιεύσεων και *gepos*).

Σχήμα Ι
Βασικά μεγέθη του ελληνικού
ισοζυγίου πληρωμών ως % του ΑΕΠ

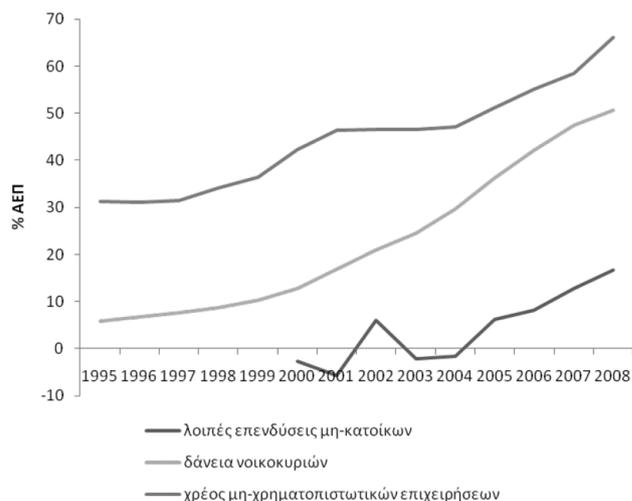
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδας, Eurostat

Από την άλλη, οι χώρες-μέλη της Ευρωζώνης, καίτοι σημείωναν διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης και διαφορετικά ποσοστά κέρδους, εντάχθηκαν ανεξαιρέτως στο ίδιο καθεστώς νομισματικής πολιτικής, δηλαδή στο καθεστώς των ίδιων ονομαστικών επιτοκίων από την πλευρά της ΕΚΤ (εκτός των άλλων). Το ύψος των επιτοκίων αυτών ήταν αρκετά χαμηλότερο για τις χώρες της «περιφέρειας» από ό,τι ίσχυε πριν την εισαγωγή τους στο ενιαίο νόμισμα. Τα επιτόκια της ΖτΕ συνέκλιναν στο χαμηλό επίπεδο των γερμανικών. Η

πτωτική αυτή τάση ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από τη διεθνή μείωση των επιτοκίων που ακολούθησε μετά το ξέσπασμα της αποκαλούμενης κρίσης dotcom στο χρηματιστήριο των ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα υψηλότερα επίπεδα πληθωρισμού που επικρατούσαν στις χώρες της «περιφέρειας», οδήγησε σε ακόμα χαμηλότερα πραγματικά επιτόκια για τον εγχώριο τραπεζικό τομέα. Ενδεικτικό π.χ. είναι το γεγονός ότι τα βραχυχρόνια πραγματικά επιτόκια στη δεκαετία του 1990 κινήθηκαν για την Ελλάδα κατά μέσο όρο στο 5,4% ενώ μετά το 2000 ήρθαν κοντά στο 0%, καταγράφοντας για μεγάλα διαστήματα ακόμα και αρνητικές τιμές.²³ Πρόκειται για συνθήκες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εκτόξευσης του (ιδιωτικού και δημόσιου) εγχώριου δανεισμού, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την επέκταση της εσωτερικής ζήτησης (βλ. σχήμα 2).²⁴

Σχήμα 2

Ιδιωτικός δανεισμός (δάνεια και χρεόγραφα εκτός μετοχών)
ως ποσοστό του ελληνικού ΑΕΠ

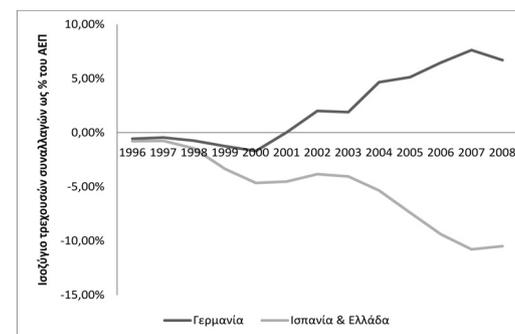

Πηγή: Eurostat, ΤτΕ

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δύο αυτοί παράγοντες ενίσχυσαν τις δυνατότητες δανεισμού και συνέβαλλαν στην περαιτέρω αναθέρμανση των οικονομιών της «περιφέρειας», προσανατολίζοντας την παραγωγή στις ανάγκες μιας σημαντικής εσωτερικής ζήτησης.²⁵ Οι συνθήκες υψηλής εσωτερικής ζήτησης επέφεραν σχετικές απώλειες στην ανταγωνιστικότητα των εξαγωγών (πληθωρισμός, αυξήσεις στο μοναδιαίο κόστος εργασίας και υψηλά «ανελαστικά» κέρδη), αυξάνοντας ταυτόχρονα τη ζήτηση για εισαγωγές. Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι για μια σχετικά μικρή αλλά «ανοικτή» στον εξωτερικό ανταγωνισμό οικονομία (ο τομέας των διεθνώς εμπορεύσιμων προϊόντων υπερβαίνει το 60% του ΑΕΠ, ενώ δεν υπάρχουν περιορισμοί στην κίνηση των κεφαλαίων) η αύξηση της εγχώριας ζήτησης επιδρά ενισχυτικά κυρίως στους «προστατευμένους» παραγωγικούς τομείς (μη εκτεθειμένους στον διεθνή ανταγωνισμό) και στις εισαγωγές.²⁶ Έτσι, η αύξηση των κεφαλαιακών εισροών έχει ως άλλη όψη της την επιδείνωση στις τρέχουσες συναλλαγές των χωρών της «περιφέρειας» και αντανακλά την αναπτυξιακή δυναμική με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αυτή αποκτά στο εσωτερικό της Ζώνης του Ευρώ. Τα σχήματα 3 και 4 που ακολουθούν είναι ενδεικτικά.

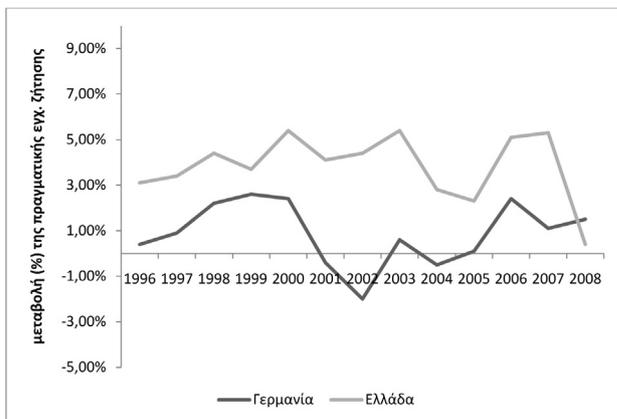
Σχήμα 3

Εξέλιξη στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών

Πηγή: IMF (WEO database)

Σχήμα 4
 Διαφορετικές τροχιές της εσωτερικής ζήτησης σε «κέντρο»
 και «περιφέρεια»

Πηγή: OECD (2009)

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές για τις χώρες της «περιφέρειας» δεν είναι απλά το άμεσο αποτέλεσμα ενός ανάλογου «ελλείμματος» στην ανταγωνιστικότητα. Αντίθετα, και τα δύο εν λόγω «ελλείμματα» είναι η άλλη όψη των υψηλών κεφαλαιακών πλεονασμάτων και συνιστούν αποτελέσματα μιας άλλης βαθύτερης αιτίας. Συγκεκριμένα: των σημαντικών διαφορών στα επίπεδα καπιταλιστικής μεγέθυνσης και του συγκεκριμένου τρόπου «συμβίωσης» στο εσωτερικό του ευρώ. Ας συνοψίσουμε.

Χώρες όπως η Ελλάδα, η Ισπανία αλλά και η Ιρλανδία σημείωσαν υψηλότερους ρυθμούς συσσώρευσης (μείωση της αναπτυξιακής απόστασης από τις ανταγωνιστικές χώρες του ευρωπαϊκού «κέντρου») και κερδοφορίας. Η εσωτερική ζήτηση ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο τόσο από την πιστωτική επέκταση στο περιβάλλον των χαμηλών επιτοκίων και του ισχυρού νομίσματος όσο και από την εισροή διεθνών «αποταμιεύσεων» (ορισμένες από τις

οποίες προέρχονται από τις εξαγωγικές χώρες του κέντρου). Τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές αποτελούν αναπόφευκτο επακόλουθο των παραγόντων αυτών (στο περιβάλλον του ευρώ) και αντανακλούν τα αντίστοιχα πλεονάσματα στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές.

6. Οι ανισορροπίες στο ισοζύγιο χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και το στρατηγικό δίλημμα του ευρώ

Το σχέδιο του ενιαίου νομίσματος δημιουργεί σαφέστατα στρατηγικά «οφέλη» για τους συλλογικούς κεφαλαιοκράτες όλων των χωρών που συμμετέχουν σε αυτό. Έχουμε ήδη περιγράψει σε γενικές γραμμές τη βασική εικόνα.

Για μία αναπτυσσόμενη χώρα η πρόσβαση στις διεθνείς αγορές μπορεί μεν να ικανοποιεί τη στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό και να μεταφράζεται ενδεχομένως σε υψηλά επίπεδα ανάπτυξης και αύξησης της παραγωγικότητας, είναι όμως μία μάλλον «φιλόδοξη» στρατηγική. Ας δούμε γιατί. Στην περίπτωση της ΖτΕ που μας ενδιαφέρει εδώ, εφόσον οι χώρες-μέλη δεν μπορούν να υιοθετήσουν μία ήπια προστατευτική πολιτική και εφόσον δεν υπάρχει ο μηχανισμός του εθνικού νομίσματος ώστε να αμβλύνει μερικώς (με υποτίμηση) τις διαφορές στην ανταγωνιστικότητα, τότε οι λιγότερο ανταγωνιστικές χώρες θα πρέπει να είναι σε θέση να επιβάλλουν χωρίς σημαντικές παρεκκλίσεις δραστικές αναδιαρθρώσεις στην εργασία τους. Αλλιώς, υπάρχει ο κίνδυνος να εκκαθαριστούν οι μη ανταγωνιστικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, χωρίς αυτό να αντισταθμιστεί από την παράλληλη συγκρότηση άλλων «δυναμικών» ατομικών κεφαλαίων.

Εντούτοις, η αναδιάρθρωση της εργασίας και η εμπέδωση νέων ανταγωνιστικών μορφών εκμετάλλευσης αποτελεί αναπόφευκτα διαδικασία με υστερήσεις και αντιστάσεις. Και όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό από τα προηγούμενα, το «κόστος» συμμετοχής στο ευρώ για την εργασία στις οικονομίες της ευρωπαϊκής «περιφέ-

ρειας» *αντισταθμίστηκε σε κάποιο βαθμό* τόσο από τη διόγκωση της εγχώριας τραπεζικής μόχλευσης όσο και από την εισροή κεφαλαίων (λιγότερο άμεσων ξένων επενδύσεων και περισσότερο επενδύσεων χαρτοφυλακίου, δανείων, καταθέσεων και *repos*), δηλαδή από παράγοντες που ενίσχυσαν την ήδη σημαντική επέκταση της εσωτερικής ζήτησης.

Η ισχυρή εσωτερική ζήτηση και η αύξηση του ιδιωτικού χρέους των νοικοκυριών λειτούργησε *αντισταθμιστικά* προς τις ισχυρές πιέσεις για διαρκή αναδιάρθρωση της εργασίας στις χώρες της «περιφέρειας», γεγονός που σημαίνει ταυτόχρονα ότι ανακόπηκε σε κάποιο βαθμό η βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Δύο είναι οι βασικοί λόγοι για κάτι τέτοιο. Από τη μία, μέσω του δανεισμού συντηρείται βραχυπρόθεσμα η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, παρά τη σχετική επιδείνωση των όρων διαβίωσης και εργασίας. Από μια διαφορετική οπτική, η οικοδόμηση της συναίνεσης στο νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα στηρίζεται *και* στη δυνατότητα πρόσβασης στον φτηνό δανεισμό για τη χρηματοδότηση καταναλωτικών, στεγαστικών ή άλλων δαπανών, έτσι ώστε να υπάρχει επαρκές εισόδημα που υποκαθιστά την απόσυρση του κράτους από τη χρηματοδότηση καθολικών συστημάτων ασφάλισης, υγείας, σπουδών και διαφόρων κοινωνικών παροχών.²⁷ Η παρατήρηση αυτή είναι γενική, αλλά ίσχυσε και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας. Την ίδια στιγμή, η σημαντική επέκταση της εγχώριας ζήτησης – με τους όρους που πραγματοποιείται, δηλαδή στη βάση μιας οικονομικής μεγέθυνσης που στηρίζεται τόσο στην παραγωγική αναδιάρθρωση όσο όμως και στην εισροή ξένων «αποταμιεύσεων» – δημιουργεί ελαφρά «ζώνη» προστασίας γύρω από τις λιγότερο ανταγωνιστικές επιχειρήσεις (ιδιαίτερα στους τομείς των μη εμπορεύσιμων αγαθών), *αντισταθμίζοντας* μερικώς τις πιέσεις που μεταφέρει η έκθεση στον διεθνή ανταγωνισμό και επιτρέποντας βραχυπρόθεσμα μερική βελτίωση της απασχόλησης (ή και της εισοδηματικής θέσης ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων).

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, με αιχμή την κρίση των τραπεζών, μετέτρεψε γρήγορα ένα μέρος του ιδιωτικού χρέους σε

δημόσιο. Το διογκούμενο δημόσιο χρέος οδήγησε σε κρίση χρηματοπιστωτικής αξιοπιστίας (*insolvency*), λόγω της εκτίναξης των επιτοκίων δανεισμού, καθώς δεν είναι δυνατή η απευθείας χρηματοδότηση του κρατικού προϋπολογισμού από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (αντίθετα με ότι συμβαίνει σε άλλες περιοχές του αναπτυγμένου καπιταλισμού), ενώ η ΧΠ σφαίρα εισήλθε σε μια διαδικασία επαναξιολόγησης των πιστωτικών κινδύνων. Στη νέα αυτή συγκυρία, η μεταφορά «αποταμιεύσεων» από το ευρωπαϊκό «κέντρο» στην ευρωπαϊκή «περιφέρεια» ανακόπηκε απότομα.

Καταλήγουμε, επομένως, σε εκείνο που θα μπορούσε να ονομαστεί και ως *στρατηγικό δίλημμα του ευρώ*: Οι επίμονες ανισοροπίες (στα ισοζύγια των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών) στο εσωτερικό της ΖτΕ και η διόγκωση του ιδιωτικού (και δημόσιου) χρέους αποτελούν μια ενεργή αντίφαση της συνολικότερης αρχιτεκτονικής. Από τη μία πλευρά, συνέβαλαν στην οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης γύρω από τη συγκεκριμένη αναπτυξιακή στρατηγική του κεφαλαίου. Από την άλλη, όμως, αποδείχτηκαν ένα καθεστώς συμβίωσης ιδιαίτερα ευάλωτο σε απρόβλεπτα οικονομικά συμβάντα, αποτελώντας ταυτόχρονα επιμέρους εμπόδιο στην ίδια την αναδίπλωση της νεοφιλελεύθερης αρχιτεκτονικής του ευρώ.

Η αντίφαση της ΟΝΕ είναι, συνεπώς, πιο στρατηγική από ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Δεδομένου του νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού της ΖτΕ, θα επιχειρηθεί να αντιμετωπισθούν οι παραπάνω ανισοροπίες μέσα από συνθήκες «ύφεσης» των πραγματικών εισοδημάτων της εργασίας. Πρόκειται για επιλογή εξαιρετικά επιθετική αλλά ταυτόχρονα και ριψοκίνδυνη για την οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης. Ωστόσο, είναι η μόνη στρατηγική που μετατρέπει την αναπτυξιακή δυναμική της ευρωπαϊκής «περιφέρειας» σε ορατά ανταγωνιστικά οφέλη και περαιτέρω ενίσχυση της δυναμικής του κεφαλαίου χωρίς να αναιρεί τη νεοφιλελεύθερη αρχιτεκτονική του ευρώ. *Η κρίση αποτέλεσε μία πρώτη τάξεως «ευκαιρία» στην κατεύθυνση αυτή*, όπως πολλές φορές έχει αναφερθεί, για την αναγκαία διόρθωση των αντιφάσεων της πρώτης φάσης του εγχειρήματος της ΖτΕ. Συνεπώς, εκείνο που

διαπιστώνουμε από την πλευρά της καπιταλιστικής εξουσίας είναι μια σκληρή και άνευ προηγούμενου επίθεση στην εργασία, η οποία εκδηλώνεται στο όνομα της δημοσιονομικής εξυγίανσης.²⁸

Ας διατυπώσουμε, λοιπόν, για μία ακόμη φορά τη βασική διαπίστωση: Οι πολιτικές δημοσιονομικής εξυγίανσης που έχουν μπει σε εφαρμογή αλλά και όσες θα επιβληθούν στο μέλλον *δεν έχουν σαν απώτερο σκοπό τους την αντιμετώπιση του χρέους αλλά την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας εν μέσω ύφεσης* (μέσα από τη δραστικότερη υπαγωγή της εργασίας στις απαιτήσεις του κεφαλαίου) και τη *συνακόλουθη διόρθωση των ανισορροπιών*. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν άμεσα και αποτελεσματικά το χρέος. Η κρίση της Ελλάδας, οι διεθνείς χρηματαγορές, η ΕΕ, ο ευρωπαϊκός μηχανισμός στήριξης και το ΔΝΤ υπηρετούν απαρέγκλιτα τις σκληρές επιλογές του κεφαλαίου, αποτελώντας κατά βάση «τμήματα» ενός ενιαίου μηχανισμού.²⁹ Εκείνο, βέβαια, που δεν είναι ποτέ προβλέψιμο είναι τα αστάθμητα συμβάντα της ταξικής πάλης και η συναίνεση των κοινωνιών σε τέτοιες απροκάλυπτα ταξικές πολιτικές.

Με τη συνολικότερη συζήτηση σχετικά με τις πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης και το χαρακτήρα που πρέπει να έχει μια αριστερή στρατηγική θα ασχοληθούμε στο Κεφάλαιο 14.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο κεφάλαιο αυτό μας ενδιαφέρει κυρίως η ανάλυση των χωρών της λεγόμενης ευρωπαϊκής «περιφέρειας». Θα αφήσουμε προς το παρόν έξω από τη συζήτηση τις ενδοευρωπαϊκές ανισοβαρείς αντιθέσεις.

2. Όπως άλλωστε και η λογική κάθε περιφερειακής εμπορικής ενοποίησης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι τελευταίες κάθε άλλο παρά σπανίζουν στον σύγχρονο καπιταλισμό. Για παράδειγμα, το 2009 ο ΠΟΕ κατέγραψε 25

νέες τέτοιες συμφωνίες, με αποτέλεσμα ο συνολικός τους αριθμός να ανέλθει στην τάξη των 300 παγκοσμίως (βλ. σχ. Freund/Ornelas 2010).

3. Βλ. Κεφάλαια 7 και 8. Για μια ανάλογη επιχειρηματολογία βλέπε επίσης Σωτηρόπουλος (2009β).

4. Π.χ. βλ. Αλτουσέρ (1978).

5. Βλ. επίσης Μηλιός (2003), Milios (2005).

6. Όπως επεσήμανε ο Μπους (1986: 110): «Αν οι συνθήκες αξιοποίησης δύο εθνικών κεφαλαίων αποκλίνουν μόνο ελάχιστα μεταξύ τους, τότε είναι απόλυτα δυνατό, η διαφορετική πίεση του ανταγωνισμού που υπάρχει στις δύο χώρες, επειδή διαφέρει ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, να οδηγήσει σε πολύ διαφορετικούς ρυθμούς αύξησης του καθαρού προϊόντος των δύο χωρών».

7. Για τη σχετική συζήτηση που ανήκει στην προηγούμενη δεκαετία, του 1990, βλ. Eichengreen (1997).

8. Από την άλλη, η λύση σίγουρα δεν θα μπορούσε να αναζητηθεί στην επιδίωξη σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Η εμπειρία των τελευταίων 40 χρόνων (δηλαδή από την ύστερη φάση του Μπρέτον Γουντς και έπειτα) έχει αποδείξει περίτρανα ότι ο στόχος των σταθερών και ελεγχόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών είναι σχεδόν αδύνατο να ικανοποιηθεί επί μακρόν σ' ένα διεθνές περιβάλλον με απελευθερωμένη την κίνηση του κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, η λογική της πρόσδεσης των εθνικών νομισμάτων γύρω από το ισχυρό μάρκο μάλλον ήταν εξαρχής εκτός συζήτησης, «σκοκτάφτοντας» σε ενδοκοινοτικές διαφωνίες (βλ. σχετικά Wyplosz 2005). Η ενιαία αγορά παράλληλα σημαίνει εγκατάλειψη των ελέγχων στην κίνηση των κεφαλαίων (Eichengreen 1997, Σωτηρόπουλος 2009). Στην περίπτωση αυτή, εάν τα κράτη-μέλη αντί για ενιαίο νόμισμα ακολουθούσαν την επιλογή των σταθερών αλλά ρυθμιζόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, θα ήταν πολύ πιο εκτεθειμένα σε «εξωτερικά σοκ» (τα παραδείγματα του Μεξικού και της Αργεντινής είναι ενδεικτικά), καθώς δεν θα είχαν το αναγκαίο περιθώριο αντίδρασης. Είναι εύκολο να σκεφτούμε γιατί. Η αύξηση των επιτοκίων, στην οποία αναγκαστικά θα προσφύγει μια κυβέρνηση όταν η συναλλαγματική της ισοτιμία βρεθεί κάτω από «επίθεση», θα προκαλέσει μια σειρά αρνητικών συμβάντων, όπως: ύφεση, ανεργία, υψηλό κόστος εξυπηρέτησης του δημόσιου και του ιδιωτικού εξωτερικού χρέους, αποσταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος κ.λπ. Σε ένα τέτοιο κλίμα, είναι πιθανό ότι ένα κράτος-μέλος που θα είχε αρχικά την πρόθεση να υπερασπιστεί τη σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία του εθνικού νομίσματος θα αναγκαζόταν τελικά να την εγκαταλείψει (αντιμέτωπο με την εν λόγω δυσμενή οικονομική συγκυρία). Επομένως, το σχέδιο της ενιαίας αγοράς θα μπορούσε να είναι «στέρεο» μόνο στην περίπτωση του ενιαίου νομίσματος και της απώ-

λεις της αυτονομίας στην άσκηση νομισματικής πολιτικής (Eichengreen 1997: 251, Krugman 2008).

9. Βλ. σχετικά Eichengreen (1997: 249-256), Wyplosz (2005).

10. Βλ. ενδεικτικά Wyplosz (2005).

11. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση των Bryan και Rafferty (2006: 121-123, βλ. επίσης McKinnon 1993). Και οι ομοιότητες με την περίοδο του χρυσού κανόνα είναι πολύ περισσότερες από ό,τι υποθέτει κανείς εξαρχής. Πρέπει να επιστρέψει κανείς τόσο πίσω στην οικονομική ιστορία ώστε να ξανασυνατήσσει ένα φιλελευθεροποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα το οποίο να συνοδεύεται από νομισματικές πολιτικές που επιβάλλουν σταθερότητα στις τιμές. Από αυτή την άποψη όλα τα μακροοικονομικά μοντέλα που κυριάρχησαν στις μέρες μας και τα οποία θεωρούσαν ότι η σταθερότητα των τιμών μπορεί να εγγυηθεί σε σημαντικό βαθμό τη μακροοικονομική σταθερότητα αγνόησαν την προηγούμενη ιστορική εμπειρία η οποία είχε αποδείξει ότι έντονα χρηματοπιστωτικές κρίσεις είναι πιθανές (και μάλλον αναμενόμενες) μετά από μεγάλες περιόδους σταθερότητας στις τιμές (βλ. Κεφάλαιο 9).

12. Ενδεικτικές είναι οι αναλύσεις των Carrio κ.ά. (2005), αλλά και των Eichengreen κ.ά. (2008). Σε αντίθεση, επομένως, με εκείνο που θα περίμενε κάποιος που έχει μάθει να συλλογίζεται με τους όρους των κυρίαρχων οικονομικών εγχειριδίων, η εκτίναξη των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (στις χώρες κυρίως του ευρωπαϊκού νότου) συνοδεύτηκε από μια ραγδαία μείωση του πραγματικού κόστους δανεισμού. Η περίπτωση της Ελλάδας είναι η πλέον ενδεικτική (βλέπε σκ. Deutsche Bank 2010γ, δ και ε).

13. Βλ. σχετικά Wyplosz (2005).

14. Για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Κεφάλαιο 13. Επίσης, Σωτηρόπουλος (2009), Lapatsioras/Sotiropoulos (2009).

15. Eichengreen (1997), Wyplosz (2005), Tygesen (2010).

16. Η φιλοσοφία του «νέου» Συμφώνου Σταθερότητας (τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές η τελική εκδοχή του δεν έχει αποφασιστεί) κινείται στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση, λαμβάνοντας υπόψη τα συμβάντα της παρούσας ευρωπαϊκής κρίσης.

17. Ενδεικτική είναι η ανάλυση του Κεφαλαίου 9 αλλά και του Κεφαλαίου 13 που ακολουθεί. Για μια συνολικότερη επεξήγηση του εν λόγω επιχειρήματος βλ. Σωτηρόπουλος (2009), Lapatsioras/Sotiropoulos (2009).

18. Βλ. σχετικά Thygesen (2010). Επίσης, χρήση των «αμαρτωλών» swaps για το «μαγείρεμα» του χρέους δεν έκανε μόνο η Ελλάδα, αλλά και σχεδόν όλες οι χώρες της ΖτΕ.

19. Από την άποψη ότι το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ παραμένει σε υψηλά αλλά σταθερά επίπεδα εδώ και μία δεκαετία, ενώ η πρόσφατη

επιδείνωσή του οφείλεται λιγότερο στη διάσωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος (όπως συνέβη στις περισσότερες χώρες της ΖτΕ).

20. Η Πορτογαλία αποτελεί «χτυπητή» εξαίρεση: Παρότι έχει από τα υψηλότερα καθαρά εξωτερικά χρέη σε όλη την Ευρωζώνη, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ εξακολουθεί να παραμένει στα επίπεδα της δεκαετίας του 1990. Εδώ, οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης σημαίνουν ότι η επιδείνωση στις τρέχουσες συναλλαγές δεν οφείλονται στην ισχυρή εσωτερική ζήτηση αλλά στη ραγδαία πτώση της εξαγωγικής δραστηριότητας. Παρότι δεν είναι εύκολη μία περιεκτική ερμηνεία του εν λόγω αποτελέσματος (δηλαδή της αστοχίας στην υλοποίηση της στρατηγικής της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό), μία πρώτη απάντηση θα μπορούσε να είναι η εξαιρετικά δυσμενής συναλλαγματική ισοτιμία εισόδου στην ΟΝΕ (για περισσότερα βλ. Deutsche Bank 2010γ).

21. Βλ. σχετικά Alpha Bank (2010: 5).

22. Π.χ. η άμεση έκθεση των γερμανικών τραπεζών στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία αλλά και την Ιρλανδία και Ιταλία ανέρχεται στο 20-23% του γερμανικού ΑΕΠ (Deutsche Bank 2010α). Η έκθεση των γαλλικών τραπεζών στις ίδιες χώρες υπολογίζεται στα 27-30% του ΑΕΠ της Γαλλίας. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να σημειώσουμε, επίσης, το γεγονός ότι τραπεζικά δάνεια ρέουν σε σημαντικό βαθμό και ανάμεσα στις χώρες του «κέντρου», ενώ σε μικρότερο βαθμό πηγαίνουν από την «περιφέρεια» προς το «κέντρο» αλλά και την «περιφέρεια». Π.χ. οι τράπεζες της Πορτογαλίας έχουν απαιτήσεις από τις προαναφερθείσες χώρες της «περιφέρειας» της τάξης του 24% του πορτογαλικού ΑΕΠ, ενώ αντίστοιχη έκθεση των ιρλανδικών τραπεζών ανέρχεται στο 34% του ιρλανδικού ΑΕΠ. Με άλλα λόγια, η ενδοευρωπαϊκή εκτίναξη του εμπορίου έχει οδηγήσει σε ένα διογκωμένο και αλληλοσυνδεδεμένο τραπεζικό σύστημα το οποίο αποτελεί βασική παράμετρο στους επιμέρους πολιτικούς σχεδιασμούς και στην εξέλιξη της κρίσης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι διάφορες μορφές ενδοκοινοτικού δανεισμού αφορούν και το κρατικό χρέος. Π.χ. οι ξένες απαιτήσεις των ευρωπαϊκών τραπεζών από τους δημόσιους τομείς της «περιφέρειας» διατηρούνται σταθερά σε επίπεδα μεγαλύτερα του 70% των συνολικών ξένων τραπεζικών απαιτήσεων στις χώρες αυτές: Ελλάδα (73%), Πορτογαλία (84%), Ισπανία (78%), Ιταλία (77%) (BIS 2010α).

23. Για τα στοιχεία αυτά βλ. Deutsche Bank (2010β).

24. Όσον αφορά στις συνθήκες μόχλευσης στις χώρες της περιφέρειας, θα πρέπει να σημειώσουμε εντούτοις ότι η ελληνική οικονομία αποτελεί σημαντική εξαίρεση. Το συνολικό χρέος του ιδιωτικού τομέα στην Πορτογαλία έφτασε το 2008 στο 239% του ΑΕΠ, δηλαδή 29 μονάδες περισσότερο από ό,τι στη γειτονική Ισπανία και 116 μονάδες περισσότερο απ' ό,τι στην Ελλάδα (τα

αντίστοιχα επίπεδα για Γαλλία και Γερμανία είναι 130% και 140%). Βλ. σχετικά Σωτηρόπουλος/Μηλιός (2010), Deutsche Bank (2010β).

25. Σε πολλές περιπτώσεις η πρόσβαση σε φθηνό δανεισμό αναθέρμανε και την αγορά κατοικίας, αποτελώντας μοχλό ανάπτυξης για τις εγχώριες οικονομίες (βλ. Eichengreen 2009). Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της Ισπανίας και της Ιρλανδίας. Κατά το διάστημα 1999-2005 οι τιμές κατοικίας στη ΖτΕ αυξήθηκαν όσο περίπου και οι αντίστοιχες των ΗΠΑ (κινούμενες σε επίπεδα κατά 40% υψηλότερα από τον αντίστοιχο μέσο όρο των τελευταίων 30 ετών), ενώ σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως π.χ. η Ιρλανδία και η Ισπανία, το «φούσκωμα» των τιμών ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των ΗΠΑ. Θα πρέπει να σημειώσουμε, επίσης, ότι στις χώρες αυτές η συμμετοχή της κατασκευής κατοικιών στο ΑΕΠ ήταν πιο σημαντική από ό,τι στις ΗΠΑ.

26. Καταλαβαίνουμε ότι η μείωση της εγχώριας ζήτησης που έπεται της οικονομικής ύφεσης επηρεάζει κυρίως τις εισαγωγές και τους μη ανταγωνιστικούς τομείς. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των διεθνώς εμπορεύσιμων εγχώριων προϊόντων αυξάνει την παραγωγή τους με αύξηση των εξαγωγών και υποκατάσταση εισαγωγών. Επομένως, η πτώση της εγχώριας ζήτησης επηρεάζει κυρίως τις εισαγωγές και σε μικρότερο βαθμό την εγχώρια παραγωγή. Για παράδειγμα, το 2009 η εγχώρια τελική ζήτηση μειώθηκε κατά -2,5%, αλλά οι εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών μειώθηκαν κατά -14,1%. Έτσι, ενώ η αρνητική επίπτωση στην αύξηση του ΑΕΠ από την πτώση της εγχώριας (καταναλωτικής και επενδυτικής) ζήτησεως το 2009 ανήλθε στις -2,7 π.μ., η θετική επίπτωση από την πτώση των εισαγωγών ανήλθε στις 5,0 π.μ. (βλ. Alpha Bank 2010: 23).

27. Βλ. Λαπατσιώρας/Μηλιός (2008).

28. Το δημοσιονομικό πρόβλημα της ΖτΕ διατηρεί και μια σχετική αυτονομία, καθώς εδράζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών. Σ' ένα ανεπτυγμένο και επαρκώς ολοκληρωμένο ευρωπαϊκό χρηματοπιστωτικό σύστημα, τη στιγμή που περιλαμβάνει χώρες που εμφανίζουν σταθερά ελλείμματα και πλεονάσματα στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές τους, τα δημοσιονομικά προβλήματα σε μία περιοχική αποτελούν πρόβλημα συνολικότερο. Οι χώρες με πλεόνασμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (και συνεπώς έλλειμμα στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές) βρέθηκαν με σημαντικές απαιτήσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα των χωρών της «περιφέρειας». Σ' ένα τέτοιο καθεστώς συμβίωσης, η κρίση χρέους στην περιφέρεια αποτελεί την ίδια στιγμή και πρόβλημα του κέντρου. Ο μοναδικός τρόπος συνολικής διαχείρισης του προβλήματος, που δεν θα έθετε σε αμφισβήτηση τον νεοφιλελεύθερο πυρήνα του ευρώ, είναι, από την πλευρά της αστικής εξουσίας, η έμφαση στην ανταγωνιστικότητα: Τα οφέλη της όποιας ανάπτυξης δεν θα πρέπει να διυλίζονται ούτε στο ελάχιστο προς τους από κάτω. Εκείνο που πρωτίστως απασχολεί τις αστικές τάξεις της Ευρωζώνης δεν είναι τόσο το πώς

θα ξεπεράσουν τον σημερινό σκόπελο των υπερχρεωμένων χωρών (στο βαθμό που τα δημοσιονομικά προβλήματα περιοριστούν στην Ελλάδα, την Ιρλανδία ή και την Πορτογαλία, η αντιμετώπιση τους είναι σχετικά εύκολη), αλλά κυρίως το πώς θα επανενεργοποιήσουν τον ιδιαίτερα ευνοϊκό για το κεφάλαιο μηχανισμό του ευρώ χωρίς να βρεθούν αντιμέτωπες με τις ίδιες εσωτερικές «ανισορροπίες» και στο μέλλον.

29. Η «ενότητα» του εν λόγω μηχανισμού δεν σημαίνει ότι είναι «αμόλυπτη» από την ταξική πάλη. Οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις μπορεί να δημιουργήσουν-προκαλέσουν αναδιάταξη στο εσωτερικό του τελευταίου.

13. Προς μια Πολιτική Οικονομία του *κινδύνου*. Ένα σχέδιο έρευνας για τον σύγχρονο καπιταλισμό

1. Εισαγωγή

Η ανάλυση που θα ακολουθήσει σ' αυτό το κεφάλαιο αποτελεί περισσότερο ένα πρώτο σχεδίασμα για ένα επιχείρημα ιδιαίτερα κρίσιμο, τόσο πολιτικά όσο και θεωρητικά. Η κατηγορία του «σχεδιάσματος» καθιστά το κεφάλαιο φιλόδοξο και ταυτόχρονα ημιτελές, από την άποψη ότι καλείται να υποδείξει μία μη «δοκιμασμένη» αναλυτική διαδρομή, να χαράξει όρια που διαφέρουν από την τρέχουσα πεπατημένη της βιβλιογραφίας και, τελικά, να ανοίξει το δρόμο και για τη δική του μελλοντική υπέρβαση. Χαρακτηρίζεται, λοιπόν, από την ίδια εμμονή που συνοδεύει κάθε πρώτη γραφή, η οποία μπορεί να αποκληθεί φιλόδοξη μόνο στο βαθμό που δεν μπορεί να πάψει να γράφεται. Το παρόν κεφάλαιο δεν προσδοκά μόνο ν' ανοίξει το διάλογο σε ζητήματα που θεωρούνται ταμπού από την τρέχουσα μαρξιστική βιβλιογραφία, αλλά πολύ περισσότερο εγκαλεί μια επόμενη γραφή που θα συνεχίζει και θα ολοκληρώνει τα κενά της επιχειρηματολογίας που πρόκειται να αναπτυχθεί.

Για να κατανοήσουμε τον σύγχρονο καπιταλισμό και τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραματίζει η χρηματοπιστωτική σφαίρα, είναι κρίσιμη για μια ακόμη αφορά η ανάλυση του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Θεωρούμε ότι η ουσία του μαρξικού επιχειρήματος έχει (εκτός από λίγες, δυστυχώς, εξαιρέσεις) παρερμηνευτεί στις σχετικές συζητήσεις. Οι τελευταίες εμφανίζουν συνήθως έναν

Μαρξ που δεν αποτελεί ουσιαστικά τίποτα περισσότερο από παραλλαγή της αντίληψης των Κένυς και Βέμπλεν.

Κατά την ανάλυση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας ο Μαρξ έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην έννοια του *φειτικισμού*. Εάν, λοιπόν, η χρηματοπιστωτική σφαίρα «εποπτεύει» την καπιταλιστική πραγματικότητα από τη σκοπιά του κινδύνου, αυτό απαιτεί μία ορισμένη «διαχείριση» παραστάσεων, οι οποίες δεν συγκαλύπτουν απλά τον ταξικό χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά παράλληλα διατηρούν ενεργό ρόλο στην οργάνωση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Στο πλαίσιο αυτό, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, παράλληλα με την προώθηση ενός συγκεκριμένου τρόπου χρηματοδότησης, «θέτει σε εφαρμογή» και μία ιδιαίτερη «τεχνολογία» οργάνωσης των σχέσεων εξουσίας που συνθέτουν την καπιταλιστική πραγματικότητα. Εδώ, ο ρόλος των χρηματοπιστωτικών παραγόντων είναι εξαιρετικά κρίσιμος.

2. Η αντίστροφη κίνηση του Ρικάρντο και η σημασία της

Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo) μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε πιστός στην εργασιακή θεωρία της αξίας (όπως άλλωστε προκύπτει και από την αλληλογραφία του¹), παρά τις διαρκείς αμφιταλαντεύσεις και ασάφειές του και παρά τις προσπάθειες της μεταγενέστερης βιβλιογραφίας – προσπάθειες που συνεχίζονται και στις μέρες μας – να θεμελιώσει το αντίθετο. Εντούτοις, η συνολικότερη παρέμβαση του Ρικάρντο κινητοποιείται, θα λέγαμε, από μια «γενική διάθεση» η οποία έχει πολύ ενδιαφέροντα θεωρητικά αποτελέσματα για την κατανόηση του καπιταλισμού εν γένει και ιδιαίτερα των σύγχρονων εκδοχών του. Εάν το σημείο κλειδί στην τελευταία αφορά πλέον τη φύση και το ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος, τότε θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι το «κείμενο» της ίδιας της ζωής του Ρικάρντο αποτελεί ένα πρακτικό νεύμα προς τη σωστή θεωρητική τοποθέτηση του ζητήματος. Σε αντίθεση με την τρέχουσα αναλυτική «μόδα» (που ενδεχομένως

ασκούσε αντίστοιχη γοητεία και στις αρχές του 19ου αιώνα), ο Ρικάρντο, προερχόμενος ο ίδιος από μία εξαιρετικά επιτυχημένη πορεία στις χρηματαγορές, θεώρησε ότι για να κατανοήσει αυτό που συμβαίνει «εκεί», πρέπει πρώτα να ανακαλύψει το «μυστικό» της παραγωγής. Και εάν τα βήματα που έκανε στην τελευταία κατεύθυνση δεν είναι και τόσο πειστικά, η γενική του προδιάθεση διατηρεί το ενδιαφέρον της. Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι.

Κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, η βρετανική κυβέρνηση εξέδωσε χρέος της τάξης των 400 εκατομμυρίων λιρών, ποσό εξαιρετικά υψηλό για τα δεδομένα της εποχής. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που κατόρθωσαν να κάνουν περιουσίες με τη συμμετοχή τους στην αγορά του κρατικού χρέους («κερδοσκοπικά», εκμεταλλευόμενοι κυρίως τις διακυμάνσεις των τιμών με τρόπους που δεν απέχουν και πολύ από τις σημερινές πρακτικές). Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Ρικάρντο, πριν ασχοληθεί βέβαια με την οικονομική θεωρία. Χάρη «στην αξιοσημείωτη ικανότητά του να προβλέπει τις διακυμάνσεις των τιμών των αξιογράφων»,² ο Ρικάρντο κατόρθωσε να συγκεντρώσει περιουσία που υπερέβαινε το μισό εκατομμύριο λίρες, γεγονός που του επέτρεψε μια «πρόωρη» συνταξιοδότηση, δίνοντάς του τη δυνατότητα να ασχοληθεί με την Πολιτική Οικονομία και αργότερα με την πολιτική ως εκλεγμένο μέλος του κοινοβουλίου.³

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα της εποχής (στην περίπτωση κυρίως της Αγγλίας) ήταν εξαιρετικά ανεπτυγμένο, παρουσιάζοντας μια σειρά χαρακτηριστικών που λανθασμένα θεωρείται ότι εμφανίστηκαν μόνο πρόσφατα. Οι συναλλαγές δικαιωμάτων σε μετοχές (stock options) ήταν μια εξαιρετικά διαδεδομένη πρακτική. Μάλιστα, στα 1821 ένας χρηματιστής θα παραπονεθεί ότι το εμπόριο δικαιωμάτων (options) «ήταν τόσο συχνό ώστε να συνιστά το μεγαλύτερο τμήμα των εργασιών του χρηματιστηρίου» (παρατίθεται σε Chancellor 2000: 97). Εκείνη την εποχή ήταν τα κρατικά ομόλογα των νέων χωρών της νότιας Αμερικής εκείνα που είχαν τραβήξει το ενδιαφέρον των άγγλων επενδυτών. Το ενδιαφέρον αυτό δεν άργησε να επεκταθεί στη συνέχεια και στις μετοχές των εξο-

ρυκτικών βιομηχανιών. Τα ομόλογα αυτά διαπραγματεύονταν «off-shore» στο Παρίσι, ώστε να παρακαμφθούν οι νόμοι περί τοκογλυφίας που εξακολουθούσαν να ισχύουν στην Αγγλία, επιβάλλοντας όριο 5% στο επίπεδο του επιτοκίου. Η «ευφορία» δεν άργησε να μεταφερθεί και στο αγγλικό χρηματιστήριο (αλλά και στο χονδρικό εμπόριο), υποστηριζόμενη από μια αντίστοιχη επέκταση του πιστωτικού χρήματος από τον τραπεζικό τομέα: Οι τράπεζες, λαμβάνοντας τα ανατιμημένα ομόλογα και μετοχές ως ενέχυρο, δεν μπορούσαν παρά να τροφοδοτήσουν με πιστωτικό χρήμα τις θετικές προσδοκίες των επενδυτών – έχοντας την ίδια στιγμή εξασφαλίσει τη «θέση» τους με την κατοχή των ανατιμημένων τίτλων (πράξεις που στις ημέρες μας «συμπυκνώνονται» στα λεγόμενα δομημένα χρεόγραφα). Όταν στα μέσα του 1825 το κλίμα άλλαξε, ο χρηματοπιστωτικός πανικός δεν άργησε να μετατραπεί σε μια εξαιρετικά σκληρή οικονομική ύφεση που άφησε πίσω της τα γνωστά «ίχνη»: χρεοκοπίες περιφερειακών τραπεζών, κλείσιμο εργοστασίων, ανεργία και μικρές εργατικές εξεγέρσεις.⁴

Δεν μας ενδιαφέρει εδώ να μπούμε σε μια λεπτομερή περιγραφή όλων των γεγονότων που σημάδεψαν την περίοδο που έζησε ο Ρικάρντο. Η σύντομη αναφορά σ' ορισμένα από αυτά μάς χρησιμεύει στη διατύπωση του εξής παράδοξου.

Όταν ο Ρικάρντο – «του οποίου ο νους είχε εξοικειωθεί με τα μυστικά της δουλειάς του χρηματιστή» (Rubin 1994: 293) – αποστασιοποιήθηκε από τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, δεν επέλεξε να μετουσιώσει σε θεωρητική γνώση την πρακτική εμπειρία που είχε κατακτήσει μετά από μια επιτυχημένη πορεία ως επενδυτής και να προσφέρει έτσι στο ευρύ κοινό μια θεωρητική προσέγγιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Αντίθετα, επέστρεψε στην παρέμβαση του Άνταμ Σμιθ, στον *Πλούτο των Εθνών*, επιχειρώντας να επαναδιαπραγματευτεί τα θεμελιώδη ζητήματα του ρεύματος που έμελε να ονομαστεί αργότερα Κλασική Πολιτική Οικονομία. Ή για να το διατυπώσουμε σχηματικά με τη βοήθεια μαρξιστικών όρων αυτή τη φορά: *Αποχωρώντας από μια σφαίρα οικονομικής δραστηριότητας όπου κυριαρχεί η μορφή του τοκο-*

φόρου κεφαλαίου M-M'',⁵ σύμφωνα με την οποία το χρήμα εμφανίζεται να δημιουργεί περισσότερο χρήμα χωρίς την «άμεση» διαμεσολάβηση της εργασιακής διαδικασίας, ο Ρικάρντο στρέφει αποκλειστικά την προσοχή του στην «παραγωγή», την οποία και αντιλαμβάνεται βέβαια ως διαδικασία παραγωγής αξιών χρήσης. Η ενασχόληση του Ρικάρντο με την Πολιτική Οικονομία φαίνεται να σηματοδοτεί την επιστροφή στην παραγωγή, αλλά με την έννοια μιας επιστροφής στους όρους σχηματισμού των αξιών χρήσης.

Η επιστροφή αυτή ομολογουμένως είναι δυνατό να ερμηνευτεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Κατά την άποψή μας, ο κατάλληλος μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Ο Ρικάρντο συνειδητοποίησε ότι η «θέαση» της οικονομίας από την οπτική του «κινδύνου», που είναι συνδεδεμένη με την κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου *M-M''*, δεν μπορεί να οδηγήσει σε περιεκτική κατανόηση της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Η τελευταία μπορεί να επέλθει μόνο με την επιστροφή στην κατεξοχήν «σφαίρα» της αξίας χρήσης, που είναι η παραγωγή. Σε μια περίοδο που η εξέλιξη της βιομηχανικής επανάστασης και ο ηγεμονικός ρόλος της Αγγλίας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα επέβαλλαν μια σημαντική διόγκωση των χρηματοπιστωτικών λειτουργιών, ο Ρικάρντο επιχειρεί μια *αντίστροφη κίνηση* από εκείνη που θα ακολουθούσαν αργότερα πολλοί κοινωνικοί στοχαστές:⁶ δεν ομιλεί για «διαστροφή», «διαστρέβλωση» και «δυσλειτουργία» του καπιταλισμού – παρότι ο ίδιος έχει πλουτίσει αξιοποιώντας τις διακυμάνσεις των τιμών των χρεογράφων, δηλαδή κυρίως με «κερδοσκοπία» –, αλλά με τη συνολική θεωρητική του διάθεση επισημαίνει τη σημασία διερεύνησης της παραγωγής και της διανομής των κοινωνικών εισοδημάτων ως προϋπόθεσης-κλειδί για τη διερεύνηση και των χρηματοπιστωτικών λειτουργιών.

Μετά τον Μαρξ γνωρίζουμε, βέβαια, ότι η καπιταλιστική παραγωγή είναι ο κατεξοχήν χώρος της ταξικής εκμετάλλευσης και ότι εκείνο που πραγματικά «παράγεται» εκεί είναι η υπεραξία με μέσο τις αξίες χρήσης. Και φυσικά ο ίδιος ο Μαρξ θα συμπλήρωνε επιπροσθέτως ότι ο Ρικάρντο, παρότι επιχειρεί να κατανοήσει την εσωτερική ενότητα των διαφόρων κοινωνικών μορφών, αντιλαμβάνεται

τις τελευταίες σαν «φυσικές μορφές» και έτσι δεν είναι ικανός τελικά να «διαπεράσει» το επίπεδο του φετιχισμού. Π.χ. στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, το να παρουσιάζει τον τόκο απλά ως κομμάτι-τμήμα του κέρδους δεν αποτελεί σωστή ερμηνεία του καπιταλισμού (παρότι λογιστικά ο τόκος αποτελεί τμήμα της υπεραξίας), διότι έτσι «αποβάλλει από τον τόκο την αυτοτελή μορφή του» και δεν είναι επομένως σε θέση να φτάσει στον πυρήνα της οργάνωσης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.⁷ Με άλλα λόγια, ο χρηματιστής Ρικάρντο με την «επιστροφή στην αξία χρήσης» διαισθάνεται τους γενικούς όρους του προβλήματος, αλλά απέχει πολύ από το να οργανώσει μια θεωρητική στρατηγική που θα του επιτρέψει να κατανοήσει τη φύση του κεφαλαίου, διότι *δεν μπορεί να θέσει το ζήτημα των κοινωνικών μορφών και άρα της καπιταλιστικής εξουσίας*. Ας προσπαθήσουμε λοιπόν να διορθώσουμε την αδυναμία του ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του Μαρξ.

3. Η διαρκής γοητεία της εργασιακής θεωρίας της αξίας

Η γοητεία της εργασιακής θεωρίας της αξίας αποδεικνύεται τελικά πολύ ισχυρότερη από ό,τι μπορεί κανείς να υποθέσει. Και όταν λέμε εργασιακή θεωρία της αξίας, αναφερόμαστε στο σύνολο των θεωρητικών προϋποθέσεων που τη συνοδεύουν: στον ορίζοντα της οικονομικής προβληματικής που αυτές διανοίγουν. Δεν σκοπεύουμε να επεκταθούμε σε ζητήματα που έχουν αναπτυχθεί αλλού.⁸ Θα σημειώσουμε, όμως, ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας τοποθετεί στο εσωτερικό του οικονομικού στοχασμού την αξία ως μια κατηγορία που αναφέρεται αποκλειστικά στη διανομή και επιβάλλει ταυτόχρονα μια σχέση «ισοδυναμίας» ανάμεσα στο τελικό προϊόν και τις ώρες της απασχολούμενης εργασίας. Από αυτή την οπτική, η λογική της εκμετάλλευσης υποβιβάζεται σε ζήτημα εισοδηματικής (ανα)διανομής και η ανεργία σε ζήτημα αστάθειας στη μεγέθυνση του τελικού προϊόντος.⁹ Και εάν σε όλα αυτά προσθέσουμε το χρηματοπιστωτικό σύστημα, δεν θα αργήσουμε να συ-

νειδητοποιήσουμε ότι ο αναπτυγμένος καπιταλισμός εμφανίζεται σαν ένα οικονομικό καθεστώς που «σαμποτάρει» την παραγωγή αξιών χρήσης. Καταλαβαίνουμε, συνεπώς, ότι δεν είναι καθόλου τυχαίο που η γοητεία της εργασιακής θεωρίας επεκτείνεται και πέραν της μαρξιστικής παράδοσης για να συναντήσει τη σκέψη του Τζ. Μ. Κέυνς και «οριακά» εκείνη του Τ. Βέμπλεν.

Η άποψη ότι η «εργασία» δεν αποτελεί μόνο την υπερϊστορική πηγή κάθε (αξιακού) πλούτου, αλλά επίσης συνιστά την κατεξοχήν «οντολογική» βάση ολόκληρης της κοινωνικής οργάνωσης *διαμόρφωσε το ουσιαστικό υπόβαθρο* όλων εκείνων των «κριτικών» προσεγγίσεων που, χωρίς να θεματοποιήσουν επαρκώς τη «λογική» του κεφαλαίου, υπερασπίστηκαν μια εκδοχή καπιταλισμού περισσότερο ή λιγότερο διαφορετική από την αντίστοιχη φιλελεύθερη. Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το γιατί. Εάν η κοινωνική ευημερία εξαρτάται από το μέγεθος των παραγόμενων αξιών χρήσης (από την υποτιθέμενη «πραγματική» οικονομία), τότε οτιδήποτε «διαστρέφει» την ουσία της βιομηχανικής παραγωγής που αποδίδεται από το μηχανισμό της εργασιακής θεωρίας θα πρέπει να πολεμηθεί ως αναχρονιστικό.

Μια τέτοια τοποθέτηση ορίζει το σημείο συνάντησης του παραδοσιακού μαρξισμού (με τον τρόπο που τον ορίζει ο Postone 2003) με τις θεσμικές (Βέμπλεν) και άλλες ετερόδοξες προσεγγίσεις (Κέυνς). Στο πλαίσιο αυτό, το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας – που σε έναν εγχρήματο καπιταλισμό προϋποθέτει την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος – εμφανίζεται ως εμπόδιο στην εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας.

3.1. Κέυνς: Ένας απρόσμενος «σύμμαχος» της εργασιακής θεωρίας της αξίας

Ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα της συνάντησης ανάμεσα στο σύστημα του Ρικάρντο και την έννοια της «αβεβαιότητας»; Ένα επίχειρημα που δεν θα απείχε πολύ από εκείνο του Κέυνς.

Σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη συζήτηση στις τάξεις των οπαδών του (αναφερόμαστε εδώ φυσικά στο ρεύμα της μετακεϊνσιανής σκέψης), η εργασιακή θεωρία της αξίας βρήκε θετική αποδοχή από τον ίδιο τον Κέυνς.¹⁰ Ο τελευταίος ούτε ανακάλυψε στην εργασιακή θεωρία μία μέθοδο προσδιορισμού των τιμών, ούτε και θεώρησε ποτέ ότι το κέρδος των καπιταλιστών αποτελεί το προϊόν παρακράτησης-υφαρπαγής από την αξιακή συνεισφορά του εργαζομένων. Απλά, το πλαίσιο της εργασιακής θεωρίας δίνει τη δυνατότητα να συνδεθούν οι μεταβολές στην ενεργό ζήτηση απευθείας με το ύψος της απασχόλησης, χωρίς τη διαμεσολάβηση «ασαφών εννοιών, όπως είναι η συνολική ποσότητα της παραγωγής, η ποσότητα του πραγματικού κεφαλαίου και το γενικό επίπεδο των τιμών» (Keynes 2001: 79). Για να συμβεί κάτι τέτοιο, χρειάζεται, βέβαια, μια κατάλληλη μονάδα μέτρησης, προκειμένου να προβλεφθεί «πώς οι επιχειρηματίες που διαθέτουν έναν δεδομένο εξοπλισμό θα αντιδράσουν σε μια μεταβολή της συνολικής συνάρτησης ζήτησης» (όπ. π.). Έτσι, με δεδομένο το «βιοτικό επίπεδο», την τεχνολογία και τις διαφορές στους μισθούς των διαφορετικών τύπων εργασίας, είναι δυνατό να συναθροιστεί η απασχόληση σε μονάδες εργασίας χωρίς να απαιτείται ο προσδιορισμός του τελικού (ετερογενούς) προϊόντος και, επομένως, είναι δυνατό να εκφραστεί η προσφορά S ως συνάρτηση κατευθείαν της (ομοιογενούς πλέον) απασχόλησης N (όπ. π.): $S=S(N)$.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας έλυσε, για τον Κέυνς, το πρόβλημα της συνάθροισης των *ετερογενών* εισροών και εκροών, καθώς καθιστούσε την «εργασία» ως «τη μόνη *φυσική μονάδα* που χρειαζόμαστε στην οικονομία» (όπ. π.: 240, η έμφαση δική μας). Ο ίδιος θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «Συμπαθώ λοιπόν την προ των κλασικών διατυπωθείσα θεωρία ότι τα πάντα *παράγονται από την εργασία* [...]. Είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε την εργασία [...] ως τον μόνο συντελεστή παραγωγής [...]» (όπ. π.). Με τον τρόπο αυτό απορρίπτει τη σύλληψη του κεφαλαίου ως «παραγωγικού», υποστηρίζοντας ότι η απόδοση που αποφέρει οφείλεται στη σπανιότητά του και όχι στην παραγωγική του συνεισφορά.¹¹

Εντούτοις, σύμφωνα πάντα με την άποψη του Κέυνς, σε μια χρηματική οικονομία, οι τιμές των εμπορευμάτων αναμένεται να «αποκλίνουν» από τις αντίστοιχες αξίες τους (δηλαδή από τη συνολικά δαπανώμενη εργασία), διότι οι πρώτες οφείλουν να ενσωματώνουν στο παρόν τις προσδοκίες της μελλοντικής εξέλιξής τους. Έτσι, οι τελικές τιμές δεν καθορίζονται ούτε από τη νεοκλασική λογική της «προσφοράς και ζήτησης», αλλά ούτε και από τη δαπανώμενη εργασία της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Αντίθετα, διαμορφώνονται έτσι ώστε να εξισώνουν τα *προσδοκώμενα* ποσοστά κέρδους και πρέπει πάντα να εκφράζουν τις εκτιμήσεις των επιχειρηματιών για το μέλλον.¹²

Καταλαβαίνουμε, συνεπώς, ότι, εάν η *εγγενής αβεβαιότητα* που χαρακτηρίζει (σύμφωνα με τη λογική του Κέυνς) την εγχρήματη καπιταλιστική οικονομία συμβάλλει τελικά στην ακύρωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας, *τότε την ίδια στιγμή καθιστά επισφαλής και τη διάσταση της απασχόλησης*. Το χρήμα αποτελεί το θεσμό που αποκρύβει αλλά και διαταράσσει την «προσδιοριστικότητα» της δαπανώμενης εργασίας. Η βασική πεποίθηση του Κέυνς είναι ότι «μία χρηματική οικονομία είναι κυρίως μία οικονομία στην οποία οι μεταβαλλόμενες απόψεις περί του μέλλοντος είναι σε θέση να επηρεάσουν όχι μόνο την κατεύθυνση αλλά και τον όγκο της απασχολήσεως» (Keynes 2001: 22). Σε αυτή την περίπτωση – όταν, δηλαδή, η έμφαση της ανάλυσης πηγαίνει στο ζήτημα της μεταβολής των προσδοκιών – η κατεξοχήν μονάδα μέτρησης είναι το *χρήμα*. Εάν ο καπιταλισμός αποτελεί ένα «σύστημα στο οποίο οι μεταβαλλόμενες απόψεις περί του μέλλοντος είναι σε θέση να επηρεάσουν την παρούσα κατάσταση», τότε «η *σημασία του χρήματος προκύπτει ουσιαστικά εκ του ότι αποτελεί κρίκο μεταξύ του παρόντος και του μέλλοντος*» (όπ. π.: 313, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Θα μπορούσαμε, επομένως, να διατυπώσουμε εναλλακτικά τον ισχυρισμό του Κέυνς και ως εξής: Οι τιμές αποκλίνουν από τις αξίες και η ανεργία είναι δομικό πρόβλημα, διότι ο καπιταλισμός αποτελεί μια εγχρήματη οικονομία. Η παραγωγή δεν τελειώνει λοιπόν με τη δημιουργία των αξιών χρήσης, αλλά μόνο με τη μετα-

τροπή τους σε χρήμα. Και έτσι, το ζήτημα της «πραγματοποίησης» του τελικού προϊόντος αποτελεί κεντρικό πρόβλημα στην καπιταλιστική οικονομία.

Το βασικό αυτό σκεπτικό δεν υπήρχε στις παρεμβάσεις του Κέυνς μέχρι το 1930.¹³ Στα 1932 άλλαξε τον τίτλο των διαλέξεων του στο Κέμπριτζ από «Καθαρή Θεωρία του Χρήματος» σε «Νέα Χρηματική Θεωρία της Παραγωγής», γεγονός που σηματοδοτεί τη νέα κατεύθυνση της σκέψης του. Στα σεμινάρια αυτά, έκανε ειδική μνεία στη γενική φόρμουλα του κεφαλαίου $X-E-X'$, δανεισμένη από το κείμενο του Μαρξ. Η αναφορά αυτή σημαίνει ότι ο Κέυνς αναγνωρίζει πλέον ρητά ότι σε μια εγχρήματα οικονομία ο σκοπός των επιχειρήσεων είναι η δημιουργία κέρδους. Η παραγωγή δεν τελειώνει με το παραγόμενο προϊόν αλλά με τη μετατροπή του σε χρήμα.

Αυτό έχει μία πολύ βασική συνέπεια (εκτός πολλών άλλων) για το στοχασμό του Κέυνς. Σε μία οικονομία με ανεπτυγμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα (γεγονός που σημαίνει διαχωρισμό της διοίκησης από την ιδιοκτησία μιας επιχείρησης), κάθε στοιχείο του κεφαλαίου έχει μία *τιμή πώλησης* (η οποία ισοδυναμεί με «τιμή προσφοράς» και καθορίζεται, ας πούμε, από την εργασιακή θεωρία της αξίας και τη δομή των μελλοντικών προσδοκιών) και ταυτόχρονα μία τιμή που αποτελεί κεφαλαιοποίηση των προσδοκώμενων μελλοντικών κερδών που υπολογίζεται ότι θα αποφέρει (η οποία ισοδυναμεί με «τιμή ζήτησης» και προκύπτει από τις εκτιμήσεις στις κεφαλαιαγορές). Στο επιχείρημα του Κέυνς, *η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά «συστήματα τιμών» είναι καθοριστική για την πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και το επίπεδο της απασχόλησης.*¹⁴ Η παραγωγή κεφαλαιακών εμπορευμάτων θα γίνει μέχρις ότου οι *τιμές προσφοράς* εξισωθούν με τις *τιμές ζήτησης*, οι οποίες διατηρούν την προτεραιότητα (με τον τρόπο που τις ορίσαμε πιο πάνω). Η αναζήτηση κέρδους σε μια χρηματική οικονομία έχει ως αποτέλεσμα οι πρώτες να είναι εκείνες που προσαρμόζονται στο ύψος των τελευταίων, το οποίο είναι συνήθως χαμηλότερο από το ύψος που εγγυάται την πλήρη απασχόληση. Μια

πτώση στις τιμές ζήτησης (λόγω δυσμενών προσδοκιών) θα έχει σαν αποτέλεσμα την περιστολή της επένδυσης και, συνεπώς, τη μείωση της απασχόλησης και της συνολικής ζήτησης.

Τα προβλήματα και οι αστάθειες της καπιταλιστικής παραγωγής προκύπτουν από αυτό ακριβώς το σημείο: την απόκλιση ανάμεσα στις εργασιακές αξίες (τη «βιομηχανική παραγωγή») και την «τιμολόγησή» τους από το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Το «κόστος» των στοιχείων του κεφαλαίου δεν μεταβάλλεται τόσο ραγδαία όσο η χρηματοπιστωτική αποτίμησή τους, με αποτέλεσμα η δεύτερη να αποκτά έναν εντελώς αποκομμένο χαρακτήρα από την υποτιθέμενη «πραγματική οικονομία» (Minsky 1975: 92).¹⁵

3.2. Η χρηματοπιστωτική οικονομία ως «σαμποτάζ» (στην παραγωγή αξιών χρήσης). Λίγα λόγια για την προσέγγιση του Βέμπλεν

Η κατακλείδα της προηγούμενης παραγράφου μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για την ερμηνεία και της παρέμβασης του Βέμπλεν. Ο τελευταίος (με ιδιαίτερη έμφαση στα ύστερα κείμενά του) τονίζει ότι η εξέλιξη του καπιταλισμού βαίνει ευνοϊκή για τον *απόντα ιδιοκτήτη* («absentee owner», ο οποίος είναι το ανάλογο του κεϋνσιανού «εισοδηματία», βλ. Σωτηρόπουλος 2009α), συμβάλλοντας στο «σαμποτάζ» της παραγωγής αξιών χρήσης και κατά συνέπεια της κοινωνικής ευημερίας. Το βάρος τώρα του επιχειρήματος δεν πηγαίνει τόσο στην «αστάθεια» του καπιταλισμού¹⁶ όσο στην υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των χρηματογορών και της γενίκευσης της διαδικασίας κεφαλαιοποίησης. Ας αποδώσουμε συνοπτικά τον πυρήνα του επιχειρήματός του.

Σύμφωνα με τον Βέμπλεν, ήδη με την εμφάνιση του «θεσμού» της *ατομικής ιδιοκτησίας* και της *μισθωτής σχέσης* δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ανάδυση του *απόντος ιδιοκτήτη* στο προσκήνιο της οικονομικής ζωής, διότι μόνο τότε τα «χρήσιμα πράγματα κατασκευάζονται με τη βοήθεια άλλων και όχι των ιδιοκτητών τους» (Veblen 1997: 51). Εδώ πρωτοεμφανίζεται η διαφοροποίηση ανάμεσα στη «βιομηχανική εργασία» (industrial work)

και την «επιχειρηματικότητα» (business enterprise), η οποία διαρκώς διευρύνεται. Και ο καπιταλιστής: «αντί να είναι ένας αρχιτεχνίτης, μετατράπηκε σε επιχειρηματία που ασχολείται με την αναζήτηση κερδών» (όπ. π.: 58).

Καθώς διευρύνεται, με την εξέλιξη του καπιταλισμού, η απόσταση του καπιταλιστή από την παραγωγική διαδικασία, το κοινωνικό πρότυπο του απόντος ιδιοκτήτη βρίσκει την ολοκληρωμένη του εκδοχή στη μετοχική εταιρία. *Η λογική της κερδοφορίας*, εντός της οποίας υποτάσσεται πλέον η παραγωγή αξιών χρήσης, *δεν αφορά τώρα στις εισπράξεις που προκύπτουν από την πώληση των παραγόμενων εμπορευμάτων αλλά στα κέρδη από την προσαύξηση της κεφαλαιοποίησης και της μεγιστοποίησης των χρηματοπιστωτικών αξιών στις αντίστοιχες αγορές*. Αυτή είναι η νέα λογική του ανεπτυγμένου καπιταλισμού κατά τον Βέμπλεν. Έτσι, από τα τέλη του 19ου αιώνα ο καπιταλισμός εισέρχεται σε μια νέα περίοδο, εκείνη της «πιστωτικής οικονομίας», αφήνοντας αμετάκλητα πίσω του την περίοδο της οικονομίας της αγοράς:

Η αγορά αγαθών, βεβαίως, σε απόλυτους όρους εξακολουθεί να αποτελεί έναν ισχυρό οικονομικό παράγοντα όπως πάντα, όμως δεν είναι πλέον ο κυρίαρχος παράγοντας στις επιχειρηματικές και βιομηχανικές συναλλαγές, όπως ήταν στο παρελθόν. Η αγορά κεφαλαίου έχει πάρει την πρώτη θέση από αυτή την άποψη. Η αγορά κεφαλαίου αποτελεί το μοντέρνο οικονομικό στοιχείο το οποίο συνθέτει και προσδιορίζει την ανώτερη «πιστωτική οικονομία» ως τέτοια. [...] *Οι συναλλαγές στο παλιό καθεστώς ήταν εμπόριο σε αγαθά. Κάτω από το νέο καθεστώς έχει προστεθεί, ως κυρίαρχο και χαρακτηριστικό γνώρισμα, το εμπόριο σε κεφάλαιο* (Veblen 1958: 75, η έμφαση δική μας).

Δεν θα εισέλθουμε στις λεπτομέρειες του συνολικού επιχειρήματος του Βέμπλεν. Η βάση του συλλογισμού του βρίσκεται – με τρόπο ανάλογο με το αντίστοιχο επιχείρημα του Κέυνς – στην ουσιώδη απόκλιση ανάμεσα στις τιμές των χρεογράφων και των πραγματικών δεδομένων της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στο πλαίσιο αυτό, το

χρηματοπιστωτικό σύστημα (πέρα από έναν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της επενδυτικής διαδικασίας) φέρνει σε πέρας μια (ποσοτικοποιημένη) «εποπτεία» της πραγματικότητας, η οποία αποκλίνει συστηματικά από τις πραγματικές υλικές δυνατότητες της βιομηχανικής παραγωγής. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, η μεγιστοποίηση των χρηματοπιστωτικών αξιών συνάδει με την υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών και την καθήλωση του συνολικού προϊόντος σ' επίπεδα χαμηλότερα από εκείνα που θα μπορούσε να προσφέρει η παραγωγική δυνατότητα της εργασίας. Έτσι, η μεγιστοποίηση της χρηματοπιστωτικής αξίας δεν συμπίπτει με τη μεγιστοποίηση του παραγόμενου προϊόντος. Ας δούμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα αυτής της λογικής:

Η ποσότητα του επιχειρηματικού κεφαλαίου ενός συγκεκριμένου συμφέροντος, ή της επιχειρηματικής κοινότητας στο σύνολό της, μεταβάλλεται σε μέγεθος σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητα από τα μηχανικά γεγονότα της βιομηχανίας [...]. Οι διακυμάνσεις της αγοράς που αφορούν το κεφάλαιο προέρχονται από μεταβολές στην εμπιστοσύνη των επενδυτών, στις τρέχουσες πεποιθήσεις σχετικά με την πιθανή πολιτική ή τακτική των επιχειρηματιών που έχουν τον έλεγχο, στις προβλέψεις σχετικά με τις φάσεις και τις τακτικές της συντεχνίας των πολιτικών και στις απροσδιόριστες, ενστικτώδεις σε μεγάλο βαθμό, μεταβαλλόμενες κινήσεις του δημόσιου αισθήματος και της κατανόησης. Έτσι, κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες το μέγεθος του επιχειρηματικού κεφαλαίου και οι μεταβολές του από μέρα σε μέρα είναι σε σημαντικό βαθμό ένα ζήτημα λαϊκής ψυχολογίας αντί υλικών γεγονότων. [...] Όμως, η ικανότητα κερδοφορίας που με αυτόν τον τρόπο παρέχει το έδαφος για την τιμολόγηση του εμπορεύσιμου κεφαλαίου (ή για την αγοραία κεφαλαιοποίηση των χρεογράφων που αγοράζονται και πωλούνται) δεν είναι η περασμένη ή η τωρινή ικανότητα κερδοφορίας του, αλλά η υποθετική μελλοντική ικανότητα κερδοφορίας. Συνεπώς, οι διακυμάνσεις στην αγορά κεφαλαίου – η κυμαινόμενη αγοραία κεφαλαιοποίηση των χρεογράφων – συνδέονται με φανταστικά μελλοντικά γεγονότα. Σε κάθε περίπτωση, η πρόβλεψη μπορεί να

είναι περισσότερο ή λιγότερο οξυδερκής, εντούτοις, όμως, διατηρεί το χαρακτήρα πρόγνωσης που βασίζεται και σε άλλες αιτίες πέραν του υπολογισμού των περασμένων αποτελεσμάτων (Veblen όπ. π.: 77, 79).

Για μια ακόμη φορά συναντάμε τη γνώριμη επιχειρηματολογία: Η τιμολόγηση των στοιχείων του κεφαλαίου δεν προκύπτει από «υλικά γεγονότα», αλλά διαμορφώνεται στη βάση της «λαϊκής ψυχολογίας», η οποία αντιστοιχεί σε μια σειρά από μελλοντικά υποθετικά γεγονότα. Η διαδικασία της κεφαλαιοποίησης απεικονίζει μία εκδοχή της καπιταλιστικής παραγωγής πλήρως αποκομμένης από την πραγματική υλική δυναμική παραγωγικών δυνάμεων. Και εδώ είναι που συγκλίνει (παρά τις εμφανείς διαφοροποιήσεις) η ανάλυση του Βέμπλεν με την επιχειρηματολογία του Κέυνς: στον «παραμορφωτικό» ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος.¹⁷

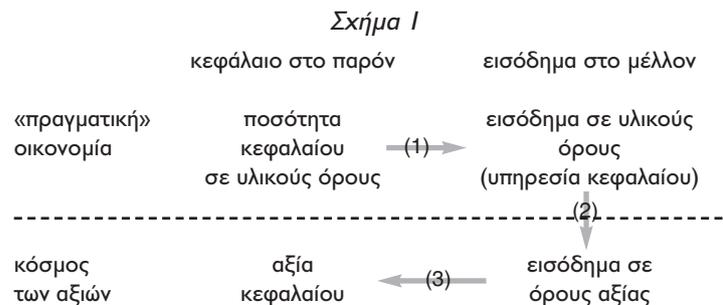
Ιδιαίτερα κρίσιμος για το επιχείρημά του είναι ο χαρακτήρας της έννοιας του «σαμποτάζ». Σύμφωνα με τον Βέμπλεν, το καθεστώς της ιδιοκτησίας δεν «παράγει» αξίες χρήσεις, ούτε και γεννά κέρδη. Ο καθοριστικός παράγοντας της βιομηχανικής παραγωγής είναι η τεχνολογία (δηλαδή, η εμπειρία, «η συσσωρευμένη γνώση, η επιδεξιότητα και οι κριτικές αποφάσεις που συνοδεύουν την εργασία», όπ. π.: 62, 65), η οποία δεν αποτελεί μια εξωτερική «γνώση» αλλά αντίθετα μια συσσωρευμένη ικανότητα η οποία κατέχεται μόνο στο βαθμό που εξασκείται και εξελίσσεται από τη βιομηχανική κοινότητα.¹⁸ Καθώς, όμως, για την παραγωγή δεν απαιτείται μόνο η τεχνολογία, αλλά χρειάζονται επίσης πρώτες ύλες και μέσα παραγωγής που δεν ανήκουν στη βιομηχανική κοινότητα, ο απών νομικός ιδιοκτήτης διατηρεί την «εξουσία» (κατάλληλα περιφρουρημένη από τις πολιτικές αρχές) να σαμποτάρει την παραγωγή από απόσταση. Γιατί, όμως, να κάνει κάτι τέτοιο; Για δύο λόγους.

Πρώτον, εξαιτίας της υποκατανάλωσης,¹⁹ που αναγκαστικά συνοδεύει τον καπιταλισμό (όπ. π.: 111), η πλήρης εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνατοτήτων της κοινωνίας θα οδηγούσε σε τιμές και ύψος προϊόντος που θα εξαφάνιζαν τα κέρδη και θα εκμηδένιζαν τις αξίες των χρεογράφων. Γι' αυτό οι επιχειρηματίες περιορίζουν το

ύψος του παραγόμενου προϊόντος, μειώνουν την απασχόληση και αυξάνουν την ανεργία, διατηρώντας το κοινωνικό προϊόν σε επίπεδα που δεν απειλούν την καπιταλιστική κερδοφορία και τις χρηματοπιστωτικές ροές (όπ. π. 97). Την ίδια στιγμή, στο συλλογισμό του Βέμπλεν, το δικαίωμα στο «σαμποτάζ» αποτελεί τη συνθήκη που εξασφαλίζει στους ιδιοκτήτες την επιβολή των όρων τους επάνω στη βιομηχανική κοινότητα.²⁰ Όπως σαρκαστικά σημειώνει ο ίδιος ο Βέμπλεν (όπ. π.: 66): «Εντελώς απλά, η ιδιοκτησία δεν θα ήταν τίποτα καλύτερο από μία σκηνική χειρονομία δίχως το νομικό δικαίωμα του σαμποτάζ». Στο ίδιο πάντα σαρκαστικό ύφος, θα αποκαλέσει τη δυνατότητα των απόντων ιδιοκτητών να περιστέλλουν την παραγωγική δυνατότητα της κοινωνίας διατηρώντας πάντα ζωντανό το φάντασμα της ανεργίας «φυσικό δικαίωμα της επένδυσης» (όπ. π.). Εντελώς ειρωνικά, είναι το «φυσικό δικαίωμα» στην επένδυση του ιδιοκτήτη εκείνο που τελικά προκαλεί την ανεργία.

4. Ανακεφαλαίωση και κάποιες πρώτες βασικές οριοθετήσεις. Οι χρηματαγορές ως πεδίο κανονικοποίησης στη βάση του κινδύνου

Έχοντας κάνει μια σύντομη αναδρομή στις παρεμβάσεις των Βέμπλεν και Κέυνς, μπορούμε να απομονώσουμε το βασικό σημείο της προβληματικής τους. Θα επιχειρήσουμε μία σύνοψη των παραπάνω με τη βοήθεια του ακόλουθου σχήματος.²¹

Το πρόβλημα με όλες τις προηγούμενες προσεγγίσεις αφορά το στάδιο 2, το οποίο διαμεσολαβεί στη σύνδεση δύο επιπέδων. Η «πραγματικότητα» του καπιταλισμού δεν αποτελείται ούτε από «υλικές» ποσότητες ούτε και από «θεμελιώδη» δεδομένα, αλλά από τη σύνθετη συνάρθρωση σχέσεων εξουσίας που τείνουν να οργανώνουν και να αναπαράγουν την καπιταλιστική εκμετάλλευση (βλ. Σχήμα 2). Στο πλαίσιο αυτό, το στάδιο 2 φέρνει σε πέρας μία κρίσιμη κοινωνική λειτουργία για την οργάνωση της εξουσίας: μετασχηματίζει σε ποσοτικά δεδομένα (E_{t+1} , E_{t+2} , ..., E_{t+n} και r) τη «δυναμική» των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. *Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά να κατανοηθεί στη βάση της μαρξικής έννοιας του φετιχισμού*. Εδώ ο φετιχισμός δεν σημαίνει απλά «συσκότιση» της πραγματικότητας αλλά και εμπέδωση συμπεριφορών κατάλληλων για την αναπαραγωγή της ταξικής εκμετάλλευσης. Η θέση αυτή εγκαινιάζει ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο για την κατανόηση του ρόλου του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η σχετική επιχειρηματολογία του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτελεί κρίσιμη στιγμή σε μια τέτοια κατεύθυνση.

5. Διαμάχες σχετικά με τη χρηματοπιστικοποίηση. Επιστροφή στις περίφημες φόρμουλες του Μαρξ

Η σημαντική πλειοψηφία των ετερόδοξων προσεγγίσεων αναλώνεται στο να επισημαίνει δυσλειτουργίες και «ανυπέρβλητες» αδυναμίες στον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, συνδέοντάς τις με τις σχετικά πρόσφατες εξελίξεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα.²³

Παρά την πληθώρα των σχετικών απόψεων και εκδοχών, ο πυρήνας της γενικότερης προβληματικής συνίσταται σε δύο βασικά σημεία. Το πρώτο αναφέρεται σε ορισμένες «βαθιές» αδυναμίες στην οργάνωση του σύγχρονου καπιταλισμού, οι οποίες θεμελιώνονται συνήθως σε διαφορετικές εκδοχές της υποκαταναλωτικής επιχειρηματολογίας.²⁴ Το δεύτερο βλέπει τις αδυναμίες αυτές είτε

ως αναγκαίες αιτίες είτε ως άμεσες συνέπειες της χρηματιστικοποίησης (financialization), με την τελευταία να λαμβάνεται ως η οικονομική δραστηριότητα η οποία επικεντρώνει στην αναζήτηση κερδών στη σφαίρα της χρηματοπιστωτικής κυκλοφορίας. Με άλλα λόγια, η σημαντική πλειοψηφία της ετερόδοξης οικονομικής και κοινωνικής σκέψης είναι για μια ακόμη φορά σηματοδεδιμένη από το φάντασμα του *καταστροφισμού*, το οποίο παρέχει και τη βάση για την κατανόηση των σύγχρονων εξελίξεων.²⁵

Σε γενικές γραμμές ο όρος χρηματιστικοποίηση (financialization) έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς προκειμένου να υποδηλώσει «την αυξανόμενη κυριαρχία των χρηματοπιστωτικών πρακτικών και τη σύμφυση της επιχειρηματικότητας με τη “χρηματοπιστωτική μηχανική”» (Ingham 2008: 169, βλ. επίσης Krippner 2005). Σχολιάζοντας τη σχετική βιβλιογραφία, ο Μάρτιν (Martin 2009: 116-7) διακρίνει έναν υφέρποντα οικονομισμό, από την άποψη ότι εκείνο που συχνά καταδεικνύεται ως «χρηματοοικονομική ηγεμονία» ταυτίζεται με την «επίμονη ή ακόμα και απότομη μεγέθυνση» της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Εντούτοις, ακόμα και στις συζητήσεις αυτές δεν υπάρχει μια γενική συμφωνία στο τι ακριβώς ο περίεργος αυτός όρος (χρηματοπιστικοποίηση) πραγματικά σημαίνει.²⁶

Αρκετές από τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις επικαλούνται για την ανάπτυξη του επιχειρηματός τους τις γνωστές «φόρμουλες» της ανάλυσης του Μαρξ. Έτσι, η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο της κίνησης $X-E-X'$, σύμφωνα με την οποία υποτίθεται ότι «οι αξίες χρήσης καθίστανται υποβοηθητικές στην προσαύξηση του χρηματικού κεφαλαίου που είχε αρχικά επενδυθεί σε αυτές» (Streeck 2009: 1). Η περιγραφή αυτή θεωρείται ότι αντιστοιχεί στην «κανονική» και «παραγωγική» εκδοχή καπιταλισμού, στην οποία μάλιστα η διαδικασία αξιοποίησης (δημιουργία κερδών) είναι άμεσα και αναλογικά «δεμένη» με την παραγωγή αξιών χρήσης. Το χρήμα και οι αξίες χρήσης οφείλουν να ταξιδεύουν σε παράλληλες διαδρομές, εάν ο καπιταλισμός είναι «υγιής» και ικανός να προσφέρει απασχόληση, κοινωνική συνοχή και σταθερότητα. Αντίθετα, όμως, η χρηματιστικοποίηση διαστρέ-

φει αυτό το «φυσικό» και «ιδεατό» πνεύμα του καπιταλισμού, βαθαίνοντας τις κοινωνικές ανισότητες, ακυρώνοντας τον κοινωνικό χαρακτήρα του κράτους και οδηγώντας τελικά σε οικονομική αστάθεια. Φαινόμενα αυτού του είδους θεωρούνται άμεσα συνεπαγόμενα της «νεοαποκτηθείσας» ικανότητας της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής σφαίρας «να δημιουργεί χρήμα από το χρήμα, αποφεύγοντας το παλαιομοδίτικο και βαρετό δρομολόγιο της παραγωγής χρήσιμων πραγμάτων και υπηρεσιών» (Streeck όπ. π.: 10). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η πίστη παύει να είναι προσδεδεμένη στην παραγωγή αξιών χρήσης και να διατρέχει παράλληλες διαδρομές με αυτή. Τώρα η πίστη παρακάμπτει τη «συσσώρευση» των αξιών χρήσης, για να αναζητήσει κέρδη στη σφαίρα της κυκλοφορίας μέσα από την αυξομείωση τιμών και αποδόσεων. Εκείνο λοιπόν που τελικά απομένει από την αρχική φόρμουλα είναι ένα «υπόλοιπο» της μορφής $X-X'$, με την «αξία χρήσης» να παραμένει εκτός, να απωθείται, να αποκλείεται, να παύει ν' αποτελεί το ενδιάμεσο «υποστήριγμα», με αποτέλεσμα οι «παραγωγικές» πλευρές του καπιταλισμού να καταπιέζονται.²⁷

Η επιχειρηματολογία αυτή αποτελεί απλό σκαρίφημα ενός σημαντικού τμήματος της βιβλιογραφίας. Πρόκειται, βέβαια, για μία λογική η οποία δεν είναι καινούργια στο πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας. Οι περιπτώσεις των Κέυνς και Βέμπλεν είναι οι πλέον ενδεικτικές της κατεύθυνσης αυτής. Ο πρώτος προσπάθησε να υποστηρίξει ότι η οικονομική επικράτηση των εισοδηματιών επιβάλλει μια περιστολή τόσο στην παραγωγή αξιών χρήσης όσο και στην «τιμή» της εργασίας, με σκοπό να προστατευθούν οι αξίες των χαρτοφυλακίων, ενώ την ίδια στιγμή προωθεί τη χρηματοπιστωτική κερδοσκοπία.²⁸ Ο Βέμπλεν, από την άλλη, πίστευε ότι το κεφάλαιο στις χρηματαγορές αποκτά «κατά κάποιον τρόπο το χαρακτήρα της μη απτής υπόστασης (intangibility)» και συμπέρανε ότι η διόγκωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας αποτελεί δυσλειτουργία του συστήματος, διότι «το επιχειρηματικό συμφέρον των μάντζερ απαιτεί, όχι εξυπηρέτηση του προϊόντος, ή έστω την εμπορευσιμότητα του τελευταίου, αλλά επωφελή απόκλιση στην

τιμή του κεφαλαίου που αυτοί διαχειρίζονται» (Veblen 1997: 60). Και οι δύο στοχαστές είδαν τον αναβαθμισμένο ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος ως καταπίεση στην παραγωγή των «χρήσιμων» πραγμάτων μέσα από την επιβολή στο σύνολο της οικονομικής ζωής της «ελλειμματικής» φόρμουλας άμεσης δημιουργίας χρήματος από το ίδιο το χρήμα $X-X'$, όπου η αναζήτηση των κερδών διαχωρίζεται πλήρως από την «παραγωγή». Ανάλογες απόψεις μπορούν να βρεθούν και σε άλλες κλασικές στιγμές της Πολιτικής Οικονομίας (π.χ. στον Άνταμ Σμιθ, αλλά και τον Σουμπέτερ). Εντούτοις, *αυτή δεν είναι περίπτωση του Μαρξ*.

6. Η έννοια του «πλασματικού κεφαλαίου» στην ανάλυση του Μαρξ και η αντίληψή του για το χρηματοπιστωτικό σύστημα

Αναμφίβολα ο Μαρξ κάνει χρήση της φόρμουλας $X-X'$ (βλέπε Κεφάλαιο 9) στην προσπάθειά του να περιγράψει το χρηματοπιστωτικό σύστημα – *σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο ανάλυσης, όμως*. Σύμφωνα με αυτό, η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν αποτελεί «παρέκκλιση» ή ριζική «απόσχιση» από την καπιταλιστική παραγωγή. Για να γίνει κατανοητή μια τέτοια τοποθέτηση, πρέπει να αναφερθούμε στην έννοια του *πλασματικού κεφαλαίου*. Επειδή με το ζήτημα αυτό έχουμε ήδη ασχοληθεί αναλυτικά στο Κεφάλαιο 9, στη συνέχεια θα κάνουμε κάποια συμπληρωματικά σχόλια τα οποία θα αποσαφηνίσουν τις προθέσεις του Μαρξ σ' ένα ημιτελές κείμενο (δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* μορφοποιήθηκε από τον Ένγκελς μετά τον θάνατο του Μαρξ με βάση τα ανολοκλήρωτα χειρόγραφα του τελευταίου).

Όταν ο Μαρξ εισάγει την κίνηση του τοκοφόρου κεφαλαίου $X-[X-E-X']-X'$, αναλύοντας τους ρόλους του καπιταλιστή του χρήματος και του ενεργού καπιταλιστή στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, δεν αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη μερίδα του κεφα-

λαίου αλλά *αναπτύσσει την πιο συγκεκριμένη και σύνθετη μορφή της κίνησης του κεφαλαίου*.²⁹

Η κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου συνδέεται με την έννοια του πλασματικού κεφαλαίου. Καθώς ο ενεργός καπιταλιστής δανείζεται χρήματα προκειμένου να οργανώσει την παραγωγική διαδικασία, ο καπιταλιστής του χρήματος γίνεται ο ιδιοκτήτης ενός χρεογράφου *S* το οποίο ισοδυναμεί με μια γραπτή (συμβολαιακού τύπου) υπόσχεση μελλοντικών πληρωμών. Από την άποψη αυτή, το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι στην ουσία του ένα πλασματικό κεφάλαιο, δηλαδή ένα χρηματοπιστωτικό χρεόγραφο το οποίο αποκτά αξία στη βάση των προσδοκώμενων μελλοντικών αποδόσεων που αναμένεται να αποφέρει στον νομικό του κάτοχο (κεφαλαιοποίηση σύμφωνα μ' ένα επιτόκιο το οποίο ενσωματώνει τους μελλοντικούς κινδύνους). Στο βαθμό που μιλάμε για μια καπιταλιστική επιχείρηση, τα μελλοντικά εισοδήματα αποτελούν τμήμα της υπεραξίας που πρόκειται να παραχθεί στο μέλλον.

Το εν λόγω χρεόγραφο συνιστά τη *γενική μορφή* της ιδιοκτησίας σε κεφάλαιο (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για «υλικό» κεφάλαιο). Το σημείο αυτό σωστά αναδεικνύεται από την επιχειρηματολογία του Χίλφερντινγκ (1981: 149): «Η καπιταλιστική ιδιοκτησία στο χρηματιστήριο εμφανίζεται στην καθαρή της μορφή, σαν ένας τίτλος σε μία απόδοση, και η σχέση της εκμετάλλευσης, η ιδιοποίηση υπερεργασίας, επάνω στην οποία βασίζεται, καθίσταται θεμελιωδώς απύσχητη». Η καπιταλιστική ιδιοκτησία, από αυτή την άποψη, αποτελεί «φανταστική χρηματική περιουσία» (Μαρξ 1978β: 602). Το χρηματοπιστωτικό χρεόγραφο ως τίτλος ιδιοκτησίας είναι ένα «χάρτινο διπλότυπο», είτε του προσφερόμενου χρήματος στην περίπτωση του ομολόγου, είτε του «υλικού» κεφαλαίου στην περίπτωση των μετοχών. Εντούτοις, η τιμή του χρεογράφου δεν καθορίζεται ούτε από την αξία του προφερόμενου χρηματικού κεφαλαίου ούτε από την αξία των μέσων παραγωγής που αναπαριστά, αλλά από την *κεφαλαιοποίηση* των προσδοκώμενων μελλοντικών εισοδηματικών ροών. Τα χρεόγραφα, συνεπώς, πρέπει να γίνουν

αντιληπτά ως *sui generis* εμπορεύματα, διαγράφοντας μία ιδιαίτερη δική τους διαδρομή (Μαρξ 1978β: 600-3, 589-592).

Δεν σκοπεύουμε να επανέλθουμε αναλυτικά σε ζητήματα που έχουμε θίξει στο Κεφάλαιο 9. Θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε όμως ότι, στο βαθμό που υπάρχουν αναπτυγμένες ρευστές αγορές (δευτερογενούς διαπραγμάτευσης των τίτλων), η ιδιοκτησία σε κεφάλαιο γίνεται «κινητή» (δηλαδή ανεξάρτητη από τη σφαίρα της επένδυσης), ενώ *η τιμή της συνδέεται με την τωρινή αποτίμηση μελλοντικών γεγονότων*. Η αξία των χρεογράφων – η «αξία» του κεφαλαίου, δηλαδή – δεν έπεται αλλά προηγείται της παραγωγικής διαδικασίας. Υπάρχει όχι γιατί η υπεραξία έχει παραχθεί και πραγματοποιηθεί στις αντίστοιχες αγορές, αλλά διότι οι χρηματαγορές έχουν σε κάποιο βαθμό εμπιστοσύνη σ' ένα τέτοιο αποτέλεσμα. Η αξία των χρεογράφων βασίζεται σε εκτιμήσεις σχετικά με μελλοντικά αποτελέσματα και συνεπώς *προϋποθέτει μία συγκεκριμένη αντίληψη του κινδύνου*.

Εκείνο που συμβαίνει ουσιαστικά στην χρηματοπιστωτική σφαίρα είναι η διαρκής κεφαλαιοποίηση μελλοντικών εισοδηματικών ροών σε «παρούσες αξίες» χρεογράφων και η δευτερογενής διαπραγμάτευση των τελευταίων ως διαδικασία διαρκούς επανεκτίμησης της τιμής. Αναμφίβολα, η διαπίστωση αυτή μάς εισάγει στη διάσταση του κινδύνου. Από τη στιγμή που κάθε μελλοντικό αποτέλεσμα είναι περισσότερο ή λιγότερο απρόβλεπτο και αστάθμητο, *χωρίς μια «αίσθηση» του τι είναι κίνδυνος, είναι εντελώς αδύνατο να πραγματοποιηθεί η κεφαλαιοποίηση*. Με άλλα λόγια, η κεφαλαιοποίηση προϋποθέτει έναν τρόπο προσδιορισμού, διευθέτησης και κατάταξης συγκεκριμένων στοιχείων (κοινωνικών συμβάντων) της *προσλαμβανόμενης* πραγματικότητας, τα οποία αρχικά «διαχωρίζονται» από τον ορίζοντα των πιθανών συμβάντων και στη συνέχεια αντικειμενοποιούνται ως δυναμικά *επι-κίνδυνα* γεγονότα. Παραφράζοντας τον Luhmann (2003: 37), οι χρηματοπιστωτικές αγορές αναπαριστούν το μέλλον ως κίνδυνο και θεμελιώνουν την τιμολόγηση του κεφαλαίου σε αυτό. Μόνο στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης κάθε κεφαλαιακός τίτλος αποτελεί

πλασματικό κεφάλαιο, ενώ η κεφαλαιοποίηση θα μπορούσε εναλλακτικά να οριστεί και ως μια *τεχνολογία* που ασχολείται με τον κίνδυνο ή ως μια κοινωνική διαδικασία κανονικοποίησης στη βάση του κινδύνου.

Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε τις παραπάνω θεωρητικές θέσεις. Πριν από αυτό, όμως, πρέπει να υπογραμμίσουμε δύο σημαντικά ζητήματα για την κατανόηση της προβληματικής του Μαρξ.

Πρώτον, ο ίδιος ο Μαρξ στο κείμενο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* τόνισε κατηγορηματικά ότι η κεφαλαιοποίηση επεκτείνεται σε κάθε μελλοντική ροή εισοδήματος (χωρίς αυτή απαραίτητα να συνδέεται με υπεραξία), όπως π.χ. είναι τα εισοδήματα που προκύπτουν από τη χρηματοδότηση κρατικών ή καταναλωτικών δαπανών. Με τον τρόπο αυτό, ο Μαρξ μάς υπενθυμίζει ότι η κεφαλαιοποίηση τείνει να συμπεριλάβει κάθε πτυχή της καθημερινής ζωής. Το επιχείρημά του, συνεπώς, δεν περιορίζεται στην ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά είναι άμεσα γενικεύσιμο στην εν γένει λειτουργία των χρηματαγορών.³⁰

Δεύτερον, ένα σημαντικό κομμάτι της σύγχρονης μαρξιστικής συζήτησης σχετικά με την ανάλυση των χρηματαγορών στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτυγχάνει να συνειδητοποιήσει ότι ο ίδιος ο Μαρξ χρησιμοποιεί την έννοια του *φетиχισμού* τις λίγες εκείνες φορές που σταματάει το σχολιασμό απόψεων άλλων συγγραφέων, για να διατυπώσει τις δικές του αναλυτικές κατηγορίες. Θεωρούμε ότι δεν πρόκειται απλά για «φιλολογικές» παρεκβάσεις του Μαρξ. Αντίθετα, εκεί είναι που εμπεριέχεται το ουσιαστικό τμήμα της επιχειρηματολογίας του τελευταίου. Ο Μαρξ εισάγει την έννοια του «πλασματικού κεφαλαίου» και κάνει λόγο για φетиχισμό κάθε φορά που επιχειρεί να αποδώσει την κοινωνική φύση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Με τον τρόπο αυτό επιχειρεί να υπογραμμίσει το γεγονός ότι οι χρηματοπιστωτικοί τίτλοι αποτελούν *πραγματοποιημένες* μορφές εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων που συνδέονται με την κίνηση του κεφαλαίου και ότι η «αξία» τους βασίζεται στις αναπαραστάσεις των σχέσεων αυτών. *Πρόκειται για αντι-*

κειμενοποιημένες προσλήψεις οι οποίες συσκοτίζουν τον ταξικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών κοινωνιών, εγκλώντας την ίδια στιγμή κατάλληλες συμπεριφορές για την αποτελεσματική αναπαραγωγή της καπιταλιστικής εξουσίας. Είναι ακριβώς σ' αυτή τη λογική που θεωρούμε ότι οι χρηματαγορές έχουν ενεργό ρόλο στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Οι παρατηρούμενες «δυσλειτουργίες» σε αυτές δεν αποτελούν παρά «αναπόφευκτες» αρνητικές στιγμές στο εσωτερικό μιας τεχνολογίας εξουσίας η οποία διαμορφώνει και οργανώνει τρόπους και στρατηγικές ταξικής εκμετάλλευσης. Με άλλα λόγια, η κεφαλαιοποίηση έχει να κάνει με την τιμολόγηση ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης αναπαραστάσης της κοινωνίας στη βάση του κινδύνου και με το πώς αυτή η τιμολόγηση προωθεί και ενισχύει την υλοποίηση των «νόμων» του κεφαλαίου.

7. Η χρηματοπιστωτική σφαίρα σε σχέση με την κατηγορία του κινδύνου

Είδαμε παραπάνω ότι η διαδικασία της κεφαλαιοποίησης προϋποθέτει κάποιον προσδιορισμό του κινδύνου. Για να μπορέσουν να τιμολογηθούν τα χρεόγραφα διαφόρων τύπων, οι χρηματαγορές μετατρέπονται σε πεδία εντός των οποίων κάθε παράγοντας αποκτά ένα *προφίλ κινδύνου* που είναι υπεύθυνο για την τιμολόγηση κάθε μελλοντικής εισοδηματικής απαίτησης επάνω σε αυτόν. Η χρηματοπιστωτική σφαίρα είναι το πεδίο εντός του οποίου διαμορφώνονται διαφορετικά προφίλ κινδύνων. Με τον τρόπο αυτό, οι χρηματαγορές κανονικοποιούν στη βάση του κινδύνου: στα όρια της εμπέλειάς των χρηματαγορών οι κίνδυνοι προσδιορίζονται και διασπείρονται. Στο πλαίσιο αυτής της κανονικοποίησης, οι χρηματαγορές αναπαριστούν την καπιταλιστική πραγματικότητα και τις μελλοντικές τάσεις αυτής.

Ο σχηματισμός προφίλ κινδύνου σημαίνει «προσαρμογή στο τυχαίο», για να δανειστούμε μία έκφραση από το κείμενο του Luh-

mann (2003: 182). Και από τη στιγμή που «στον πραγματικό κόσμο δεν υπάρχει η τύχη», είναι μόνο μέσα από αυτή την «προσαρμογή» που οι χρηματοπιστωτικές αγορές μπορούν να αποτιμούν τον κίνδυνο και να αναπτύσσουν σημαίνουσες αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, η οποία γίνεται πλέον μια «πλασματική πραγματικότητα, μια πραγματικότητα δεύτερης τάξης» (Luhmann, όπ. π.). Είναι, επομένως, εύλογο να υποθέσουμε ότι με τη βοήθεια της ανεπτυγμένης χρηματοπιστωτικής σφαίρας «η οικονομία είναι σε θέση να παρακολουθεί τον εαυτό της από τη σκοπιά του κινδύνου: δηλαδή να επιλέγει μία εξαιρετικά συγκεκριμένη μορφή αυτοπαρατήρησης» (όπ. π.: 183). Αυτή η διαδομένη (στις μέρες μας) διαδικασία «αυτοπαρατήρησης» είναι κρίσιμη για την τιμολόγηση των χρηματοπιστωτικών τίτλων. Χρειάζεται, επομένως, να δώσουμε έμφαση σε δύο άμεσες αναλυτικές συνέπειες μιας τέτοιας προσέγγισης:

- Από τη μία, έχει γίνει καθαρό ότι δεν μπορούμε να έχουμε χρηματοπιστωτικές αξίες, εάν δεν υπάρχουν στρατηγικές αναπαράστασης της καπιταλιστικής πραγματικότητας από την οπτική του κινδύνου.

- Την ίδια στιγμή, η κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου (η οποία ισοδυναμεί με το διαμοιρασμό προφίλ κινδύνου στους ετερογενείς παράγοντες της αγοράς) είναι η προϋπόθεση χωρίς την οποία δεν είναι δυνατό να υπάρξει κάποια συνεκτική αναπαράσταση της πραγματικότητας.

Συνειδητοποιούμε ότι η ιδέα του κινδύνου υποθέτει ότι όλα τα «υποκείμενα» στις χρηματαγορές βρίσκονται στην ίδια θέση: Κάθε παράγοντας είναι εκτεθειμένος στον κίνδυνο.³¹ Λέγοντας κάτι τέτοιο είναι σαν να παραδεχόμαστε ότι ο κίνδυνος γίνεται υπολογισμός, μόνο όταν διασκορπιστεί σ' έναν «πληθυσμό» που απαρτίζεται από τους παράγοντες της αγοράς. Η συγκεκριμενοποίηση του κινδύνου συνεπάγεται έτσι δύο παράλληλες στιγμές. Ενώ όλοι οι παράγοντες των αγορών είναι εκτεθειμένοι σε κινδύνους, δεν αντιστοιχούν στον καθένα οι ίδιες κατηγορίες κινδύνου (δηλαδή οι ίδιοι συγκεκριμένοι κίνδυνοι). Την ίδια στιγμή, ακόμα και εκείνοι που αντιμετωπίζουν τους ίδιους συγκεκριμένους κινδύνους δεν

χαρακτηρίζονται από τις ίδιες πιθανότητες πραγματοποίησής τους. Δηλαδή, κάθε παράγοντας της αγοράς διακρίνεται τόσο από τους συγκεκριμένους κινδύνους που αντιμετωπίζει όσο και από την πιθανότητα εμφάνισης των κινδύνων αυτών. Συνεπώς, ένας συγκεκριμένος κίνδυνος μπορεί να «αποτιμηθεί» μόνο εφόσον είναι διαφορεικά κατανεμημένος στον «πληθυσμό» της αγοράς, καθώς η πιθανότητα πραγματοποίησής του δεν είναι η ίδια για όλους τους παράγοντες που συνδέονται με αυτόν.

Αυτή η διαδικασία της διαμόρφωσης προφίλ κινδύνου είναι ταυτόχρονα και μια διαδικασία που *εξατομικεύει* μ' έναν τρόπο διαφορετικό από τους ενεργούς μηχανισμούς διαμόρφωσης της ατομικότητας (σχέσεις εξουσίας) όσους συμμετέχουν στις αγορές. Κατανέμοντας προφίλ κινδύνου, οι χρηματαγορές κανονικοποιούν και διακρίνουν τους παράγοντες, εξατομικεύοντάς τους στη βάση του κινδύνου. Πρόκειται για μια εξατομικεύση η οποία δεν συνδέεται με μία προϋπάρχουσα (υπερβατική ή μη) αμετάβλητη νόρμα, αλλά, εντελώς αντίθετα, είναι σχεσιακή, λαμβάνοντας υπόψη της τους υπόλοιπους συμμετέχοντες στην αγορά.³² Πρόκειται μάλλον για κάτι που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε και ως *διαφορική διαχείριση της ατομικότητας*.

Τώρα, όμως, προσεγγίζουμε μία κρίσιμη στιγμή στην επιχειρηματολογία μας. Ο «κίνδυνος» αποτελεί μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της καπιταλιστικής πραγματικότητας, η οποία παρέχει τη βάση για κάθε τιμολόγηση στο εσωτερικό της χρηματοπιστωτικής σφαίρας (δεν μπορεί να υπάρξει κεφαλαιοποίηση χωρίς την «ιδέα» του κινδύνου). Ταυτόχρονα, η συμβολική δομή του κινδύνου γίνεται η προσλαμβάνουσα πραγματικότητα των ετερογενών παραγόντων της αγοράς. Όλη αυτή η «συνάρθρωση» ισοδυναμεί μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο αναπαράστασης της καπιταλιστικής πραγματικότητας (από την οπτική του κινδύνου), η οποία είναι κατάλληλα συνδυασμένη με τη διαμόρφωση αντίστοιχων κοινωνικών συμπεριφορών. Με άλλα λόγια, ο κίνδυνος αποτελεί τον *κόμβο* όπου η ποσοτικοποίηση των κοινωνικών συγκρούσεων συναντά την οργάνωση των κοινωνικών πρακτικών.

β. Ο κίνδυνος ως ιδεολογική αναπαράσταση του μέλλοντος της καπιταλιστικής πραγματικότητας

Η συζήτηση αναφορικά με τις χρηματαγορές έχει κατακλειστεί από διαμάχες που αφορούν την υπόθεση περί αποτελεσματικής αγοράς (efficient market hypothesis: EMH) και κυριαρχείται από την προβληματική του εμπειρισμού.³³ Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης αυτής, η αναπαράσταση της καπιταλιστικής πραγματικότητας από τη χρηματοπιστωτική σφαίρα θεωρείται είτε σαν επακριβής γνώση της πρώτης (η EMH ως κωδικοποίηση της κυρίαρχης σκέψης) είτε σαν φανταστική και ομικλώδης απόσχιση από αυτή, γεγονός που παράγει διαρκώς παραπλανητικά σήματα, αυξάνοντας την αστάθεια του οικονομικού συστήματος (η κεύθισιανή εναλλακτική). Με άλλα λόγια, όλες αυτές οι διαμάχες καταλήγουν στο ότι υπάρχει μία πραγματικότητα που είτε συλλαμβάνεται αποτελεσματικά από τις πολύπλοκες χρηματοπιστωτικές εκτιμήσεις είτε συσκοτίζεται πλήρως από αυτές.³⁴

Το σημείο τριβής στις διαμάχες αυτές έχει να κάνει με το στάτους «αλήθειας» που κατέχουν οι παράγοντες της αγοράς και άρα με την αποτελεσματικότητα των χρηματοπιστωτικών αναπαραστάσεων. Είναι οι παράγοντες της αγοράς ικανοί να συλλέξουν το ουσιώδες τμήμα της πραγματικότητας που παρατηρούν, αποτιμώντας και ποσοτικοποιώντας κατάλληλα τα «θεμελιώδη μεγέθη» της οικονομίας ή μήπως τα τελευταία παραμένουν θαμμένα σ' ένα απρόσβατο οικονομικό σύμπα; Με άλλα λόγια, η διαφωνία έχει να κάνει με διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τη φύση των οικονομικών παραγόντων (κυριαρχούνται από «ζωικά ένστικτα» ή όχι;) και με τη φύση των παρατηρούμενων «αντικειμένων» (είναι ο οικονομικός κόσμος εργοδικός [ergodic]³⁵ ή όχι;). Το σημαντικό σημείο εδώ είναι ότι σε κάθε περίπτωση οι οικονομικοί παράγοντες εμφανίζονται ως *εξωτερικοί* του παρατηρούμενου αντικειμένου και εντελώς *ανεξάρτητοι* από το καθεστώς κάθε χρηματοπιστωτικής αναπαράστασης.

Συνδέοντας το φετιχισμό με τη λειτουργία των χρηματαγορών, το επιχείρημα του Μαρξ στα τμήματα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί συνιστά μια διαφορετική προσέγγιση, που έρχεται σε ρήξη με το παραπάνω πλαίσιο. Στο αναλυτικό σύστημα του Μαρξ, η καπιταλιστική πραγματικότητα που αναπαρίσταται από το χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι *αποτελεσματικά συγκαλυμμένη*. Πρόκειται για μια συσκότιση, δηλαδή, η οποία είναι κατάλληλη για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας (από τη στιγμή που ο κίνδυνος *γίνεται* η πραγματικότητα των κοινωνικών παραγόντων). Ένας τέτοιος τρόπος τοποθέτησης του ζητήματος προσδίδει στις χρηματοπιστωτικές αναπαραστάσεις έναν *ενεργό ρόλο* στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας.

Το επιχείρημα του Μαρξ για το φετιχισμό (βλ. Κεφάλαιο 5) και την υλιστική σύλληψη της ιδεολογίας έρχεται σε σαφή ρήξη με κάθε προβληματική εμπειρισμού.³⁶ Κάθε κοινωνικός σχηματισμός συγκροτείται στη βάση ενός σύνθετα διαρθρωμένου συνόλου από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες προσλαμβάνονται από κάθε παράγοντα ως «φυσικές» ιδιότητες των κοινωνικών «πραγμάτων» (βλ. Balibar 1996: 109-110, Zizek 1999, Dimoulis/Milios 2004, Μηλιός κ.ά. 2005, Κεφ. 4). Έτσι, το προσλαμβάνον «υποκείμενο» είναι πάντα ήδη «εγκλωβισμένο» και κυριευμένο από τις «αισθητές-υπεραισθητές» αλλά αντικειμενικές μορφές εμφάνισης («κοινωνικά ισχύουσες») των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (Μαρξ 1978α: 84-80). Το πεδίο του κινδύνου είναι δομημένο από αναπαραστάσεις σαν και αυτές. «Το εμπόρευμα, όπως και το χρήμα, περιμένοντας το κεφάλαιο και τις διάφορες μορφές του, αποτελεί εξόχως παράσταση και ταυτόχρονα αντικείμενο, είναι ένα αντικείμενο πάντοτε ήδη δεδομένο υπό τη μορφή μιας παράστασης» (Balibar, όπ. π.).

Κατά τον ίδιο τρόπο, η παρατήρηση από τη σκοπιά του κινδύνου δεν αποτελεί επιτυχημένη ή αποτυχημένη εργασία αποκάλυψης ενός καθαρού αντικειμένου (τα λεγόμενα οικονομικά «θεμελιώδη μεγέθη»), αλλά αντίθετα *είναι η ίδια «κυριευμένη» από τις αντικειμενικές «φετιχιστικές» παραστάσεις που το συνοδεύουν.*

Οι χρηματοοικονομικές αναπαραστάσεις συνιστούν μια πράξη μερικής διευθέτησης, τυπικής επεξεργασίας και ανακατανομής (μέσα από την απαραίτητη κάθε φορά «θεωρητική» επεξεργασία της κυρίαρχης σκέψης) των αντικειμενικών εικόνων της πραγματικότητας. Προσλαμβάνοντας έτσι οι παράγοντες της οικονομίας την απεικόνιση της κοινωνίας από την οπτική του κινδύνου, συγκροτούνται ως κομμάτια αυτής της καπιταλιστικής αντικειμενικότητας παράλληλα με τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και σε κατάλληλη σχέση με αυτές.

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο οφείλουμε να διαβάσουμε το επιχείρημα του Μαρξ. Εάν το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση «ολοκληρώθηκε σαν σχέση ενός πράγματος, του χρήματος, προς τον ίδιον τον εαυτό του» (Μαρξ 1978β: 494) – και αυτός είναι ο τρόπος που «εμφανίζεται εδώ η παραγωγή υπεραξίας από το κεφάλαιο» (όπ. π.: 496), δηλαδή ως φυσική ιδιότητα ενός πράγματος, του χρεογράφου –, τότε η πραγματικότητα του καπιταλισμού και οι *ήδη-δοσμένες* προσλήψεις από τη σκοπιά του κινδύνου *συνδέονται άμεσα* «με το γνώμονα συμπεριφοράς που αυτά απαιτούν» (Balibar 1996: 109). Οι καθημερινοί χρηματοοικονομικοί υπολογισμοί και εκτιμήσεις (αποτέλεσμα προφανώς των σύνθετων πρακτικών των παραγόντων της αγοράς και των θεσμών που συνθέτουν το σύμπαν των *suī generis* χρηματοπιστωτικών εμπορευμάτων), μαζί με κάθε νέο συγκεκριμένο κίνδυνο που προστίθεται στη λίστα, παραμορφώνουν και συγκαλύπτουν την ταξική καπιταλιστική πραγματικότητα, επιβάλλοντας στους παράγοντες των αγορών ένα συγκεκριμένο είδος «συνείδησης» και μια ορισμένη στρατηγική συμπεριφορά. Από αυτή την άποψη, οι χρηματαγορές διατηρούν έναν ενεργό ρόλο στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, και η σύγχρονη δυναμική τους μάλλον δεν είναι το αποτέλεσμα δυσλειτουργιών του συγκεκριμένου, νεοφιλελεύθερου, μοντέλου καπιταλισμού. Αντίθετα, το μέγεθός τους συμπύπτει με το εκτατό πλαίσιο μιας τεχνολογίας εξουσίας η οποία συμβάλλει στη διαμόρφωση και την οργάνωση της ταξικής εκμετάλλευσης. Ας γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι.

9. Η χρηματιστικοποίηση ως τεχνολογία εξουσίας

Ο Μέρτον, ένας διάσημος ακαδημαϊκά «γκουρού» των αγορών παραγώγων, έχει εδώ και καιρό περιγράψει ως εξής τις νέες χρηματοπιστωτικές εξελίξεις:

Με τον τεράστιο πίνακα των χρηματοπιστωτικών εργαλείων και ποσοτικών μοντέλων για την εκτίμηση της έκθεσης σε κίνδυνο, υπάρχει πλέον μεγαλύτερη δυνατότητα να εκμηδενίσουμε τις εκθέσεις της επιχείρησης σε κίνδυνο με μία πιο στοχευμένη και αποτελεσματική βάση, μέσω της αντιστάθμισης συγκεκριμένων κινδύνων που δεν προσαυξάνουν την αξία. Το κόστος τώρα έγκειται στο γεγονός ότι ο χρήστης των τεχνικών αντιστάθμισης πρέπει να έχει *μια πιο ακριβή, ποσοτική αποτίμηση των επιχειρηματικών κινδύνων της εταιρίας από το χρήστη του μετοχικού κεφαλαίου*. Με τη σειρά της, η μεγαλύτερη ανάγκη για ακρίβεια θέτει μεγαλύτερες απαιτήσεις στη χρήση και την ακρίβεια των μαθηματικών μοντέλων που μετρούν τις εκθέσεις (Merton 1994: 459-460, η έμφαση δική μας).

Η χρηματιστικοποίηση και οι αγορές παραγώγων έχουν καταστήσει δυνατή την «εξονυχιστική» εξέταση των κεφαλαιακών τίτλων, αποτιμώντας έτσι με πιο συγκεκριμένο και λεπτομερή τρόπο την ικανότητα κερδοφορίας. Εντούτοις, η χρηματιστικοποίηση δεν αφορά μόνο την εντατική ποσοτική αποτίμηση και τη «συλλογή» πληροφορίας. Η διαδικασία τιμολόγησης που φέρνουν σε πέρας τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα έχει επίσης κρίσιμες συνέπειες στην οργάνωση των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Κατά την άποψή μας, αυτό είναι το βασικό μήνυμα της επιχειρηματολογίας του Μαρξ. *Η χρηματιστικοποίηση έχει να κάνει με την τιμολόγηση ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης της κοινωνίας από την πλευρά του κινδύνου και με τον τρόπο που αυτή η τιμολόγηση ενισχύει την υλοποίηση των «νόμων» του κεφαλαίου*. Σε μία αρκετά εύστοχη διατύπωση, ο Μάρτιν (Martin 2009: 109, η έμφαση δική μας) σημειώνει:

Η χρηματιστικοποίηση, μία στιγμή στη γενεαλογία του κεφαλαίου, επεκτείνει και βελτιώνει τη συσσώρευση, αλλά επίσης επεξεργάζεται την αμοιβαία χρέωση σαν ένα γενικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κοινωνικότητας από την εργασία μέχρι την ζώσα εμπειρία. Περισσότερο από μια μετατόπιση από τον ένα άξονα στον άλλο είναι ο τρόπος με τον οποίο το κεφάλαιο εκφέρει τις κοινωνικές του σχέσεις. *Ο κίνδυνος γίνεται όχι μόνο μια μορφή υπολογισμού, ένας τρόπος του γνωρίζειν, αλλά επίσης προκαλεί και ένα είδος ύπαρξης.*

Πιστεύουμε ότι αυτό ακριβώς είναι που συμβαίνει με τη χρηματιστικοποίηση: Διαμορφώνεται ένας τρόπος πρόσληψης-αναπαράστασης της πραγματικότητας από τη σκοπιά του κινδύνου συνδυασμένος μ' ένα συγκεκριμένο είδος «ύπαρξης». Έχουμε ήδη σημειώσει ότι η διαδικασία της κεφαλαιοποίησης προϋποθέτει έναν προσδιορισμό του κινδύνου. Αυτός ο προσδιορισμός αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των αναπαραστάσεων που λαμβάνουν χώρα στις χρηματαγορές. Για να «παρατηρήσουν» την καπιταλιστική πραγματικότητα, οι τελευταίες προϋποθέτουν μία ορισμένη κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου. Στο εσωτερικό τους οι συγκεκριμένοι κίνδυνοι αναγνωρίζονται (αντικειμενοποιούνται) και κατανέμονται ως αναγκαίες στιγμές μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης η οποία πηγάζει από, αλλά και διαμορφώνει, την καθημερινή εμπειρία των παραγόντων της αγοράς, οργανώνοντας τις στρατηγικές δράσεις τους.

Στο πλαίσιο αυτό, η χρηματοπιστωτική σφαίρα γίνεται το σημείο συνάντησης δύο διαφορετικών διαδικασιών «κανονικοποίησης»: (1) η κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου *συναντά και τέμνεται* με (2) την (πειθαρχική) «κανονικοποίηση» που χαρακτηρίζει τις διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, διαμορφώνοντας την «υλικότητα» των παραγόντων της αγοράς. Μία καπιταλιστική επιχείρηση η οποία πηγαίνει στις αγορές για να αντλήσει χρηματοδότηση αποκτά αυτόματα ένα προφίλ κινδύνου, το οποίο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ικανότητά της να προωθεί αποτελεσματικές στρατηγικές εκμετάλλευσης σ' ένα ανταγωνιστικό

οικονομικό περιβάλλον. Με ανάλογο τρόπο, ένα καπιταλιστικό κράτος αποκτά προφίλ κινδύνου το οποίο συμπυκνώνει την ικανότητά του να οργανώνει τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία, προλαμβάνοντας τα «ανεπιθύμητα» (από την πλευρά της καπιταλιστικής εξουσίας) ταξικά γεγονότα. Το προφίλ κινδύνου ενός μισθωτού (ο οποίος έχει «εμπλακεί» σε καταναλωτικά ή στεγαστικά δάνεια) εξαρτάται από την «υπακοή» του στη σκληρή πραγματικότητα των σχέσεων εργασίας (πόσα χρήματα βγάζει, πόσες δουλειές έχει αλλάξει, πόσες φορές έχει απολυθεί κ.λπ.). Είναι μάλλον εύλογο να υποθέσουμε λοιπόν ότι η κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου δεν επιβάλλει «πειθαρχικούς» ρόλους, αλλά ελέγχει και ενισχύει την συμμόρφωση με αυτούς. Καθορίζει διαφορετικές κατηγορίες κανονικότητας και υπολογίζει τις πολλαπλές αποκλείσεις από αυτές (προσδιορίζοντας, έτσι, τους ενδεχόμενους συγκεκριμένους κινδύνους), εκτιμά επιπλέον τις πιθανότητες πραγματοποίησης των αποκλίσεων αυτών και κατανέμει κατάλληλα όλες αυτές τις κατηγορίες κινδύνου και πιθανότητες στους διάφορους παράγοντες της αγοράς σε μια προσπάθεια να συλλάβει την πραγματικότητα από την σκοπιά του κινδύνου.³⁷ Επομένως, η τεχνολογία αυτή δεν αποκλείει τη διαρθρωμένη πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, αλλά μάλλον διεισδύει εντός της, με απώτερο σκοπό να οργανώσει τη δραστηριότητά της. Η κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου ισοδυναμεί έτσι με μία συγκεκριμένη τεχνολογία εξουσίας που «επιβάλλεται» στους παράγοντες της αγοράς, με σκοπό όχι μόνο τον έλεγχο των χρηματαγορών αλλά επίσης την οργάνωση των διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, προκειμένου να καταστήσει τη δράση τους περισσότερο αποτελεσματική, επικεντρωμένη και εύστοχη.

Ας επιχειρήσουμε μία πιο αναλυτική ματιά στη «μηχανική» αυτής της διαδικασίας.

Εάν ένας παράγοντας της αγοράς βρει τον εαυτό του «εγκλωβισμένο» στη διάσταση του κινδύνου, τότε ο κίνδυνος γίνεται η πραγματικότητά του. Παγιδευμένος σ' ένα πλέγμα πρακτικών και θεσμών που τον εξατομικεύουν ως φορέα ενός προφίλ κινδύνου,

είναι «αναγκασμένος» να ανταπεξέλθει σε αυτές τις συνθήκες καταφεύγοντας σε κατάλληλες συμπεριφορές *διαχείρισης κινδύνου* και ανάλογους στρατηγικούς σχεδιασμούς:

- Από τη μία, δεδομένου του προφίλ κινδύνου, θα πρέπει να επιδιωχθεί κατάλληλη ασφάλεια ή αντιστάθμιση έναντι των κινδύνων που του αντιστοιχούν.

- Από την άλλη, κάθε παράγοντας οφείλει να «βελτιώσει» τη θέση του «εκμεταλλεόμενος» του κινδύνου, δηλαδή θέτοντας σε εφαρμογή δράσεις που βελτιώνουν την ικανότητά του στην επίτευξη των συγκεκριμένων «στόχων», όπως αυτοί υπαγορεύονται από τις πολυποίκιλες κοινωνικές σχέσεις εξουσίας.

Αυτές οι δύο στιγμές από κοινού παρέχουν το σκαρίφημα μιας σύνθετης τεχνολογίας εξουσίας. Η τελευταία εμπερικλείει ένα σύνολο από διαφορετικούς κοινωνικούς θεσμούς, «είδωλα», αναλυτικές ερμηνείες και τακτικές. Μια γενική ματιά στους παράγοντες που εμπλέκονται στις σύγχρονες χρηματαγορές μπορεί να μας δώσει μια αίσθηση για το τι ακριβώς εννοούμε με τις προηγούμενες διατυπώσεις: τράπεζες και hedge funds (με τους ερευνητικούς κλάδους που διατηρούν), εταιρίες αξιολόγησης, θεσμικοί επενδυτές, εφημερίδες, κέντρα ερευνών κ.λπ. Όλο αυτό το πλέγμα αποκρυσταλλωμένων πρακτικών που κατατείνουν σ' έναν διαρκή υπολογισμό του κινδύνου (παράλληλα με την αντίστοιχη τιμολόγηση των διαφόρων χρεογράφων) συνεπάγεται προφανώς μία ορισμένη εκδοχή οργάνωσης της «προστασίας» απέναντι στο μέλλον (η πλευρά της αντιστάθμισης των κινδύνων), αλλά, πάνω από όλα, σημαίνει έλεγχο επάνω στο παρόν.³⁸ Η απόδοση ενός προφίλ κινδύνου σε κάποιον (καπιταλιστική επιχείρηση, κράτος, μισθωτό εργάτη, φοιτητή κ.λπ.) σημαίνει αποτίμηση και μέτρηση της αποτελεσματικότητάς του στη συμμόρφωση με τους ρόλους που τον εγκαλούν στο εσωτερικό πάντα ενός σύνθετου συμπλέγματος σχέσεων εξουσίας. Κάθε οικονομικός παράγοντας βρίσκεται «μπλεγμένος» σε μια διαρκή προσπάθεια να βελτιώσει το προφίλ κινδύνου που του αντιστοιχεί σε μια διαδικασία «ανταγωνιστικής» ανά-

ληψης κινδύνων και, με αυτή την έννοια, συμμορφώνεται με ό,τι απαιτούν οι «νόμοι» του καπιταλισμού.

Ένας τέτοιος τρόπος επιχειρηματολογίας διατηρεί ένα σαφέστατο φουκωικό «χρώμα».³⁹ Η χρηματιστικοποίηση γίνεται κατανοητή ως μια τεχνολογία εξουσίας ενός συγκεκριμένου τύπου, η οποία «επικάθεται» (αλλά και διεισδύει) στις ήδη ενεργές σχέσεις εξουσίας, με σκοπό να οργανώσει την αποτελεσματικότητά τους. Από αυτή την άποψη, αποτελεί επίσης μια μορφή «κυβερνησιμότητας» των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (που χαρακτηρίζουν τους συμμετέχοντες στις χρηματαγορές). Έχει τις τελευταίες ως στόχο, χωρίς ωστόσο να τις αποκλείει. Αντίθετα, «θυλακώνεται» μέσα σε αυτές συνεχοντας τις, τροποποιώντας τις ενδεχομένως σε κάποιο βαθμό και πάνω από όλα κινητοποιώντας τις, εισχωρώντας σε αυτές, εμπεδώνοντας σε αυτές την «παρουσία» της (για να χρησιμοποιήσουμε κάποιες από τις δοκιμασμένες εκφράσεις του Foucault 2003). Η παρουσία της συνδέεται άρρηκτα με μία συγκεκριμένη μορφή καπιταλισμού: το νεοφιλελευθερισμό.

10. Αξιακή μορφή και αφηρημένος κίνδυνος

Η υλοποίηση της χρηματιστικοποίησης ως μίας ορισμένης εκδοχής κυβερνησιμότητας, με την έννοια που αναπτύξαμε προηγουμένως, έχει μία θεμελιώδη προϋπόθεση την οποία δεν έχουμε θίξει προς το παρόν: *τη συμμετροποίηση των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων.* Εδώ ακριβώς είναι που τα (χρηματοπιστωτικά) παράγωγα διαδραματίζουν τον καθοριστικό ρόλο.⁴⁰ Σ' αυτή την ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι η χρηματιστικοποίηση είναι εντελώς αδύνατη χωρίς την ύπαρξη των σύνθετων πρακτικών διαχείρισης κινδύνου.

Διαφορετικά προφίλ κινδύνου οικοδομούνται μέσα από το διαμοιρασμό των συγκεκριμένων κινδύνων και των πιθανοτήτων πραγματοποίησής τους. Για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Φουκώ, απαιτούνται διαφορετικές κατηγορίες κανονικότητας (συγκεκριμένοι κίνδυνοι ως αντικειμενοποιημένες αναπαραστάσεις)

και διαφορετικές κατανομές της πιθανότητας καθεμιάς εξ αυτών. Ωστόσο, εάν δεν υπάρχει κάποιος τρόπος που να εξασφαλίζει ότι όλοι αυτοί οι διαφορετικοί και ετερογενείς τύποι κινδύνου μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους με όρους μιας κοινής μονάδας μέτρησης, πώς είναι δυνατό να ικανοποιηθούν οι δύο προηγούμενες στιγμές της χρηματιστικοποίησης ως τεχνολογίας που αφορά στην οργάνωση των σχέσεων εξουσίας;

Είναι φανερό ότι για να συνδεθεί η τεχνολογία της κανονικοποίησης στη βάση του κινδύνου με την οργάνωση της δραστηριότητας των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, οι διαφορετικοί τύποι κινδύνου χρειάζεται να γίνουν «ενικοί» και μονοδιάστατοι. Μπορούμε να κατανοήσουμε κάτι τέτοιο σχηματικά ως εξής: Ενώ κάθε (καπιταλιστική) σχέση εξουσίας διατηρεί έναν συγκεκριμένο σκοπό, οι «αποκλίσεις» από αυτόν (κίνδυνοι) είναι πολλαπλές και ετερογενείς. Για παράδειγμα, τι είναι «χειρότερο» για μια εξαγωγική καπιταλιστική επιχείρηση (αμφισβητώντας την ικανότητά της να αποφέρει κέρδη): μια απεργία των εργαζομένων ή μια συναλλαγματική υποτίμηση; Τι είναι «χειρότερο» για ένα καπιταλιστικό κράτος: η αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων και χρεών εξαιτίας μιας φορολογικής μείωσης που ευνοεί το κεφάλαιο και τα εύπορα κοινωνικά στρώματα ή εξαιτίας μιας χρηματοδότησης κοινωνικών παροχών σε υγεία ή εκπαίδευση; Η διαδικασία της κανονικοποίησης στη βάση του κινδύνου δεν μπορεί να οδηγηθεί σε μια ενιαία και συνεκτική αναπαράσταση της ταξικής πραγματικότητας χωρίς τη συμμετροποίηση των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων. Με άλλα λόγια, χωρίς τη συμμετρία των κινδύνων η χρηματιστικοποίηση δεν είναι δυνατό να γίνει μια τεχνολογία εξουσίας και να εισχωρήσει στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, με σκοπό να οργανώσει τη δραστηριότητά τους «κατευθύνοντάς» τες σε μια πιο αποτελεσματική αναπαραγωγή των όρων τους. Παρέχοντας μια πιο «ακριβή ποσοτική αποτίμηση» των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων (όπως ανέφερε ο Μέρτον) τα παράγωγα επιτυγχάνουν μια (όχι πάντα σταθερή) συμμετροποίηση που ενοποιεί τους τελευταίους και τους καθιστά συγκρίσιμους.

Οι αγορές παραγώγων εγκαθιδρύουν (ως «αντικειμενικό») έναν τρόπο μέτρησης των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων και διαμορφώνουν εκείνο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε, ακολουθώντας τους LiPuma και Lee (2004), *διάσταση του αφηρημένου κινδύνου*. Η ετερογένεια που χαρακτηρίζει τους κινδύνους μπορεί να αναχθεί σ' ένα ενιαίο επίπεδο. Οι συγκεκριμένοι κίνδυνοι καθίστανται σύμμετροι, διότι οι αγορές παραγώγων νομιμοποιούν μία ορισμένη αναπαράσταση, σύγκριση και τελικά μέτρηση των ποιοτικά διαφορετικών κοινωνικών συμβάντων που έχουν ήδη αναγνωριστεί ως κίνδυνοι. Μια τέτοια μέτρηση είναι κρίσιμη για την οργάνωση της χρηματιστικοποίησης, εάν αυτή κατανοηθεί ως μία ορισμένη τεχνολογία για την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας. Η χρηματιστικοποίηση είναι πράγματι εντελώς αδύνατη χωρίς την παρουσία των παραγώγων. Τα τελευταία δεν αποτελούν μόνο το «άγριο θηρίο» της κερδοσκοπίας (όπως συνήθως υποστηρίζεται), αλλά αποτελούν πρωτίστως τη θεμελιώδη προϋπόθεση για την οργάνωση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Τα παράγωγα αποκαλούνται έτσι διότι βασίζονται σε (ή «παράγονται» από) ένα βασικό εμπόρευμα (χρηματοπιστωτικό ή μη). Αυτός είναι ο τριτογενής εγχειριδιακός ορισμός. Είναι, ωστόσο, πιο γόνιμο θεωρητικά να τα θεωρήσουμε «παράγωγες» μορφές, διότι αντιστοιχούν (και ανάγονται) σε μια δέσμη – συνήθως σύνθετη – άμεσων πράξεων στις καθημερινές αγορές. Με άλλα λόγια, αποτελούν τη «συμπύκνωση» σ' ένα μοναδικό χρηματοπιστωτικό προϊόν άμεσων πράξεων στις αγορές (και γι' αυτό το λόγο, το ίδιο πάντα αποτέλεσμα μπορεί να προκύψει μέσα από μία ή περισσότερες εναλλακτικές διαδρομές). Αυτός είναι ο μόνος τρόπος να «απομονωθούν» και να «πακεταριστούν» οι διαφορετικοί συγκεκριμένοι κίνδυνοι. Είναι, επίσης, με αυτή την έννοια που τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα μπορούν να αναχθούν («επαναληφθούν») σε μια κατάλληλη ισοδύναμη δομή στοιχείων του ενεργητικού και του παθητικού. Η βασική θεωρητική συνεισφορά των Black, Scholes και Μέρτον, οι παρεμβάσεις των οποίων στη δεκαετία του 1970 έθεσαν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη των αγορών παραγώ-

γων, έγκειται στο εξής «απλό» γεγονός: Συνειδητοποιήσαν για πρώτη φορά ότι τα δικαιώματα αγοράς ή πώλησης (options) μπορούν να τιμολογηθούν, εάν βρεθεί ένα κατάλληλο ισοδύναμο χαρτοφυλάκιο διαφορετικών στοιχείων που να δίνει όμως τις ίδιες μελλοντικές πληρωμές. Στην περίπτωση αυτή, χρησιμοποιώντας την αρχή ότι «δεν υπάρχει δωρεάν γεύμα» (no-free-lunch principle), οι θεωρητικοί αυτοί υπολόγισαν την τιμή του εν λόγω παραγώγου.⁴¹ Αυτό σημαίνει ότι οι «ανεμπόδιστες» και «απορρυθμισμένες» αγορές αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την τιμολόγηση των διαφορετικών κινδύνων, διότι σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν δύσκολο να βρεθούν ισοδύναμα χαρτοφυλάκια. Ή, εναλλακτικά, οι αναπαραστάσεις από τη σκοπιά του κινδύνου απαιτούν ανεπτυγμένα χρηματοπιστωτικά συστήματα και «ανεμπόδιστες» («short» ή «long») συναλλαγές.

Με την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος η διαχείριση κινδύνου διαχωρίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τους υπόλοιπους στόχους του εταιρικού ισολογισμού (μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η κυριότερη μορφή διαχείρισης κινδύνου ήταν η διαφοροποίηση του χαρτοφυλακίου), καθώς τα παράγωγα έχουν μετατραπεί σε βασικά εργαλεία. Με τα τελευταία – ειδικότερα με τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα – οι συγκεκριμένοι κίνδυνοι (συνήθως μη πλήρως αποδεσμευμένοι από τα υπόλοιπα «μέρη» του τίτλου) είναι δυνατό να απομονωθούν, να τεμαχιστούν και να μεταφερθούν σε κάποιον άλλον, χωρίς να παραχωρηθεί η ιδιοκτησία του υποκείμενου εμπορεύματος. Ο βασικός ισχυρισμός της κυρίαρχης χρηματοοικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με τον οποίο οι αγορές παραγώγων φέρνουν σε πέρας την εμπορευματοποίηση των συγκεκριμένων κινδύνων, αξίζει συνεπώς να ληφθεί σοβαρά υπόψη στις θεωρητικές συζητήσεις. Πρόκειται περισσότερο, βέβαια, για έναν «πρακτικό» υπαινιγμό ο οποίος παραπέμπει σε μια σειρά θεωρητικών συλλογισμών που συνδέονται με την αξιακή ανάλυση του Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.⁴² Πώς λοιπόν μπορούμε να κατανοήσουμε την «εμπορευματοποίηση του κινδύνου» στο πλαίσιο των μαρξικών αναλυτικών κατηγοριών και ποιες

είναι οι συνέπειες μιας τέτοιας ανάλυσης για το περιεχόμενο της έννοιας της χρηματιστικοποίησης;⁴³

Η ανάλυση της αξιακής μορφής του Μαρξ μάς βοηθάει να κατανοήσουμε ότι η συμμετροποίηση των διαφορετικών, αστάθμητων, συγκεκριμένων κινδύνων προϋποθέτει μία αφαίρεση από τον συγκεκριμένο τους χαρακτήρα και τη συνακόλουθη τροποποίησή τους σε ενικούς, και άρα ποσοτικά συγκρίσιμους, κινδύνους. Εκείνο, δηλαδή, που απαιτείται είναι μία *διαπλαστική προοπτική* επί των συγκεκριμένων κινδύνων οι οποίοι συμβάλλουν στη συγκρότηση των προφίλ κινδύνου. Αυτό είναι που κάνει δυνατή την αποτίμηση-αναπαραστάση τους. Η συνθήκη ύπαρξης και η δυνατότητα αυτής της *αφαίρεσης* (μαζί με τις θεσμικές προαπαιτήσεις της) παρέχονται από τη χρηματική μορφή. Από αυτή την άποψη, «η διάκριση ανάμεσα σε συγκεκριμένο και αφηρημένο κίνδυνο δεν συνεπάγεται την ύπαρξη δύο τύπων κινδύνου, αλλά δύο αναπόδραστες διαστάσεις κινδύνου που εμπλέκονται στην κατασκευή και την κυκλοφορία των παραγώγων» (LiPuma/Lee 2004: 149).

Οι αγορές παραγώγων είναι, για να το θέσουμε σχηματικά, οργανωμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε μία καθαρή ποσότητα αξίας να εμφανίζεται με κάθε απομόνωση και πακετάρισμα ενός συγκεκριμένου κινδύνου. Αυτή η ποσότητα μετράται σε χρηματικές μονάδες. Ως αποτέλεσμα, εξαιτίας της ανταλλαγής των παραγώγων με χρήμα, κάθε συγκεκριμένος και ιδιαίζων κίνδυνος μπορεί να θεωρηθεί όμοιος με οποιοδήποτε άλλον. Ο αφηρημένος κίνδυνος είναι ο υπαρκτός συγκεκριμένος κίνδυνος που αφορά μία συγκεκριμένη κατάσταση, όταν ειδωθεί από τη σκοπιά του σχηματισμού, της οργάνωσης και της μέτρησης του κινδύνου ως κινδύνου που αποτιμάται σε όρους χρήματος.⁴⁴ Η μορφή του αφηρημένου κινδύνου είναι ο κίνδυνος *μετρημένος σε χρήμα*. Η διάσταση του αφηρημένου κινδύνου αποτελεί τον παράγοντα που διαμεσολαβεί, επιτρέποντας στους διαφορετικούς συγκεκριμένους κινδύνους να εκφραστούν ως «κοινωνικοί» και σύμμετροι κίνδυνοι.

Δύο διαφορετικά κοινωνικά γεγονότα που ενδεχομένως να συμβούν (κίνδυνοι) μπορούν να γίνουν συγκρίσιμα και «ανταλλά-

ξιμα», μόνο όταν οι κοινωνικοί όροι της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και οι συνθήκες της αναπαραγωγής της αναπαρίστανται ομοιογενώς και συγκρίνονται. Η ύπαρξη σύνθετων και ειδικά φτιαγμένων χρηματοπιστωτικών προϊόντων στις αγορές παραγώγων ως ανταλλακτικών αξιών θεμελιώνεται στην εξής απλή προϋπόθεση: να είναι δυνατή η αναπαράσταση – και έτσι η συμμετροποίηση – του συνόλου των κοινωνικών-ταξικών συγκρούσεων που καθορίζουν τη δυναμική της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Από αυτή την άποψη, η ποιοτική θεσμική «διαφορά» που εκφράζεται με την ανάδυση των παραγώγων είναι ότι τώρα υφίσταται ένας πιο ολοκληρωμένος, πολύπλοκος, κανονικοποιημένος και «προσβάσιμος» τρόπος αναπαράστασης γεγονότων που αφορούν την κυκλοφορία του κεφαλαίου και την συνολικότερη οργάνωση της ταξικής εξουσίας. Η καθολικότητα των αναπαραστάσεων αυτών και η πραγματοποίησή τους σε εμπορεύματα που φέρουν αξίες συσκοτίζει «κατάλληλα» τον ταξικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, εγκαλώντας την ίδια στιγμή συμπεριφορές κατάλληλες για την αποτελεσματική οργάνωσή της.

11. Ανακεφαλαίωση: Η απαρχή μιας νέας ερευνητικής κατεύθυνσης

Αντί επιλόγου θα μπορούσαμε να κλείσουμε όπως ξεκινήσαμε αυτό το κεφάλαιο: με ένα ιστορικό παράδειγμα.⁴⁵

Ο καπιταλισμός προϋποθέτει τη χρηματοπιστωτική σφαίρα για την οργάνωσή του. Αυτό ισχύει από τα πρώτα βήματά του, ήδη από την πρώτη περίοδο της «εμπορικής» του φάσης. Κρίσιμη στιγμή στο χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτελεί η αγορά κρατικού χρέους. Ο Μαρξ μάλιστα θεωρούσε ότι «το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. [...] Μαζί με τα δημόσια χρέη δημιουργήθηκε ένα διεθνές πιστωτικό σύστημα, που συχνά για τούτον ή για κείνον το λαό αποτελεί μian από τις κρυφές πηγές της πρωταρχικής συσσώρευσης» (Μαρξ 1978-α: 779-780). Η κυρίαρχη χρηματοοικονομική

αποδέχεται ότι ένα «λογικό» επίπεδο δημόσιου χρέους λειτουργεί ευεργετικά στην ανάπτυξη των αγορών κεφαλαίου (Hoffman/Postel-Vinay/Rosenthal 2007).

Ένας από τους βασικούς τρόπους χρηματοδότησης του γαλλικού απολυταρχικού κράτους κατά τον 18ο αιώνα ήταν να εκδίδει προς πώληση μία ειδική κατηγορία ομολογίων σταθερής απόδοσης εφ' όρου ζωής του δικαιούχου (*rente viagère*). Το χαρακτηριστικό των τίτλων αυτών ήταν ότι υποχρέωναν το κράτος να καταβάλλει περιοδικά ένα σταθερό εισόδημα στον ονομαστικό δικαιούχο μέχρι το τέλος της ζωής του. Παρά τον περιορισμό, η κατηγορία των ομολόγων αυτών ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής. Οι εύποροι επενδυτές τα προτιμούσαν, διότι τους εξασφάλιζαν σε καλή τιμή ένα εγγυημένο εισόδημα για τα γεράματά τους σε μία περίοδο που δεν υπήρχε ίχνος ασφαλιστικού συστήματος. Το γαλλικό κράτος, από την άλλη, προόριζε τις ομολογίες αυτές για πλούσιους υπηκόους ηλικίας 50 ετών και άνω, οι οποίοι, ενώ είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν (και να χρηματοδοτήσουν την κυβέρνηση), δεν είχαν ιδιαίτερα μεγάλο προσδόκιμο ζωής, με τα δεδομένα εκείνης της εποχής. Η τιμή των ομολόγων ήταν τέτοια ώστε να ικανοποιεί και τις δύο πλευρές.

Τα ομόλογα αυτά, εντούτοις, άρχισαν να κυκλοφορούν και σε μια παράγωγη μορφή, καθώς σταδιακά άρχισε να δίνεται η δυνατότητα στον αγοραστή να εξαρτά την περίοδο των πληρωμών όχι από τη δική του ηλικία αλλά από εκείνη κάποιου άλλου τρίτου προσώπου. Τούτο επέτρεπε στους εύπορους αγοραστής να φροντίζουν για τη ζωή και την προίκα των κορασίδων τους. Ταυτόχρονα, όμως, παρείχε και μία νέα δυνατότητα κερδοφορίας. Μία ομάδα από πλούσιους τραπεζίτες της Γενεύης άρχισε να αναζητά (με συστηματική έρευνα) νεαρά υγιή κορίτσια (διότι οι γυναίκες εκείνη την περίοδο ζούσαν στατιστικά περισσότερο από τους άντρες) των οποίων η οικογενειακή κατάσταση υποδήλωνε προδιάθεση για υψηλό προσδόκιμο ζωής και τα οποία είχαν περάσει τις κρίσιμες παιδικές ασθένειες (το επίπεδο της παιδικής θνησιμότητας ήταν εξαιρετικά υψηλό), ιδιαίτερα την ευλογιά. Οι τραπεζίτες αγόραζαν

ομόλογα από τη γαλλική κυβέρνηση στο όνομα των δεκάχρονων συνήθως κοριτσιών αυτών, τις οποίες είχαν πρώτα επιλέξει μετά από προσεκτική διερεύνηση. Συγκέντρωναν τα ομόλογα αυτά σε ομάδες των τριάντα, έτσι ώστε να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο από μια απρόβλεπτη απώλεια (διαφοροποίηση χαρτοφυλακίου, θα λέγαμε), τα τιτλοποιούσαν εκ νέου και πωλούσαν τις απαιτήσεις τους από τη γαλλική κυβέρνηση (που είχαν αγοραστεί στο όνομα των νεαρών κοριτσιών) σε υψηλότερη τιμή σε άλλους εύπορους πολίτες της Γενεύης. Αυτή η πρώτη πρώιμη μορφή τιτλοποίησης είχε πολύ μεγάλη επιτυχία, κυρίως εξαιτίας του καλού ονόματος των τραπεζιτών και της εμπιστοσύνης που εξέπεμπε το γαλλικό κράτος.

Θα μπορούσε κανείς να απομονώσει την «ποσοτική» διάσταση του παραπάνω παραδείγματος και να επικεντρώσει την έρευνά του στη σταθερότητα ή αστάθεια της κερδοφορίας των τραπεζιτών και στις ευρύτερες επιπτώσεις μιας τέτοιας πρακτικής. Ωστόσο, υπάρχει και μία άλλη κρίσιμη στιγμή που είναι λιγότερο φανερή. Για να μπορέσουν να πραγματοποιηθούν όλες αυτές οι «δομημένες» συναλλαγές, απαιτείται «γνώση» όχι μόνο για την ικανότητα του γαλλικού κράτους να είναι «εντάξει» στις υποχρεώσεις του αλλά κυρίως για τις συνθήκες διαβίωσης ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού. Με άλλα λόγια, χρειάζεται ένας προσδιορισμός των κινδύνων που μπορούν να προκαλέσουν θνησιμότητα, μια αποτίμηση των κινδύνων αυτών και μια κατανομή τους σ' ένα σύνολο περιπτώσεων, ώστε να υπάρχουν οι όροι για να γίνει η επιθυμητή επιλογή. Όλη αυτή η διαδικασία αποτελεί έναν τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας που βρίσκεται σε άμεση σχέση τόσο με τις τρέχουσες κοινωνικές παραστάσεις όσο και με τις παγιωμένες επιστημονικές αντιλήψεις (οι οποίες δεν είναι ανεξάρτητες από αντίστοιχους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου) αναφορικά με την οργάνωση της ζωής και τη «διαπαιδαγώγηση» των νέων. Μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε ότι η γενίκευση αυτής της πρακτικής θα δημιουργούσε ένα ασφυκτικό πεδίο ελέγχου, παρέχοντας έναν νέο τρόπο διαχείρισης των μηχανισμών εξουσίας που εμπλέκονται.

Φανταστείτε όλα τα παραπάνω να αφορούν με οργανωμένο τρόπο την πλειοψηφία των επιχειρήσεων, κρατών, μισθωτών κ.λπ. Προφανώς, ο τρόπος οργάνωσης όλων αυτών των κυκλωμάτων μπορεί να αποδειχτεί εξαιρετικά ασταθής. Στο παράδειγμα που αναφέραμε, ο συγκεκριμένος μηχανισμός της τιτλοποίησης ήρθε σε κρίση όχι εξαιτίας μιας οικονομικής αστοχίας αλλά μιας επανάστασης: της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία αρχικά επέβαλε στάση πληρωμών και στη συνέχεια πραγματοποίησε τις πληρωμές στο νέο γαλλικό νόμισμα το οποίο δεν είχε πλέον καμία αξία στις ξένες αγορές. Αλλά η βασική όψη του παραδείγματος δεν είναι μόνο αυτή.

Όπως σημειώσαμε και στην εισαγωγή, στο εν λόγω κεφάλαιο επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε ένα προσχέδιο έρευνας, «εισαγωγή» ενδεχομένως σε μία συστηματική μελέτη που οφείλει να γίνει στο άμεσο μέλλον. *Ο ρόλος των χρηματοπιστωτικών αγορών δεν περιορίζεται μόνο στη διαδικασία του δανεισμού, αλλά περιλαμβάνει μια σειρά από «θετικά αποτελέσματα» για την οργάνωση του καπιταλισμού τα οποία, παρότι κρίνονται περιθωριακά από μια «πρώτη ματιά», στην πραγματικότητα αποτελούν καθοριστικές προϋποθέσεις για την οργάνωση τόσο της κίνησης του κεφαλαίου όσο και της κοινωνικής ζωής γενικότερα.* Από αυτή την άποψη, η γενίκευση (σε παγκόσμιο επίπεδο) της διαδικασίας της πίστης αποτελεί όντως μια περίπλοκη κοινωνική λειτουργία, *μια ορισμένη τεχνολογία για τη διαχείριση της καπιταλιστικής εξουσίας.*⁴⁶

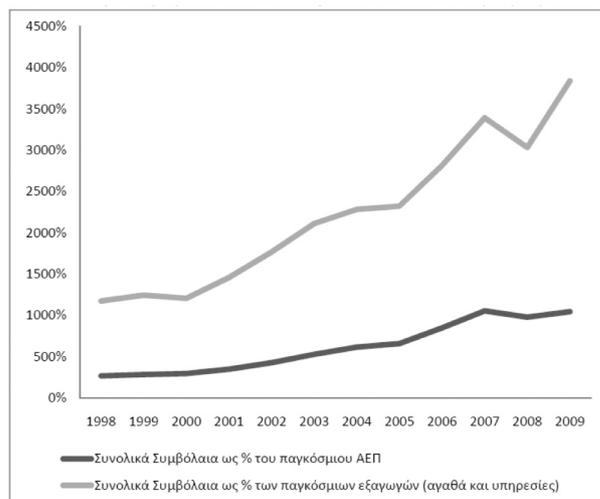
Στις στατιστικές για τα παράγωγα (όπως αυτές δημοσιεύονται από την BIS: Bank for International Settlements) το μέγεθος των σχετικών αγορών μετράται από την ακαθάριστη ονομαστική αξία (gross nominal value) όλων των συναλλαγών που έχουν αποφασιστεί αλλά δεν έχουν ακόμα τακτοποιηθεί. Η μεταβλητή αυτή ονομάζεται *ιδεατή εκκρεμούσα ποσότητα* (notional amount outstanding). Το ακόλουθο Σχήμα 3 αποτυπώνει τη μεταβολή της μεταβλητής αυτής κατά την τελευταία δεκαετία περίπου, για τις εξωχρηματοπιστηριακές συναλλαγές (OTC⁴⁷), που αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα συνολικών συναλλαγών (άλλα όχι όλες). Όπως παρατηρούμε, η τάση επέκτασης των αγορών παραγώγων είναι αξιοσημείωτη, αλλά

και αξιοσημείωτα σταθερή. Ο συνολικός αριθμός των συμβολαίων κυμαίνεται πλέον στο 1000% του παγκόσμιου ΑΕΠ ή εναλλακτικά στο 4000% των παγκόσμιων εξαγωγών (σε αγαθά και υπηρεσίες).

Κοιτάζοντας κανείς το Σχήμα 3, λοιπόν, δεν μπορεί να αποφύγει το ακόλουθο ερώτημα: *Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η αξιοσημείωτη τάση και ποιες είναι οι συνέπειές της για την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας;* Προφανώς η ερώτηση αυτή συνδέεται αναγκαστικά με μία άλλη: Γιατί η κοινωνική έρευνα έχει δώσει τόσο λίγη προσοχή σε αυτή την τάση; Η πλειοψηφία των θεωρητικών που επιχειρούν να ασχοληθούν με το ζήτημα των παραγώγων χρησιμοποιούν την «κερδοσκοπία» ως βάση για τον θεωρητικούς συλλογισμό. Όμως, τότε: Πόσες φορές πρέπει το μέγεθος των αγορών αυτών να υπερβεί το ύψος του παγκόσμιου προϊόντος ή του παγκόσμιου εμπορίου ώστε να συνειδητοποιήσουμε ότι κάτι διαφορετικό συμβαίνει;

Σχήμα 3

Ιδεατή εκκρεμούσα ποσότητα των OTC παραγώγων

Πηγή: BIS databases, IMF

Οι κυρίαρχες απόψεις σχετικά με τις προτάσεις ρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος έχουν ηγεμονευτεί από το «φόβο της υπερδιόρθωσης». Μα διαφορετική αντιμετώπιση είναι δυνατό ν' αποδιοργανώσει τη διαδικασία της χρηματοπιστωτικοποίησης (με τα χαρακτηριστικά που της προσδώσαμε προηγουμένως) προς όφελος της εργασίας και των εν γένει «αποκλεισμένων». Ποιες είναι οι συνέπειες, όμως, αυτού του «φόβου»; Διαπιστώσαμε προηγουμένως ότι η χρηματοπιστωτική αναπαράσταση (από τη σκοπιά του κινδύνου) προϋποθέτει συμμετρία των συγκεκριμένων κινδύνων. Η συμμετρία αυτή με τη σειρά της προϋποθέτει αναπτυγμένες αγορές παραγώγων. Η τιμολόγηση των τελευταίων προϋποθέτει πλήρως ανεμπόδιστες χρηματοπιστωτικές συναλλαγές. Σε αυτό το πλαίσιο, κάθε πρόταση ρύθμισης είναι σε σημαντικό βαθμό μάταιη και απατηλή. Ας δούμε γιατί. Χωρίς δραστικό επανασχεδιασμό του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η μόχλευση θα είναι πάντα εκεί, πολλαπλασιάζοντας τα κέρδη από τις διαφορές αποδόσεων (τα spreads). «Η μόχλευση, παρέχοντας πίστη, αποτελεί μία πολύ ανταγωνιστική και επικερδή επιχείρηση για τα μεγάλα ιδρύματα. Εάν αυτά προσφέρουν ακόμα και ελάχιστα διαφορετικά ποσοστά μόχλευσης στους πελάτες τους, θα βρεθούν πολύ γρήγορα στο περιθώριο. Υπάρχει μια τεράστια πίεση στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα ώστε να παρέχουν πίστη επιτρέποντας σε άλλους ανθρώπους να αναλάβουν υψηλότερα ποσοστά μόχλευσης» (Doo-ley 2009: 32). Και όλες αυτές οι πρακτικές λαμβάνουν χώρα σ' ένα περιβάλλον που εύκολα δημιουργεί «λανθασμένα» κίνητρα ακόμα και στους οίκους αξιολόγησης (όπ. π.). Κάθε επιμέρους ρύθμιση που δεν αμφισβητεί τις ρίζες της χρηματοπιστωτικοποίησης είναι τελικά σε σημαντικό βαθμό μάταιη. Από τη στιγμή που θα «καθαρογραφτεί στο χαρτί», τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα στο εσωτερικό του νεοφιλελεύθερου πλαισίου δεν θα κάνουν εκείνο που απαγορεύεται αλλά το αμέσως επόμενο πράγμα που θα τους επιτρέψει να παρακάμψουν ή και να ακυρώσουν τη ρύθμιση, ακολουθώντας τη γνωστή διαδρομή: αύξηση της μόχλευσης, αύξηση της

κερδοφορίας και αύξηση κατά συνέπεια της ευαισθησίας του συστήματος (όπ. π.: 34).

Ιδωμένη στο πλαίσιο της ανάλυσης που προηγήθηκε, η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κατάρρευση υπήρξε το ενεργό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στο εσωτερικό των κοινωνικών μορφών που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο καπιταλισμό.⁴⁸ Η εκτίναξη των παραγωγών σε συνδυασμό με τις «καινοτόμες» μορφές διαχείρισης κινδύνου οπωσδήποτε βοήθησαν στην εκδήλωση της κρίσης. Εντούτοις, εάν τα παράγωγα πρέπει να θεωρηθούν ως αιτία κάποιου φαινομένου, αυτό δεν είναι η κρίση αλλά η διαμόρφωση νέων μορφών «ορθολογικότητας» για την προώθηση των στρατηγικών εκμετάλλευσης που συνδέονται με την κυκλοφορία του κεφαλαίου. Οι νέες αυτές εκδοχές ορθολογικότητας προϋποθέτουν υπακοή στους «νόμους» του καπιταλιστικού συστήματος, συμπεριλαμβάνοντας ατομικά κεφάλαια, κράτη, ή μισθωτούς εργαζομένους, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες όλων αυτών. Είναι παράξενο, αλλά την ίδια στιγμή οι νέες αυτές μορφές συμπεριφοράς συστηματικά προωθούν την υποτίμηση των κινδύνων. Ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι εγκλωβισμένος σε μια διαρκή ένταση ανάμεσα στο να είναι «αποτελεσματικός» αλλά ταυτόχρονα και *επικίνδυνος*...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Blaug (1962: 120).

2. «Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών ο Ricardo βοηθούσε τον πατέρα του στις χρηματιστηριακές του δραστηριότητες, αλλά μερικά χρόνια αργότερα διέκοψε τις σχέσεις του με την οικογένειά του, όταν ασπάστηκε το χριστιανισμό. Έγινε ανεξάρτητος μεσίτης στο χρηματιστήριο, όπου χάρη στην αξιοσημείωτη ικανότητά του να προβλέπει τις διακυμάνσεις των τιμών των αξιογράφων, συσσωρεύσε μια τεράστια περιουσία μέσα σε λίγα χρόνια. Σε ηλικία είκοσι

πέντε ετών ο Ricardo είχε ήδη αποκτήσει στο Λονδίνο τη φήμη ενός εκατομμυριούχου και περίφημου τραπεζίτη» (Rubin 1994: 293).

3. Για τα σημεία αυτής της παραγράφου βλ. Chancellor (2000: 98).

4. Βλ. σχετικά Chancellor (2000, Κεφ. 4), Neal (1990).

5. Βλ. σχετικά το Κεφάλαιο 9.

6. Για περισσότερα βλ. στη συνέχεια.

7. Βλ. Μαρξ (1978α: 93-4), Μαρξ (1985: 568-9).

8. Μηλιός κ.ά. (2005), βλ. επίσης και Postone (2003), Heinrich (1999).

9. Η διαπίστωση αυτή πρέπει να κατανοηθεί στο φόντο των συμπερασμάτων του Κεφαλαίου 9.

10. Στο σημείο αυτό ακολουθούμε την επιχειρηματολογία των Dillard (1980) και Wray (1998).

11. «Είναι πολύ προτιμότερο να λέμε ότι το κεφάλαιο έχει, για όσο χρόνο υπάρχει, απόδοση μεγαλύτερη από την αρχική δαπάνη παραγωγής του παρά να ομιλούμε περί του κεφαλαίου ως *παραγωγικού*. Ο μόνος λόγος για τον οποίο ένα περιουσιακό στοιχείο παρουσιάζει, για όσο χρόνο διαρκεί, προοπτική αποδόσεως υπηρεσιών συνολικής αξίας μεγαλύτερης από την αρχική τιμή στην οποία προσφέρεται-είναι η σπανιότητά του. Διατηρείται σπανίζον εξαιτίας του ανταγωνισμού προς εξασφάλιση χρήματος μέσω του τόκου. Αν το κεφάλαιο καταστεί λιγότερο σπανίζον, η επιπλέον απόδοσή του θα μειωθεί, χωρίς να καταστεί λιγότερο παραγωγικό, τουλάχιστον από τη φυσική έννοια» (Keynes 2001: 240).

12. Για παράδειγμα, εάν οι τιμές αναμένονται να είναι υψηλότερες στο μέλλον, τότε θα είναι και ψηλότερη η υπολογιζόμενη «θυσία» της χρήσης των μέσων παραγωγής για την παραγωγή εμπορευμάτων σήμερα (η λεγόμενη «δαπάνη χρησιμοποίησης»), με αποτέλεσμα η σημερινή τιμή προσφοράς να είναι μεγαλύτερη από την ενσωματωμένη εργασία (βλ. σχετικά Wray 1998).

13. Βλ. σχετικά Dillard (1980).

14. Στο σημείο αυτό ενδεικτική είναι η ανάγνωση των Minsky (1975, 1982) και Wray (1998).

15. Για το σχετικό επίχειρημα του Κέυνς βλ. Σωτηρόπουλος (2009α), Sotiropoulos (2011).

16. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Βέμπλεν δεν ασχολείται με την περιγραφή του οικονομικού κύκλου και των χρηματοπιστωτικών «αστοχιών».

17. Ο Βέμπλεν δεν ξεχνάει να αναφερθεί στις καπιταλιστικές κρίσεις που προκύπτουν στη βάση του προηγούμενου πλαισίου, αλλά ούτε και να επισημάνει το ρόλο της πίστης στην ενίσχυση των τιμών των χρεογράφων και επομένως στην επικύρωση των ψευδών προβλέψεων για το μέλλον.

18. «Προφανώς η κατάσταση της βιομηχανικής τέχνης έχει το χαρακτήρα μιας κοινοπραξίας που εξελίσσεται, κατέχεται, προάγεται και χρησιμοποιείται από εκείνους που ζουν εντός της βιομηχανικής κοινότητας» (Veblen 1997: 64).

19. Βλέπουμε ότι η λογική της υποκατανάλωσης αποτελεί σημείο κλειδί για τις ετερόδοξες αναλύσεις της περιόδου, χαρακτηρίζοντας ένα πεδίο πολύ ευρύτερο από αυτό της μαρξιστικής συζήτησης.

20. «Σαν αποτέλεσμα αυτού του νομικού δικαιώματος του सम्ποτάζ, το οποίο ανήκει ως φυσικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία βιομηχανικών χρήσιμων πραγμάτων, οι ιδιοκτήτες είναι σε θέση να υπαγορεύουν ευνοϊκούς όρους. Έτσι, εμφανίζονται στο προσκήνιο για τη νομή της βιομηχανικής γνώσης και πρακτικής της κοινότητας, πραγματοποιώντας τόσες μειώσεις όσες είναι απαραίτητες για να επιβάλλουν τους όρους τους και τόσες παραχωρήσεις όσες απαιτούνται για να υποκινήσουν τον υποκείμενο πληθυσμό να συνεχίσει την εργασία. Αυτή η διαμόρφωση των όρων [...] συνίσταται, από τη μία, στο κατέβασμα της παραγωγής σε τέτοιο επίπεδο που να αποφέρει τα μεγαλύτερα καθαρά κέρδη σε όρους τιμών και, από την άλλη, στην παροχή τόσων μέσων συντήρησης για την εργατική δύναμη τεχνικών και εργατών όσων απαιτούνται για να τους υποκινήσουν να παράγουν το περιορισμένο αυτό προϊόν» (Veblen 1997: 67).

21. Μία πρώτη εκδοχή του εν λόγω σχήματος βρίσκουμε στην ανάλυση των Nitzan/Bichler (2009: 171).

22. Εναλλακτικά, η γραμμή σκέψης που θεμελιώνει το επιχείρημα των Κέυνς και Βέμπλεν μπορεί να συνοψισθεί με τη βοήθεια των παρακάτω πέντε σημείων:

1. Ο σύγχρονος καπιταλισμός, σε αντίθεση με παλαιότερες μορφές του, προϋποθέτει έναν αναπτυγμένο χρηματοπιστωτικό τομέα ο οποίος αποτελεί τη βάση της σύγχρονης οργάνωσης της παραγωγής.

2. Η διαδικασία της *κεφαλαιοποίησης* αποτελεί την καρδιά του τελευταίου, μεταφέροντας στο επίκεντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας πρακτικές αποτίμησης των μελλοντικών κερδών.

3. Το καθεστώς αυτό συνδέεται με την ηγεμονία μιας ιδιαίτερης τάξης ή ταξικής μερίδας, εκείνης της «απόντων ιδιοκτητών» ή των «εισοδηματιών».

4. Οι τελευταίοι «παρακολουθούν» την οικονομική ζωή από την πλευρά της κεφαλαιοποίησης, δηλαδή στη βάση ενός παραμορφωτικού πλαισίου.

5. Η κεφαλαιοποίηση υποτάσσει πλήρως την παραγωγή αξιών χρήσης στην αναζήτηση χρηματοπιστωτικού κέρδους. Αυτό έχει δύο βασικές συνέπειες. Από τη μία, «καταπιέζονται» οι παραγωγικές δυνατότητες της εργασίας και επομένως η κοινωνία στο σύνολό της. Από την άλλη, η οικονομική οργάνωση γίνεται εξαιρετικά ασταθής. Έτσι, ο καπιταλισμός που βασιζέται στη απελευ-

θέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι εν πολλοίς ένας δυσλειτουργικός καπιταλισμός.

Όσοι συγγραφείς υιοθετούν το παραπάνω πλαίσιο πραγματοποιούν μια κίνηση θεωρητικά αντίστροφη από εκείνη του Ρικάρντο. Θεωρούν ότι το μυστικό για την κατανόηση της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας δεν βρίσκεται στην οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά στη διερεύνηση των συμπεριφορών που συνοδεύουν τη δράση των απόντων ιδιοκτητών, οι οποίοι ατενίζουν την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα πάντα μέσα από τον «παραμορφωτικό» φακό του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

23. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση των προσεγγίσεων αυτής της κατηγορίας βλ. Streeck (2009). Για μία πολύ ενδιαφέρουσα κριτική των απόψεων αυτών βλ. Bryan κ.ά. (2009) και Martin (2009).

24. Παρατηρούμε εδώ την ισχύ της υποκαταναλωτικής επιχειρηματολογίας που θεμελιώσασε στο εσωτερικό της μαρξιστικής συζήτησης οι κλασικές θεωρίες με τις οποίες ασχοληθήκαμε στο Μέρος Ι του βιβλίου.

25. Ο κατάλογος των έργων που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία είναι μάλλον ανεξάντλητος. Π.χ. βλ. Harvey (2010), Jameson (1997), Davidson (2002), Ingham (2008), McMurtry (1999), Pijl (1998), Brenner (2009), Epstein (2005), Fine (2010), Callinicos (2010), LiPuma/Lee (2004), Lapavistas (2009).

26. Για περισσότερα σχετικά βλ. Sotiropoulos (2011), Σωτηρόπουλος (2009a και β).

27. Θυμηθείτε εδώ πόσο διαφέρει αυτή η προσέγγιση από την αντίστοιχη προβληματική του Μαρξ που αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια και στην οποία θα επιστρέψουμε στη συνέχεια.

28. Βλ. σχετικά Sotiropoulos (2011), Σωτηρόπουλος (2009a).

29. Στο σημείο αυτό η κυρίαρχη μαρξιστική αντίληψη θεωρεί ότι η κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου συνδέεται με μια συγκεκριμένη μερίδα του κεφαλαίου, υιοθετώντας, ρητά ή άρρητα, την ιστορικοιστική θεσμική προβληματική που θεμελιώθηκε πρωτίτως από τον Βέμπλεν. Το έργο που συγκεφαλαιώνει και αυτή τη μετατόπιση είναι εκείνο του Hilferding (1981). Βλ. επίσης Fine (2009), Pijl (1998).

30. Βλ. Μαρξ (1978β: 585-591). Σημαντική σε αυτή την κατεύθυνση είναι η παρέμβαση του Μάρτιν (Martin 2002, 2007).

31. Στο σημείο αυτό «πατάμε» επάνω στην επιχειρηματολογία του Ewald (1991).

32. Η επιρροή της ανάλυσης του Ewald (1991: 203, 2002) στην επιχειρηματολογία της ενότητας αυτής είναι έκδηλη.

33. Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με την ΕΜΗ αρκεί να σημειώσουμε ότι δεν έχει μεγάλο θεωρητικό παρελθόν, αλλά διαθέτει μια αξιοσημείωτη (και

μάλλον αναμενόμενη) αφητηρία: την περίφημη Business School του Σικάγο (βλ. Fox 2009).

34. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Shiller (2000), Malkiel (1999), Davidson (2002), Stiglitz (1989), Fama/French (2007), Summers/Summers (1989), Fox (2009), Bryan/Rafferty (2006).

35. Για μια πιο αναλυτική συζήτηση των θεμάτων αυτών βλ. Davidson (2002).

36. Τα κείμενα του Αλτουσέρ είναι πολύτιμα στην κατανόηση αυτής της πλευράς του μαρξικού έργου. Π.χ. Althusser (1990), Althusser κ.ά. (2003).

37. Όπως θα αναφέρουμε και στη συνέχεια, ο τρόπος επιχειρηματολογίας εδώ είναι έντονα επηρεασμένος από την ανάλυση του Φουκώ.

38. Βλ. Martin (2002: 105), Ewald (2002).

39. Εδώ αναφερόμαστε στις τελευταίες επεξεργασίες του Φουκώ (Foucault 2003, 2007). Οι κεντρικές έννοιες σε αυτές είναι εκείνη της «βιοπολιτικής» και εκείνη της «κυβερνησιμότητας». Αυτό που μας ενδιαφέρει στην ανάλυση του Φουκώ δεν είναι να αναπαράγουμε την άποψη που θέλει την κυβερνησιμότητα να έρχεται πριν το κράτος στην οργάνωση της βιοπολιτικής. Άλλωστε, με μια τέτοια αντίληψη έχουμε διαχωριστεί στα κεφάλαια του δεύτερου μέρους του βιβλίου. Η βιοπολιτική έχει τον πληθυσμό σαν στόχο της και, χωρίς να αποκλείει τις «πειθαρχίες», κλειδώνει μέσα σε αυτές, συνεχοντάς τις, τροποποιώντας τις σε κάποιο βαθμό και πάνω από όλα κινητοποιώντας τις, εισχωρώντας σε αυτές, εμποδώνοντας σε αυτές την «παρουσία» της (Foucault 2003: 242). Πιστεύουμε ότι ένα τέτοιο αφηρημένο «μοντέλο» κυβερνησιμότητας μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμο στην επεξήγηση του επιχειρηματός μας για το χρηματοπιστωτικό σύστημα, εάν πρώτα ενσωματωθεί κατάλληλα στο μαρξικό πλαίσιο. Η έννοια της κυβερνησιμότητας μπορεί να αποδώσει ταυτόχρονα τις δύο όψεις της διαδικασίας του φετιχισμού, όταν η τελευταία γενικεύεται στην κατανόηση του ρόλου των χρηματαγορών.

40. Στη σχετική βιβλιογραφία είναι πράγματι αξιοσημείωτο το πόσο σπάνιες είναι οι αναλύσεις που επιχειρούν να ασχοληθούν με το ζήτημα της συμμετρίας των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων. Οι παρεμβάσεις των Rescher (1983) και LiPuma/Lee (2004) αποτελούν κάποιες από τις ελάχιστες εξαιρέσεις.

41. Black/Scholes (1973: 649-650), βλ. επίσης Miller (2000: 13), Steinherr (2000).

42. Αναφορικά με την αξιακή ανάλυση του Μαρξ, βλ. Milios κ.ά. (2002), Heineich (1991), Arthur (2002), Postone (2003).

43. Οι Lee και LiPuma (2004) επιχειρούν να αντιμετωπίσουν αυτά τα ερωτήματα, με διαφορετικό τρόπο βέβαια από αυτόν που υιοθετείται σε αυτή την ενότητα.

44. Αυτός ο τρόπος επιχειρηματολογίας είναι ανάλογος με τον αντίστοιχο του Μαρξ: «Η ανάγκη να εκφραστεί εξωτερικά για την κυκλοφορία» η κοινωνική ομοιότητα των διαφορετικών συγκεκριμένων διαδικασιών εργασίας και συνεπώς των διαφορετικών αξιών χρήσης που αυτές οι εργασίες παράγουν «οδηγεί στην εμφάνιση μιας αυτοτελούς μορφής της αξίας του εμπορεύματος [...] συντελείται η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα» (Μαρξ 1978α: 101).

45. Τις ιστορικές λεπτομέρειες του εν λόγω παραδείγματος τις βρίσκουμε σε Rajan (2010: 120).

46. Βλ. Σωτηρόπουλος (2009), Lapatsioras/Sotiropoulos (2008).

47. Οι συναλλαγές OTC (Over-the-Counter) είναι οι άμεσες μη τυποποιημένες εκδόσεις χρηματοπιστωτικών προϊόντων ανάμεσα σε δύο μέρη. Η δευτερογενής εμπορευσιμότητά τους είναι από μηδενική έως ελάχιστη. Εντούτοις, αποτελούν σχεδόν το 80-85% των παραγώγων. Πολλές από αυτές τις συναλλαγές δεν εμφανίζονται άμεσα στα «βιβλία» των συμβαλλόμενων μερών.

48. Για μία σε βάθος περιγραφή των μηχανισμών πίσω από την πρόσφατη χρηματοπιστωτική κατάρρευση βλ. Λαπατσιώρας/Μηλιός (2008α και 2008β), Lapatsioras κ.ά. (2009, Κεφ. 9).

14. Η θεμελιώδης αντίφαση του σύγχρονου καπιταλισμού και η ερμηνεία των στρατηγικών του συστήματος

μαζί με τον Σπύρο Λαπατσιώρα

1. Εισαγωγή¹

Εάν πάρουμε στα σοβαρά τις απόψεις που τείνουν να ηγεμονεύσουν στις αριστερές και λοιπές ετερόδοξες αναλύσεις για την τρέχουσα κρίση και για τη στρατηγική αντιμετώπισης των συνεπειών της, τότε θα πρέπει να ξαναγράψουμε τις φράσεις κλισέ του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κινήματος* ως εξής: (α) «ένα φάντασμα πλανιέται στην Ευρώπη: το φάντασμα της συναλλαγματικής υποτίμησης» και (β) «η ιστορία του καπιταλισμού ως τώρα είναι η ιστορία των πλεονασμάτων στις τρέχουσες συναλλαγές».

Στην επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει επιχειρούμε να συνοψίσουμε τις κυρίαρχες πολιτικές στρατηγικές του συστήματος απέναντι στην κρίση. Θα είμαστε αρκετά αναλυτικοί όσον αφορά την τεχνική ορολογία και σχηματικοί όσον αφορά τα τεχνικά ζητήματα, ώστε να συγκροτηθεί ένα πλαίσιο συζήτησης. Το παρόν κεφάλαιο έχει δύο «φιλοδοξίες»: να μεταφέρει βασικά σημεία της μαρξικής προβληματικής στις σύγχρονες συζητήσεις και ταυτόχρονα να *καταδείξει* ένα νέο έδαφος τοποθέτησης των ζητημάτων της αριστερής στρατηγικής στις σημερινές συνθήκες.

2. Το βασικό πλαίσιο: Σκληρό rock του νεοφιλελευθερισμού και μία απόπειρα κατανόησής του

Λίγα πράγματα στην κοινωνική έρευνα και στις πολιτικές αντιπαράθεσεις έχουν αμφισβητηθεί τόσο λίγο όσο ο «υφειακός» χαρακτήρας των πολιτικών του ΔΝΤ. Μπορεί, όμως, μία «συνταγή αποτυχίας» να αποτελεί τον βασικό πυρήνα των πολιτικών του συλλογικού κεφαλαιοκράτη (του αστικού κράτους); Η απάντηση είναι απλή: Μπορεί, διότι ο καπιταλισμός είναι μία ταξική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό μια *πολιτική ύφεσης* μπορεί τελικά να είναι το ζητούμενο για τα συμφέροντα του κεφαλαίου.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την «αρχή», δηλαδή από τα ζητήματα στα οποία πολώνεται η διεθνής συζήτηση: την πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Ευρωζώνης και τις προοπτικές που ανοίγονται από την υφιστάμενη διαχείριση της κρίσης.² Σε αυτή τη συζήτηση ακούμε για τις «ανισορροπίες» στην Ευρώπη, τα «πλεονάσματα της Γερμανίας», τα «ελλείμματα των χωρών της περιφέρειας», την ανάγκη για «βελτίωση της ανταγωνιστικότητας» κάθε οικονομίας που πλήττεται, δηλαδή για βελτίωση των εξαγωγών σε σχέση με τις εισαγωγές και άλλα πολλά τα οποία θα σχολιάσουμε στη συνέχεια του κειμένου. Με άλλα λόγια, η συζήτηση διεξάγεται πάνω στο έδαφος των εννοιών που αφορούν το ισοζύγιο πληρωμών μιας χώρας και εντάσσεται στη συζήτηση για τις παγκόσμιες ανισορροπίες και την ανάγκη διόρθωσής τους, έτσι ώστε να προκύψει η «πολυπόθητη» βιώσιμη ανάπτυξη (βλ. σχετικά και Κεφάλαιο 12).

Στο ισοζύγιο πληρωμών ενός κοινωνικού σχηματισμού καταγράφονται όλες οι συναλλαγές μεταξύ των κατοίκων μιας χώρας και των κατοίκων των υπολοίπων χωρών. Αυτός είναι ο βασικός επιχειρησιακός ορισμός. Οι συναλλαγές αυτές μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: α) εκείνες που αφορούν εισόδημα, όχι μόνο μεταφορά εισοδήματος (π.χ. κέρδη από επιχειρήσεις στο εξωτερικό ή από εργασία) αλλά και εισπράξεις από πωλήσεις εμπορευμάτων (εισπράξεις από πωλήσεις αγροτικών και βιομηχανικών

εμπορευμάτων ή από υπηρεσίες όπως μεταφορές, τουρισμός κ.λπ.) και β) εκείνες που αφορούν κίνηση κεφαλαίων (δηλαδή, τις διεθνείς συναλλαγές σε χρηματοπιστωτικούς τίτλους ή σε επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ή σε ακίνητα). Αντίστοιχα, λοιπόν, το ισοζύγιο πληρωμών περιλαμβάνει δύο επιμέρους βασικά ισοζύγια: το *ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών* (εισοδήματα) και το *ισοζύγιο κίνησης κεφαλαίων*.

Για λόγους απλότητας θα υποθέσουμε ότι το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αποτελείται μόνο από συναλλαγές εμπορευμάτων (αγαθών και υπηρεσιών). Με άλλα λόγια, υποθέτουμε ότι ταυτίζεται με το εμπορικό ισοζύγιο (το οποίο θεωρούμε ότι περιλαμβάνει και το ισοζύγιο υπηρεσιών). Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό, ανάλογα με το αν οι εξαγωγές εμπορευμάτων είναι περισσότερες από τις εισαγωγές ή αντίστροφα. Αν είναι θετικό, θα το αναφέρουμε στη συνέχεια ως εμπορικό πλεόνασμα και, στην αντίθετη περίπτωση, αντίστοιχα ως έλλειμμα. Αυτό που ισχύει είναι ότι *το ισοζύγιο κίνησης κεφαλαίων θα έχει αντίστροφο πρόσημο από το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών*. Μία απλή ιδέα που εξηγεί γιατί συμβαίνει αυτό, η οποία όμως συχνά αποβαίνει παραπλανητική ως προς τις αιτιακές σχέσεις που δρουν στη νεοφιλελεύθερη μορφή του καπιταλισμού, είναι ότι, όταν οι εισαγωγές είναι λιγότερες από τις εξαγωγές κι επομένως έχουμε πλεονασματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, τότε δημιουργούνται εισοδήματα τα οποία επενδύονται σε τίτλους χωρών του εξωτερικού κι επομένως έχουμε καθαρή εκροή κεφαλαίων από τη χώρα («καθαρή»: μεγαλύτερη εκροή από εισροή), δηλαδή αρνητικό ισοζύγιο κίνησης κεφαλαίων. Με άλλα λόγια, αν το εισόδημα μιας χώρας είναι μεγαλύτερο από τις δαπάνες της (πλεονασματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, το οποίο εδώ ταυτίζεται με το εμπορικό πλεόνασμα), τότε διαθέτει ένα εισόδημα που δεν δαπανά και το οποίο κατευθύνεται στην αγορά ξένων περιουσιακών (χρηματοπιστωτικών) τίτλων. Αντίστροφα, το ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αντιστοιχεί σε δανεισμό, δηλαδή εισροή κεφαλαίων, από το εξωτερικό. Οι διαφορές

που εμφανίζονται μεταξύ του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και του ισοζυγίου κίνησης κεφαλαίων εξισορροπούνται από τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας (της Κεντρικής Τράπεζας).

Για να προχωρήσουμε θα χρειαστεί να χρησιμοποιήσουμε κάποιους βασικούς συμβολισμούς. Μία γενική ταυτότητα η οποία προκύπτει από την εξέταση των λογαριασμών του ισοζυγίου πληρωμών είναι η παρακάτω:³

$$\text{Πλεόνασμα Τρεχουσών Συναλλαγών} = \text{Πλεόνασμα Ιδιωτών} + \text{Πλεόνασμα Δημόσιου Τομέα}$$

Το πλεόνασμα των ιδιωτών είναι η διαφορά μεταξύ των εθνικών αποταμιεύσεων (S) και των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα (I). Το πλεόνασμα του δημόσιου τομέα είναι η διαφορά μεταξύ φόρων (T) και δημοσίων δαπανών (G). Επομένως, η προηγούμενη ταυτότητα, χρησιμοποιώντας το CA για να συμβολίζουμε το πλεόνασμα στις τρέχουσες συναλλαγές, που σύμφωνα με τις υποθέσεις μας ισούται με το εμπορικό πλεόνασμα, γράφεται:

$$CA = (S-I) + (T-G)$$

Αν με X συμβολίσουμε τις εξαγωγές εμπορευμάτων (αγαθών και υπηρεσιών) και με M τις εισαγωγές, τότε η προηγούμενη ταυτότητα παίρνει τη μορφή:

$$X-M = (S-I) + (T-G)$$

Στις δύο προηγούμενες ταυτότητες παρατηρούμε ότι το πλεονασματικό ισοζύγιο πληρωμών αντιστοιχεί σε πλεονάζοντα κεφάλαια: όσα αντιστοιχούν στα πλεονάζοντα κεφάλαια του ιδιωτικού τομέα, S-I, και όσα σε αυτά του δημόσιου τομέα, T-G, τα οποία επενδύονται σε τίτλους του εξωτερικού.⁴ Αντίστοιχα, η ίδια ταυτότητα εκφράζει ότι ένα ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ισούται εκ ταυτότητας με το δανεισμό του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα. Το τελευταίο μπορούμε να το εκφράσουμε μέσω της ίδιας σχέσης, αρκεί να θεωρούμε ότι το CA εκφράζει το έλλειμμα ως έναν θετικό αριθμό:

$$CA = (I-S) + (G-T)$$

Το I-S εκφράζει το ιδιωτικό χρέος, που απαιτείται ώστε να χρηματοδοτηθούν οι επενδύσεις I, των οποίων η αξία είναι μεγαλύτερη της αξίας των αποταμιεύσεων S, και το G-T το δημόσιο χρέος G, που απαιτείται για να χρηματοδοτηθούν οι δημόσιες δαπάνες που υπερβαίνουν τους φόρους T. Έτσι:

$$CA = \text{Ιδιωτικό Έλλειμμα} + \text{Δημόσιο Έλλειμμα}$$

Αυτό που πρέπει να έχουμε κατά νου είναι ότι αυτές οι σχέσεις εκφράζουν ταυτότητες. Δηλαδή από τη σχέση έκφρασης του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών $CA = (I-S) + (G-T)$ δεν μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το δημόσιο έλλειμμα, (G-T), είναι η αιτία του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών CA. Αντίστοιχα, αν γράψουμε την ταυτότητα ως $G-T = CA + (S-I)$, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι για το δημόσιο έλλειμμα ευθύνεται το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.⁵

Με βάση αυτές τις ταυτότητες έχουν αναπτυχθεί θεωρητικές οπτικές για τις αιτίες που καθορίζουν τους λογαριασμούς τρεχουσών συναλλαγών των χωρών. Αυτές οι θεωρητικές οπτικές αποτελούν τη βάση των διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών αντιμετώπισης της παγκόσμιας κρίσης του 2008 και έχουν αυξημένη σημασία, επειδή οι κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες αναλύσεις θεωρούν ως κύρια αιτία της κρίσης (εντός και εκτός Ευρωζώνης) τις αυξανόμενες ανισορροπίες στα ισοζύγια πληρωμών. Ανισορροπίες με την έννοια ότι υπάρχουν χώρες με σταθερά και αυξανόμενα εμπορικά πλεονάσματα και χώρες με αντίστοιχα μόνιμα και διευρυνόμενα ελλείμματα (μεγάλα ελλείμματα των ΗΠΑ και πλεονάσματα της Κίνας, πλεονάσματα της Γερμανίας και ελλείμματα των χωρών της «περιφέρειας» αντίστοιχα). Μία πρώτη εικόνα για το εσφαλμένο της άποψης αυτής πήραμε στο Κεφάλαιο 12.

Οι βασικές θεωρητικές οπτικές μπορούν να παρουσιαστούν μέσω των ταυτοτήτων που περιγράψαμε προηγουμένως.

Καταρχάς η ταυτότητα: εμπορικό έλλειμμα ισούται με εισαγωγές - εξαγωγές, $CA = M - X$, μπορεί να αποτελέσει βάση για μία *οπτική όρων εμπορίου*. Η βασική ταυτότητα που συζητήσαμε, $CA = (I-S) + (G-T)$, μπορεί αντίστοιχα να αποτελέσει βάση για μία *οπτική αποταμιεύσεων-επενδύσεων*. Επειδή οι επιπλέον εξαγωγές από τις εισαγωγές δεν αντιπροσωπεύουν παρά το τμήμα του συνολικού προϊόντος Y το οποίο δεν καταναλώνεται εγχώρια, και έτσι είτε δεν επενδύεται εγχώρια είτε δεν αποτελεί αντικείμενο δημόσιας δαπάνης, G , η τελευταία ταυτότητα μπορεί να πάρει τη μορφή $CA = (C+I+G)-Y$, όπου C είναι η εγχώρια κατανάλωση. Σε αυτή τη μορφή εδράζεται η θεωρητική *οπτική της εγχώριας απορρόφησης* (absorption) ή *δαπάνης*. Τέλος, η προηγούμενη ταυτότητα μπορεί να πάρει τη μορφή $CA = \text{Ισοζύγιο Κεφαλαίων}$, IK , μείον τη μεταβολή στα Διεθνή Συναλλαγματικά Διαθέσιμα που κατέχει η κεντρική τράπεζα ΔR , την οποία θα καλούμε *οπτική των χαρτοφυλακίων*.

Στο πλαίσιο των νεοφιλελευθέρων πολιτικών προκρίνονται δύο όχι κατ' ανάγκη διαζευκτικές οπτικές επί ενός ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών:

Οπτική 1. Υπάρχουν θεωρητικοί και αναλυτές που εστιάζουν στους *όρους εμπορίου*, υποστηρίζοντας ότι μια υποτίμηση του εθνικού νομίσματος θα κάνει τις εξαγωγές φθηνότερες και άρα πιο ελκυστικές (ανταγωνιστικές) στην παγκόσμια αγορά. Την ίδια στιγμή, οι εισαγωγές θα γίνουν πιο ακριβές στην εγχώρια αγορά, με αποτέλεσμα τη δραστική περιστολή του εμπορικού ελλείμματος. Θα εξηγήσουμε στη συνέχεια το λάθος αυτής της προσέγγισης, η οποία τείνει να εμφανίσει το καθεστώς της καπιταλιστικής ανάπτυξης σαν ένα λογιστικό πρόβλημα των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Το πρόβλημα είναι ότι δεν είναι λίγες οι απόψεις στο εσωτερικό της Αριστεράς που «τσιμπούν» σε αυτή την απλοποιημένη εκδοχή.⁶

Οπτική 2. Οι πιο σοβαροί νεοφιλελεύθεροι κατανοούν τα όρια της προηγούμενης άποψης (ότι δηλαδή η ανταγωνιστικότητα δεν είναι αποτέλεσμα συναλλαγματικών ρυθμίσεων), δίνοντας έμφαση στην οπτική αποταμιεύσεων-επενδύσεων. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρούν ότι το βασικό πρόβλημα των «ελλειμματικών» χωρών (δηλαδή των χωρών με ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές) είναι η πτώση των εθνικών αποταμιεύσεων. Οι απόψεις που κάνουν την εμφάνισή τους στη βιβλιογραφία είναι μάλλον «ευφάνταστες» στο σημείο αυτό. Επειδή πτώση των αποταμιεύσεων χαμηλότερα από την επενδυτική δαπάνη ($S < I$, αυτή είναι π.χ. η περίπτωση της Ελλάδας, αλλά και των ΗΠΑ) σημαίνει εξωτερικό δανεισμό (συνήθως τόσο από την κυβέρνηση όσο και από τον ιδιωτικό τομέα), μία συντηρητική ηθικολογία προκρίνεται για τις «ελλειμματικές χώρες», μετατοπίζοντας την έμφαση στην προσέγγιση της *δαπάνης*. Είναι «σπάταλες», «άσωτες», «ζουν πέρα από τις δυνατότητές τους», αντλώντας εμπορεύματα από το εξωτερικό. Όσο πιο πολύ επιτείνεται αυτό το φαινόμενο, τόσο πιο έντονη και καταστροφική ισχυρίζονται ότι θα είναι η μελλοντική κρίση. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ιδεολογική ηγεμονία της άποψης αυτής είναι σημαντική για την εμπέδωση των νεοφιλελευθέρων πολιτικών μεταρρυθμίσεων (η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας είναι η πλέον ενδεικτική).

Βέβαια, εάν λάβουμε υπόψη μας το σύνολο των χωρών, τότε τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές της μιας χώρας ισοδυναμούν με αντίστοιχα πλεονάσματα μιας άλλης. Έτσι, μία πλήρης ερμηνεία των προηγούμενων φαινομένων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της σε κάποιο βαθμό και το διεθνές επίπεδο. Π.χ. γιατί οι πτώση των αποταμιεύσεων στις ΗΠΑ χρηματοδοτείται από τις χώρες της ΝΑ Ασίας και ιδιαίτερα την Κίνα; Γιατί οι τελευταίες προσφέρουν «αποταμιεύσεις» και αγαθά στις ΗΠΑ; Γιατί η Γερμανία και σε κάποιο βαθμό και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού «κέντρου» επιδίδονται σε μια αντίστοιχη προσφορά «αποταμιεύσεων» και εμπορευμάτων προς τις χώρες της αποκαλούμενης ευρωπαϊκής «περιφέρειας»;

Η σύγχρονη οργάνωση του καπιταλισμού και ο μηχανισμός της Ευρωζώνης απέδειξαν ότι οι ανισορροπίες στις τρέχουσες συναλλαγές δεν αποτελούν ένα τόσο προσωρινό φαινόμενο. Ή, εναλλακτικά, η αντοχή των εν λόγω ανισορροπιών στο πλαίσιο της σύγχρονης καπιταλιστικής οργάνωσης (μ' ένα ισχυρό διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα) είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι στο παρελθόν. Διευρύνεται έτσι το πεδίο εφαρμογής της ταυτότητας ότι το πλεόνασμα μιας χώρας αντιστοιχεί στο έλλειμμα κάποιας άλλης.

Πολλοί νεοφιλελεύθεροι (και όχι μόνο) οικονομολόγοι, μιλώντας κυρίως για τις ΗΠΑ, προειδοποιούσαν εδώ και αρκετό καιρό για τις συνέπειες της συσσώρευσης των ανισορροπιών στις τρέχουσες συναλλαγές (ΗΠΑ - Κίνα κ.λπ.). Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, οι «ελλειμματικές» χώρες αργά ή γρήγορα θα συνειδητοποιούσαν ότι «ζουν πέρα από τις δυνατότητές τους» (θυμηθείτε ότι ένα έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές ισοδυναμεί με αρνητικές καθαρές αποταμιεύσεις και θα πρέπει να χρηματοδοτηθεί με εξωτερικό δανεισμό) και θα έπρεπε να αποπληρώσουν το χρέος. Ξαφνικά, υποτίθεται ότι οι ροές των ξένων αποταμιεύσεων θα σταματούσαν και η προσαρμογή θα ήταν επίπονη: άνοδος των πραγματικών επιτοκίων, ανεργία, κατάρρευση των χρηματοπιστωτικών τιμών, ραγδαία πτώση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας και χρόνια οικονομική ύφεση. Ο υψηλός εξωτερικός δανεισμός υποτίθεται ότι θα οδηγούσε σε απόσυρση της εμπιστοσύνης από το δολάριο. Πολλοί μάλιστα έσπευσαν να ερμηνεύσουν την πρόσφατη κρίση στη βάση αυτή. Δεν σκοπεύουμε να ασχοληθούμε εδώ με το πόσο εσφαλμένη είναι μια τέτοια άποψη. Αρκεί να σημειώσουμε ότι στην παρούσα κρίση συνέβη ακριβώς το αντίθετο από αυτό που προέβλεπαν αυτές οι προσεγγίσεις: Δεν συνέβη κανένα αιφνίδιο σταμάτημα των κεφαλαιακών ροών από τις «πλεονασματικές» χώρες προς τις ΗΠΑ (αλλά και τις περισσότερες από τις «ελλειμματικές» χώρες). Και, για να μιλήσουμε και για την περίπτωση της Ευρωζώνης, οι «ελλειμματικές» χώρες ήταν εκείνες που μπήκαν τελευταίες στο χορό της κρίσης, όταν ο καπιταλισμός εισήλθε στη φάση της ανατιμολόγησης του κινδύνου και το ευρω-

παϊκό τραπεζικό σύστημα αποδείχθηκε ιδιαίτερα ευάλωτο κυρίως στις «πλεονασματικές» χώρες.

Το λανθασμένο αυτό σχήμα, το οποίο αναγορεύει ένα σύμπτωμα σε αιτία, έχει μεταφερθεί και στις συζητήσεις στο εσωτερικό της Ευρωζώνης. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται το εξής βασικό ερώτημα: *Αν οι ανισορροπίες δεν είναι η αιτία της κρίσης, γιατί η άποψη αυτή χρησιμοποιείται ως κυρίαρχο πλαίσιο ερμηνείας (και γιατί έχει ηγεμονεύσει στο εσωτερικό της Αριστεράς);*⁷

Ας επιστρέψουμε στην ταυτότητα του ισοζυγίου πληρωμών. Από μία μακροοικονομική λογική, η έννοια των αποταμιεύσεων, S , δεν αφορά μεμονωμένες υποκειμενικές επιλογές, ενώ οπωσδήποτε οι αποταμιεύσεις αυτές δεν κατανέμονται ομοιόμορφα στο σύνολο της κοινωνίας. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ότι ακόμα και στην πλέον πλεονασματική χώρα της Ευρωζώνης ($S > I$), τη Γερμανία, το κομμάτι των αποταμιεύσεων που αντιστοιχεί στα νοικοκυριά είναι πολύ μικρό σε σχέση με το αντίστοιχο των επιχειρήσεων. Εκείνο που στην πραγματικότητα εννοούν όσοι προειδοποιούν ότι «καταναλώνουμε περισσότερο από όσα παράγουμε» είναι ότι η *ύφεση* πρέπει να αποτελέσει το μέσο προσαρμογής στις απαιτήσεις του κεφαλαίου. Πώς μπορούμε να καταλάβουμε την πρόταση αυτή;

Κανένα από τα μέλη της προηγούμενης ταυτότητας δεν έχει προτεραιότητα σε σχέση με το άλλο. Και τα δύο υπακούουν σε μία *δομική αιτιότητα* (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο του Αλτουσέρ), η οποία παραπέμπει στην εξέλιξη των ταξικών συσχετισμών και στη μορφή που λαμβάνει η αναπτυξιακή διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μία μονοσήμαντη σχέση ανάμεσα στη δυναμική ενός καπιταλισμού και τα αποταμιευτικά πλεονάσματα ή ελλείμματα της ταυτότητας του ισοζυγίου πληρωμών. Μια ελλειμματική χώρα μπορεί κάλλιστα να σημειώνει ισχυρούς ρυθμούς ανάπτυξης (αυτό είναι το παράδειγμα των περισσότερων χωρών της ευρωπαϊκής «περιφέρειας», των ΗΠΑ, κάποιων από τις χώρες της ΝΑ Ασίας κατά το παρελθόν κ.λπ.).

Στο σημείο αυτό προκύπτουν δύο νέα ερωτήματα: Πρώτον, γιατί τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές, ακόμα και εάν συ-

νοδεύονται από ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης, αποτελούν πρόβλημα για την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας από την πλευρά του συλλογικού κεφαλαιοκράτη; Και, δεύτερον, πώς θα αντιμετωπισθούν στο προηγούμενο πλαίσιο;

2.1. Ερώτημα 1: Γιατί «δαιμονοποιούνται» οι ανισορροπίες;

Ας δώσουμε μία σύντομη απάντηση στο πρώτο ερώτημα. Η απάντηση αυτή αφορά εκείνο που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως *θεμελιώδη αντίφαση* της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης οργάνωσης του καπιταλισμού. Θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε το επιχείρημα με τρόπο σύντομο και σχηματικό, αναφερόμενοι στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού (που διαθέτουν δυναμικά τραπεζικά συστήματα).

Όπως είχαμε ήδη την ευκαιρία να επισημάνουμε (Κεφάλαια 9, 12, 13), η ανάπτυξη του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος υπό το καθεστώς της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης έχει συμβάλει στη δημιουργία ενός πλαισίου οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας ιδιαίτερα επιθετικού απέναντι στην εργασία. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να πούμε σχηματικά ότι ο ρόλος των χρηματαγορών είναι «αναβαθμισμένος». *Μέσω των χρηματαγορών και των σύγχρονων στρατηγικών διαχείρισης των χαρτοφυλακίων οργανώνεται η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας με τρόπο που να ευνοεί τη νεοφιλελεύθερη επιθετική μορφή του καπιταλισμού.* Πρόκειται για μία εκδοχή «κυβερνησιμότητας» που τείνει να αγκαλιάσει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και να διεισδύσει στις περισσότερες πλευρές της καθημερινής ζωής. Πρόκειται παράλληλα για ένα πλαίσιο που δεν «απειλεί» τα καπιταλιστικά κράτη, αλλά μάλλον τα «θωρακίζει» στην οργάνωση της πολιτικής κυριαρχίας του κεφαλαίου. Προς το παρόν δεν θα επεκταθούμε στα ζητήματα αυτά. Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι μία βασική (παράπλευρη) συνέπεια του παραπάνω πλαισίου είναι *όχι μόνο η αύξηση των ανισορροπιών στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών, αλλά και η δυνατότητα μιας παρατεταμένης αναπαρα-*

γωγής των ανισορροπιών αυτών. Εντελώς εσφαλμένα, οι προεκτάσεις του φαινομένου αυτού γίνονται κατανοητές στις τρέχουσες συζητήσεις ως «πόλεμος νομισμάτων».

Η σύγχρονη οργάνωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, εκτός από την προαναφερθείσα συμβολή του στην αναπαραγωγή των νεοφιλελεύθερων στρατηγικών εκμετάλλευσης, ισοδυναμεί και μ' ένα πλαίσιο οργάνωσης της διεθνούς χρηματοδότησης, δηλαδή της κινητικότητας του κεφαλαίου, την οποία δεν μπορούμε να αντιληφθούμε εκτός της τάσης του κεφαλαίου για όσο το δυνατό μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους (σύμφωνα με το επιχείρημα των Κεφαλαίων 8, 9). Με άλλα λόγια, υπάρχει μία «ποιοτική» και μία «ποσοτική» διάσταση στη διαδικασία αυτή. Η πρώτη συμβάλλει στην ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού, στη διαρκή αναδιάρθρωση της εργασίας, στην εμπέδωση νέων ανταγωνιστικών μορφών εκμετάλλευσης, στην προαγωγή των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών. Η δεύτερη επιτρέπει στα αποταμιευτικά πλεονάσματα των εξαγωγικών χωρών να μπορούν χωρίς μεγάλη δυσκολία να αναζητήσουν ένα μεγάλο φάσμα πιθανών (διεθνών) τοποθετήσεων.

Όπως είπαμε και πιο πάνω, η αναπτυξιακή δυναμική ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με πλεονάσματα στις τρέχουσες συναλλαγές. Τούτο διότι οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και η συνακόλουθη υψηλή κερδοφορία «έλκουν» τις πλεονάζουσες αποταμιεύσεις άλλων χωρών (στις οποίες ενδεχομένως η επένδυση να μην είναι τόσο υψηλή). Η εισροή των αποταμιεύσεων αυτών λειτουργεί ενισχυτικά προς την εσωτερική ζήτηση και την αύξηση του χρέους (ιδιωτικού και δημόσιου). Οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι «κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου», θεωρώντας ότι οι ξένες αποταμιεύσεις «σπαταλώνται» αντιπαραγωγικά (στο βαθμό που «προσφέρονται» αφειδώς). *Στην πραγματικότητα, όμως, εκείνο που συμβαίνει είναι ότι η εύκολη εισροή κεφαλαίων λειτουργεί αντισταθμιστικά ως προς τις ισχυρές πιέσεις για διαρκή αναδιάρθρωση της εργασίας, γεγονός που συνδέεται με μερική ανακοπή στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, αποτελώντας επιμέρους αδυναμία του σύγχρονου νεοφιλελεύθε-*

ρου μοντέλου ρύθμισης του καπιταλισμού (ιδιαίτερα όσον αφορά στο μοναδιαίο κόστος εργασίας και τα κέρδη του κεφαλαίου). Ας προσπαθήσουμε σχηματικά να εξηγήσουμε την εν λόγω θέση.

Μέσω του δανεισμού συντηρείται βραχυπρόθεσμα η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών παρά τη σχετική επιδείνωση των όρων διαβίωσης και εργασίας. Από μια διαφορετική οπτική, η οικοδόμηση της συναίνεσης στο νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα στηρίζεται και στη δυνατότητα πρόσβασης στον φτηνό δανεισμό για τη χρηματοδότηση καταναλωτικών, στεγαστικών ή άλλων δαπανών, έτσι ώστε να υπάρχει επαρκές εισόδημα που υποκαθιστά την απόσυρση του κράτους από τη χρηματοδότηση καθολικών συστημάτων ασφάλισης, υγείας, σπουδών και διαφόρων κοινωνικών παροχών.⁸

Την ίδια στιγμή, η σημαντική επέκταση της εγχώριας ζήτησης – με τους όρους που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό, δηλαδή στη βάση μιας οικονομικής μεγέθυνσης που στηρίζεται τόσο στην παραγωγική αναδιάρθρωση όσο όμως και στην εισροή ξένων «αποταμιεύσεων» – δημιουργεί ελαφρά «ζώνη» προστασίας γύρω από τις λιγότερο ανταγωνιστικές επιχειρήσεις (ιδιαίτερα στους τομείς των μη εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών που προσανατολίζονται στην εγχώρια αγορά), αντισταθμίζοντας μερικώς τις πιέσεις που μεταφέρει η έκθεση στον διεθνή ανταγωνισμό και επιτρέποντας βραχυπρόθεσμα μερική βελτίωση της απασχόλησης (μείωση του εφεδρικού στρατού εργασίας). Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, εάν τα πλεονάσματα των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών συντηρούν την εγχώρια κατανάλωση σε επίπεδα μεγαλύτερα από εκείνα που έχει ανάγκη η δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης, τότε είναι δυνατό να προκύψουν συνθήκες αναπαραγωγής μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων και να μπλοκάρει εν μέρει η προαγωγή των στρατηγικών εκμετάλλευσης.

Έτσι, οι επίμονες διεθνείς ανισορροπίες (ποσοτική διάσταση) και η οργάνωση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (ποιοτική διάσταση) είναι οι δύο πλευρές της ίδιας διαδικασίας της σύγχρονης χρηματιστικοποίησης (financialization), αποτελώντας μία ενεργή

αντίφαση που μπορεί να λειτουργήσει ανασταλτικά προς τη συνολικότερη αρχιτεκτονική του σύγχρονου καπιταλισμού (το σημείο αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την Ευρωζώνη). Από τη μία πλευρά, οι ανισορροπίες συμβάλλουν στην οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης γύρω από τη συγκεκριμένη αναπτυξιακή στρατηγική του κεφαλαίου. Από την άλλη, όμως, μπορεί να λειτουργήσουν ως μερικό ανάχωμα ως προς την αναδιάρθρωση της εργασίας και τη βελτίωση της παραγωγικότητας που έχει ανάγκη η απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, μετουσιώνονται και σε ιμάντα μεταβίβασης που μπορεί να γενικεύσει και να διεθνοποιήσει μεμονωμένα αρνητικά χρηματοπιστωτικά συμβάντα. Οι αντιφάσεις που βιώνουν οι χώρες της Ευρωζώνης στο σύνολό τους μπορούν εν συντομία να ερμηνευτούν στη βάση αυτού του πλαισίου.

Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε, λοιπόν, το βασικό περιεχόμενο της «υστερικής» στάσης των οργανικών διανοούμενων του συστήματος: από τη μία να απαιτούν το βάθεμα των χρηματαγορών και από την άλλη να ανησυχούν για τις επίμονες ανισορροπίες. Δεν είναι, επίσης, δύσκολο να καταλάβουμε ότι η μόνη μορφή διαχείρισης των εν λόγω αντιφάσεων χωρίς την εγκατάλειψη του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος είναι η «έμφαση στην ανταγωνιστικότητα» και η επίθεση στην εργασία. Από τη στιγμή που η διαχείριση της εσωτερικής ζήτησης ξεφεύγει σε κάποιο βαθμό από τον έλεγχο των κρατικών πολιτικών εξαιτίας του απελευθερωμένου και διογκωμένου χρηματοπιστωτικού συστήματος, ο μόνος τρόπος να αντιμετωπισθούν οι ανισορροπίες στις τρέχουσες συναλλαγές είναι η αυταρχική επιτήρηση των όρων και των απολαβών της εργασίας.

2.2. Ερώτημα 2: Πώς προκρίνει η κυρίαρχη σκέψη την αντιμετώπιση των ανισορροπιών;

Με ύφεση και βάθεμα της εκμετάλλευσης επάνω στην εργασία! Για να το θέσουμε σχηματικά, προτείνονται πολιτικές που θα διορθώσουν τις αντιφάσεις των σύγχρονων χρηματαγορών στην προώ-

θησης των συμφερόντων του κεφαλαίου. Επίλυση της προηγούμενης βασικής αντίφασης χωρίς την εγκατάλειψη του «μοντέλου».

Ας επιστρέψουμε στην ταυτότητα του ισοζυγίου πληρωμών. Μια μείωση του ελλείμματος στις τρέχουσες συναλλαγές ($X < M$) σημαίνει ταυτόχρονη μείωση του πλεονάσματος στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές (μείωση στην εισροή ξένων αποταμιεύσεων). Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει μείωση της εγχώριας δαπάνης σε σχέση με το πραγματικό προϊόν (που και αυτό αναμένεται να υποχωρήσει). Έτσι, οι πολιτικές που ξεκινούν με σύνθημα «είμαστε σπάταλοι», «δεν τα καταφέραμε», «ζούμε πάνω από τις δυνατότητές μας» στοχεύουν στο ξεπέρασμα της κρίσης μέσα από την επίθεση στην εργασία, γεγονός που οδηγεί σε πτώση της κατανάλωσης των νοικοκυριών (εργατικών εισοδημάτων), εκκαθάριση των λιγότερο αποδοτικών κεφαλαίων, ανεργία και ύφεση. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, αναμένεται μια μικρή αύξηση στις εξαγωγές (εξαιτίας της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας) και μια σημαντική πτώση των εισαγωγών (εξαιτίας της δραστηρικής υποχώρησης των εισοδημάτων). Σαν μέσο για την προσαρμογή των ανισορροπιών εδώ προκρίνεται η ύφεση και η επίθεση στην εργασία. Το υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό Σύμφωνο για το Ευρώ αποτελεί γνήσια ενσάρκωση της παραπάνω λογικής.

Τα πράγματα εντούτοις δεν τελειώνουν εδώ, διότι υπάρχει το καπιταλιστικό κράτος που κατά την κρίση ή την ύφεση αναγκαστικά παρεμβαίνει, αναλαμβάνοντας ένα σημαντικό κομμάτι του ιδιωτικού χρέους. Τα έξοδά του αυξάνονται και τα έσοδά του μειώνονται, ενώ είναι πολύ πιθανό να μεταφέρει στο χαρτοφυλάκιο του τμήμα του ιδιωτικού χρέους των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Με τον τρόπο αυτό, η ύφεση αυξάνει τα δημόσια ελλείμματα και διογκώνει το κρατικό χρέος. Δηλαδή, η κρατική παρέμβαση, μετατρέποντας τον ιδιωτικό δανεισμό σε δημόσιο, μπορεί να αφήσει ανέπαφη την εισροή αποταμιεύσεων και κατ' επέκταση τις ανισορροπίες.

Για να καταπολεμηθεί αυτό το ενδεχόμενο, μια ολόκληρη βιβλιογραφία έχει αφιερωθεί στην αναίρεση της κεύνσιανής πεποί-

θησης σύμφωνα με την οποία τα δημοσιονομικά ελλείμματα τροφοδοτούν την καπιταλιστική μεγέθυνση. Πρωτεργάτες σε αυτή την κατεύθυνση είναι στις μέρες μας μια ομάδα θεωρητικών, με εξέχουσα μορφή ανάμεσά τους τον καθηγητή του Χάρβαρντ Alberto Alesina.

Στο πλαίσιο της αντίληψης αυτής, μια σειρά μελετών επιχειρεί με αξιοσημείωτη συνέπεια να υποστηρίξει ότι, σε αντίθεση με την κεύνσιανή αντίληψη, οι δημοσιονομικές προσαρμογές (ακόμα και σε καιρό ύφεσης) μπορεί να συνδεθούν με ισχυρές προσδοκίες ανάκαμψης εφόσον: (1) ο περιορισμός των κρατικών ελλειμμάτων εξαλείφει το φόβο για μελλοντική φορολογική επιβάρυνση, με αποτέλεσμα να τονωθεί η ιδιωτική ζήτηση, διότι οι καταναλωτές και οι επιχειρηματίες προσδοκούν υψηλότερα μελλοντικά διαθέσιμα εισοδήματα, (2) το «κόστος» του κεφαλαίου για τους δανειζόμενους υποχωρεί, καθώς η κυβέρνηση περιορίζει το δανεισμό της και ο κίνδυνος χρεοκοπίας στα κυβερνητικά ομόλογα απομακρύνεται. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται να επιβεβαιωθούν εμπειρικά οι παρακάτω δύο θέσεις. Πρώτον, ότι όταν επιχειρείται μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων, μια μείωση στις δαπάνες είναι λιγότερο υφεσιακή από μια αντίστοιχη αύξηση της φορολογίας. Δεύτερον, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις (αλλά όχι πάντα) οι δημοσιονομικές διορθώσεις που βασίζονται στην περιστολή των δαπανών δεν συνδέονται με το βάθεμα της ύφεσης.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, στο πλαίσιο των αντιλήψεων αυτών, το χρέος και τα ελλείμματα χρησιμοποιούνται ως «μέσα» για την εμπέδωση των «νόμων» του κεφαλαίου. Η χρηματιστικοποίηση μπορεί να επιτρέψει «επίμονες» ανισορροπίες στα ισοζύγια πληρωμών. Οι ανισορροπίες αυτές σημαίνουν μονόπλευρες καθαρές ροές «αποταμιεύσεων», οι οποίες μπορεί να αποτελούν προϋπόθεση για την εμπέδωση των επιθετικών στρατηγικών εκμετάλλευσης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ταυτόχρονα όμως είναι δυνατό να μετατραπούν και σε επιμέρους εμπόδιο. Η εισοδηματική υποτίμηση των εργαζομένων και η περιστολή των κοινωνικών παροχών και της σφαιράς των δημόσιων αγαθών αποτελεί την πο-

λιτική που επιχειρεί να αντιμετωπίσει το τελευταίο, περιφρουρώντας τα οφέλη του κεφαλαίου. Το υπό διαμόρφωση ηγεμονικό σχέδιο για τη διαχείριση της κρίσης στην Ευρωζώνη και οι πολιτικές που ασκούνται στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού γενικότερα αποτελούν τραγική επιβεβαίωση του παραπάνω επιχειρήματος.

3. Ο «κεϋνσιανός» αντίλογος

Το πρόβλημα με τις κεϋνσιανές προτάσεις είναι ότι αδυνατούν να συλλάβουν την προηγούμενη λογική, εμφανίζοντάς την ως ανορθολογική.

Για να κατανοήσουμε το γενικό πλαίσιο της κεϋνσιανής λογικής, θα πρέπει να επιστρέψουμε στις ύστερες ιδέες του Κέυνς για την οργάνωση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συνθήκης του Μπρέτον Γουντς. Ο κανόνας του χρυσού παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με το σημερινό καθεστώς οργάνωσης των διεθνών χρηματαγορών. Ο Κέυνς υπήρξε ανυποχώρητος πολέμιός του. Εν συντομία, στο καθεστώς του κανόνα του χρυσού, όταν μία ελλειμματική χώρα βρισκόταν υπό πίεση, τότε διαμορφώνονταν συνθήκες «αυτόματης» *υφεσιακής προσαρμογής*: αύξηση των επιτοκίων για να αντιστραφούν οι μαζικές εκροές χρυσού, μείωση της εγχώριας ζήτησης και προσαρμογή του ισοζυγίου πληρωμών μέσα από την περιστολή του προϊόντος, των εργατικών εισοδημάτων, της απασχόλησης και της ζήτησης εισαγωγών. Με άλλα λόγια, λάμβανε χώρα με ημιαυτόματο τρόπο ό,τι υποστηρίζουν στις μέρες μας ο Alesina και η (υπερμεγέθης) παρέα του. Ο Κέυνς προσανατολίστηκε σ' ένα μηχανισμό που θα λειτουργούσε ακριβώς αντίστροφα: Οι πιέσεις θα έπρεπε να μεταφέρονται στις πλεονασματικές χώρες και όχι στις ελλειμματικές.

Έτσι κι αλλιώς, μια γενική ύφεση που θα ξεκινήσει από τις χώρες που πασχίζουν να διατηρήσουν τα αποθέματα χρυσού αργά

ή γρήγορα θα επηρεάσει και τις πλεονασματικές χώρες μέσα από την περιστολή του διεθνούς εμπορίου. Σύμφωνα με τη ριζοσπαστική εκδοχή του συλλογισμού του Κέυνς, ποινές θα πρέπει να προβλέπονται ακριβώς για τις χώρες που έχουν συσσωρεύσει πλεονάσματα στις τρέχουσες συναλλαγές, ώστε να υποχρεωθούν σε τόνωση της εγχώριας ζήτησης, κάτι που στη συνέχεια θα ενισχύσει τόσο τις εισαγωγές σε αυτές όσο και τις εξαγωγές στις ελλειμματικές χώρες. Την ίδια στιγμή θα πρέπει να παρέχονται σημαντικές πιστώσεις στις τελευταίες για την αποτροπή των υφεσιακών τάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η προσαρμογή των ανισοροπιών στις τρέχουσες συναλλαγές θα έπρεπε να επιτευχθεί με παρέμβαση στις πλεονασματικές χώρες και όχι στις ελλειμματικές.⁹

Μπορούμε να κατανοήσουμε την επέκταση της προηγούμενης λογικής στη σημερινή συγκυρία με τη βοήθεια του παρακάτω απλού υποδείγματος, το οποίο αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης ταυτότητας στην υποθετική περίπτωση που η παγκόσμια οικονομία αποτελείται από δύο χώρες.

$$S^H_1 + S^H_2 = [(I^G_1 - S^G_1) + (I^G_2 - S^G_2)] + [(I^P_1 - S^P_1) + (I^P_2 - S^P_2)]$$

Οι «εκθέτες» H , G και P υποδηλώνουν αντίστοιχα τα νοικοκυριά, τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα και οι δείκτες 1 και 2 αναφέρονται στις χώρες.

Σύμφωνα με την κεϋνσιανή λογική, μια αύξηση της αποταμίευσης στις ελλειμματικές χώρες δεν χρειάζεται να γίνει με ύφεση και υποτίμηση των εργασιακών εισοδημάτων. Εάν οι αποταμιεύσεις και επενδύσεις των επιχειρήσεων θεωρηθούν δεδομένες (υπόθεση «εύλογη» στο υπάρχον πλαίσιο, αφού κανείς δεν προτίθεται να «βάλει» χέρι στα κέρδη των επιχειρήσεων), τότε οι αποταμιεύσεις των «σπάταλων» νοικοκυριών (δηλαδή των εργαζομένων που κατέφυγαν στο δανεισμό προκειμένου να συντηρήσουν την κατανάλωσή τους, τη στιγμή που θα έπρεπε να περιορίσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους στα επίπεδα που ορίζει η ανταγωνιστικότητα του κεφαλαίου) μπορούν να αυξηθούν με τους εξής δύο τρόπους: (1) με παράλληλη αύξηση των κρατικών δαπανών στη χώρα 1, ώστε

να αποφευχθεί η ραγδαία πτώση της εγχώριας ζήτησης, γεγονός που ισοδυναμεί με πτώση των κρατικών αποταμιεύσεων, (2) με πτώση των αποταμιεύσεων κράτους και νοικοκυριών στην πλεονασματική χώρα 2, κάτι που συνεπάγεται πολιτικές τόνωσης των εισοδημάτων και της εγχώριας ζήτησης.

Επειδή με τον πρώτο τρόπο παραμένει αναλλοίωτο το αποταμιευτικό έλλειμμα της χώρας Ι και συνεπώς το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές, ο μοναδικός ασφαλής τρόπος περιορισμού των ανισορροπιών θα είναι ένα διεθνές πλαίσιο συνεργασίας και συνεννόησης που θα επιβάλλει περιστολή στην ανταγωνιστικότητα της πλεονασματικής χώρας. Κατά τον ίδιο τρόπο, εάν η πλεονασματική χώρα υιοθετήσει περιοριστική πολιτική, η ύφεση στη χώρα Ι θα είναι ακόμα μεγαλύτερη. Οι πλεονασματικές χώρες θα πρέπει συνεπώς να ακολουθήσουν πολιτικές τόνωσης της ζήτησης, ώστε να υπάρξει περιθώριο προσαρμογής για τις ελλειμματικές που να απομακρύνει τη βαθιά ύφεση.

4. Τα όρια του καθεστωτικού μεταρρυθμισμού και το δίλημμα του εγκλωβισμένου

Το πρόβλημα με την κενσινανή προβληματική, η οποία μπορεί να αποκτήσει πολλές διαφορετικές μορφές, είναι ότι αποτελεί μία ερμηνεία που ορίζεται τελικά στο εσωτερικό του πεδίου της αστικής ιδεολογίας (και αποδέχεται τους γενικούς όρους τοποθέτησης του ζητήματος που αναλύσαμε προηγουμένως). Με άλλα λόγια, αποτελεί έναν καθεστωτικό μεταρρυθμισμό που αντιλαμβάνεται τις καπιταλιστικές σχέσεις ταξικής εξουσίας με όρους «χώρας» (ο ελληνικός καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός), «εθνικής οικονομίας» (η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου) και «ανάπτυξης» (οι ρυθμοί συσσώρευσης κεφαλαίου). Η κενσινανή πολιτική ατζέντα ισχυρίζεται ότι για να επιτευχθούν υψηλοί ρυθμοί συσσώρευσης κεφαλαίου («ανάπτυξη»), αλλά και για να αποτραπούν ή να αμβλυνθούν οι καπιταλιστικές κρίσεις, απαιτούνται πολιτικές ενίσχυσης των λαϊκών εισοδημάτων σε

εθνικό επίπεδο και αντίστοιχες συνεργατικές πολιτικές στο διεθνές επίπεδο (βλ. παραπάνω). Τα λαϊκά εισοδήματα τροφοδοτούν την εγχώρια ζήτηση, ισχυρίζονται οι οπαδοί της, σε αντιδιαστολή με τα εισοδήματα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που σε μεγάλο ποσοστό ρέπουν προς τη χρηματοπιστωτική σφαίρα και άρα προς τις «κερδοσκοπικές αγορές». Η αντίληψη αυτή δεν απέχει πολύ από τη συντηρητική «πατριωτική» εκδοχή του καθεστωτικού μεταρρυθμισμού, ο οποίος θεωρεί ότι προϋπόθεση για την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης των δυνάμεων της εργασίας αποτελεί η ενίσχυση του εθνικού (π.χ. ελληνικού) καπιταλισμού στον διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, και οι δύο αυτές εκδοχές καθεστωτικού μεταρρυθμισμού συμπίπτουν στην πεποίθηση ότι η βελτίωση της οικονομικής θέσης των εργαζομένων και η βελτίωση των οικονομικών της χώρας (του εγχώριου καπιταλισμού) συσχετίζονται θετικά, γεγονός που σημαίνει ότι στις «αρνητικές συγκυρίες» η προστασία των μισθών, του κοινωνικού κράτους ή ακόμα και του εθνικού κεφαλαίου αμβλύνει την οικονομική κρίση (συγκρατεί την πτωτική τάση στους ρυθμούς συσσώρευσης κεφαλαίου). Δεν έχει σημασία ποιος θα είναι ο αποδέκτης αυτών των προτάσεων, καθώς τόσο τα κινήματα όσο και το κράτος αναγνωρίζονται σε ενότητα συμφερόντων. Εκείνοι που απευθύνονται στα κινήματα θεωρούν ότι οι κρατικές πολιτικές είναι ανορθολογικές και δεν μπορούν να επιτύχουν το «κοινό καλό».

Η πεποίθηση αυτή παραγνωρίζει τη δομικά αντιθετική κατεύθυνση που έχουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής τα συμφέροντα της εργασίας ως προς τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Ακόμα και στις ιστορικές περιόδους που παρατηρείται ταυτόχρονη αύξηση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και υψηλοί ρυθμοί κερδοφορίας και συσσώρευσης κεφαλαίου (π.χ. κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες), η απόλυτη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων δεν αποτρέπει την τάση για σχετική επιδείνωση της θέσης της: να συρρικνώνεται δηλαδή το μερίδιο των μισθών στο παρα-

γόμενο συνολικό καθαρό προϊόν, που σημαίνει σχετική ενίσχυση του κεφαλαίου και μεγέθυνση του τμήματος (μεριδίου) από το καθαρό προϊόν που αυτό οικειοποιείται. Πρόκειται για την αύξηση της σχετικής υπεραξίας (Μαρξ). Όποτε οι εργαζόμενοι αύξησαν το μερίδιό τους στο καθαρό προϊόν, αυτό έγινε μέσα από τους μαζικούς αγώνες τους, όπου η υπεράσπιση του εισοδήματος και των ελευθεριών και δικαιωμάτων τους ετίθετο ως αυτοσκοπός, αντιθετικά με τα συμφέροντα και τη στρατηγική του κεφαλαίου.

Εκεί που καταρρέει η πεποίθηση πως η βελτίωση της οικονομικής θέσης των εργαζομένων και η βελτίωση των δεικτών συσσώρευσης κεφαλαίου (των οικονομικών της χώρας) συσχετίζονται θετικά είναι όταν ξεσπάνε οικονομικές κρίσεις.¹⁰ Στις κρίσεις, η αυθόρμητη κίνηση του κεφαλαίου είναι πάντα η επίθεση στις δυνάμεις της εργασίας για την αναδιανομή του καθαρού προϊόντος υπέρ των κερδών μέσα από τη μείωση των μισθών (*απόσπαση απόλυτης υπεραξίας*) και την υπονόμηση της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργαζομένων (ως μέσο για την εμπέδωση των «νόμων» του κεφαλαίου), εκτός εάν η δυναμική των κινημάτων είναι τέτοια που επιβάλλει λύσεις σε άλλη κατεύθυνση, π.χ. τύπου New Deal κ.λπ.

Για το καπιταλιστικό σύστημα και τον «συλλογικό κεφαλαιοκράτη», το αστικό κράτος, η κρίση είναι μια φάση «εκκαθάρισης» των μη επαρκώς κερδοφόρων παραγωγικών δομών (ατομικών επιχειρήσεων με χαμηλό ποσοστό κέρδους, θεσμών προστασίας της εργασίας, δημόσιων μηχανισμών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης), αδιαφορώντας για το ποιες καταστροφές και πόση δυστυχία μπορεί να προκληθεί στις κοινωνίες και τους ανθρώπους. Ή, τέλος πάντων, αδιαφορώντας όσο το επιτρέπουν οι κοινωνικοί συσχετισμοί δύναμης. Έκπληκτος ο καθεστωτικός μεταρρυθμισμός ανακαλύπτει πίσω από τις πολιτικές αυτές, αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ του συνολικού κεφαλαίου και «εκκαθάρισης» των αδύναμων ατομικών κεφαλαίων είτε «εσφαλμένες απόψεις», είτε «κερδοσκόπους» και «παράσιτα», είτε εχθρικές «ξένες δυνάμεις».

Ας περάσουμε, ωστόσο, πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση του ευρώ και ας επιχειρήσουμε να εισαγάγουμε μία μεταφορά. Όσοι είχαν την τραγική μοίρα να εγκλωβιστούν στους διδυμούς πύργους της Νέας Υόρκης μετά την πρόσκρουση των αεροπλάνων έμειναν με δύο επιλογές: είτε να παραμείνουν στο φλεγόμενο και καταρρέον κτήριο είτε να πηδήξουν στο κενό. Το παράδειγμα αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για την περιγραφή της σημερινής κατάστασης των Ελλήνων εργαζομένων. Κατά την άποψή μας, το ίδιο δίλημμα χαρακτηρίζει την κατάσταση των εργαζομένων και στις άλλες χώρες της Ζώνης του Ευρώ.

Είχαμε την ευκαιρία να αναφερθούμε διεξοδικά στις αντιφάσεις της στρατηγικής της ΖτΕ (βλ. παραπάνω και Κεφάλαιο 12). Εκείνο που δεν θίξαμε είναι η δημοσιονομική διάσταση του προβλήματος. Στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, η παραμονή του στο ευρώ δημιούργησε τους όρους για μια σημαντική δημοσιονομική «χαλάρωση», όχι όμως προς όφελος της εργασίας (όπως συχνά υποστηρίζεται) αλλά κυρίως προς όφελος του κεφαλαίου και των κοινωνικών στρωμάτων με υψηλά εισοδήματα. Έτσι, είχαμε το εξής παράδοξο: Οι κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες όπως και η ποιότητα των δημόσιων αγαθών να υποβαθμίζονται σταθερά χωρίς να επιλύεται το πρόβλημα του χρέους. Παρά τους υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, η στρατηγική που ακολούθησαν απαρέγκλιτα οι ελληνικές κυβερνήσεις ήταν εκείνη του ακραίου νεοφιλελευθερισμού με τυπικές και άτυπες φοροαπαλλαγές του κεφαλαίου και όσων κοινωνικών στρωμάτων πραγματικά ευνοήθηκαν από την αναπτυξιακή δυναμική της ελληνικής οικονομίας. Η συμμετοχή στη ΖτΕ διατηρούσε χαμηλό το κόστος εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους και αποτελούσε προϋπόθεση για τη συνέχιση της ίδιας νεοφιλελεύθερης στρατηγικής. Όλα αυτά, όμως, πριν την κατάρρευση της Lehman Brothers.

Αν η άμεση φορολογία στην Ελλάδα βρισκόταν απλά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο κατά την περίοδο 2000-2008, το Δημόσιο θα είχε εισπράξει στο διάστημα αυτό φορολογικά έσοδα της τάξεως των 95 δις ευρώ. Συνυπολογίζοντας τα έτη 2009 και 2010, προκύ-

ππει ότι το ελληνικό Δημόσιο παραιτήθηκε υπέρ των υψηλών εισοδημάτων από έσοδα που αντιστοιχούν στο δάνειο που έλαβε η χώρα από την Τρόικα. Από το 1997 μέχρι το 2007 η Ελλάδα είχε, όπως ήδη είπαμε, από τους μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης στην Ευρωζώνη με αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση του ΑΕΠ κατά 44%. Με σταθερούς τους υπόλοιπους παράγοντες (κρατικά έσοδα, δαπάνες κ.λπ.) έπρεπε να επέλθει σημαντική μείωση του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ (αφού αυτό ορίζεται πάντα ως ποσοστό επί του ΑΕΠ). Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη λόγω της τεράστιας μείωσης των φορολογικών συντελεστών στα κέρδη του κεφαλαίου και στη μεγάλη περιουσία, με τη φορολογία επί των αδιανέμητων κερδών να μειώνεται από 35% το 2004 (40-45% το 1981) σε 24% το 2009 και 20% σήμερα και την εισαγωγή μιας πλειάδας φοροαπαλλαγών. Οι Έλληνες εφοπλιστές, οι οποίοι συγκεντρώνουν το 16% της κωρητικότητας του παγκόσμιου εμπορικού στόλου και το 22% της παγκόσμιας κωρητικότητας πετρελαιοφόρων, απολαμβάνουν 58 φοροαπαλλαγές, με τελικό αποτέλεσμα να πληρώνουν στο κράτος ετησίως μόλις 12 εκ. ευρώ, έναντι 50 εκ. περίπου που πληρώνουν οι μετανάστες είτε ως φορολογούμενοι είτε με τα παράβολά τους.¹¹ Οι φόροι που πλήρωσαν οι μισθωτοί και τα άλλα φυσικά πρόσωπα αυξήθηκαν από 5,6 δις ευρώ το 2004 στα 11 δις ευρώ το 2008. Αντίθετα, οι ανώνυμες εταιρείες και τα άλλα νομικά πρόσωπα πλήρωσαν το 2004 4,8 δις ευρώ (4.775 εκ. ευρώ) και το 2008 κατά τι λιγότερο και συγκεκριμένα 4,705 εκ. ευρώ.¹²

Με άλλα λόγια, η σημερινή *οξυμένη* κρίση είναι αποτέλεσμα της επιθετικής στάσης του ελληνικού κεφαλαίου και των σύμμαχων στρωμάτων, ενώ σε διαφορετική περίπτωση η ελληνική οικονομία (με συγκριτικά χαμηλά επίπεδα ιδιωτικού χρέους και υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης οι οποίοι δεν εξαρτώνται και τόσο από τις εξαγωγές) θα βρισκόταν σε πολύ καλύτερη θέση (ενδεχομένως η κρίση θα την επηρέαζε λιγότερο από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή οικονομία).

Εάν κανείς δει τη δυναμική του δημόσιου χρέους, θα διαπιστώσει ότι οι περισσότερες χώρες βρίσκονται επίσης σε πολύ δυ-

σμενή κατάσταση (αυτό ισχύει όχι μόνο για την ΖτΕ αλλά συνολικά για τις περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού). Χωρίς αμφιβολία, τα δημοσιονομικά προβλήματα της Ελλάδας και της Ιρλανδίας αποτελούν ιδιαίτερες εξαιρέσεις (την ίδια στιγμή το μέλλον της Πορτογαλίας και της Ισπανίας είναι εξίσου αβέβαιο, καθώς είναι πολύ πιθανό να εισέλθουν με «καθυστέρηση» στους μηχανισμούς «στήριξης»). Εντούτοις, το βασικό πρόβλημα της ΖτΕ δεν είναι το χρέος καθαυτό, αλλά το γεγονός ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα έχει «ολοκληρωθεί» σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατο να υπάρξουν μονομερείς λύσεις χωρίς σημαντικό κόστος για τους εργαζόμενους.

Με άλλα λόγια, η μία όψη του προβλήματος είναι το ανερχόμενο δημόσιο χρέος, ενώ η άλλη, εξίσου σημαντική, είναι το «πληγμένο» τραπεζικό σύστημα. Η αντίφαση αυτή είναι πολύ δύσκολο να επιλυθεί όσο διάστημα το τελευταίο παραμένει στη σημερινή ευάλωτη κατάσταση (ιδιαίτερα στις χώρες του «κέντρου») και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις εμμένουν στη νεοφιλελεύθερη ατζέντα που επιβάλλει την ύφεση και μεταφέρει το κόστος της όποιας διαχείρισης στις πλάτες των εργαζομένων.

Σε μία ιστορική συγκυρία με πολλές ομοιότητες με τη σημερινή, ο Πολάνι (Polanyi) επισήμανε ότι, όταν το φιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο οργάνωσης βρίσκεται σε κρίση, έχει την ανάγκη ενός είδους συντηρητικού (ή αυταρχικού) παρεμβατισμού ώστε να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή του.¹³ Χωρίς να μπορούμε σε πολλές λεπτομέρειες, θα σημειώσουμε ότι σήμερα ζούμε σε μία τέτοια φάση. Τα κράτη και οι υπερεθνικοί μηχανισμοί δεν φαίνονται πια ως «αδύναμοι» παίκτες. Παρεμβαίνουν δραστικά σε μεγάλη κλίμακα, ώστε να αναζωογονήσουν τη δυναμική των αγορών και του χρηματοπιστωτικού συστήματος (με όλα τα χαρακτηριστικά στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί εκτενώς στα προηγούμενα κεφάλαια), οικοδομώντας μηχανισμούς και θεσμούς που συμπιέζουν ακόμα περισσότερο τα εργατικά εισοδήματα και τις δημόσιες παροχές και αναδομούν τους όρους εργασίας. Όπως θα παρατηρούσε και ο Πολάνι, πρόκειται για μία «πληγωμένη» ελεύθερη

οικονομία υπό το καθεστώς ενός ισχυρά παρεμβατικού κράτους (σε συντηρητική κατεύθυνση). Παρεμβατικού με τέτοιο τρόπο ώστε η δεσπόζουσα παρουσία του να μην τροποποιήσει τις προϋποθέσεις του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Ο στόχος των σύγχρονων καπιταλιστικών στρατηγικών είναι να υποτάξουν τους όρους της εργασίας και της κοινωνικής αναπαραγωγής της στην απελευθερωμένη λειτουργία των αγορών και άρα της κεφαλαιακής σχέσης.

Οι αντιφάσεις, λοιπόν, που συσσωρεύονται από την οργάνωση του σύγχρονου καπιταλισμού ενισχύονται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι, ενώ οι χώρες της ΕΕ (αλλά και συνολικότερα του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού) διαθέτουν συνολικά τους μηχανισμούς ώστε να απαλύνουν εύκολα το βάρος των εργαζομένων και να προωθήσουν πολιτικές σε άλλη κατεύθυνση, επιμένουν στρατηγικά στη λογική του νεοφιλελευθερισμού. Ο συντηρητικός κρατικός παρεμβατισμός δεν παύει να είναι παρεμβατισμός, κάνοντας σαφές ότι η επιδίωξη άλλων κατευθύνσεων για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων δεν είναι πλέον κάτι το αδύνατο.

Όπως προκύπτει από τα σχόλια των προηγούμενων παραγράφων, η κυρίαρχη στρατηγική (ιδιαίτερα στη περίπτωση της ΖτΕ) έχει δύο διακριτούς άξονες: (1) δημοσιονομική πειθαρχία ως μέσο για την προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων και τη συνέχιση της φορολογικής ασυλίας του κεφαλαίου και (2) επιβολή εισοδηματικής «υποτίμησης» όπου και όταν η εσωτερική ζήτηση γίνεται υψηλή, απειλώντας την ανταγωνιστικότητα του κεφαλαίου. Και εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι *μια εθνική ανταγωνιστική στρατηγική που βασίζεται στην έξοδο από το ευρώ δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από μια ακραία εκδοχή εντός του παραπάνω πλαισίου (και επομένως, ένα δεύτερο σενάριο για τους ίδιους τους αστικούς σχεδιασμούς, εάν υπάρξουν σημαντικά εμπόδια στην υλοποίηση της σημερινής στρατηγικής).*

Στο πλαίσιο αυτό, οι Έλληνες και ευρωπαίοι εργαζόμενοι μοιάζουν, όπως είπαμε, με τους εγκλωβισμένους στους δίδυμους πύργους, με μία όμως σημαντική διαφορά: οι δεύτεροι δεν είχαν καμία

εναλλακτική επιλογή πέρα από την καταστροφή, ενώ οι πρώτοι έχουν. Και εάν αυτή τη στιγμή μία ρεαλιστική εναλλακτική δεν είναι και τόσο ορατή, είναι στο χέρι τους να τη δημιουργήσουν. Με ποιον τρόπο; Αρνούμενοι να πειθαρχήσουν στο ζοφερό μέλλον που ήδη έχει σχεδιαστεί ερήμην τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Ευκλείδη Τσακαλώτο για τις παρατηρήσεις του στην πρώτη εκδοχή ενός τμήματος αυτού του κειμένου.

2. Μάλλον εκδοχές διαχείρισης οι οποίες δεν έχουν συγκροτηθεί ακόμη ως ηγεμονική πολιτική. Δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσουμε πολύ πάνω σε αυτό: Οι συνεχείς μεταβολές του θεσμικού πλαισίου και η έκδηλη αγωνία των ηγεμονικών τάξεων σε όλη την Ευρώπη αν θα εξασφαλιστεί η συναίνεση σε αυτές τις πολιτικές αποτελούν δείκτες για το ότι πρόκειται για μια υπό διαμόρφωση ηγεμονική πρόταση των αστικών τάξεων της Ευρώπης. Τα γενικά χαρακτηριστικά της πρότασης αυτής είναι γνωστά: Σύμφωνο Ανταγωνιστικότητας και διαρκής δημοσιονομική πειθαρχία.

3. Η ισχύς αυτής της ταυτότητας εξαρτάται από την υπόθεση ότι ο τραπεζικός τομέας και η Κεντρική Τράπεζα θα εμφανίζουν συναλλαγές οι οποίες, με βάση τους ορισμούς του ισοζυγίου πληρωμών, θα έπρεπε να καταγράφονται στους λογαριασμούς του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (δηλαδή ούτε παράγουν ούτε καταναλώνουν αγαθά και υπηρεσίες που καταγράφονται στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών).

4. Σημειώνουμε ότι ένα πλεονασματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι αμφότεροι ο ιδιωτικός και ο δημόσιος τομέας είναι πλεονασματικοί. Μπορεί ο ιδιωτικός τομέας να είναι πλεονασματικός, $S > I$, και ο δημόσιος ελλειμματικός, $T < G$, με το πλεόνασμα του ιδιωτικού να υπερκαλύπτει το έλλειμμα του δημοσίου, $S - I > G - T$.

5. Ότι οι ταυτότητες των εθνικών λογαριασμών δεν εκθέτουν αιτιότητες πρέπει να τονίζεται. Διότι, η αναγκαιότητα του τονισμού μιας αυτονόητης αλήθειας για φοιτητές συχνά ισχύει ακόμη και για οικονομολόγους. Παράδειγμα ο Λαπαβίτσας (στο κείμενο «Συγκεκριμένες κρίσεις, αφηρημένες αναλύσεις», *Αυγή*, 25/7/2010) που παραβιάζει τη λογική, επιχειρώντας να εξαγάγει από τις

ταυτότητες των εθνικών λογαριασμών οικονομική αιτιότητα, θεωρώντας μάλιστα την παραβίαση της λογικής αυτονομία αλήθεια.

6. Όπως άλλωστε είχαμε την ευκαιρία να σχολιάσουμε προηγουμένως (βλ. Κεφάλαιο 8, 12), η ανταγωνιστικότητα μιας οικονομίας δεν οφείλεται στο ύψος της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα εμπειρικά δεδομένα. Επίσης, στον σύγχρονο «χρηματιστικοποιημένο» καπιταλισμό οι συναλλαγματικές ισοτιμίες επηρεάζονται καθοριστικά όχι μόνο από την εξέλιξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αλλά και από τις διεθνείς επενδύσεις χαρτοφυλακίου, οι οποίες με τη σειρά τους συναρτώνται με το επίπεδο του ποσοστού κέρδους.

7. Δεν περιμέναμε φυσικά να υιοθετηθούν από τους ηγεμονικούς κύκλους, με τον παρόντα συσχετισμό δυνάμεων, απόψεις όπως του Μιλάνοβιτς, επικεφαλής οικονομολόγου της Παγκόσμιας Τράπεζας, ότι αιτία της κρίσης αποτελούν οι διευρυνόμενες ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος στο εσωτερικό των χωρών. Αντίθετα, απόψεις όπως του Φλάσμπεκ, επικεφαλής οικονομολόγου της UNCTAD, ότι υπεύθυνη για την κρίση της Ευρώπης είναι η Γερμανία λόγω του ντάμπινγκ μισθών που ακολουθεί, είχαν καλύτερη τύχη, επειδή, παρά το ότι εντοπίζουν ως αιτία τη «μείωση» των μισθών, εγγράφονται τόσο στο πλαίσιο της συζήτησης των ανισορροπιών στα ισοζύγια πληρωμών όσο και στους εθνικούς ανταγωνισμούς στην Ε.Ε.

8. Βλ. Κεφάλαιο 12, Λαπατσιώρας/Μηλιός (2008).

9. Βλ. σχετικά Σωτηρόπουλος (2009), Crotty (1983).

10. Ο Μαρξ σχολίαζε ως εξής τις απόψεις που εδώ περιγράψουμε ως καθεστωτικό μεταρρυθμισμό: «Είναι καθαρή ταυτολογία να λέμε πως οι κρίσεις προέρχονται από έλλειψη κατανάλωσης ικανής να πληρώσει ή καταναλωτών ικανών να πληρώσουν. Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής δεν γνωρίζει άλλες μορφές κατανάλωσης παρά την κατανάλωση με πληρωμή εκτός από την κατανάλωση sub forma pauperis [την κατανάλωση των απόρων] ή των “κατεργάρηδων”. Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα, δεν σημαίνει άλλο παρά πως δε βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλαδή καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της και πως επομένως το κακό μπορεί να θεραπευθεί, όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ’ αυτό, όταν δηλαδή ο μισθός της αυξηθεί, τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει realiter (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα

έπρεπε από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και απλού λογικού ν’ απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μηνάει την κρίση» (Μαρξ 1979: 411).

11. Αξίζει στο σημείο αυτό να τονίσουμε επίσης ότι για την κρίση των δημόσιων οικονομικών δεν ευθύνονται ούτε οι «ψηλοί μισθοί» των δημοσίων υπαλλήλων ούτε ο «μεγάλος αριθμός τους». Τα αποτελέσματα της πρόσφατης απογραφής έδειξαν ότι ο λεγόμενος «υπερπληθυσμός» του δημοσίου δεν στηρίζεται στα πραγματικά δεδομένα. Το σύνολο των υπαλλήλων που καταγράφηκε έφτασε τους 768.009, περιλαμβάνοντας τους μόνιμους υπάλληλους, τους δικαστικούς και τους δημόσιους λειτουργούς (625.738), τους υπαλλήλους ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου (53.833), τους υπαλλήλους ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου (44.811), τους συμβασιούχους έργου (14.345), τους αιρετούς (12.609) και άλλες πιο ολιγάριθμες κατηγορίες. Η Ελλάδα βρίσκεται σε μια σχετικά χαμηλή θέση ως προς τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων που διατηρεί σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ εξίσου χαμηλό είναι το ποσοστό των εργαζομένων στο Δημόσιο σε σχέση με το σύνολο των εργαζομένων.

12. Πάνω στη νόμιμη φοροαπαλλαγή των «εχόντων και κατεχόντων» προστίθεται η φοροαπαλλαγή και εισφοροδιαφυγή, που όπως και η διαφθορά διευκολύνονται από τη διάλυση των ελεγκτικών μηχανισμών του κράτους. Είναι χαρακτηριστικό ότι για 900.000 περίπου επιχειρήσεις υπάρχουν γύρω στους 1.000 ελεγκτές!

13. Polanyi (2001: 231-244).